राष्ट्रिय कर दिवस, २०८०

स्मारिका

नेपाल सरकार
अर्थ मन्त्रालय
आन्तरिक राजस्व विभाग
लाजिम्पाट, काठमाडौं

स्मारिका प्रकाशन एवम् प्रचार प्रसार तथा व्यवस्थापन उपसमिति
राष्ट्रिय कर दिवस, २०८०

संयोजक

उप-महानिर्देशक श्री टंक प्रसाद पाण्डेय

सदस्यहरू

निर्देशक श्री गोपाल कोइराला

निर्देशक श्री जगदीश बसेल

निर्देशक श्री टंक नाथ लम्साल

निर्देशक श्री दिनेश पाण्डे

निर्देशक श्री कमल लामिछाने

निर्देशक श्री ईश्वरप्रसाद कोइराला

सदस्य सचिव

शाखा अधिकृत श्री उज्ज्वल गौतम

नेपाल सरकार

अर्थ मन्त्रालय

आन्तरिक राजस्व विभाग

लाजिम्पाट, काठमाडौं

शुभकामना

बि.सं २०५४ मंसिर १ देखि नेपालमा आधुनिक करको रुपमा मूल्य अभिबृदि कर लागु भएको दिनलाई राष्ट्रिय कर दिवसको रुपमा मनाउदै आइरहेको छ। सोही क्रममा यस वर्ष "स्वच्छ, पारदर्शी, प्रविधिमैत्री कर प्रशासन: सामाजिक न्याय, आर्थिक समृद्धि, र सुशासन" भन्ने मूल नारा अङ्गीकार गर्दै देशव्यापी रुपमा राष्ट्रिय कर दिवस, २०८० आयोजना गर्न पाउँदा मलाई अत्यन्त खुशी लागेको छ।

विगतका उपलब्धिलाई संस्थागत गर्दै वर्तमानका चुनौतीहरुलाई वैज्ञानिक तथा वस्तुनिष्ठ ढंगले सामना गर्दै राजस्व संकलन तथा समग्र कर प्रशासनलाई व्यवसायीक, प्रविधिमैत्री, वैज्ञानिक, अनुमानयोग्य तथा पारदर्शी बनाउन विभाग सदैव सजग र सचेत रहेको छ। कराधारको संरक्षण एवं विस्तार गर्नुको साथै अनौपचारिक एवम् अवैध आर्थिक कारोबारलाई नियन्त्रण गर्न सूचना प्रविधिको प्रयोगलाई प्रवर्धन गर्दै लगिएको छ। उच्च गुणस्तरीय करदाता सेवा, प्रभावकारी करदाता शिक्षा, सूचना, ज्ञान प्रविधि र प्रमाणमा आधारित कर परीक्षण तथा अनुसन्धानलाई स्वेच्छिक कर सहभागिता प्रवर्द्धन गर्न औजारको रुपमा विकास गर्दै लगिएको छ। कर सुशासन कायम गर्न Faceless and Contactless e-assessment प्रणालीको यसै आर्थिक वर्षबाट शुरु गरिने छ।

राजस्व प्रणालीलाई थप प्रविधिमैत्री, स्वचालित, पारदर्शी र करदातामैत्री बनाई स्वेच्छिक कर सहभागिता एवम् कर परिपालना अभिवृद्धि गर्न आन्तरिक राजस्व विभाग तेस्रो रणनीतिक योजना तर्जुमाको अन्तिम चरणमा रहेको छ। व्यवसायीक प्रक्रियाको पून: संरचना अध्ययन (Business Process Re-engineering) समेत प्रकृयामा रहेको छ भने कर प्रणाली सुधार सम्बन्धी उच्च स्तरीय सुझाव समिति गठन भई कार्य प्रराम्भ भईसकेको छ।

अन्त्यमा राष्ट्रिय कर दिवस, २०८० का उपलक्ष्यमा प्रकाशन गर्न लागिएको यस स्मारिकामा लेख रचना उपलब्ध गराई सहयोग गर्ने लेखक महानुभाव प्रति आभार व्यक्त गर्दछु। राजस्व परिचालनका सम्बन्धमा नीति निर्माण गर्ने व्यक्तित्व, करदाता, सरोकारवाला, व्याक्ती तथा निकाय एवं समस्त करदाताहरुलाई कर प्रणाली एवं प्रशासनका सम्बन्धमा थप जानकारी प्रदान गर्न यो स्मारिका सहयोगी हुनेछ भन्ने मैले विश्वास लिएको छु ।लेख रचनाका उल्लिखत विचारहरु लेखकका निजी विचार हुन। साथै यस स्मारिका प्रकाशनको दौरानमा आवश्यक व्यवस्थापकीय र प्राविधिकपक्षमा सहयोग गर्नु हुने स्मारिका प्रकाशन तथा व्यवस्थापन उपसमितिका सदस्यहरु सबैमा हार्दिक धन्यवाद दिन चाहान्छु।

मंसिर १, २०८०

(दीर्घराज मैनाली)

महानिर्देशक

हाम्रो भनाई

"स्वच्छ, पारदर्शी र प्रविधिमैत्री कर प्रशासन : सामाजिक न्याय, आर्थिक समृद्धि र सुशासन" भन्ने मूल नाराका साथ मनाउन लागिएको राष्ट्रिय कर दिवस, २०८० को अवसरमा यो स्मारिका प्रकाशन गरिएको छ । यसमा अर्थतन्त्र एवम् राजस्व परिचालनसँग सम्बन्धित विषयहरूमा तत् क्षेत्रमा जानकारी राख्ने, सरोकारवाला, सम्बद्ध व्यक्ति एवम् विशेषज्ञहरूका अनुसन्धानमूलक, तथ्यपरक, विश्लेषणात्मक र समसामयिक लेख रचनाहरू समाविष्ट गरिएका छन् ।

राजस्व व्यवस्थापन क्षेत्रमा देखिएका विश्वव्यापी नवीनतम प्रवृत्ति, अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यास, व्यवसायको प्रकृतिमा आउने विविधता आदि कारणले गर्दा राजस्व प्रशासनलाई गतिशील बनाउन निरन्तर प्राज्ञिक, बौद्धिक एवम् प्रशासनिक ज्ञानलाई निखार्दै र तिखार्दै लैजानुपर्ने हुन्छ । यो प्रकाशनले अर्थतन्त्र एवम् राजस्व प्रशासनका समसामयिक विषयहरूमा सरोकारवालाहरूबीच बुझाईमा थप स्पष्टता र एकरूपता ल्याउन तथा आन्तरिक राजस्व विभागलाई आगामी दिनमा सुधारका नयाँ मार्गहरू पहिचान गर्न सहयोग पुऱ्याउनेछ भन्ने विश्वास लिएका छौँ ।

यस स्मारिका प्रकाशनका लागि निरन्तर रूपमा हामीलाई हौसला सहित महत्वपूर्ण मार्गनिर्देशन प्रदान गर्नुहुने माननीय अर्थमन्त्रीज्यू, श्रीमान सचिवज्यू, श्रीमान् सचिवज्यू (राजस्व) र विभागका महानिर्देशकज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछौं । साथै, यस स्मारिकामा उल्लिखित विचारहरू लेखकका निजी विचार भएकोले उहाँहरू कार्यरत निकाय एवम् यस विभागको आधिकारिक धारणाको प्रतिनिधित्व नगर्ने व्यहोरा अवगत गराउँदै स्मारिकाको लागि अमूल्य लेख रचना पठाई सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण विद्धत लेखकहरूप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दै रचनात्मक सल्लाह, सुझाव र पृष्ठपोषणको अपेक्षा गर्दछौं ।

१ मार्ग, २०८०

स्मारिका प्रकाशन एवम् प्रचार प्रसार तथा व्यवस्थापन
उपसमिति
राष्ट्रिय कर दिवस, २०८०

विषयसूची

क्र.सं.	शीर्षक	लेखक	पेज नं.
१	कर सुशासनमा Faceless Audit (e-assessment) को अवधारणा र आवश्यकता	दीर्घराज मैनाली	१
२	मदिराको अन्तःशुल्क प्रशासनका प्राविधिक पक्ष	डा. राजन खनाल	१०
३	नेपालको कर प्रशासनमा विद्युतीय रुपान्तरण	अर्जुन प्रसाद भट्टराई	२२
४	कर छलीका प्रवृतिहरू र नियन्त्रण प्रयास	टंक प्रसाद पाण्डेय	२८
५	राजस्व तथा कर प्रशासनसँग सम्बद्ध धरौटी सम्बन्धी कानूनमा एकरुपताको खाँचो	डा. अर्जुन कुमार खड्का	३९
६	नेपालमा सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम र कार्यान्वयनमा चुनौति	झक्क प्रसाद आचार्य	४८
७	अर्थदर्शन र सार्वजनिक वित्त :राजस्व नीति र कर व्यवस्था विचको सम्वन्ध	डा. चन्द्रमणी अधिकारी	६६
८	राजस्व प्रशासन सुधारका क्षेत्रहरू	डा. रुप खड्का	७९
९	वित्तीय संघियतामा राजस्व बाँडफाँटको अभ्यास र आगामी कार्यदिशा	डा. डि.बि. क्षेत्री	९२
१०	विद्यमान कर नीति कार्यान्वयनका चुनौति र सुधारका क्षेत्रहरू	डा. महाराज कोइराला	११०
११	कर प्रणाली स्वचालित बनाउन आन्तरिक राजस्व विभागले गरेका सुधार सम्बन्धी सामान्य जानकारी	पदम कुमार श्रेष्ठ	१२४
१२	TADAT: अन्तराष्ट्रिय असल अभ्यासको कसीमा नेपालको कर प्रशासनको समग्र मूल्याङ्कन	दिनेश पाण्डे	१३७
१३	कराधारको क्षयीकरण र मुनाफाको स्थानान्तरण	अर्जुन ढकाल	१४४
१४	आन्तरिक राजस्व सम्वन्धी विवादमा उपचार र सरकारी वकिलको भूमिका	दिपक भण्डारी	१५३
१५	गुनासोरहित भन्सार प्रशासनको अपेक्षा र आवश्यकता	पुण्यविक्रम खड्का	१६३
१६	कर प्रणालीमा सुधार	राम बहादु के.सी	१७३
१७	नेपालमा बैदेशिक लगानीको पछिल्लो अबस्थाको विश्लेषण	गोविन्दराज आचार्य (आगो)	१८२
१८	प्रतिस्पर्धी परीक्षार्थी र आर्थिक दृष्टिकोण	प्रतिक ढकाल	१९६

क्र.सं.	शीर्षक	लेखक	पेज नं.
१९	नेपालको अर्थतन्त्रको वर्तमान अवस्था र स्थिति-सुधारका उपायहरू	गम्भीर बहादुर हाडा	२०२
२०	मुद्रा तथा पुँजीबजारः नेपालको सन्दर्भ	ईश्वर उप्रेती	२२३
२१	आर्थिक समृद्धि र दिगोपनाः नेपालको मार्गचित्र	टिका उपाध्याय	२३२
22	Business Process Reengineering: IRD Context	Chudamani Dhungana	२३८
23	An Overview of Trade Based Money Laundering In Nepal	Rishiram Pokhrel	२४६
25	An Overview of Nepalese Tax Structure	Gajendra Prasad Yadav	२६०
26	Interagency Coordination for Digital Transformation of Tax Administration	Raj Kumar Adhikari	२७०
27	Economic Development: Concept and Approaches	Sushil Lamsal	२८५
28	Does The Governance Indicator Affect FDI Inflows? Empirical Evidence from South Asian Countries	Meghraj Aryal	२९३
29	Role of Emerging Powers in Current WTO Crisis	Ujjawal Gautam	३०९
30	Stagnation in the “middle-income trap” (And how to avoid it)	Raj Kharel	३१७
31	देश विकासको आधार “कर” (कविता)	केशब बस्ताकोटी	३२२

कर सुशासनमा Faceless Audit (e-assessment) को अवधारणा र आवश्यकता

✍ दीर्घराज मैनाली

नेपालको कर प्रणाली स्वयम कर निर्धारण पद्धतिमा आधारित छ । आयकर ऐन, २०३१ अनुसार कर निर्धारण र संकलन गर्ने सबै कार्य कर कार्यालयले गर्दथे । कारोवार, मुनाफा र कर निर्धारण कर निरीक्षकको प्रतिवेदनको आधारमा कर अधिकृतले गर्दथे । हिसाब किताव राख्ने, प्रमाणित गर्ने, पेश गर्ने व्यवस्था थिएन । वि.सं. २०४६ पछि अर्थतन्त्रमा आएको खुल्लापन ओजिएल (Open Government License) प्रणालीले कर नीति र प्रशासनको क्षेत्रमा पनि सुधारको आवश्यकता महशुस गर्न थालियो । कर संकलन लागत घटाई अतिरिक्त राजस्व परिचालन गर्ने उपायहरूको खोजी गर्न थालियो । करको भार कसरी कम गर्ने, तिरेको करको भार पनि अनुभूति कसरी गर्ने, कर छलिलाई कसरी नियन्त्रण गर्ने, लेखामा आधारित कर प्रणालीको विकास कसरी गर्ने, साधनस्रोतको बढ्दो आवश्यकतालाई कसरी परिपूर्ति गर्ने भन्ने सोचले कर प्रशासनमा प्रवेश पाउन थाल्यो ।

आर्थिक ऐनबाट करसम्बन्धी व्यवस्थामा सुधार गर्ने क्रममाः पहिलो पटक आर्थिक ऐन, २०४९ बाट स्वयं कर निर्धारण प्रणालीको शुरुवात गरियो । त्यस बखत यस्तो विषय निक्कै नौलो र चुनौतिपूर्ण थियो । आफैले आफ्नो कर निर्धारण गरी तिर्ने भन्ने विषय अपत्यारिलो नै थियो । २ वटा विषय अग्रिम कर कट्टी गरी दाखिला गर्ने Pay as You Earn अर्थात कमाएकै बखत कर तिर्ने र Self-assessment system ले हलचल नै ल्याएको थियो । पूरातनवादी सोचबाट ग्रसितहरूले राजस्व संकलनमा नकरात्मक असर पर्ने टिप्पणी गरेका थिए । वि.सं. २०५० पछि Self-assessment system सरकारी कम्पनी, लिमिटेड कम्पनी र क्रमशः प्राइभेट लिमिटेड कम्पनीमा समेत लागु गर्दै लगियो । त्यसको साथै चालु वर्षको कर चालु वर्षमा नै तीन किस्तामा बुझाउने व्यवस्था पनि शुरु गरियो जसबाट राजस्व संकलनमा सकारात्मक सुधार हुँदै आयो । यसैको सेरोफेरोमा राजस्व प्रशासन संचालन गर्ने विशेज्ञतायुक्त क्षमता भएका विषय विज्ञ चाहिन्छ भनेर सम्बन्धित विषय तोकी राजस्व समूह गठन गरियो । निजामति सेवामा कार्यरत प्रशासन सेवाका कर्मचारीलाई शैक्षिक योग्यताको आधारमा लोक सेवा आयोगबाट प्रतिस्पर्धात्मक परीक्षाबाट समूहमा समूहीकृत गरियो । पूराना सम्बन्धित विषय नभएका कर्मचारीहरूलाई अर्थ मन्त्रालय बाहिर सरुवा गरियो । विभिन्न किसिमका विक्रीकर, ठेक्का कर, होटल कर, मनोरञ्जन कर लाग्दै आएकोमा त्यसलाई प्रतिस्थापन गर्दै आधुनिक र वैज्ञानिक कर प्रणालीको रूपमा रहेको मूल्य अभिवृद्धि कर (VAT) २०५४ साल मंसिर १ गतेबाट लागु गरियो । आर्थिक ऐनबाट क्रमशः स्वयं कर निर्धारण प्रणालीलाई लागू गर्दै लगियो । २०५८ साल चैत्र १९

✍ महानिर्देशक, आन्तरिक राजस्व विभाग

गतेदेखि आयकर ऐन, २०५८ कार्यान्वयनमा आयो जसमा पूर्णरूपमा स्वयं कर निर्धारण प्रणाली अवलम्बन गरियो ।

करदाता आफैले आफ्नो कारोवारको हिसाब किताव राख्ने, आम्दानी खर्च सम्पत्ति दायित्व सबै समावेश गरी हिसाव किताव प्रचलित लेखामानअनुसार राखी प्रमाणित गरी लाग्ने करको गणना स्वयं गरी कर र विवरण आफैले बुझाउनु पर्ने व्यवस्था गरियो । स्वयम् कर निर्धारण प्रणालीबाट राजस्व संकलन अपेक्षित रूपमा नबढे के गर्ने । व्यक्तिको सोच नै कसरी कम भन्दा कम कर तिर्ने भन्ने हुन्छ । आफुले दुःख गरेर कमाएको धन आफ्नो खल्तिबाट निकालेर राज्यको कोषमा जम्मा गर्न भनेको निक्कै कठिन कार्य हो । त्यसैले Self– assessment System को पूर्ण कार्यान्वयन गर्न Safeguard Measure को रूपमा राजस्व जोखिमको आधारमा छनोटपूर्ण विधिबाट विवरण छनोट गरी परीक्षण गरी कैफियत देखिएमा कर निर्धारण गरी शतप्रतिशत शुल्क र व्याज समेत लाग्ने व्यवस्था गरियो । कर लेखा परीक्षणलाई प्रभावकारी बनाई स्वेच्छिक कर सहभागिता बढाउन थुप्रै प्रयास र प्रयत्न गरियो । कार्यात्मक संगठनको विकास गरी विशिष्टीकरण गर्ने प्रयास गरियो । कर छली जालसाजी गरेको पाइएमा शुल्क, व्याज सहित असुल गरिन्छ । अपेक्षा गरेअनुरूप कर सहभागिता बढाउन र सही करारोपण गर्न कठिनाई उत्पन्न हुन थाले । कर परीक्षण गर्ने कर प्रशासन र करदाताबीचको प्रत्यक्ष सम्पर्कको कारणवाट सिर्जना हुनसक्ने आशंका मेटाउन जरुरी छ । करदाताले पनि ल्यल compliance लाई संरक्षण गर्न विभिन्न दवाव सिर्जना गर्ने गरेको पाईन्छ । यी सबै गतिविधिबाट इमान्दार करदाताले पिडाबोध गर्ने अवस्था हुन्छ । राजस्व परिचालनमा गिरावट आउदै जाने गर्दछ । अबको कर प्रशासन कर अधिकृत र करदाता बीच भेट नहुने वातावरण निर्माण गरेर मात्र कर सहभागिता बढाउन सकिन्छ भन्ने मान्यता पाउन थालेको छ । Tax Governance को अवस्थामा सुधार ल्याउनु आवश्यकता बन्दै गएको छ । सानो समूहले मात्र कर परीक्षण गर्दा प्रभावकारी नहुने प्रमाणित हुँदै गएको थियो । सूचना प्रविधिको कर प्रणालीमा प्रयोग बढ्दै गएको थियो ।

सुशासन कायम गर्ने, स्वेच्छिक कर सहभागिता बढाउन सूचना प्रविधिमा आएको विकासले नयाँ प्रणालीको आवश्यकता महशुस हुँदै आएको थियो । Tax governance कायम गर्न र कर सहभागिता बढाउन Faceless Audit System कार्यान्वयन गर्नुपर्ने आवश्यकता महशुस गरियो । विश्वका विकसित देशमा यस्तो प्रणाली प्रयोगमा आइसकेको थियो । नेपालमा पनि Integrated Tax System भित्र Faceless Audit System लाई कार्यान्वयन गर्ने आधार बन्दै गएको थियो । आर्थिक वर्ष २०८०/०८१ को बजेट वक्तव्यमा इ-एसेसमेन्ट पद्धति (e-Assessment System) कार्यान्वयन गरिने नीतिगत घोषणा गरियो ।

आवश्यकता:

Faceless र Contactless कर परीक्षणको अर्थ प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा करदाता वा करदाताका प्रतिनिधि, कर्मचारी, लेखापरीक्षक वा कुनै पनि किसिमका मध्यस्थकर्ताहरू र कर परीक्षणको कार्यमा संलग्न कर अधिकृत तथा कर्मचारीहरू बीच सम्पर्क भेटघाट नहुने, गर्न नपाइने विद्युतीय माध्यमबाट

प्राप्त विवरण प्रमाण कागजातको चरणबद्धरूपमा परीक्षण मूल्याङ्कन गरी कर दायित्त्व यकिन गर्ने भन्ने हो । खासगरी करदाता वा निज सम्बद्ध व्यक्तिले निजको कारोवारको करपरीक्षण कसले गर्दैछ भन्ने जानकारी पाउदैन । नेपालको कर प्रशासनमा २०५८ सालपछि पूर्णरूपमा स्वयम कर निर्धारण प्रणाली अपनाइएको छ । स्वयं कर निर्धारण प्रणालीबाट Right Tax Compliance होस भनी Safeguard Measure को रूपमा राजस्व जोखिम र वित्तीय महत्त्वका आधारमा जोखिम सूचकांक निर्धारण गरी सोको आधारमा करदाता छनोट गरी कुल करदाताको करिब २ प्रतिशत भन्दा कमको मात्रै कर परीक्षण गर्दै आइएको छ । तर अपेक्षा अनुरूप कर परीक्षणको औजारले स्वेच्छिक कर सहभागिताको स्तरमा अभिवृद्धि ल्याउन सकेन । कर प्रशासनमाथि थुप्रै आरोप लाग्ने गरेका छन् । सेवा प्रवाहमा प्रभावकारिता आएन, करदाता शिक्षाको गुणस्तरमा सुधार भएन, सबै किसिमका आर्थिक गतिविधिलाई करको दायरामा ल्याउन सकेन, कर परीक्षण कार्यमा करदाता र कर प्रशासनबीच प्रत्यक्ष्य सम्पर्क हुँदा कर निर्धारण कार्यमा आग्रह तथा पूर्वाग्रहको संभावना रह्यो, राजस्व चुहावट नियन्त्रण हुन सकेन, विलविजक जारी नै भएन जस्ता कर प्रशासनले अपेक्षित कार्य गर्न सकेन भन्ने गरेको पाइन्छ । यी विषयमा थुप्रै सुधारका प्रयास भएका छन् । सूचना प्रविधिको प्रयोग क्रमशः बढाउदै लगिएको छ ।

यी सबै परिस्थितिको बावजुद कर परीक्षणको गुणस्तरमा प्रश्न उठिरहेका छन् । यस्तो परिवेशमा कर प्रशासनको कार्यपद्धतिमा सुधारको आवश्यकता टड्कारो रूपमा देखियो । Faceless audit/e-assessment को आवश्यकतालाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ ।

(क) कर प्रशासनमा सुशासन ल्याउने,

(ख) करको स्वेच्छिक सहभागिता बढाउन,

(ग) कर परीक्षणको गुणस्तरमा सुधार ल्याइ एकरूपता कायम गर्न,

(घ) कर परीक्षणमा विषयगत विज्ञको उपयोग बढाउन,

(ङ) कर परीक्षणमा efficiency र effectiveness ल्याउन,

(च) निर्धारित समयमानै कर परीक्षण सम्पन्न गर्न,

(छ) कर परीक्षणबाट सही करारोपण (Right Taxation) हुन्छ भन्ने सुनिश्चितता ल्याउन,

(ज) Tax Gap कम गर्न,

(झ) कर परीक्षणको प्रदर्शनात्मक प्रभाव कायम गर्न,

(ञ) Fairness equity and equality before the law कायम गर्न,

(ट) असल र इमान्दार करदातालाई प्रोत्साहित गर्न,

(ठ) करसम्बन्धी विवाद र मुद्धाको संख्या घटाउदै लैजान,

(ड) राजस्व संकलनमा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष सकारात्मक सुधार ल्याउने,

(ढ) कर प्रशासनको जवाफदेहिता, पारदर्शिता र सदाचारिता प्रवर्द्धन गर्न ।

Faceless audit को पूर्वाधार संरचना र कार्य प्रकृयाः

Faceless audit को आधारभूत आधार भनेको कर प्रणालीले अवलम्वन गरेको सूचना प्रविधि नै हो। हाम्रो Integrated tax system मा संग्रहित तथ्याङ्क सूचना विवरणको अवस्था कति उन्नत स्तरको छ भन्ने विषय महत्त्वपूर्ण हुन्छ। अर्को हाम्रो Database कत्तिको मजबुत र भरपर्दो छ त्यसबाट विवरण प्राप्त गर्ने विश्लेषण गर्ने र उपयोग निर्वाध रूपमा गर्न सक्ने अवस्था के छ यस्ता विषयले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछन्। ITS मा हामीले करदाताका दर्ता, मासिक, चौमासिक, वार्षिक रूपमा बुझाउन पर्ने मू.अ.कर, अन्तःशुल्क र आयकरको विवरण, करदाताले कर भूक्तानी गरेको विवरण, वित्तीय विवरण वासलातका अनुसूचीहरू, विद्युतीय अग्रिम करकट्टी विवरण सहज ढंगले प्राप्त गर्ने कार्य भइरहेको छ। Non filer कर बक्यौता मुद्दाको अवस्था जस्ता विषय पनि Real time मा आधारित बनाइएको छ। कर परीक्षण अनुसन्धानका सूचना समावेश गरिएको छ। Audit Report Management System (ARMS) को माध्यमबाट Online प्रतिवेदन हुने गरी २०८० कार्तिक १ गतेबाट लागु गरिएको छ। भन्सारका ASYCUDA प्रणालीमा भएका आयात निर्यातका सूचना, राजस्व अनुसन्धान विभागले प्रयोगमा ल्याएको VCTS (Vehicle and Consignment Tracking System) मा भएका आन्तरिक ओसार पसारका सूचना बीच अन्तर आवद्धता गर्ने कार्य अन्तिम चरणमा पुगेको छ। स्थायी लेखा नम्बरमा सबै किसिमका आर्थिक गतिविधि सूचना एकीकृत रूपमा प्राप्त हुने व्यवस्था गर्दै लगिएको छ। अधिकांश आर्थिक तथा वित्तीय सूचना करदाता वा अन्य संस्थाबाट प्राप्त गरिएको अवस्था छ।

यसरी Faceless/contactless/e-assessment विद्युतीय माध्यममार्फत् गर्न सकिने अनुकुल वातावरण बनाउदै लगिएको छ। कर सुशासन प्रवर्द्धन गर्न, करको स्वेच्छिक सहभागिता अभिवृद्धि गर्न, कर बुझाउने संकलन लागत घटाउन, कराधार विस्तार गर्न, करको निष्पक्षता र स्वस्थता (Neutrality and fairness) कायम गरी व्यवसायिक वातावरण निर्माण गर्न फेसलेस प्रणाली अपनाउनु पर्ने आवश्यकता भएको छ।

संरचनात्मक व्यवस्थाः

१. **National Faceless Assessment Center:**

यस केन्द्रले राजस्व जोखिम परिसूचक र वित्तीय महत्त्वका आधारमा प्रणालीबाट करदाता छनौट गर्ने, स्वचालित रूपमा Audit Case Assessment Unit मा Allocation गर्ने, Assessment Unit बाट करदातासँग कर परीक्षणको लागि आवश्यक सूचना, प्रमाण, कागजात माग गर्ने आयकर ऐन, २०५८ को दफा ८३, मू.अ.कर ऐन, २०५२ को दफा २३ सँग सम्बन्धित सूचना online प्राप्त गरी करदातालाई online प्रणालीबाट पठाउने, फरवार्ड गर्ने, सोको जवाफ Assessment Unit मा पठाउने, Assessment Unit र Technical and Verification Unit बीच समन्वय सम्पर्क गराउने, प्राप्त report सुझाव Assessment Unit मा पठाउने गर्दछ। Assessment Unit बाट तयार गरी प्राप्त आय निर्धारण प्रस्ताव सहितको कर परीक्षण प्रतिवेदन पुनरावलोकन इकाई (Review Unit) मा पठाउँदछ। Review Unit बाट प्राप्त सुझाव, परिवर्तन

थपघट गर्नुपर्ने विषय सहित Assessment Unit मा पठाउँदछ । Assessment Unit ले कर निर्धारण गर्नुपर्ने आधार प्रमाण सहितको प्रारम्भिक कर निर्धारण आदेश तयार गरी यस केन्द्रमा प्राप्त आदेश करदातालाई Online वा भौतिक रूपमा बुझाउने गर्दछ । करदाताबाट प्राप्त जवाफ प्रमाण वा Video conference को अनुमति मागेमा सोको अनुमति दिने, Assessment Unit लाई Final Assessment order तयार गर्न आदेश दिन्छ । Assessment Unit ले Final Assessment Order तयार गरी यस केन्द्र (NFAC) मार्फत सम्बन्धित आन्तरिक राजस्व कार्यालय र करदातालाई कर निर्धारण आदेश पठाउँदछ । यसरी अन्तिम कर निर्धारण आदेश प्राप्त भएपछि सम्बन्धित कार्यालयले कर संकलन गर्ने कार्य गर्दछ ।

२. Assessment Unit/Section

Faceless तथा Contactless कर परीक्षण कर निर्धारणमा Assessment Unit/Section को महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । यसले Faceless Center बाट कर परीक्षणको लागि स्वचालित रूपमा करदाता छनौट भई प्राप्त भएपछि करदाताबाट पेश भएको स्वयम कर निर्धारण विवरण, वित्तीय विवरण प्रणालीमा भएका तथ्याङ्क सूचना, ETDS का सूचना, विगतमा भएका कर निर्धारणका सवाल, प्रचलित कर कानून, लेखामानअनुसार कर सहभागिता जनाएको छ/छैन अध्ययन विश्लेषण गर्दछ । सोको आधारमा कर निर्धारण गर्नुपर्ने जोखिम क्षेत्र र सवाल पहिचान गरी प्रचलित करसम्बन्धी ऐन नियमबमोजिम आवश्यक पर्ने विवरण कागजात माग गर्ने पत्र Online प्रणालीमा नै तयार गरी Faceless Center मा पठाउँछ ।

Faceless Center बाट करदाताबाट प्रेषित जवाफ प्राप्त भएपछि Detail मा करदाताका कर विवरण र सबै कागजातको परीक्षण गरी कानूनबमोजिम भए/नभएको, तिर्नु बुझाउनु पर्ने कर बुझाए/नबुझाएको, पेश गर्नुपर्ने सबै सूचना विवरण पेश गरे/नगरेको, आम्दानी खर्च, सम्पत्ति दायित्त्वको सही मूल्याङ्कन र लेखाङ्कन भए/नभएको निर्धारणयोग्य आयमा थप हुने सवालहरू के कस्ता देखिएका छन् भन्ने जस्ता विषयको विश्लेषण गर्दछ । त्यसको साथै Technical and Verification Unit बाट मूल्याङ्कन गराउन आवश्यक विषयको पहिचान गरी सोको विवरण सहित Faceless Center मार्फत् प्राविधिक परीक्षण गर्न, मूल्याङ्कन गर्न पठाउँछ ।

Technical and Verification Unit बाट प्राप्त Report आफ्नो अध्ययन विश्लेषण परीक्षणको आधारमा प्रचलित कर कानूनबमोजिम प्रतिवेदन र आय तथा कारोवार यकिन गरी अन्तः शुल्क, मू.अ.कर, आयकर र अन्य कर तथा शुल्क निर्धारणको खाका तयार गरी Review Committee मा Faceless center मार्फत् पठाउनु पर्दछ ।

Review Committee ले सबै पत्रको Review गरी सही करारोपण भएको छ छैन, कुनै हेर्नु पर्ने विषय छुटेको छ वा कर निर्धारण नगर्नुपर्ने विषय समावेश भएको छ भने विश्लेषण, कानूनी आधार कारण सहित परिमार्जनको लागि सुझाव सहित पठाउँछ । यसरी प्राप्त सुझावलाई प्रतिवेदनमा समावेश गरी प्रारम्भिक कर निर्धारणको आदेश तयार गरी आधार कारणसहित

सफाइको सवुत प्रमाण पेश गर्न पत्र Faceless Center मार्फत् Online प्रणालीबाट करदातालाई पठाउदछ ।

Assessment Unit ले करदाताको प्रतिक्रिया लिन Video Call गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएमा प्रारम्भिक कर निर्धारण अगावै Faceless Center सँग अनुमति लिई करदाताका कुरा सुन्न सक्छ, आफ्नो जवाफको Digital Copy सुरक्षित राखी त्यसलाई प्रतिवेदनमा समावेश गर्नुपर्दछ। प्रारम्भिक कर निर्धारणको जवाफ प्राप्त भएपछि सो समेतलाई ध्यान दिई Assessment Unit/Section ले अन्तिम कर निर्धारण आदेश तयार गर्नु पर्दछ, यसको लागि निर्णय पर्चा तयार गर्न लगायत सम्पूर्ण कार्य यसै युनिटले गर्दछ । अन्तिम कर निर्धारणको पत्र Faceless Center मा पठाउनु पर्दछ । यसका अतिरिक्त विभागले तोकेका अन्य कार्यहरू गर्दछ ।

३. Technical and Verification Unit/Section:

यस शाखाले करदाताको विवरण, वित्तीय विवरण, वासलात, सम्पत्ति दायित्त्वको मूल्याङ्कन, लेखामान अनुसार भएको छ छैन, NFRS को पालना, मूल्य निर्धारण, कानूनी पक्ष लगायतका विषयमा Assessment Unit बाट उठाएका सवालमा अध्ययन मूल्याङ्कन गरी सोको प्रतिवेदन Faceless Center मार्फत् Assessment Unit मा पठाउने काम गर्दछ। खासगरी Accounting, Engineering पक्ष, BOQ, Recovery, Production, Capital Expenditure, Project Cost, Share Valuation, Land Valuation, Machinery equipment cost and valuation लगायतका विषयमा यस Unit ले अध्ययन विश्लेषण गर्दछ । यस शाखामा Chartered Accountant, Engineering, Lawyer, Statistician, Volunteer लगायत प्राविधिक कर्मचारी संलग्न हुन्छन् ।

४. Review Committee/Section (पुनरावलोकन समिति)

यस समितिले Assessment Unit बाट तयार पारेको कर निर्धारणसम्बन्धी प्रतिवेदन Faceless Assessment Center मार्फत प्राप्त गर्दछ । प्राप्त प्रतिवेदनअनुसार कर निर्धारण गर्नुपर्ने कानूनी आधार, प्रमाण, लेखामान अभ्यासअनुसार छ/छैन अध्ययन विश्लेषण गर्दछ। करदाताले पेश गरेको आय विवरण, वित्तीय विवरण लगायतसँग Assessment Unit ले उठान गरेको सवाल ठीक छन्/छैनन् अध्ययन गरी आवश्यक सुझाव दिन्छ । त्यसको साथै कर निर्धारण गर्नुपर्ने सवाल छुटेको पाइएमा सो समेत प्रतिवेदनमा समावेश गरी सुझाव दिने कार्य गर्दछ। विभिन्न Assessment Unit बाट भएका कार्य एकरूपता भए नभएको समेत यस समितिले हेर्दछ । समग्रमा करदाताको Tax Gap पहिचान गर्न, सही करारोपण (Right Taxation) गर्न यस समितिको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। त्यसको साथै Review Committee ले Technical and Verification Unit ले गरेको कार्य सुझाव र ती सुझावलाई Assessment Unit के कसरी समावेश गरेको छ भन्ने विषय भिडान विश्लेषण गर्दछ। यदि कुनै कैफियत देखिएमा आफ्नो सुझाव दिने गर्दछ ।

Faceless Audit को अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासः

Tax Governance प्रवर्द्धन गरी स्वेच्छिक कर सहभागितालाई प्रवर्द्धन गर्न विश्वभर नै सूचना प्रविधिमा भएको विकासलाई स्वीकार गर्दै Digital Transformation and Tax Administration अभियानकै रूपमा अगाडि बढेको छ । परम्परागत कर प्रशासन र कर प्रणालीमा सूचना प्रविधिमा आएको द्रुत विकासले पुनः विचार गर्न बाध्य बनायो । यसै सन्दर्भमा विश्वभरि कर प्रशासनमा Digital Device र Digital Technology को प्रयोग समेत तीव्र गतिमा बढ्दै गएको छ । ठूला ठूला Data Analysis, विश्लेषणमा AI र Machine को प्रयोगको माध्यमबाटै कराधार विस्तार गर्दा सजिलो भएको छ । सेवा प्रवाहलाई गुणस्तरीय र भरपर्दो बनाएको छ । करदाता आफैले आफ्नो करका औपचारिकता पूरा गर्न सहज बनाएको छ । यसले कर तिर्ने र संकलन गर्ने लागत र समयको बचत भएको छ । करदाता र कर प्रशासनबीच भेटघाट गर्न चिनजान गर्नुपर्ने आवश्यकताको अन्त्य हुँदै गएको छ । कर प्रणालीले प्रयोगमा ल्याएका Digital System र Device ले कर व्यवस्थापनमा महत्त्वपूर्ण स्थान ओगट्दै गएको छ । परम्परागत रूपमा कर कानूनको कार्यान्वयनले मात्र कुशल कर व्यवस्थापन हुन नसक्ने भइसक्यो । कर व्यवस्थापनमा विकसित तथ्याङ्क विश्लेषण (Advanced Data Analysis), Data Mining and Data Processing संसारभरको कर व्यवस्थापनमा अनिवार्य हुँदै गएको छ । संसारभरि नै Technology based Tax system जस्तै e-filing, e-assessment, e-payment, ETDS विकास गर्न लगानी अर्थात बजेट खर्च बढाएको पाइन्छ । हामीले यस्ता प्रणाली विकास सञ्चालन र व्यवस्थापनमा आवश्यक मात्रामा लगानी गर्न सकेका छैनौ । थप लगानी गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ ।

संसारभरि नै Tax Administration को Digital Transformation मा भएका केहि विषय बुझ्न आवश्यक हुन्छ ।

Digital Transformation of Tax Administration

(i) Integration with Taxpayer's National Accounting System
(ii) Use of Advanced Data Analysis Technology
(iii) Use of Artificial Intelligence Based Algorithms'
(iv) Use of Risk Based Taxpayer profiling
(v) Digitization of Interaction with Taxpayers
(vi) Automation of Tax Administration processes
(vii) Training of officials for Technical compability

परम्परागतरूपमा करदाताले पेश गरेका, घोषणा गरेका विवरण र तथ्याङ्कमा मात्र सीमित थियो । अब सबै किसिमका आर्थिक सूचनालाई Real time मा गर्ने, Store गर्ने, Data Analysis गर्ने र Tax compliance मा उपयोग गर्ने Automation प्रविधि प्रयोगमा आइसकेको छ । कतिपय देशमा प्रणालीबाटै करदाताको कर दायित्त्व निर्धारण हुन थालिसकेको छ ।

विश्वभरि नै कर प्रशासन Innovation र Digital Transformation को युगमा प्रवेश गरिसकेको छ । हाम्रो कर प्रशासनको क्षेत्रमा पनि Digitalization को प्रयत्न भईरहेको छ । यसको एउटा महत्त्वपूर्ण पाटो Faceless Audit (E-Assessment) हुने देखिन्छ ।

केही देशले अवलम्वन गरेको Digital Transformation of Tax Administration का अभ्यासलाई सन्दर्भको रूपमा छलफल गर्न सकिन्छ ।

1. **United Kingdom: Advanced Digital Approval based Assessments:** यो प्रणाली सन् २०२० बाट शुरु भएको हो । यसमा HMRC ले सूचना संकलन विश्लेषण गरी अर्थात Advanced Data Analytics को माध्यमबाट करदाताको आर्थिक वर्षको कर गणना गरी दायित्त्व निर्धारण System बाटै हुन्छ, त्यसमा करदातालाई स्वीकार गर्ने वा प्रतिरोध गर्ने अवसर उपलब्ध हुन्छ । अर्थात करदाताले मेरो कारोवार, कर दायित्त्व यति हो भनी घोषणा गर्नु नै पर्दैन । System ले नै Calculation गरी निर्धारण गर्दछ ।
2. **Korea:** Big Data and Artificial Intelligence (AI) System
3. **Canada:** Risk based profiling using advanced data analytics tools
4. **Australia:** Smarter data program and 'Alex'
5. **United States:** Artificial Intelligence based Algorithms
6. **Singapore:** Leveraging Analytics Design and Digitization (LEA:D)
7. **India:** Digitization of Indian Tax Administration

भारतले कर प्रशासनमा Digitization को प्रयोग द्रुत गतिमा गरेको पाईन्छ । भारतले कर प्रणाली सुधारमा लिएका Digitized सुधारका Initiatives देहाय रहेका छन्-

(i) E-filing portal version 1.0

(ii) OLTA S (Online Tax Accounting System)

(iii) Income Tax Accounting (ITD) Application यसमा Tax Accounting system, TDS Information System, Individual Running Ledger Accounting system, Resource Management system, Management Information System, Judicial Reference System.

(iv) Income Tax Business Application (ITBA)

E-Registration, E-Filing of ITRS

E-proceeding/E-assessments

E-payment of Taxes, E-Nivaran

E-sahayog

भारतले पछिल्ला ४ वर्षमा Tax System मा उपरोक्तानुसार विविध कार्यलाई Digitization गरी थुप्रै सुधार गरेको पाइन्छ ।

नेपालको अवस्था: Faceless Audit को अवश्यकता

हामीले शुरुबाटै VAT लाई Computerized System बाटै विवरण र Data Analysis गर्न थालनी गरिएको हो । आयकर र अन्तःशुल्कको हकमा पनि Digital Technology को प्रयोग बढाउँदै लगिएको छ । Online Service बढाउदै लगिएकोले आन्तरिक राजस्व कार्यालयमा करदाताको भौतिक उपस्थिति ज्यादै न्यून हुँदै गएको छ । E–Return अनिवार्य र प्रभावकारी भएको छ । मू.अ.कर र आयकरका सबै विवरण Online Submit गर्नु पर्दछ । ETDS लाई प्रभावकारी बनाउँदै लगिएको छ । तथ्याङ्क संकलनमा Mismatch System अनुसूची- १३ निकै प्रभावकारी भएको छ । E-Payment कार्यान्वयनमा आइसकेको छ । अन्तरनिकाय सूचना आदान प्रदान गर्ने कार्यलाई Automation मा लाने कार्य भइरहेको छ । साना करदाताको Online करचुक्ता कार्यान्वयन भएको छ भने बाँकीको त्यसैतर्फ उन्मुख भई कार्य हुँदैछ । Diplomatic VAT Refund लाई Automation बाट हुने व्यवस्था शुरु भएको छ । Audit Report Management System लागु भइसकेको छ । यी सबै पूर्वाधारमा थप सुधार गर्दै Tax Governance कायम गरी स्वेच्छिक कर सहभागिता प्रवर्द्धन गर्दै आन्तरिक राजस्व परिचालनलाई प्रभावकारी बनाउन E–Assessment अर्थात Faceless Audit कार्यान्वयनमा ल्याइएमा आवश्यक थप विश्वासिलो वातावरण तयार भई Right Taxation को सूनिश्चितता प्रदान सकिनेछ ।

■■

मदिराको अन्तःशुल्क प्रशासनका प्राविधिक पक्ष

✍ डा. राजन खनाल

राज्यको विकास सँगसँगै दैनिक राज्य सञ्चालनको लागि आम-जनताबाट कर उठाउने प्रचलनको इतिहास निक्कै पूरानो छ। मानव सभ्यताको थालनीसँगै समुदायको हितको लागि प्रत्येक व्यक्तिले केही योगदान/त्याग (Sacrifice) गर्नुपर्ने र त्यो योगदान सामुहिक हितका लागि (Common Interest) उपयोग हुनुपर्ने आधारभूत पक्षलाई स्वीकार गरेर नै सामाजिक सम्झौताको (Social Contract Theory) सिद्धान्तको विकास गरिएको कुरालाई यहाँ मनन गर्नु आवश्यक छ। सामाजिक हितका लागि व्यक्तिले गर्ने योगदान कि त श्रम थियो कि त वस्तु नै थियो भनेर यहाँ विश्लेषण गर्न सकिन्छ। श्रमको विषयको योगदान सबै र सधैं उपयोग गर्न सम्भव नहुने भएकोले त्यसबापत वस्तु (Commodity) को उपयोग समेत गरियो । कालान्तरमा मुद्रा (पैसा) को विकास भएपछि यस्तो योगदान मुद्रामा गरिएको र त्यही अभ्यास व्यक्ति आफूले राज्य सञ्चालनका लागि गर्ने योगदान करको रूपमा दिदैं आएको देखिन्छ ।

व्यक्तिले राज्यलाई तिर्नुपर्ने कर वापतको रकम के कस्तो आर्थिक क्रियाकलाप गर्दा भुक्तानी गर्ने भन्ने सन्दर्भमा आधुनिक कर प्रणालीका संरचनामा धेरै क्षेत्रलाई समेटिदै गएको देखिन्छ। वस्तु तथा सेवाको उत्पादन, ओसारपसार एवं विक्री वितरण गर्दा लाग्ने करलाई उपभोगमा आधारित कर भनेर बुझिन्छ। तर पनि सबै उपभोग्य वस्तुमा समान किसिमले कर लगाएको पाइदैन। यसो हुनुको कारण कतिपय त्यस्ता वस्तु मानव स्वास्थ्यलाई प्रतिकुल असर गर्ने, सामाजिक मर्यादामा खलल पार्न सक्ने, उपयोग गर्ने व्यक्तिको निश्चित उमेर समूहलाई मात्र प्रयोग गर्न दिनुपर्ने हुँदा यस्ता वस्तुलाई राज्यले नै नियमन र नियन्त्रण गरेको हुन्छ। यसरी व्यक्तिको स्वास्थ्यलाई हानी पुऱ्याउन सक्ने, वातावरणमा प्रतिकुल असर पार्ने, सामाजिक सद्भावमा नकारात्मक प्रभाव पार्ने ती वस्तुको उपयोगलाई कर माथिको कर लगाएर (Repricing Tax) त्यस्ता वस्तुको उपभोगमा निरुत्साहन गर्ने प्रयास गरिन्छ । यस्ता उपभोग्य वस्तुलाई पूर्णत : बन्देज त गर्न सकिदैन तर त्यसको उत्पादनदेखि अन्तिम विक्री तहसम्म नियमन र नियन्त्रण गर्न भने सकिन्छ। यस किसिमका वस्तुमा लगाइने करलाई अन्तःशुल्क कर (Excise Duty) भनिन्छ ।

मदिरा, चुरोट, सिगार, पेट्रोलियम पदार्थ, फलामको डण्डी, सवारी साधन आदिमा सरकारले अन्तःशुल्क लगाउने गरेको पाइन्छ । शुरुमा चुरोट विडी, मदिरा जस्ता वस्तुमा मात्र सीमित रहेको अन्तःशुल्क पछिल्लो चरणमा गएर पेट्रोलियम पदार्थ, सिमेन्ट, छड, प्लास्टिकजन्य पदार्थ, खेलौना, सौन्दर्यका सामाग्री, खानी, पानी जस्ता वस्तुमा पनि लगाउने अभ्यास विश्वमा नै बढ्दै गएको छ ।

✍ कार्यकारी निर्देशक, नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान तथा पूर्व सचिव, नेपाल सरकार

अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तु मध्ये प्रस्तुत लेखमा मदिरा र मदिराजन्य पदार्थको विषयमा चर्चा गरिनेछ । यसमा खासगरी मदिरा कसरी बन्दछ ? मदिराको प्राविधिक पक्ष के हुन्छ? यसलाई कुन वस्तुबाट बनाइन्छ ? अल्कोहलको मिश्रणको मात्रा कति हुन्छ भन्ने सन्दर्भहरूमा बहस गरिनेछ ।

अन्तःशुल्क प्रशासनमा भौतिक नियन्त्रण र स्वयं निष्कासन प्रणाली

अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तुको उत्पादनमा सामान्यतया दुईवटा प्रणालीको अभ्यास गरिएको देखिन्छ । वस्तु उत्पादन गर्दा ती वस्तुको कच्चा पदार्थ, उत्पादन प्रकृया, निकासी प्रकृयादेखि अन्तःशुल्क टिकट टाँस गर्नुपर्ने सम्मको अवस्थामा सोको प्रशासन गर्ने निकाय वा अन्तर्गतको निकायको प्रत्यक्ष नियन्त्रण र अनुगमनमा उत्पादन हुने अन्तःशुल्क जन्य वस्तुलाई भौतिक नियन्त्रण प्रणाली अन्तर्गत बुझ्नुपर्ने हुन्छ भने त्यस्ता वस्तु स्वयम् इजाजतपत्रवालाबाट नियमन र नियन्त्रण गरी उत्पादन गरी सोको विवरण मात्र सम्बन्धित निकायमा बुझाउन पर्ने भएमा त्यस किसिमको प्रणालीलाई स्वयम् निष्कासन प्रणाली भनेर बुझिन्छ । भौतिक नियन्त्रण प्रणाली (Physical Control System) मा अन्तःशुल्क अधिकृत वा निजले तोकेको सरकारी कर्मचारीको नियन्त्रणमा अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तुको उत्पादन, निष्काशन, पैठारी वा निकासी गरिने प्रणालीलाई बुझ्ने गरिन्छ । भौतिक नियन्त्रण प्रणाली बाहेक अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तु वा सेवाको उत्पादन, निष्काशन, पैठारी तथा निकासी गरिने प्रणालीलाई स्वयम् निष्काशन प्रणाली (Self–Regulation System) भनेर सरल रूपमा बुझ्नुपर्ने हुन्छ । भौतिक नियन्त्रण प्रणाली लागु गर्नुपर्ने कारण भनेको नै सरकारले त्यस्ता वस्तुको उत्पादनका सबै चरण र प्रकृयामा आफ्नो भौतिक उपस्थितिको आवश्यकता ठान्नु हो । कच्चा पदार्थ, सहायक कच्चा पदार्थ तथा तयारी वस्तुको कारोवारदेखि अन्तःशुल्क टिकट टाँस गर्ने सम्मको प्रकृयामा अन्तःशुल्क कर्मचारीको भौतिक उपस्थिति रहने भएकोले नै यसलाई भौतिक नियन्त्रण प्रणाली भनिएको हो । भौतिक नियन्त्रण प्रणालीको आवश्यकता किन गर्नुपर्‍यो भन्ने पनि जिज्ञासा हुन्छ । यसको सन्दर्भमा निम्न कारणहरूले कुनै अन्तःशुल्कजन्य वस्तु भौतिक नियन्त्रण प्रणाली अन्तर्गत राख्नुपर्ने आवश्यकता रहेको देखिन्छ :

१) त्यस्ता वस्तुहरू मानव स्वास्थ्यका लागि जोखिमयुक्त छन्, तर पनि त्यसको पूर्ण नियन्त्रण गर्न सकिन्न । यसका लागि निश्चित मापदण्डको निर्माण गरी त्यस्ता वस्तु उत्पादन गरी प्रयोगमा ल्याउन सकियोस् र त्यस्तै किसिमको अन्यवस्तु कुनै अनधिकृत व्यक्तिले उत्पादन नगरोस् भन्ने यकिन गर्न ।

२) इजाजतपत्रवालाले त्यस्ता वस्तुको उत्पादनमा सरकारलाई पूर्ण रूपमा त्यसको परिणाम, गुणस्तर, प्रतिलब्धि, टुटफुट (Breakage) को यथार्थ विवरण दिन सक्छन् वा दिनेछन् भन्ने विश्वास गर्न सक्ने आधार नभएमा ।

३) त्यस्ता वस्तुको कच्चापदार्थ, सहायक कच्चा पदार्थको दुरूपयोग गरी गैरकानुनी रूपमा त्यस्तै वस्तु उत्पादन गरी राजस्व रकम हिनामिना हुन सक्ने भएकोले ।

४) कच्चा पदार्थ, सहायक कच्चा पदार्थको उत्पादन, पैठारीदेखि अन्तिम उत्पादनसम्म नियमन गर्न । भौतिक नियन्त्रण प्रणाली अन्तर्गत सुर्तीजन्य पदार्थहरू मध्ये चुरोट र मदिराजन्य पदार्थहरूमा

वियर, विभिन्न अल्कोहल शक्तिका मदिरा, वाइन, साइडर, स्पिरिट उद्योगहरूले उत्पादन गर्ने विभिन्न स्पिरिटहरूलाई समावेश गरिएकोमा पछिल्लो चरणमा मदिराजन्य वस्तुहरू एवं स्पिरिट उत्पादन गर्ने उद्योगहरूको उत्पादनलाई मात्र भौतिक नियन्त्रण प्रणाली अन्तर्गत राखिएको देखिन्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा भौतिक नियन्त्रण प्रणाली अन्तर्गत उत्पादन हुने विभिन्न स्पिरिट तथा अल्कोहल युक्त मदिराजन्य पदार्थहरूको नियमन र नियन्त्रण गर्ने सन्दर्भमा नै अन्तःशुल्क ऐन एवं नियमावलीले आवश्यक प्रकृयाहरू निर्धारण गरेको छ । तयारी मदिरा र सोको लागि आवश्यक स्पिरिटका सन्दर्भमा अन्तःशुल्क ऐन र मदिरा ऐनले नै ती वस्तुहरू भौतिक नियन्त्रण प्रणालीमा आबद्ध हुन्छन् भनेर स्पष्ट गरेको छ । ती वस्तुहरूका सन्दर्भमा यहाँ केही चर्चा गर्नु आवश्यक छ । संसारमा अत्याधिक रूपमा मानिसले प्रयोग गर्ने मदिराजन्य पदार्थ र सुर्तिबाट बनेका सुर्तिजन्य वस्तुबाट राज्यले उल्लेख्य राजस्व परिचालन गर्ने गरेका छन् । तर यी दुवै वस्तुहरू आम मानिसको स्वास्थ्यका लागि हानिकारक भने छन् । मदिराजन्य वस्तुमा अल्कोहल मिसिएको हुन्छ । यस्तो अल्कोहलबाट विभिन्न वस्तुहरू तयार गरिन्छ । अन्तःशुल्क प्रशासन गर्ने वा सो सम्बन्धी अध्ययन गर्ने व्यक्तिले त्यस्ता वस्तुहरूको बारेमा आवश्यक जानकारी राख्नु जरुरी छ । तल ती वस्तुको संक्षिप्त चर्चा गर्नु सान्दर्भिक हुनेछ :

१) **औद्योगिक अल्कोहल (Industrial Alcohol)**: अल्कोहललाई नेपालीमा रक्सी भनेर बुझिन्छ । तथापि सबै रक्सी खानयोग्य हुँदैनन् । त्यसैले अल्कोहललाई रक्सीमात्र भन्दा त्यसको अर्थ सीमित हुने सम्भावना हुन्छ । त्यसैले यहाँ अल्कोहललाई सोही शब्दको रूपमा लेखिएको छ । औद्योगिक अल्कोहल भन्ने शब्दले नै बुझाउँदछ कि यो अल्कोहल औद्योगिक उत्पादनका लागि प्रयोग हुन्छ । यो शुद्ध इथानोलको मात्राको रूपमा रहेको हुन्छ । यसको संरचना भनेकै इथाइल अल्कोहल (Ethyl Alcohol) मा पानी र डिनेचर्डको मिश्रण रहेको हुन्छ । यसलाई शुद्ध गरिएको इथानोल (Distilled Ethanol) पनि भनिन्छ । सामान्यतयाः औद्योगिक अल्कोहल औषधी उत्पादनमा, विभिन्न रङ्गहरूको उत्पादनमा, कागजको मुद्रणमा, मसी लगायतमा प्रयोग गरिन्छ । यस्तो अल्कोहलको सेवन गर्न निषेध गरिएको हुन्छ । त्यसैले यसमा नियमन आवश्यक हुन्छ ।

२) **रेक्टिफाइड स्पिरिट (Rectified Spirit)**: यसलाई विभिन्न नामले पनि चिनिन्छ - Neutral Spirits, Rectified Alcohol, Ethyl Alcohol आदि । यसमा इथानोलको मात्रा अत्याधिक (९५.६%) रहेको हुन्छ भने त्यसमा पानी पनि मिश्रण गरिन्छ र पटक पटक यसलाई उमालेर शुद्ध बनाइन्छ । यसमा दुवै वस्तुलाई मिश्रण गरेर समान किसिमले उमालिन्छ । रेक्टिफाइड स्पिरिट Blended Whisky, Cut Brandy, Liquors मा प्रयोग हुन्छ । केही औषधीहरूमा पनि यसको प्रयोग गरिन्छ ।

३) **इथानोल (Ethanol)**: यसलाई Grain Alcohol, Drinking Alcohol तथा सामान्यतया अल्कोहल (Alcohol) मात्र भनेर पनि बुझिन्छ । यसको रासायनिक बनोट (Chemical

Composition or Formula) लाई हेर्दा C_2H_6O CH_3-CH भनेर पनि लेखिएको पाइन्छ । इथानोलको रङ्ग हुँदैन, यो बाल्नयोग्य र चलायमान (Volatile) हुन्छ । अर्को कुरा यो मनोद्विपक पनि हुन्छ । यसलाई खाने मदिराको अभिन्न अंगको रूपमा लिइन्छ । इथानोल चिनी र मर्चा (Sugar and Yeast) बाट बनाइन्छ । यसको प्रयोग खाने मदिरा, पेट्रोकेमिकल, औषधी, सोल्भेन्ट आदिमा हुन्छ ।

४) **माल्ट स्पिरिट (Malt Spirit):** माल्ट जौ (Barley) वा राय (Rye) लाई एकपटक मात्र उमालेर शुद्ध गरिएको (Distillery) स्पिरिट हो । यो एकपटक मात्र शुद्धीकरण गरिने भएकोले यसबाट तयार भएका मदिरा (ह्विस्की भन्न नमिल्ने) तीन वर्ष भित्र प्रयोग गरिसक्नुपर्ने हुन्छ । यो पूर्ण रूपमा ह्विस्की होइन, ह्विस्की बन्ने प्रकृयाको मात्र हो । यसैबाट Single Malt Whisky को नयाँ Brand ल्याइएको थियो । यसलाई Single Malt Spirit पनि भनियो ।

५) **साइलेन्ट स्पिरिट (Silent Spirit):** यो एक किसिमको शुद्ध पारिएको स्पिरिट हो, जसको आधारभूत मिश्रणको विषयमा भनिएको (Silent) हुँदैन । केबाट यो स्पिरिट तयार हुन्छ सो विषयमा केही नभनिनु नै यसको विशेषता हो । गहुँ, जौ, राई, चिनी, मकै कुनै पनि वस्तुको कुहाई (Fermentation) गरेर यसको तयारी गर्न सकिन्छ वा स्पिरिट बनाउन सकिन्छ । स्पिरिट बनाइसकेपछि जुनसुकै वस्तुबाट बने पनि स्वाद एउटै हुने गरी यसलाई शुद्धीकरण (Distillation) गरिन्छ । तर कुन वस्तुको स्वाद (Flavor) हो भन्न सकिन्न । सामान्यतया जुन वस्तुबाट तयारी मदिरा बनाउने हो, सोको केही न केही गन्ध वा स्वाद (Taste or Flavor) थाहा हुन्छ । तर साइलेन्ट स्पिरिटमा त्यो थाहा हुन्न वा त्यसमा मौन नै हुन्छ । साइलेन्ट स्पिरिटको प्रयोग गरी बनाइएको मदिराको प्रयोग क्यानाडाबाट भएको भनिए पनि बेलायत र संयुक्त राज्य अमेरिकामा समेत यसको लोकप्रियता भइसकेको थियो भन्ने पनि दावी गरिन्छ ।

६) **डिनेचर स्पिरिट (Denatured Spirit/Alcohol) :** डिनेचर स्पिरिटलाई डिनेचर अल्कोहल, वुड अल्कोहल वा डिनेचर रेक्टिफाइड स्पिरिट (Denature Alcohol/Wood Alcohol or Denature Rectified Spirit) पनि भनिन्छ । यो स्पिरिट सही रूपमा व्यक्तिको लागि खतरनाक हुन सक्दछ । यसको स्वाद पनि नमिठो र गन्ध पनि नराम्रो हुन्छ । त्यसैले यसको उपयोगलाई दुरुत्साहन गरिन्छ । यसको प्रयोग सरसफाइमा, ज्वलनशील पदार्थमा, सोल्भेन्ट उत्पादनमा, सानिटाइजर (Hand Sanitizer) मा प्रयोग गरिन्छ । मिथाइलेटेड स्पिरिट समेत भनिने यसको प्रयोग खासगरी मदिराजन्य उत्पादनमा नगर्ने सुझाव दिइन्छ ।

७) **हेड्स स्पिरिट (Heads Spirit)**: स्पिरिट बनाउने प्रकृयामा पहिलो चरणमा प्रशोधन (Distillation) को क्रमको बनेको अल्कोहल निकै कच्चा किसिमको हुन्छ । त्यस्तै गरी

सबैभन्दा पछि गरिएको प्रशोधनमा पनि यस्तो अल्कोहल तयार भएको हुन्छ । यसलाई 'Heads & tails' भनेर पनि बुझिन्छ । तुलनात्मक रूपमा Heads & tails को अवस्था भनेको प्रशोधनको प्रारम्भिक अवस्था हो । यसलाई Young Stage पनि भनिन्छ । कतिपय अवस्थामा Heads and Tails लाई फाल्ने र थप प्रशोधन गरेर त्यसलाई राम्रो गुणस्तरको मदिरा बनाउने पनि गरिन्छ । अझ स्कच ह्विस्कीलाई थप स्वाद र सुगन्धको लागि ओक (Oak) को काठमा वर्षौंसम्म राख्ने व्यवस्था पनि छ । जति वर्ष पूरानो भयो उति नै राम्रो मान्ने पारखीहरू पनि थुप्रै छन् । Heads Spirit त्यति काम लाग्ने Spirit होइन, तथापि यसरी Heads & tails को थेग्रानलाई पुनःप्रशोधन गर्ने र त्यसबाट फेरि राम्रो Spirit तयार गर्ने पनि चलन छ Spirit प्रारम्भिक र अन्त्यमा निस्केको Cuts लाई जहाँ पायो त्यहाँ बिसर्जन गर्न (Dumping) पनि नमिल्ने भएकोले पुनःप्रशोधन गर्नुभन्दा आफ्नै उत्पादन स्थलमा त्यसलाई बाल्ने, हात धुने सानीटाइजर (Sanitizer) को बोतल बनाउने लगायतका काम गर्दछन् । Heads, Heart र Tails को रूपमा मदिराको उत्पादनमा सबैभन्दा राम्रोसँग प्रशोधन भएको स्पिरिट बनाउनका लागि प्रयत्न गरिन्छ । यसैले हेड्स स्पिरिटलाई सुरु प्रशोधनको प्रकृयामा रहेको स्पिरिट भनेर बुझ्नुपर्ने हुन्छ । Heart भनेको सबैभन्दा राम्रो गरी तयार गरिएको मानिन्छ ।

माथि उल्लेख गरिएका प्रशोधन गरी बनाइने शुद्ध अल्कोहल हुन् । सबै मदिरामा केही नै केही मात्रामा अल्कोहल रहेको हुन्छ-कुनैमा बढी कुनैमा कम । कुन वस्तु (फलफूल, चिनी, आलु, अन्न) बाट के के मदिरा (विभिन्न किसिमका) बन्दछ भन्ने विषयमा पनि यसका पारखीहरू चासो राख्दछन् । अन्तःशुल्कसम्बन्धी नीति निर्माण गर्ने, सो को प्रशासन गर्ने, मदिराजन्य वस्तुको उत्पादन एवं अन्य कारोवार गर्ने र यससम्बन्धी अध्ययनमा चासो राख्नेहरूका लागि केही जानकारी यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

१) **ह्विस्की (Whisky)**: ह्विस्की भन्ने वित्तिकै यो अन्नबाट बन्दछ भनेर हामीले बुझ्नुपर्दछ । त्यसमा पनि मुलतः जौ एवं युरोपमा राई (Rye) बाट यसको उत्पादन गरिन्छ । अन्नलाई माल्ट बनाउने र सो माल्टलाई प्रशोधन गरी स्पिरिट तयार गरी ह्विस्कीको उत्पादन हुन्छ । ह्विस्की जौ, मकै, रे र गहुँलाई रासायनिक प्रकृयाबाट कुहाई (Fermented) त्यसलाई उमालेर प्रशोधन गरिन्छ । तयार भएका अल्कोहललाई ओक भन्ने काठको विशेष भाडोमा कति वर्षसम्म राख्ने भन्ने तय गरिन्छ । यसरी लामो समय (१२-१८ वर्षसम्म पनि) काठको भाडामा राख्दा सो ह्विस्की विशेष स्वाद र रङ्गको भई वेग्लै ढंगले सुगन्धित हुन्छ ।

ह्विस्कीलाई त्यसको प्रशोधन प्रकृया, बनेको आधारवस्तु र बनेपछि काठको व्यारल (Barrels) मा राखेको अवधि समेतका आधारमा वर्गीकरण पनि गरिएको पाइन्छ । Scotch Whiskey संसार भरि नै प्रसिद्ध छ । Single Malt Whiskey पनि रूचाइएको ब्रान्ड मानिन्छ । माल्ट ह्विस्की जौको माल्टबाट बनाइन्छ भने Grain Whiskey अन्य अन्नबाट

बनाइन्छ । ह्विस्कीलाई Single Malt, Blended Malt, Blended, Cask Strength, Single Cask भनेर उत्पादन प्रकृया, त्यसमा अल्कोहलको मात्रा र त्यसको गुणस्तरको आधारमा छुट्ट्याउने गरिन्छ । Scotch Whiskey लाई विश्वकै प्रसिद्ध ह्विस्की मानिन्छ । अमेरिकन, अस्ट्रेलियन, क्यानेडियन, डेनिस, बेलायती, फिनिस, जर्जियन, जर्मन, आइरिस मेक्सिकन, जापानी, स्वीडिस, ताइवानी आदि ह्विस्की बढी चर्चामा आउँछन् । Scotch Whiskey, Bourbon Whiskey, Single Malt, Irish, Rye, Japanese, Blended Malt, Canadian, Tennessee, Grain, Single Pot Whiskey संसारमा चलेका ह्विस्की ब्रान्ड हुन् ।

२) **रम (Rum)**: उख्खुको जुस एवं तयार गरिएको खुदो (Sugarcane Juice or Sugarcane Molasses) बाट तयार गरिने रम मुलत : उखुको बढी उत्पादन गरिने मुलुकमा हुन्छ र प्रसोधन गरिएको स्पिरिटलाई उख्खुको जुस एवं खुदोको प्रशोधन अल्कोहलसँग मिश्रण गरिन्छ । उख्खुको धेरै उत्पादन क्यारेवियन क्षेत्र (क्यारेबियन समुद्र, गल्फ अफ मेक्सिको, पूर्वी मध्य अमेरिका र दक्षिण अमेरिकाको उत्तरी क्षेत्र) मा हुन्छ । फिलिपिन्स र भारतमा पनि उख्खुको उत्पादन राम्रो हुन्छ । ब्राजिल, संसारकै सबैभन्दा बढी उखु उत्पादन गर्ने देश हो भने मेक्सिको, कोलम्बिया पनि उखु धेरै उत्पादन हुने ठाउँ हो । भारत, चीन, थाइल्याण्ड, पाकिस्तान, इन्डोनेसिया, फिलिपिन्स, संयुक्त राज्य अमेरिकामा पनि प्रशस्तै उखुको उत्पादन हुन्छ । रमलाई बनाउनु अघि प्रशोधन गरिएको अल्कोहललाई ओक (Oak) को भाडोमा राखिन्छ । धेरै जस्तो रमको उत्पादन क्यारेबियन मुलुकहरूमा गर्ने गरिन्छ । रमलाई क्यानाडाको न्युफाउन्डल्याण्ड, क्यारेबियन क्षेत्रको वेस्ट इन्डिज र मेरीटाइम राज्यमा संस्कृतिको अभिन्न अंगको रूपमा लिइन्छ । त्यसैगरी यसलाई बेलायतको जलसेनाको लोकप्रिय मदिरा समेत मानिन्छ । रमको उत्पादन क्यारेबियन मुलुक (बारबाडोसबाट) हरूबाट भएपनि पछि उखु उत्पादन हुने देशहरूमा यसको विस्तार भएको मानिन्छ । रमलाई ककटेल बनाउन पनि निक्कै मन पराइन्छ । जमैकामा उत्पादित Captain Morgan विश्व प्रसिद्ध रम मध्येको एउटा हो । क्यारेबियन बाहेक दक्षिण अफ्रिका, केन्या, जमैका, मदागास्कर, मौरिसस, मोजाम्बिक, सेसेल्स, कंगोमा समेत रमको उत्पादन प्रशस्त हुन्छ । नेपालको Khukuri Rum, Khukuri Spice लाई विदेशमा समेत मन पराइन्छ ।

३) **जीन (Jin)**: जीन खानयोग्य मदिराको रूपमा तयार गरिंदा यसको आधार वस्तुको रूपमा जेनिपर बेरी (Juniper Berry) को उपयोग गरिन्छ । Berry आफैमा फलफूल मात्र हो । तर जेनिपर बेरी एक किसिमको जडिबुटीजन्य उत्पादन (Herbs) हो । जेनिपर बेरीको पात र बीउबाट त्यसको स्वादमा विभिन्न Fermentation र Distillation प्रकृया पूरा गरी जीन बनाइन्छ । जेनिपर बेरीको अर्थ नै जेनिपरको उत्पादन गर्न मिल्ने बीउ (Seed Cone) हो । यसको स्वादमा जीन बनाइन्छ । जीनको प्रारम्भ औषधीय गुणको लागि प्रयोग

भएको मानिन्छ । उच्च पहाडी भूभागमा झाडीको रूपमा विकास भएका जेनिपरका विरुवाबाट जीन बन्ने भएकोले यो औषधीय गुणको रूपमा त्यो क्षेत्रका व्यक्तिहरूले प्रयोग गर्थे । पछि गएर अन्य फलफूलबाट समेत यसलाई बनाइयो । जीनलाई Tonic Water सँग Mix गरेर खाने गरिन्छ । यसको गन्ध पनि अन्य मदिराको जस्तो हुँदैन । कतिपय सन्दर्भमा Gin र Genever Geneva पनि भनिने, Holland Gin or Geneva Gin जेनिपर स्वादको मदिरा नेदरल्यान्डस र बेल्जियममा एवं त्यसको नजिकका फ्रान्स र जर्मनीमा यसको नाम Genever को रूपमा भएको देखिन्छ । खासमा Gin को उत्पादन बेलायतमा हुनुअघि नै Genever को उत्पादन यी क्षेत्रमा भइसकेको मानिन्छ । जेनिपर जातको विरुवा उत्तरी ध्रुव, अफ्रिका, पाकिस्तान, तिब्बत, मध्ये अमेरिका उत्तरी हिमालयमा पाइन्छ । स्पेन, बेल्जियम, नेदरल्याण्डस, बेलायत, आयरल्याण्ड, संयुक्त राज्य अमेरिका, इटाली, जर्मनी, फ्रान्स, क्यानाडा जस्ता मुलुकहरू जीनको उत्पादनमा अगाडि छन् ।

४) **ब्रान्डी (Brandy)** : ब्रान्डी भन्ने बित्तिकै यसको आधार स्रोत फलफूल भन्ने बुझ्नु पर्दछ । यो पनि अल्कोहलको स्पिरिट हो जसको तयार फलफूललाई बायोकेमिकल प्रकृयाबाट गलाई स्पिरिट तयार गरिन्छ । त्यसैले ब्रान्डी बनाउने आधार स्रोत फलफूल भएपनि ब्रान्डी नै बनाउने चाँही वाइनबाट हो । अर्को भनेको अन्य फलफूलबाट हो । यसले कुनै पनि फलफूलबाट बनाउने ब्रान्डीलाई फलफूलको ब्रान्डी (Fruit Brandy) भनिन्छ । Momace (फलफूलको छोक्रा) लाई थिचेर त्यसको जुसबाट पनि ब्रान्डी बनाइन्छ, जसलाई Pomace Brandy भनिन्छ । ब्रान्डीलाई रातको खाना पछिको खाना पचाउने (After dinner digestive) को रूपमा पनि बुझिन्छ । ब्रान्डीको लागि फ्रान्स प्रसिद्ध छ । Cognac र Armagnac दक्षिण फ्रान्सका लोकप्रिय उत्पादन हुन् । वाइनबाट ब्रान्डी उत्पादन हुने भएकोले खासगरी अंगुर र स्याउलाई यसको आधार स्रोतको रूपमा हेरिन्छ । फ्रान्स, चीन, मेक्सिको, जर्मनी, इटाली, बेलायत संयुक्त राज्य अमेरिका ब्रान्डी उत्पादन हुने प्रमुख देशहरू हुन् । ब्रान्डीको प्रारम्भ फ्रान्सबाट औषधीय प्रयोगको लागि भएको थियो । जसको नाम 'The Water of Life' थियो । पछि अन्य मुलुकमा पनि यसको उत्पादन विस्तार हुँदै गयो ।

५) **भोड्का (Vodka)** : भोड्का पनि एक किसिमको अल्कोहल स्पिरिट नै हो । यसको शुरुवात रुस र पोल्याण्डबाट भएको हो । यो पनि गहुँ, राई र आलुलाई विशेष किसिमले कुहाई त्यसलाई शुद्धीकरण गरेर बनाइन्छ । भोड्का रुसको प्रसिद्ध मदिरा हो । भोड्काको मिश्रण इथानोल र पानीबाट भएको हुन्छ । आलु, जौ, गहुँबाट बन्ने भएपनि यसलाई नवीन स्वाद दिन फलफूल अथवा चिनीको पनि मिश्रण बनाउने गरिएको छ । भोड्का बढी चिसो ठाउँमा प्रयोग गरिने भएकोले यसमा चिसो वा पानी (Ice or Water) नमिसाई प्रयोग गर्ने चलन छ । भोड्का जस्तो छ त्यही रूपमा केही मिश्रण नगरी शुद्ध (Neat)

खाने भनिन्छ । बढी भोड्काको प्रयोग गर्ने देशहरू बेलारुस, इस्टोनिया, फिनल्याण्ड, आइसल्याण्ड, लिथुवानिया, लात्भिया, नर्वे, पोल्याण्ड, रुस, स्विडेन तथा युक्रेनलाई भोड्का क्षेत्र (Vodka Belt) भनेर पनि चिनिन्छ । भोड्कालाई ककटेल (Cocktails) को रूपमा अन्य मदिरा एवं टोनिकसँग मिश्रण गरेर पनि प्रयोग गरिन्छ । भोड्काको प्रारम्भ पोल्याण्डमा औषधीय रूपमा भएपनि पछि गएर यो रुसमा थप विकसित भयो । पोल्याण्ड, रुस र स्विडेन भोड्का उत्पादन गर्ने प्रमुख मुलुकहरू हुन् । नेदरल्याण्ड्स, फ्रान्स र संयुक्त राज्य अमेरिकाले पनि भोड्का उत्पादन गर्ने गरेका छन् । परिणामको हिसाबले भने स्विडेनले सबैभन्दा बढी भोड्का उत्पादन गर्ने गरेको छ ।

६) **टाकुला (Tequila)** : टाकुला प्रशोधन मदिरा हो, जुन निलो केतुके प्रजाति (Blue Agava) को वनस्पतिको जीव रासायनिक प्रकृयाबाट कुहाएर तयार गरिन्छ । यो मदिराको नाम मेक्सिकोको Santiago de Tequila नगरको नामबाट राखिएको हो । Tequila मदिराको लागि जननी मेक्सिको नै मानिन्छ । Blue Agava यो क्षेत्रमा प्रशस्तै पाइन्छ । यो शहरको लोगोमा नै Agava को विरुवा र Tequila Mountain को चित्र अंकित गरिएको छ । मुलुकको पश्चिम उत्तर क्षेत्रमा पर्ने Tequila क्षेत्र विश्व सम्पदा सूचीमा समेत रहेको छ । रातो भोल्कानिक माटोबाट बनेको यो ठाउँमा Agava प्रशस्त मात्रामा हुन्छ । Tequila लाई मेक्सिकोको विशेष उत्पादन मानिन्छ र यस्तो उत्पादनको आधारको रूपमा अन्तर ाष्ट्रिय रूपमा स्वीकार पनि गरिएको छ । यसमा ३५ देखि ५५ प्रतिशत अल्कोहल (ABV. 70-110) रहने गरेको छ । न्यूनतम पनि ४० प्रतिशत (80 ABV) अमेरिकामा बिक्री गर्नका लागि हुनुपर्नेछ । ४० भन्दा बढी मुलुकमा यसको उपभोग गरिन्छ ।

७) **मजकल (Mazcal)** : मजकल पनि तयारी मदिरा नै हो । यो पनि मेक्सिकोमा नै उत्पादन हुन्छ । मजकलको प्रारम्भिक आधारवस्तु पनि Agava नै हो । तर यसलाई Blue Agava नै चाहिदैन । जुनसुकै Agava को स्पिरिटबाट यसलाई बनाइन्छ । मेक्सिकोको ओक्साका (Oaxaca) राज्यमा बन्ने मजकल मध्य अमेरिकी र दक्षिण अमेरिकामा लोकप्रिय छ । Oaxaca मा हरू सबै नराम्रो Mazcal राम्रो भन्ने भनाइ नै छ मदिरा पारखीहरू बीचमा । मजकलको अर्थ स्पेनिश भाषामा अगाभालाई धेरै पकाउनु (Over Cooked Agava) भन्ने हुन्छ । स्पेनिशहरूको औपनिवेश अघि मजकल Agava Plant बाट बन्छ भन्ने थिएन । पछि स्पेनिशहरूबाटै यो प्रयोग सफल भयो । Mazcal मुलतः जापान र संयुक्त राज्य अमेरिकामा बिक्रीको लागि निर्यात गरिन्छ । Mazcal मा ५५ प्रतिशत अल्कोहलको मात्रा रहेको हुन्छ । यसलाई टाकुला जस्तो दुईपटक प्रशोधन (Distilled) गरिन्छ ।

८) **सेरी (Shery)** : सेरी एक किसिमको शक्तिशाली वाइन हो जुन स्पेनको दक्षिण पश्चिम क्षेत्रको विशेष उत्पादन हो । Shery को नाम (ठाउँको नाम) बाट यो उत्पादनको नाम राखिएको देखिन्छ । सेरी विभिन्न किसिमको रङ्ग र स्वादमा बनाइन्छ । कुनै बढी कडा (Strong) त कुनै ठिकै किसिमको । साथै रंगमा पनि र मिठास (Taste) मा पनि ।

खानापछि खाने किसिमको मिठो वाइन (Sweet Wine) मा ताजा गुलियो खीरसँग खाने किसिमले पनि यसलाई बनाइन्छ । कडिज प्रान्तको Sherry Triangle बाट यसको नाम जुराइएको अनुमान गर्न सकिन्छ। ठाउँ विशेषको उत्पादन (Area Specific Product) भए पनि यसको लोकप्रियता धेरै तिर पुगेको छ । सामान्य भन्दा बढी शक्तिशाली वाइनको रूपमा सेरीले परिचय पाएको छ । वाइन बनेपछि त्यसलाई बढी शक्तिशाली बनाउन अल्कोहलको मात्रा मिसाउने भएकोले सेरीलाई Fortified Wine भनेर पनि चिनिन्छ । गुणस्तरीय र थप स्वादका लागि छुट्टै रूपमा पूरानो बनाउने (Aging) कार्य समेत हुन्छ । सामान्य वियर बनाउने प्रकृया भन्दा यसमा थप प्रकृयाको समेत अवलम्बन गरिन्छ । यसैले स्पेनको यो वाइन स्पेन भित्र मात्र होइन युरोप भरी नै लोकप्रिय बनेको छ ।

९) **साइडर (Cider)** : स्याउलाई विशेष किसिमले सडाएर साइडर बनाइन्छ । कतै भने अल्कोहलको मिश्रण नगरी पनि साइडर बनाइन्छ । साइडरको चर्चा गर्दा साइडर स्याउ (Cider Apple) को नाम आउँछ। यो स्याउ विशेष किसिमको स्याउ हो। स्याउलाई स्वादको आधारमा दुई वर्गमा वाइन बनाउन सकिन्छ। एउटा गुलियो र अर्को टर्रो। Cider Apple लाई Hard Cider को रूपमा पनि बुझिन्छ भने गुलियो Apple लाई Dessert Apple को रूपमा Apple को Fermentation बाट साइडर बनाउन सकिन्छ । Cider संयुक्त अधिराज्य बेलायतमा विशेष रूपमा हुने Cider Apple बाट Cider बनाउने कार्यको थालनी भएको हो । वेलायतका औपनिवेशिक राष्ट्रहरू Canada, Australia, India आदि देशमा यसको बढी प्रयोग भयो । Cider मा अल्कोहलको मात्रा न्युनतम कति हुने र बढीमा कति हुने भन्नेमा पनि मुलुकपिच्छे फरक फरक मान्यता रहेको छ । संयुक्त राज्य अमेरिकामा साइडरलाई Hard Cider देखि Sweet Cider सम्म छुट्याइएको छ । Non-Alcoholic Cider पनि बनाउने गरिएको छ । बेलायतमा साइडरको सबैभन्दा बढी खपत हुने मात्र होइन सबै भन्दा बढी उत्पादन पनि हुने गरेको छ । सबै स्याउ साइडर बनाउन उपयुक्त हुन्छन् तर साइडर एप्पललाई साइडर बनाउन अत्यन्तै आवश्यक मानिन्छ ।

१०) **सेम्पेन (Champagne)** : फ्रान्सको पूरानो र एउटा ऐतिहासिक शहर छ - जसको नाम हो सेम्पेन (Champagne)। मुलुकको उत्तर पूर्वीभागमा रहेको Champagne Region मा उत्पादन हुने बढी कार्बनडाइअक्साइड भएको वाइन (Sparkling Wine) लाई Champagne (सेम्पेन) नामले चिनिन्छ । यो वाइन धेरै पूरानो र परम्परागत प्रणालीको साख जोगाउने गरी उत्पादन गरिएको हुन्छ । फ्रान्सको Champagne Region लाई एउटा छुट्टै वाइनको क्षेत्र मानिन्छ। यहाँ उत्पादन हुने Sparkling White wine ले नै यो क्षेत्रको नाम प्रसिद्ध गरेको छ। यो क्षेत्रमा उत्पादन भएको वाइनलाई Champagne भन्ने विषयमा विभिन्न सहमति भई कानून पनि बनेको छ । यसको अर्थ जुनसुकै वाइनलाई Champagne भन्न पाईदैन भन्ने नै हो । तत्कालीन फ्रान्सका राजाहरूको राज्याभिषेक

हुने यो क्षेत्रलाई विश्व सांस्कृतिक सम्पदा सूचीमा समेत राखिएको छ । यो वाइनमा बढी मात्रामा Carbon Dioxide समावेश गरिएकोले Champagne लाई मनोरञ्जनको रूपमा या विजयोत्सवमा हल्लाएर फीज़ निकाल्ने गरी रमाइलो गरी मनाइन्छ । अन्य युरोपियन मुलुकहरूले पनि Sparkling Wine त बनाउछन् तथापि Champagne Region को लाई विशेष किसिमको वाइन मानिन्छ । यसैले पनि French Champagne भनेर पनि यसको चर्चा गरिन्छ ।

११) **मीड (Mead)** : यो पनि एउटा अल्कोहल युक्त पदार्थ हो । यसको उत्पादन मह र पानीबाट गरिन्छ । महमा पानी मिसाई विशेष जैविक रासायनिक प्रक्रियाबाट कुहाई अल्कोहल बनाइन्छ । महबाहेक विभिन्न खालको फलफूलहरू, मसला, अन्न र युरोपमा पाइने विशेष प्रकारको फूल (HOPS) बाट समेत मिड तयार गरिन्छ । तर पनि यसको उत्पादनमा महको नै धेरै प्रयोग गरिन्छ । तर मिडमा अल्कोहलको मात्रा धेरै हुन्न । यसैले यसको परिचय नरम (Mild) अल्कोहलको रूपमा पनि गरिन्छ । सामान्यतया; अल्कोहलको मात्रा ३.५ प्रतिशत देखि २० प्रतिशत (ABV– Alcohol by Volume) सम्मको बनाइन्छ । महबाट तयार गरिने भएकोले यसको स्वाद गुलियो वा अर्ध-गुलियो हुन्छ । कतिपय सन्दर्भमा यसलाई Honey Wine पनि भनिन्छ । मिडको प्रयोग पूर्वीय दर्शनमा वेदमा भएको एवं पश्चिममा एरिस्टोटलले समेत चर्चा गरेको सन्दर्भहरू पनि पाइन्छ । प्राचीन समयदेखि नै मीडको उत्पादन युरोप, अफ्रिका र एशियाका मुलुकहरूमा भएको देखिन्छ । मीड वाइन हो कि वियर हो भनेर पनि जिज्ञासा राखिन्छ । तर यसलाई यही हो भनेर परिभाषा गरिएको छैन । तर पनि मीडलाई वाइनको रूपमा लिइएको पाइन्छ । तर हामीले वाइनलाई फलफूलको रसबाट बनाउने भन्ने बुझेको सन्दर्भमा महबाट बन्ने भएकोले मिडलाई वाइन भन्न पनि कठिन देखिन्छ । तथापि, यसलाई वाइनको रूपमा हेरिएको छ । यसैले मीड पनि साइडर जस्तै आफ्नै विशेषता लिएर उत्पादन भएको देखिन्छ । वास्तवमा यसलाई विश्वकै पूरानो मदिराको रूपमा पनि लिने गरिन्छ । यसैले यसलाई Royal Drink को रूपमा पनि चिन्ने गरिन्छ ।

१२) **माल्ट मदिरा (Malt Liquor)** : हामीले मदिराको अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा दुईवटा शब्दलाई छुट्टाछुटै बुझ्नुपर्ने हुन्छ- लिकर र लिक्वायर (Liquor and Liqueur) । Liqueur अल्कोहलयुक्त मदिरा त हो तर यसमा अन्य कुराको पनि मिश्रण गरेर तयार गरिन्छ । मिठो स्वाद बनाउन गुलियो फलफूल, जडिबुटी एवं मसलाहरूको मिश्रण गरी त्यसको उत्पादन गरिन्छ । यो बनाएर लामो समय (Aging) राख्ने गरिन्न । सामान्यतया खानापछि अन्तिम स्वाद (Dessert) का लागि गुलियो बनाई यो उपयोगमा ल्याउने गरिन्छ । साथै कफी, चिसो वस्तु, ककटेलमा यसको प्रयोग हुन्छ । तर यहाँ प्रस्तुत गर्न खोजिएको Liquor शब्दको हो । माल्ट मदिरा (Malt Liquor) लाई बियरको रूपमा पनि बुझिन्छ । तर यो मदिरामा बियरमा भन्दा अल्कोहलको मात्रा बढी रहेको हुन्छ ।

उत्तर अमेरिकामा यसलाई High Alcohol Content भएको वियरको रूपमा लिइन्छ । यो जौको माल्ट बनाएर सोबाट तयारी मदिरा बनाउने गरिन्छ । माल्ट लिकरको प्रारम्भ वेलायतबाट भए पनि क्यानाडामा यसको थप विस्तार भयो । संयुक्त राज्य अमेरिकामा उत्पादित Country Club लाई निक्कै सफल ब्रान्डको रूपमा लिइन्छ । यसको खास उत्पादन र प्रवर्धन अमेरिकी मुलुकमा भए पनि युरोपमा पनि यसको लोकप्रियता रहेको छ । माल्ट लिकर वियर भन्दा अलि बढी कडा (Strong) हुन्छ । यसमा अल्कोहलको मात्रा ६ प्रतिशत ABV भन्दा बढी हुन्छ । वियर भन्दा बढी क्यालोरी युक्त हुने भएकोले यसलाई स्वास्थ्यकर मानिदैन ।

१३) पेरी (Perry) : एप्पल साइडरबाट साइडरको अल्कोहल बनाए जस्तै नासपातीबाट पेरी (Perry) बनाइन्छ । पेरीलाई विशेष किसिमबाट कुहाई त्यसलाई प्रशोधन गरी पेरी तयार गरिन्छ । रोमन साम्राज्यको समयदेखि नै यसको उत्पादन भएको उल्लेख पनि कतै कतै पाइन्छ । खासमा वेलायत र सोको औपनिवेशिक देशमा यसको लोकप्रियता छ । पछिल्लो समय Perry Cider को पनि उत्पादन हुन थालेपछि यसमा थप विवादहरू पनि देखिए । अल्कोहलको मात्रा पेरीमा ५ देखि ८ प्रतिशत सम्म हुने गरेको छ । यसलाई पनि वियरको रूपमा मानिदैन किनकी यो फलफूलबाट (पेरी) बाट बन्दछ । बरु यो वाइनको स्वादको रूपमा लिन सकिन्छ । पेरी मुलतः वेलायत, फ्रान्स, क्यानाडा, न्यूजिल्याण्ड र अस्ट्रेलियामा उत्पादन गरिन्छ ।

१४) वियर (Beer) : वियरलाई सबै भन्दा पूरानो र बढी उपभोग हुने मदिरा जन्य वस्तुको रूपमा लिइन्छ । मकै, गहुँ, चामल एवं जौलाई विशेष किसिमले कुहाएर त्यसलाई स्वादिलो बनाइन्छ । अन्य मदिरा जस्ता वियरमा धेरै प्रशोधन गरिदैन । हेर्दा पनि यो अर्ध तयारी जस्तो देखिन्छ । वियर फर्मेन्टेशनको प्रक्रियाबाट उत्पादन गरिने ०.५ प्रतिशत देखि ८ प्रतिशतसम्म अल्कोहलको मिश्रण भएको पेय पदार्थ हो । खासगरी जौ, हप्स र मर्चा (Malt, Hops, Yeast) को मिश्रणलाई जैविक रासायनिक प्रक्रियाबाट कुहाएर छानेपछि त्यसको प्रशोधन रस वियर बन्दछ । मकैको ग्रीट, चामलको कनिका र चिनीलाई समेत कच्चा पदार्थको रूपमा प्रयोग गरिन्छ । Pub Culture का Pub Crawling एवं Pub Games मा वियरको अनेक रूपबाट उपभोग गर्ने चलन छ । वियरमा अल्कोहलको मात्रा कति हुने भन्ने सन्दर्भमा ४-७ प्रतिशत ABV र औषत ५ प्रतिशत ABV हुनुपर्दछ भन्ने मानिएको छ । चीन, संयुक्त राज्य अमेरिका, ब्राजिल,जर्मनी, रुस, मेक्सिको, जापान, वेलायत, पोल्याण्ड तथा स्पेन अत्याधिक वियर उत्पादन गर्ने मुलुकमा पर्दछन् ।

अन्तःशुल्क प्रशासकले सिक्नुपर्ने कुरा

राजस्व प्रशासनमा काम गर्ने हरेक व्यक्तिले माथि प्रस्तुत गरिएको विषयमा गहिरो अध्ययन गरी जानकारी लिनुपर्ने हुन्छ । मदिराको कच्चा पदार्थको आयात गर्दा सो पदार्थको यकिन गर्न, पूर्ण

तयारी मदिराको आयात गर्दा सोमा लाग्ने राजस्वको निर्धारण गर्न, कुन मदिराको अल्कोहल शक्ति कति छ भन्ने यकिन गर्न, वस्तुको हार्मोनाइज कोड यकिन गर्न पनि मदिराजन्य वस्तुको प्राविधिक बनोटका बारेमा यथेष्ट तथ्य केलाउनुपर्ने हुन्छ। त्यस्तै गरी आन्तरिक रूपमा अन्तःशुल्कजन्य वस्तुको उत्पादनदेखि निष्काशनसम्म अन्तःशुल्क अधिकृतले निगरानी गरी सो को प्रमाणीकरण समेत गर्नुपर्ने कर्तव्य हुन्छ। उत्पादनका क्रममा हुने हानी नोक्सानीको समेत यथार्थ हिसाब अधिकृतले राख्नुपर्दछ। भन्सार अधिकृतले आयात निर्यातमा र अन्तःशुल्क अधिकृतहरूले इजाजत अनुमतिपत्रको स्वीकृति दिँदादेखि प्रतिष्ठानहरूमा अन्तःशुल्क जन्य मदिराको उत्पादनदेखि निष्काशन, गोदाम निरीक्षण, अन्तःशुल्क टिकटको नियमनसम्मका लागि यी माथि प्रस्तुत भएका प्राविधिक विषयमा दक्षता राख्नु जरुरी छ।

अन्तःशुल्क लाग्ने मदिरामा धेरै करको भार हुने भएकाले आन्तरिक राजस्व विभागले यसको प्रशासन गर्दा, कर छलीको मुद्धा प्रस्तुत गर्दा पनि यो विषयका प्राविधिक पक्षमा क्षमता विकास गर्नुपर्ने हुन्छ। आयात निर्यातका सन्दर्भमा भन्सार प्रशासन र राजस्व चुहावटका सन्दर्भमा राजस्व अनुसन्धान विभागमा कार्य गर्ने कर्मचारहीरूका लागि पनि यो विषय उपयोगी हुने विश्वाश गर्न सकिन्छ।

सन्दर्भ सामाग्री

१) नेपालको भन्सारको इतिहास, नेपाल सरकार, भन्सार विभाग, त्रिपुरेश्वर।

२) अन्तःशुल्क निर्देशिका, २०६८ (परिमार्जित संस्करण, २०७९) आन्तरिक राजस्व विभाग, लाजिम्पाट, काठमाडौं।

३) अन्तःशुल्क ऐन २०५८ (पछिल्लो संशोधन, २०७९) आन्तरिक राजस्व विभाग, लाजिम्पाट, काठमाडौं।

४) मदिरा ऐन, २०३९ (पछिल्लो संशोधन सहित, २०७५), आन्तरिक राजस्व विभाग, लाजिम्पाट, काठमाडौं।

५) O'Brein, DP, The History of Taxation, 1999, Routledge, Taylor & Francis Group.

६) Ferninand, Taxes Through The Ages, A Pictorial History, International Bureau of Fiscal Documentation.

७) Adam, Stuart, Besley, Timothy, Blundell, Richard, Bond Stephen Chote, Robert, Gammie Malcom, Myles Gareth & Poterba, James Dimensions of Tax Design, Oxford University Press.

८) Dahal, Shesh Mani, CA, The Purple Book of Tax, Shesh Mani Dahal, 2020.

९) World Health Organization. (2010) Global strategy to reduce the harmful use of alcohol. Geneva: World Health Organization

१०) World Health Organization (2003) WHO Framework Convention on Tobacco Control. Geneva: World Health Organization Geneva, Switzerland

११) www.wikipedia.org

१२) www.britannica.com

१३) www.google.com

१४) Maheswaran S. A handbook on Manufacturing Services & Job work under GST, C. Sitaraman & Co. Pvt. Ltd. India.

■■

नेपालको कर प्रशासनमा विद्युतीय रूपान्तरण

✍ **अर्जुन प्रसाद भट्टराई**

विषय प्रवेश

शासकीय प्रबन्धमा असल व्यवस्थापन सुशासन हो भन्ने गरिन्छ । सरकारी सेवालाई सरल, सहज, मितब्ययी र नागरिकमैत्री जस्ता दृष्टिकोणबाट कुशल संचालन नै सुशासन हो । कर प्रशासन मुलत नागरिक सेवा प्रदान गर्ने बिषयसगं जोडिन्छ । त्यसैले पनि कर प्रशासन असल, सरल, पारदर्शी, उत्तरदायी बनाउनु पर्ने राज्यको दायित्व पनि हो । यसरी कर प्रशासनको कार्यलाई असल शासनको रूपमा रूपान्तरण गर्ने मूख्य आधार विद्युतीय सूचना प्रणालीको प्रयोग हो । सूचना प्रविधिको प्रयोगबाट नै प्रशासनले गर्ने कार्यलाई व्यबस्थित गरी सरल, पारदर्शि, उत्तरदायी र जबाफदेहि बनाई प्रविधिको माध्यमबाट प्रत्याभुति गरिने कार्यलाई नै विद्युतीय सुशासन (e-governance) भन्न सकिन्छ । कर प्रशासनले प्रदान गर्ने सेवालाई समय, लागत, गुणस्तरीयरूपमा सम्पन्न गर्न सकिने अबसर तथा ग्यारेन्टी प्रदान गर्ने अबसर विद्युतीय सूचना प्रविधिको हो भन्नमा अत्यूक्ति नहोला ।

विकासको हरेक क्षेत्रको परिबर्तनको लागि सूचना प्रविधिको प्रयोग बरदान साबित भएको छ । परम्परापगतरूपमा गरिने हरेक कार्यलाई सूचना प्रविधिको प्रयोगले आधुनिकीकरण गर्न सम्भव भएको छ । कर प्रशासनबाट प्रदान गर्ने हरेक सेवालाई सूचना प्रविधिको प्रयोगको माध्यमबाट उन्नत किसिमको सेवा प्रदान गर्न सम्भव भएको हो । कर प्रशासनबाट प्रदान गर्ने दर्ता देखि कर परीक्षण तथा अनुसन्धानमुलक कार्यहरू गर्न विद्युतीय प्रणालीबाट मात्र सम्भव भएको हो । लाखौ संख्यामा करमा दर्ता हुने करदाताको अभिलेख राख्ने, लाखौ करका विवरणहरूको व्यवस्थापन गर्ने, लाखौ करदाताले भुक्तानी गर्ने कर राजस्वको उचित व्यवस्थापन गर्ने, भुक्तानीलाई सहज बनाउने, अनुगमन, जाच तथा परीक्षण, अनुसन्धान जस्ता कार्यलाई पनि सहजरूपमा गर्न सकिने अवस्था विद्युतीय सूचना प्रविधिको माध्यमबाट नै सम्भव भएको हो ।

नेपालमा कर प्रशासनको इतिहास लामो छैन । आधुनिक समयको शुरुआत सँगै विक्रम सम्वत्, २००८ सालमा बजेट प्रणालीको शुरुआत भयो । स्रोतको खोजी तथा कानूनी आधार तयार गर्ने क्रममा विक्रम सम्वत्, २०१६ सालमा आर्थिक ऐनको माध्यमबाट कर प्रशासन संचालनको शुरुआत गरियो । विक्रम सम्वत्, २०१९ मा आयकर ऐन लागू गरियो भने विक्रम सम्वत्, २०३१ मा अझ सुधारिएको आयकर ऐन कार्यान्वयन गरियो कर सम्बन्धी कानूनलाई आधुनिक र समय सापेक्ष बनाउदै विक्रम सम्वत्, २०५८ सालमा आयकर लागू गरियो । आधुनिक र बैज्ञानिक कर प्रणालीको रूपमा मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ ल्याइ विक्रम सम्वत्, २०५४ सालदेखि कार्यान्वयन छ ।

✍ उपमहानिर्देशक, आन्तरिक राजस्व विभाग

राज्यलाई प्राप्त हुने श्रोतको समग्र पहिचान गरी राजस्व संकलन गर्नु, कर प्रशासनलाई समय र आवश्यकता अनुसार आधुनिकिकरण गर्दै लैजानु, मुलभुत उद्देश्य रहेको छ । राजस्व परिचालनलाई फराकिलो र उच्च वनाई सुदृढ सार्वजनिक वित्त प्रणालीको विकास गर्नको लागि पनि सूचना प्रविधिको प्रयोग अपरिहार्य रहेको छ । स्वेच्छिक कर सहभागिता बढाउन, गुणस्तरीय सेवा प्रदान गर्न तथा कर कानूनको समय सापेक्ष परिमार्जन सुधार एवं कार्यान्वयन सुनिश्चित गरी व्यापार सहजिकरणको वातावरण निर्माण गर्दै कर प्रणालीको कार्य कुशलता तथा प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्न डिजिटल प्रणाली अनिबार्य भैसकेको छ ।

आन्तरिक राजस्व प्रशासन र विद्युतीय सूचना प्रविधिको प्रयोग

कर प्रशासन स्वेच्छिक कर सहभागितामा आधारित छ । करदाता दर्ता हुने, कारोवारको लेखा राख्ने, करको दायित्व सिर्जना गर्ने, कर विवरण पेश गर्ने र कर भुक्तानी गर्ने सम्पूर्ण जिम्मेवारी करदातालाई दिई कर प्रशासनले विद्युतीय प्रणालीबाट सहजीकरणको भूमिका निर्वाह गर्ने गरी कर कानुनको निर्माण गरिएको छ । करदातालाई कर तिर्ने वातावरणको लागि कर कानूनमा व्यापक रूपमा परिवर्तन गरी self-Assessment को व्यवस्था गरिएको छ । डिजिटल प्रणालीको प्रयोगबाट Online विवरण पेश गर्ने भुक्तानीको लागि e-Payment बाट गर्न सकिने गरी व्यवस्था मिलाइएको छ । करदातालाई कर सहभागितामा सहज गर्नको लागि करदाता शिक्षालाई व्यापक रूपमा विस्तार गरिएको छ । कर सूचनालाई प्रभावकारी बनाउनको लागि Website, FAQ मार्फत सूचनाहरू संप्रेषण गरिएको छ । कर चुहावट नियन्त्रण गरी कर सहभागिता अभिवृद्धि गर्नको लागि कर परीक्षण तथा अनुसन्धानको कार्यलाई गुणस्तरयुक्त र प्रभावकारी बनाउने आधारहरू तयार गर्न विद्युतीय प्रणालीको अबलम्बन गरिएको छ । बिभिन्न विधिहरू प्रयोग गरिएको छ । करदाताको जानकारीको लागि टोल फ्री नम्बर, बिभिन्न जानकारी मुलक सूचना भएको वेवसाइट तथा IRD Apps कार्यान्वयन गरिएको छ ।

करदाता दर्तालाई विद्युतीय प्रणालीमा आवद्ध गर्नको लागि विक्रम सम्वत्, २०५८ साल देखि स्थायी लेखा नम्बरको दर्तालाई विद्युतीय प्रणालीमा आवद्ध गरियो । राजस्व प्रशासनमा विद्युतीय प्रयोगलाई बढाउदै जाने नीति अनुरूप राजस्व दाखिला लाई विद्युतीय प्रणालीमा आवद्ध हुने गरी RAS प्रणाली लागू गरियो । करदाताले भुक्तानी गरेको राजस्व रकम सोहि करदाताको स्थाई लेखा नम्बरमा जम्मा हुने प्रणालीको विकास गरियो । मूल्य अभिवृद्धि करको भुक्तानी, कर तथा किस्ता रकम भुक्तानी, अग्रिम कर कट्टी भुक्तानी लगायतका कर भुक्तानीहरूलाई एकीकृत रूपमा विद्युतीय प्रणालीबाट हेर्न सकिने गरि प्रणालीको विकास गरिएको छ ।

नेपालमा मूल्य अभिवृद्धि कर विक्रम सम्वत्, २०५४ साल मंसिर १ गते शुरु भएको हो । मूल्य अभिवृद्धि कर पूर्णतया विद्युतीय सूचना प्रणालीमा आधारित कर हो । यस प्रणालीको शूरुआत सगै विवरण बुझाउने र रकम भुक्तानी गर्ने कार्य विद्युतीय प्रणालीबाट शूरु गरिएको हो । करदाताले विवरण बुझाए नबुझाएको थाहा पाउने, डेबिट विवरण, नन् फाइलर विवरण, क्रेडिट विवरण, शुन्य विवरण जस्ता तथ्याङ्क विद्युतीय प्रणालीबाट प्राप्त हुने गरी यो करको विद्युतीय प्रणालीमा आबद्ध गरी मूल्य अभिवृद्धि कर शुरु भएको हो ।

विद्युतीय माध्यमबाट आन्तरिक अनुगमन प्रणालीलाई व्यबस्थित र प्रभाबकारी बनाउनको लागि e-IMS प्रणालीको माध्यमबाट विद्युतीय सूचना प्रणालीको माध्यमबाट अनुगमन गर्न सकिने गरी विकास गरिएको छ । कार्यालयको लागि तोकिएको लक्ष्य तथा प्रगति Online बाट प्रबिष्ट गर्न सकिने र सो प्रगति बारेमा तुरुन्त थाहा पाउन सकिने गरी चुस्त बनाइएको छ । कार्यालयहरू बीचको कार्य सम्पादनलाई ग्रेडिङबाट तुलनायोग्य बनाइएको छ । अन्तःशुल्क तर्फ कार्यालयको कार्यस्थलको प्रत्यक्ष निरीक्षण गर्न सकिने गरी IP Camera व्यवस्था गरी विभागबाट नै अनुगमन गर्न सकिने व्यवस्था बनाइएको छ ।

करको आन्तरिक कार्य प्रणालीलाई विद्युतीय प्रणालीको माध्यमबाट संचालन गरी निष्पक्ष, पारदर्शी, सरल र छरितो बनाउदै लैजाने क्रममा कर परीक्षण छनौटका आधारलाई विद्युतीय प्रणाली Risk Engine को माध्यमबाट छनौटको प्रणाली विकास गरिएको छ ।

करदाताले पेश गर्नु पर्ने आय विवरण, किस्ता विवरण, अग्रिम कर कट्टीको विवरण लगायत पेश गर्नु पर्ने अन्य विवरणहरू विद्युतीय माध्यमबाट पेश गर्न सकिने व्यवस्था मिलाइएको छ ।

अन्तःशुल्क प्रशासनलाई समय सापेक्ष सुधार गर्दै विद्युतीय प्रणालीमा आबद्ध गर्दै लगिएको छ । अन्तःशुल्कको दर्ता तथा नविकरण गर्ने, रकम दाखिला गर्ने, विवरण पेश गर्ने र स्टिकरको व्यवस्थापनलाई व्यवस्थित बनाउदै विद्युतीय माध्यमबाट माग गर्ने, स्वीकृति दिने र निकासी दिने लगायत सम्पूर्ण प्रशासन गर्न सकिने गरी आवद्ध गरिएको छ ।

करदाताले पेश गर्ने विवरणहरू यथार्थ होस भन्नाका लागि खरिद, बिक्री, साहु, असामी लगायतका विवरणहरू विद्युतीय माध्यमबाट भिडान तथा विश्लेषणको लागि Mismatch Software तयार गरी लागू गरिएको छ ।

कर प्रशासनको कार्य प्रणालीलाई थप प्रभावकारी बनाउनको लागि अन्य निकाय सँगको विद्युतीय संजालको विस्तार गर्दै जाने सिलसिलामा कम्पनी रजिष्टारको कार्यालयमा कम्पनी दर्ता स्थायी लेखा नम्बर रिजर्भ हुने व्यवस्था गरिएको छ । त्यसै गरी भन्सारमा हुने आयात निर्यातको तथ्याङ्क पाउन सकिने गरी आसिकुडाको तथ्याङ्कहरू विद्युतीय प्रति प्राप्त गर्ने व्यवस्था मिलाईएको छ ।

विद्युतीय सूचना प्रविधिको माध्यमबाट सुधार गर्न सकिने विषयहरू

- विना दर्ता कारोवार गर्ने, दर्ता भएर पनि बिलवीजक जारी नगर्ने, बिलवीजक जारी गरे पनि कारोवार मूल्यमा जारी नगर्ने, नक्कली बिलवीजक जारी गर्ने, समयमा विवरण नबुझाउने, शुन्य विवरण बुझाउने, क्रेडिट विवरण बुझाउने, विवरण पेश गर्ने तर कर नतिर्ने, कर बक्यौता राख्ने लगायतका कर कानूनको अवज्ञा गर्नेहरूलाई विद्युतीय संजाल निर्माण गरी विद्युतीय सूचनाको माध्यमबाट नियन्त्रण गर्ने ।
- राजस्वका दृष्टिकोणले जोखिमपूर्ण मानिएका करदाता तथा क्षेत्रको पहिचान र विश्लेषण गरी करपरीक्षण, अनुसन्धान गर्ने कार्यलाई सूचना प्रविधिको प्रयोगलाई बढावा दिई सूचना संजालको विस्तार गरी Data Base बनाउने ।

- स्रोतमा करकट्टी गर्ने तर समयमै राजस्वमा जम्मा नगर्ने प्रवृत्ति न्यून गर्नका लागि स्रोतमा करकट्टी गर्ने निकायको नियमित अनुगमन गर्ने, अनिवार्यरूपमा विद्युतीय माध्यमबाट मात्र अग्रिम कर कट्टी तथा दाखिला गर्ने परिपाटि विकास गर्ने ।
- अन्तशुल्क सम्बन्धी कार्यलाई आधुनिकीकरण गरी सम्पूर्ण क्रियाकलापलाई विद्युतीय प्रणालीमा आबद्ध गरी प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने ।
- बक्यौताको लगत अद्यावधिक गरी बक्यौता बाकी भएका करदाताले भुक्तानी गरी कर कानूनको पालनामा ध्यान दिने र बक्यौता भुक्तानी नगर्ने करदाताको बक्यौता असुलीको लागि स्वचालितरुमा सूचना संप्रेषण हुने व्यवस्था गर्ने ।
- कानूनी कारवाही गर्ने कार्यलाई विद्युतीय संजालको प्रयोग गरी नियमन गर्ने कार्यालय र कार्य गर्ने कार्यालयले थाहा पाउने गरी कार्यान्वयन गर्ने ।
- कर अन्तर विश्लेषण गरी सम्भावनाका क्षेत्र पहिचानको लागि विशेषज्ञको सहयोग लिई आबश्यक सूचाङ्क तयार गरी विद्युतीय प्रणालीको प्रयोगबाट विश्लेषण गर्ने प्रणालीको विकास गर्ने ।
- कर परीक्षण तथा अनुसन्धानलाई जोखिममा आधारित गराई गुणस्तर अभिवृद्धि गर्नको लागि तालिम तथा क्षमता अभिवृद्धि गर्दै विद्युतीय प्रणालीको उपयोग बढाउदै जाने ।
- राजस्व प्रशासनसँग प्रत्यक्ष वा परोक्ष संलग्न विभिन्न निकायहरू जस्तै भन्सार विभाग, राजस्व अनुसन्धान विभाग, सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभाग, उद्योग तथा वाणिज्यसँग सम्बन्धित निकायहरू, कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालय आदिसँग समन्वय कायम गरी करको दायित्वबाट उम्किन नपाउने वातावरणको सिर्जना गर्न विद्युतीय संजालको निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्ने ।
- प्रदान गरिने सेवालाई विद्युतीय प्रणालीलाई छिटो छरितो बनाउन कम्प्युटर प्रणालीको क्षमता विस्तार गरी कर सम्बन्धी सबै कार्य विद्युतीय सूचना प्रणालीको माध्यमबाट हुने व्यवस्था मिलाउने ।
- करदातालाई कर सम्बन्धी विषयमा समयसमयमा जानकारी दिन करदाताको इमेल तथा मोवाइलमा कर सम्बन्धी सूचनाहरू सम्प्रेषण गर्ने तथा निजी क्षेत्रको सहयोगमा विद्युतीय सूचना सम्प्रेषण गर्ने कार्यलाई प्रभावकारीरूपमा संचालन गर्ने ।
- कार्यालयमा सेवा लिन आउँदा बढी लागत तथा समय लाग्ने भएमा त्यस्ता स्थानमा घुम्ती सेवा मार्फत सेवाप्रवाह गरी कर सहभागिता लागतलाई विद्युतीय प्रणालीमा पूर्णरूपमा आवद्ध गर्ने ।
- सबै क्षेत्रको सहयोग र समन्वयबाट अनौपचारिक आर्थिक क्रियाकलापहरूलाई करको दायरामा ल्याउनुको लागि विद्युतीय बिधिको विकास र संजाल निर्माण गर्ने ।
- मुलुक संघीयतामा गइसकेको अवस्थामा संविधानले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका

सरकारलाई दिएको कर उठाउने र बाँडफाँडको बिषयमा अनिवार्य रूपम विद्युतीय स्वचालित विधि अपनाउने ।

- कर प्रणालीको सुधारको लागि देखिएका समस्याहरूको समाधानको लागि सबै क्षेत्रको सहयोग, सहकार्य र समन्वयबाट राष्ट्रिय परिचय पत्रसँग विद्युतीय विधि मार्फत कर सम्बन्धी सूचना संजाल निर्माण गर्ने ।
- विद्युतीय प्रणालीको उपयोगलाई अझ बढी बढाउँदै कोष तथा लेखा नियन्त्रकको कार्यालयको भुक्तानी बिधि TSA लगायत अन्य सम्बद्ध निकायहरूसगको संजाल विस्तार गर्ने ।
- कारोवारलाई वाास्तविक समयमा थाहा पाउनेगरी Online Billing प्रणालीको विकास गर्ने ।

आन्तरिक राजस्व विभागबाट हाल भएका केही विद्युतीय सुधारको संक्षिप्त ब्यहोरा

कर प्रशासनले बिगतदेखिनै कर प्रशासनमा विद्युतीय सूचना प्रविधिको प्रयोग बढाउदै लगेको छ । करदाताको दर्ता देखि कर परीक्षण तथा अनुसन्धानमा समेत प्रविधिको प्रयोग बढाउदै स्वचालित बनाउदै लैजाने नीति लिएको छ । करदाता दर्तामा अनलाइन प्रणालीबाट स्वचालितरूपमा ब्यक्तिगत स्थायी लेखा नम्बर जारी हुने व्यवस्था गरिएको छ । अन्तःशुल्कको नबीकरण स्वचालितरूपमा आफैले गर्न सक्ने गरी व्यवस्था गरिएको छ । साना करदाताले स्वचालितरूपमा आफैले कर चुक्ता प्रमाणपत्र लिन सक्ने व्यवस्था भैसकेको छ । साना करदाताले कर विवरण र कर रकम एकैपटक बैंक मार्फत दिन सकिने व्यवस्था गरिएको छ । अग्रिम कर कट्टी विवरण आफैले भेरिफाई गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । मूल्य अभिवृद्धि कर तर्फको शून्य विवरण मोबाईल एप्सबाट आफैले दिन र भेरिफाई गर्न सकिने छ ।

पुँजीगत लाभकर, अग्रिम कर कट्टी भुक्तानी रकम स्वचालितरूपमा मिलान गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ । लाग्ने कर भन्दा बढी भुक्तानी भएको रकम स्वचालितरूपमा ट्रान्सफर हुने व्यवस्था गरिएको छ । भुक्तानी गर्नुपर्ने कर रकम अनलाइन प्रणालीबाट गर्न सकिने छ ।

करदाताले दिएका विवरणहरू ठीकसँग पेश भएको छ छैन, भुक्तानी गर्नुपर्ने दायित्व भएकोले रकम भुक्तानी भए नभएको जस्ता बिषयहरूको अनुगमन गर्न सक्ने प्रणालीको विकास पनि यसै विद्युतीय प्रणालीको विकासबाट मात्र सम्भव भएको हो ।

कर प्रशासनबाट सम्पादन गरिने कार्यहरू ठीकसँग भएको छ छैन सम्पन्न भएको कार्य के के हुन सम्पन्न हुन नसकेका कार्यहरू के के हुन जस्ता विषयहरूको अनुगनमन गर्ने प्रणालीको विकास पनि यसै सूचना प्रविधिको देन हो ।

अन्त्यमा,

विद्युतीय माध्यमबाट सुशासनको अवधारणालाई मुर्तरूप दिन यो एक सशक्त माध्यम बन्न सक्दछ ।

डिजिटल प्रणालीको माध्यमबाट सूचनाहरूको संकलन गर्ने, प्रशोधन गर्ने, वर्गीकरण गर्ने, विश्लेषण गर्ने, प्रतिवेदन गर्ने कार्यलाई सहज, सरल, तथा प्रभाकारी बनाउन सकिन्छ। यी उद्देश्य पूरा गर्नको लागि आन्तरिक राजस्व विभागले समय सापेक्ष राजस्व नीतिको तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्दै जानु पर्दछ। रणनीतिक योजनाको कार्यन्वयन एवं वार्षिक कार्ययोजना तथा सुधारका योजना मार्फत यो उद्देश्य पूरा गर्नमा केन्द्रीत हुनु पर्दछ। कर प्रशासनबाट गरिने कार्यलाई स्वचालित वनाउन विद्युतीय प्रविधिको प्रयोगलाई तिव्र वनाउनु पर्दछ। कर प्रशासनको कार्यलाई सुशासनको आधारभुत मूल्य र मान्यता अनुरूप पारदर्शी, जवाफदेही, उत्तरदायी र आमजनताको सहभागितामा संचालन गर्ने अवधारणा अवलम्बन गरी डिजिटल प्रणालीको माध्यमबाट पूरा गर्नुपर्ने देखिन्छ। आधुनिक डिजिटल प्रविधिको प्रयोग गरी करदातालाई सहज, सरल, छिटो छरितो सेवा प्रदान गर्दै विद्युतीय सुशासन प्रत्याभुति गर्नु आजको आवश्यकता रहेको छ।

सन्दर्भ सामाग्रीः

- आयकर ऐन, २०५८ तथा आयकर नियमावली, २०५९, कानून किताव व्यवस्था समिति, काठमाडौं।
- मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ तथा मूल्य अभिवृद्धि कर नियमावली, २०५३,
- अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ तथा अन्तःशुल्क नियमावली, २०५९
- कर बुलेटिन, अर्थ बुलेटिन
- बिभिन्न लेख तथा पत्र पत्रिका।

■■

कर छलीका प्रवृतिहरू र नियन्त्रण प्रयास

✍ टंक प्रसाद पाण्डेय

१. विषय प्रवेश

कर राजस्व राज्य सञ्चालनका लागि आवश्यक स्रोत व्यवस्थापनको प्रमुख औजारका साथै शासकीय प्रणाली सञ्चालन, विकास र समृद्धिको आधारशीला हो। कर राज्यका लागि आम्दानीको स्रोत हो भने नागरिकका लागि अनिवार्य दायित्व हो । कुनै पनि मुलुकले विकास र समृद्धि प्राप्तीका लागि आन्तरिक स्रोत परिचालन (Domestic Resource Mobilization) प्रभावकारी हुन जरुरी छ । राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा आन्तरिक वित्तीय स्रोतको उचित रुपमा परिचालन हुन पारदर्शी र लगानीमैत्री कर कानून, आधुनिक र नैतिकवान कर प्रशासन एवं ईमान्दार करदाता सहित मौजुदा कर कानूनहरूको कडाईका साथ परिपालना हुनु पर्दछ । कानून कार्यान्वयको फितलोपन, करका उच्च दर, नागरिक सचेतनाको कमी, नियमन अप्रभावकारिता जस्ता कारणले कर छलीका जोखिमहरू सिर्जना हुन पुग्दछन् । मुलुकले शान्ति सुरक्षा, सार्वजनिक सेवा प्रवाह र पूर्वाधार विकासमा गर्नु पर्ने लगानीको अनुपातमा राजस्व सङ्कलन हुन सकेन भने राज्यको वित्तीय स्रोत संकुचित भई समग्र विकास र सुशासनमा नकारात्मक असर पर्न जाने हुन्छ भने अर्कोतर्फ स्रोत र साधनहरूको समानुपातिक वितरण नभई हुने खाने र हुँदा खानेहरूका बीचको खाडल फराकिलो बन्दै जान्छ। कुशलतापूर्वक स्रोतको परिचालन र सुदृढ व्यवस्थापनबाट मात्रै राज्यका विकासात्मक गतिविधिहरूलाई प्रभावकारी रुपमा अगाडि बढाउन सकिने भएकोले कर छली नियन्त्रण गर्नु अपरिहार्य मानिन्छ। कर सम्वद्ध कानूनी प्रावधानहरूको पालना नगरेर वा योजनावद्ध रुपमा करछलीका चतुऱ्याईहरू प्रयोग गरेर राज्यलाई तिर्न बुझाउनु पर्ने कर नबुझाउने, कम बुझाउने लगायतका सबै प्रयासहरूलाई कर छलीको रुपमा परिभाषित गरिएको छ र त्यस्ता कसुरहरूमा सम्वद्ध कानूनमा उच्च दण्ड सजायको व्यवस्था पनि गरिएको हुन्छ। तरपनि राज्यको कर सम्भावना र वास्तविक कर संकलन बीच अझैपनि ठूलो अन्तर रहेको छ । यस्तो अन्तरलाई कम गर्दै लैजानमा कर प्रशासनका क्रियाकलापहरू केन्द्रित हुनुपर्ने देखिन्छ ।

२. नेपालमा आन्तरिक राजस्व परिचालनको अवस्था

नेपालले संघीय प्रणालीको अवलम्बन गरेको अवस्थामा राज्यको शक्ति, अवसर र स्रोत समेतको स्थानीकरण भएको अवस्थामा राजस्व संकलनका लागि आधार, सम्भावनाको विस्तारसँगै चुनौती समेत सिर्जना भएको छ । आयकर, मूल्य अभिवृद्धि कर, भन्सार र अन्तःशुल्क जस्ता ठूला क्षेत्राधिकार भएका राजस्वका स्रोतहरू संघीय सरकार अन्तर्गत रहेका छन् भने संघीय सरकारले हालसम्म दायरामा ल्याउन नसकेको व्यवसायिक कृषिमा आयकरको एकल अधिकार प्रदेशको

✍ उपमहानिर्देशक, आन्तरिक राजस्व विभाग

भागमा परेको छ भने व्यवसाय कर, घरजग्गा वहालकर (व्यवसायिक वाहेक) लगायतका कराधिकार स्थानीय तहको रहेको छ । घरजग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क, विज्ञापन कर, मनोरञ्जन कर र सवारी साधन कर प्रदेश र स्थानीय सरकारको संयुक्त क्षेत्राधिकार अन्तर्गत रहेको छ । गैरकर राजस्व असूली विभिन्न निकायहरूले कानून कार्यान्वयन गर्दा वा सेवा सुविधा प्रदान गर्दा तत् निकायहरूबाटै संकलन हुने व्यवस्था रहेको छ ।

आर्थिक वर्ष २०७९।८० को राजस्व संकलनको अवस्था देहाय बमोजिम देखिन्छ :

(रू करोडमा)

सि.नं.	राजस्व शीर्षक	संकलन रकम	प्रतिशत
१	कर राजस्व	८६५६१.९६	९.६
२	गैरकर राजस्व	९१५३.४१	९०.४
३	कुल राजस्व	**९५७१५.३७**	**१००**

कुल राजस्वको क्षेत्रगत संकलन विवरण (मूल्य अभिवृद्धि कर र अन्तःशुल्क रकम भन्सारमा संकलन भएको समेत समावेश गरिएको)

सि.नं.	राजस्व शीर्षक	असूली रकम	कुल कर राजस्वमा प्रतिशत
१	मूल्य अभिवृद्धिकर	२८६१९.७९	३३.०७
२	आयकर	२५१८१.९१	२९.१०
३	भन्सार महशुल	१८२५३.१२	२१.०६
४	अन्तःशुल्क	१४३०६.८१	१६.५३
५	शिक्षा सेवा शुल्क	२००.३३	०.२४
६	अन्य प्राप्ती	५३२४.०५	
७	**जम्मा राजस्व र प्राप्ती**	**१०१०३९.४२**	

आर्थिक वर्ष २०७९।८० मा गत आर्थिक वर्षको तुलनामा कुल राजस्वमा भन्सार र अन्तःशुल्क राजस्वको योगदान घटेको छ । आयकर, मूल्य अभिवृद्धि कर, गैरकर र शिक्षा सेवा शुल्कको योगदान वढेको छ । वस्तु पैठारी घटेका कारण भन्सार विन्दुमा संकलन हुने राजस्व (भन्सार महशुल, मूल्य अभिवृद्धि कर-पैठारी र अन्तःशुल्क-पैठारी) मा उच्च दरले गिरावट आएको छ । गत आर्थिक वर्षमा भन्सार विन्दुमा संकलित कुल राजस्वको योगदान ५०.६ प्रतिशत रहेकोमा यस आर्थिक वर्षमा यस्तो योगदान ४४.३ प्रतिशत रहेको छ । उपर्युक्त तथ्यको विश्लेषण गर्दा पछिल्लो समयमा भन्सारबाट प्राप्त हुने राजस्वको अंश घटेको छ भने आन्तरिक राजस्व संकलनको अवस्थामा केही सुधारको संकेत देखिएको छ । करको दायरा विस्तार, करदाताको संख्यामा भैरहेको वृद्धि र कर संकलन लागतमा भैरहेको वृद्धिको तुलनामा अपेक्षित रुपमा राजस्व संकलन हुन नसकेको वास्तविकतालाई स्वीकार गर्नै पर्ने हुन्छ । मुलुकका लागि दिगो आन्तरिक स्रोत परिचालनका लागि प्रत्यक्ष कर राजस्व संकलन थप प्रभावकारी हुन जरुरी छ । कुल राजस्वमा गैर कर राजस्वको अंश घट्दै गएको अवस्थाले गैर कर राजस्व प्रशासन पनि अपेक्षित रुपमा प्रभावकारी हुन नसकेको देखिन्छ । यी तथ्यहरूको विश्लेषणबाट करको

सम्भावना र संकलन बीचको अन्तर ठूलो छ । यसको प्रमुख कारणका रुपमा कर योजना तथा छलीलाई स्वीकार गरी सोही बमोजिम संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि गर्दै कर परिपालनामा जोड दिनुपर्ने देखिन्छ ।

३. कर छली : समस्या एक, प्रभाव अनेक

तटस्थ कर संकलन राज्यको प्रमुख उद्देश्य हो । कर राज्य सञ्चालनको स्रोतका लागि मात्र नभै आर्थिक पुनर्वितरण गरी सामाजिक न्याय कायम गर्ने, लगानीको वातावरण अनुकुल गराउने, आर्थिक अनुशासनलाई प्रभावकारी बनाउने औजार समेत हो । कर राज्यका लागि नागरिकहरूको अनिवार्य योगदान मात्र होइन, उत्पादनका साधनहरू उच्च वर्गबाट न्यून वर्गमा हस्तान्तरण गर्ने पुनर्वितरणकारी नीतिको औजार पनि हो । राष्ट्रिय अर्थ संरचनामा अनौपचारिक अर्थतन्त्रको हिस्सा घट्न नसक्दा अपेक्षाकृत रुपमा नेपालमा करको दायरा विस्तार हुन सकेको छैन । सबै आर्थिक तथा व्यवसायिक गतिविधिहरूलाई करको दायरामा समेट्न नसक्दा राजस्व प्रणाली तटस्थ र दिगो बन्न सकेको छैन, जसका कारण समग्र राजस्व संकलनमा समेत नकारात्मक प्रभाव पर्न गएको छ । कर छलीबाट राज्यको विकास निर्माण लगायत दैनिक प्रशासन सञ्चालनका लागि स्रोतमा संकुचन मात्र नभई अस्वस्थ्य बजार प्रतिस्पर्धा, धनी र गरिब बीचको खाडल बढ्ने, शासनमा बिचौलियाको हालिमुहाली सहित याराना पुँजीबादको विकास, शान्ति सुरक्षाको वातावरण खलबलीन सक्ने जोखिमहरू समेत सिर्जना हुन सक्ने देखिन्छ ।

राजस्व प्रशासनमा गरिएका नीतिगत, संस्थागत, संगठनात्मक लगायतका समष्टिगत सुधारका प्रयासहरूले कुल गार्हस्थ उत्पादनमा राजस्वको योगदान औसत २२ प्रतिशतसम्म पुगे पनि यो पर्याप्त भने छैन । आयातमा आधारित राजस्व, वितरणमुखी बजेट, उपभोग मात्र वढाउने विप्रेषण, मनसुनमा आधारित कृषि र भनसुनमा आधारित सार्वजनिक सेवाले मुलुकको समष्टिगत दिगो विकासलाई सहयोग पुर्याउदैन । आयातमुखी अर्थतन्त्र भएको हाम्रो मुलुकको व्यापार प्रणालीमा संरचनागत कमिकमजोरी रहेका छन् । स्वेच्छिक कर सहभागिताको स्तर कमजोर रहेको, कर कानूनहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास एवं नवीनतम प्रविधि अनुरुप परिवर्तन गर्न नसकिएको, कर प्रशासनको संस्थागत क्षमता अपेक्षित वढ्न नसकेको जस्ता प्रवृत्तिहरू सुदृढ कर प्रणालीका लागि अवरोधका रुपमा रहेका छन् । करको दायरामा नआउने र आएर पनि न्यून सहभागिता जनाउने वा कर दायित्व पूरा गर्न नचाहने व्यक्ति वा निकायमाथि कर प्रशासनले निगरानी बढाउदै करपरिपालनामा शुन्य सहनशीलताको नीति अख्तियार गर्न अपरिहार्य देखिन्छ ।

४. कर छली नियन्त्रणका लागि गरिएका प्रयासहरू

नेपालको कर प्रणालीमा "No taxation without representation" भन्ने सैद्धान्तिक आधारलाई आत्मसात गर्दै कर नीति कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । कुल राजस्व संकलनमा अप्रत्यक्ष करको अंश बढी हुनु, कर परिपालनाको स्तर खस्किदै जानु, आयातमा उच्च दरमा

लगाइएका करले मुलुक सञ्चालन गर्नुपर्ने अवस्था, खुला सीमाना लगायतका कारण आयातलाई व्यवस्थित गर्न नसकिनु, चोरी निकासी/पैठारी नियन्त्रणमा गरिएका प्रयासहरूले पूर्ण सार्थकता प्राप्त गर्न नसक्नु जस्ता कारणहरूले राजस्वको सम्भावना र असूली बीचको खाडल गहिरिदै गएको छ । आन्तरिक कारोवारमा नक्कली फर्म तथा बिल बिजकहरूको प्रयोग, मालवस्तुको आन्तरिक खरिद विक्री तथा ओसारपसारमा No Billing, Under Billing र Fake Billing जस्ता प्रवृत्ति मौलाउदा राज्यले अर्बौको कर गुमाउनु परेको देखिन्छ । प्रविधिको विकाससँगै कर छलीका नवीन प्रवृत्तिहरू देखा परेका छन् भने पूराना प्रवृत्तिहरूको समेत पुनरावृत्ति हुने गरेको देखिन्छ। यी तथ्यहरू उपर कानूनी कारवाहीलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि सरकारको तर्फबाट समेत विशेष प्रयासहरू भएका छन् ।

आन्तरिक राजस्व परिचालनलाई थप प्रभावकारी बनाउनका लागि पारदर्शी कर कानून, स्वेच्छिक कर सहभागिता, प्रविधिमा आधारित कर प्रणाली र करदाता मैत्री कर प्रशासनको अवधारणालाई व्यवहारिक रुपमै आत्मसात गर्ने प्रयास गरिएको छ । कर छली नियन्त्रणका लागि विभिन्न नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्था, संस्थागत संयन्त्र, सूचना संकलन तथा जोखिम विश्लेषणका औजारहरूको प्रयोग र कर प्रशासनको क्षमता अभिवृद्धिमा विशेष जोड दिइएता पनि कर छलीका नयाँ नयाँ परिघटनाहरू देखिने वा दोहोरिने गरेको यथार्थ तथ्यलाई समेत स्वीकार गर्नु पर्दछ। आयकरतर्फ आम्दानीका सबै स्रोतहरूलाई एकीकृत गर्न नसकिनु र खर्चको वास्तविकता यकीन गर्न नसकिनु, मूल्य अभिवृद्धि करतर्फ बीजक लिने दिने पद्धतिलाई पूर्ण कार्यान्वयनमा लैजान नसकिनु र Catch up effect प्रभावकारी हुन नसक्नु, अन्तःशुल्कतर्फ विना स्टिकर वा नक्कली स्टिकरको प्रयोगलाई पूर्ण नियन्त्रण गर्न नसक्नु जस्ता प्रवृत्तिहरूबाट राज्य कोषमा आउने जती कर संकलन हुन सकिरहेको छैन ।

कर छली नियन्त्रणका लागि राजस्व सम्बन्धी कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायहरू आन्तरिक राजस्व कार्यालय तथा राजस्व अनुसन्धान विभागहरूले स्थलगत अनुगमन सहित चुहावट नियन्त्रणका लागि विशेष रणनीति अख्तियार गरेका छन् । कर छलीलाई सम्पत्ति शुद्धीकरणको सम्वद्ध कसुरमा समावेश गरी त्यसको परिपालनको निगरानी जिम्मेवारी सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभागलाई तोकिएको छ । सार्वजनिक पदाधिकारीको कर छली कसुरमा संलग्नता देखिएमा सो उपर अनुसन्धान गर्ने क्षेत्राधिकार अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगलाई रहेको छ ।

५. कर छलीका क्षेत्रगत प्रवृत्तिहरू

(क) आयकरसंग सम्बन्धित प्रवृत्तिहरू

- करदाताले कर छली गर्ने उद्देश्यबाट कारोवारको वनावटी वासलात लगायत अन्य खातावही तयार गरी वास्तविक आम्दानी लुकाउने । दोहोरो हिसाब किताव, खाता, वही, विलविजक र लेखा राख्ने लगायतका क्रियाकलापहरू गरी वास्तविक रुपमा तिर्न बुझाउनु पर्ने कर दायित्वबाट पन्छिने प्रवृत्तिहरू मौलाउदै गएको देखिन्छ ।

- झुट्टा विल विजक तयार गरी वास्तविक खर्च भन्दा वढी खर्च दावी गर्ने । कानूनले नमिल्ने खर्चहरूमा समेत खर्चकट्टीको सुविधा लिने ।
- छद्म/उडन्ते फर्महरूबाट कारोवार गर्ने । कामदार वा कर्मचारीका नाममा फर्महरू खडा गरी कारोवार गर्ने, व्यवसायिक फर्म पटक पटक फेरिरहने, नाम परिवर्तन भइरहने । घरायसी प्रकृतिका खर्चहरूलाई फर्मको खर्चमा देखाई वास्तविक आम्दानी लुकाउने, छिपाउने । जस्तो, स-साना फर्महरूले समेत महंगा सवारी साधन खरिद गरी बैकको ब्याज खर्च, ह्रासकट्टी खर्च, ईन्धन खर्च र मर्मत खर्च समेतको सुविधा उपयोग गर्ने गरेको ।
- कामदार/कर्मचारीको नाममा फर्म दर्ता गरी कारोवार गर्ने र वास्तविक कारोवार लुकाउने ।
- समयमा आयविवरण नबुझाउने । आयविवरण अनुसार दाखिला गर्नुपर्ने कर समयमा दाखिला नगर्ने, बक्यौता वढ्दै जाने । आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरूबाट कर निर्धारण भएको रकम दाखिला नगरी लामो समयसम्म मुद्दा मामिलामा अल्झाई समयमा कर नतिर्ने वा वक्यौता करका लागि विभिन्न कर छुट सुविधा प्राप्तिका लागि लविङ् गर्ने ।
- कानूनले तोके बमोजिमका कागजपत्र खाता वही नराख्ने, वास्तविक कारोवार लुकाउने ।
- नगदमा कारोवार गर्ने, करको दायरामा नै नआई कारोवार गर्ने आदि ।

(ख) मूल्य अभिवृद्धि करसँग सम्बन्धित प्रवृतिहरू

- मु.अ.करको मुख्य समस्या नियमानुसार बिलविजक जारी नगर्ने नै हो । जस्तैः बिल लिनेदिने वानी नहुनु, नक्कली फर्महरूबाट कारोवार गर्नु, छद्म प्यान नम्बरको प्रयोग गर्नु, सिलसिलेवार विल जारी नहुनु, दोहोरो विल जारी गर्नु, समानान्तर विल जारी गर्नु, विल नम्बर नै उल्लेख नगरी लुज विलविजकहरू जारी गर्नु, कारोवारमा बिलविजक प्रयोग नगर्नु आदि । व्यवसायिक फर्मलाई सामान बिक्री गर्ने तर बिल विजक व्यक्तिका नाममा काट्ने प्रवृत्तिहरू समेत देखिएका छन् ।
- खरिद तथा आयातको स्रोत नभएपनि मूअकर बिजक जारी गर्ने । नक्कली बिलविजकको प्रयोग गर्ने ।
- मुख्य कार्यालय र शाखा कार्यालय नभए पनि नक्कली शाखा कार्यालय तथा गोदाम देखाई समानान्तर विल तथा चलानहरू जारी गरेर मालवस्तुहरूको ओसार पसार गर्ने ।
- मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता हुने तर नियमानुसार मासिक विवरण नबुझाउने, दाखिला गर्नु पर्ने कर रकम दाखिला नगरी बक्यौता राख्ने, कारोवार नियमित भएपनि शुन्य कर विवरण बुझाउने आदि ।
- मूल्य अभिवृद्धि करतर्फ क्रेडिट विवरण पेश गर्ने तर मौज्दातमा मालवस्तु नहुने ।
- मालवस्तुको वास्तविक कारोवार मूल्यमा बिलविजक जारी नगरी न्यून बिजकीकरण गर्ने । ठूलो रकमको विललाई टुक्रयाएर सानो सानो बनाउने ।

- व्यवसाय नोक्सानीमा देखाउने वा ऋृणात्मक मूल्य अभिवृद्धि गर्ने ।
- अनिवार्य रुपमा मू.अ.करमा दर्ता गर्नुपर्ने व्यवसायहरू समेत दर्ता नगरी प्यानमा कारोवार गर्ने ।
- खरिद विक्रीको वास्तविक अभिलेख नराख्ने । नक्कली विल काट्ने र कर फिर्ता बढी लिने ।
- थोक बिक्रेताले मालवस्तु पसल/फर्मलाई बिक्री गर्ने तर बिल टुक्राएर व्यक्तिका नाममा जारी गरेको देखाउने । मालवस्तु एउटालाई बिक्री गर्ने बिलविजक अर्को कुनै फर्मको नाममा जारी गर्ने वा फर्मलाई मालवस्तु बिक्री गर्ने तर बिजक विभिन्न व्यक्तिहरूको नाममा जारी भएको देखाउने ।
- एउटै व्यवसायमा पनि धेरै फर्महरू खडा गरी कारोवार टुक्राउने । एउटै कारोवारस्थलबाट फरक फरक फर्मका बिलविजकहरू जारी गर्ने आदि ।

(ग) अन्तःशुल्कसंग सम्बन्धित प्रवृत्तिहरू

- उच्च अन्तःशुल्क दर भएका मदिरा, सूर्ति, गुटखा लगायतका पदार्थहरूमा अन्तःशुल्क स्टीकर प्रयोग नगर्ने, नक्कली स्टिकरको प्रयोग गर्ने, स्टिकरको पुनःप्रयोग गर्ने तथा टुक्रा स्टिकरहरू प्रयोग गर्ने, मदिरामा नियमानुसार लगाउनु पर्ने स्रिङ्क्याप नलगाउने क्रियाकलाप गरी कर छली हुने गरेको ।
- कच्चा पदार्थहरूको खरिद लुकाउने, उत्पादन परिपूर्ति दर (Recovery rate) कम देखाउने, तयारी वस्तु वढी उत्पादन गरी कम उत्पादन भएको देखाउने ।
- अन्तःशुल्क लाग्ने बस्तु उत्पादन हुने कारखाना (खासगरी मदिराजन्य पदार्थ) मा अन्तःशुल्क निरीक्षकको सार्थक र प्रभावकारी उपस्थिति हुन नसक्दा भौतिक नियन्त्रण प्रणाली प्रभावकारी बन्न नसक्नु ।
- अन्तःशुल्क लाग्ने बस्तुहरूको उत्पादन तथा वितरणका चरणहरूमा कानूनले व्यवस्था गरे बमोजिम नियमन तथा नियन्त्रण प्रभावकारी हुन नसकेको । नक्कली स्टिकरको पहिचान, परीक्षण गर्ने प्राविधिक ज्ञानको तथा औजार उपकरणको कमी रहेको ।
- अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तुको उत्पादन तथा पैठारीमा नियमानुसारको अन्तःशुल्क असूल उपर नगरेको ।
- नियमित रुपमा अन्तःशुल्क विवरण दाखिला नगर्ने । विवरण दाखिला गरेपनि कर रकम समयमा नबुझाई बक्यौता राख्ने गरेको ।
- खुला सीमानाका कारण अन्तःशुल्कजन्य मालवस्तुहरू चोरी पैठारी भई नेपाली बजारमा भित्रिदा ठूलो मात्रामा अन्तःशुल्क राजस्व गुमिराखेको अवस्था छ । भारतीय मदिरा, सूर्तिजन्य पदार्थ र हल्का पेयपदार्थहरू भारतीय बजारबाट नेपाली सीमावर्ती बजार क्षेत्रमा व्यापक रुपमा चोरी पैठारी हुने गरेको देखिन्छ ।

(घ) व्यापारिक मालवस्तुहरूको आन्तरिक ओसारपसारतर्फका समस्याहरू

- एउटै प्रज्ञापनपत्र तथा विजकबाट पटक पटक मालबस्तु ओसार्ने । VCTS प्रविष्ट नगर्ने, ओसारपसार भएको मालवस्तुसँग सम्बन्धित कागजातहरू साथमा नहुने ।
- विभिन्न आयोजनाका लागि फिल्डमा लैजाने भनी चलानमार्फत उपकरण तथा सिमेन्ट, छड जस्ता मालवस्तुहरू ओसारपसार गर्ने । बिक्री गरेका सामानहरू समेत चलानको माध्यमबाट सामान पठाउने ।
- केन्द्रिय कार्यालय र शाखा कार्यालय नभएपनि कारोवार लुकाउन शाखा कार्यालय वा केन्द्रिय कार्यालयमा पठाएको भनी देखाउने ।
- नक्कली फर्म खडा गरी सोही फर्मका नाममा बिलबीजक जारी गरी ओसारपसार गर्ने, गैर बिजकको प्रयोग गर्ने, विल नम्बर उल्लेख नगर्ने वा समानन्तर विल जारी गर्ने ।

६. कर छली नियन्त्रणका मुख्य सवाल, चुनौती तथा रणनीतिहरू

(क) मुख्य सवालहरू

- करको क्षेत्राधिकारका विषयमा संघीय तहहरूका बीचमा समबुझाई र समन्वय आवश्यक देखिन्छ । जस्तो; व्यवसायिक प्रकृतिको घरवहाल आम्दानीमा लाग्ने करका विषयमा स्थानीय तहको बुझाईमा फरक देखिएको पाइन्छ ।
- दिगो र भरपर्दो स्रोतका रुपमा आन्तरिक राजस्वको परिचालन हुन जरुरी छ। भन्सारबाट प्राप्त हुने राजस्व विस्तारै कम हुँदै जाने हुदा आन्तरिक राजस्व त्यसमा पनि प्रत्यक्ष करको योगदान वढाउनु ।
- कर प्रणालीलाई पूर्ण रुपमा सूचना प्रविधि प्रणालीमा आधारित बनाउनुपर्ने । कर सहभागिता लागत र समय दुवैलाई घटाई कर प्रणालीलाई पूर्ण प्रविधिमा आधारित बनाउनु ।
- कर विवाद समाधानको वैकल्पिक व्यवस्था । कर सम्बन्धी मुद्दाहरू यथासमयमा टुंगो नलाग्दा एकातर्फ राज्यकोषमा आउनुपर्ने रकम आउन सक्दैन भने अर्कोतर्फ लामो समयपछि हुने निर्णय वा फैसलाबाट करदाताको ब्याज र जरिवानाको दायित्व थपिदै जाने हुन्छ ।
- कुल राजस्वमा गैरकर राजस्वको अनुपातलाई वृद्धि गर्दै लैजाने ।
- कर खर्च तथा कर छुट सुविधा सम्बन्धी व्यवस्थाहरूमा पुनरावलोकन ।
- बहुपक्षीय तथा द्विपक्षीय व्यापार सम्झौताबाट नेपालमा परेको प्रभावको अध्ययन विश्लेषण। राष्ट्रिय स्वार्थमा केन्द्रीत भई दोहोरो कर मुक्ति सम्झौताहरूको पुनरावलोकन।
- कोभिड १९ तथा अन्तराष्ट्रिय आर्थिक संकुचनले आन्तरिक अर्थतन्त्रमा पारेका प्रभावहरूको न्यूनीकरण ।
- राजस्व प्रशासनलाई विशेषज्ञ सेवाको रुपमा स्थापित गराउनका लागि छुट्टै सेवाको गठन ।

(ख) राजस्व प्रणालीका चुनौतीहरू

- संघीय प्रणाली अनुकुल तीनतह बीचमा संविधान प्रदत्त राजस्व क्षेत्राधिकारमा रहेका विवाद तथा दोहोरोपनको अन्त्य गर्नु ।
- कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा एकचौथाई हिस्सा ओगट्ने कृषि क्षेत्रलाई करको दायरामा ल्याउदै कराधार विस्तार गर्नु ।
- वैदेशिक तथा आन्तरिक व्यापार प्रणालीका अवरोधहरूको पहिचान र तीनको निरोपण गर्नु ।
- राजस्व छुट (Tax Expenditure) लाई मापदण्डमा आधारित गराउदै थप व्यवस्थित गर्नु ।
- करका जोखिम क्षेत्रहरूको पहिचान सहित कर कानूनको परिपालनास्तर वढाउनु ।
- राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय रुपमा हुने सबै प्रकारका विद्युतीय कारोवारहरूलाई करको दायरामा ल्याउनु ।
- सबै प्रकारका आर्थिक गतिविधिहरूको निगरानी हुने गरी अन्तर निकायका सूचना प्रणालीहरूका बीचमा अन्तरआवद्धता स्थापना गर्नु ।
- व्यवसायिक कारोवारमा नगद भुक्तानीलाई निरुत्साहित गर्दै पूर्ण रुपमा विद्युतीय भुक्तानी प्रणालीको कार्यान्वयन गर्नु ।
- लगानी, व्यवसाय तथा करदाता मैत्री कर प्रणाली निर्माण गर्नु ।

(ग) भविष्यका लागि अख्तियार गर्नु पर्ने रणनीतिहरू

- PAN for all कार्यक्रमलाई व्यवहारिक रुपमा कार्यान्वयन गर्दै सबै आम्दानीहरूलाई करको दायरामा ल्याउने ।
- अनौपचारिक अर्थतन्त्रलाई औपचारिक अर्थतन्त्रमा रुपान्तरण गर्दै करको दायरा विस्तार गर्ने ।
- खोज तथा अनुसन्धान (Research & Development) मा आधारित पारदर्शी र लगानीमैत्री कर नीति ।
- करदाता सेवालाई सहज, सरल र पहुँचयोग्य बनाउने । करदातामैत्री कर प्रशासनको विकास ।
- कर कानून परिपालनलाई निष्पक्ष र प्रभावकारी बनाई कर प्रतिको विश्वासनियता अभिवृद्धि गर्ने ।
- सबै प्रकारका आर्थिक सूचनाहरूको एकीकृत तथ्याङ्कीय आधार खडा गर्ने । अन्तर निकायहरूका बीचमा रहेका सूचना प्रविधि प्रणालीका बीचमा अन्तरआवद्धता कायम गर्ने । सूचना प्रविधिमा आधारित आधुनिक र स्वचालित कर प्रणालीको विकास ।
- आवश्यकतामा आधारित करदाता शिक्षा तथा सूचना संप्रेषण पद्धतिको निर्माण ।

- वैज्ञानिक प्रक्षेपणमा आधारित राजस्वको लक्ष्य निर्धारण ।
- जोखिममा आधारित पूर्ण करपरीक्षण तथा अनुसन्धान । कर परीक्षणतर्फ e-assessment / Faceless Audit प्रणालीको पूर्ण कार्यान्वयनमा जोड ।

७. राजस्व प्रशासनमा गर्नु पर्ने क्षेत्रगत सुधारहरू

(क) आयकरतर्फ

- कामदार वा अन्य व्यक्तिका नाममा फर्म दर्ता गरी अर्कै व्यक्तिले कारोवार गर्ने प्रवृत्तिलाई पूर्ण रुपमा निरुत्साहित गर्नु पर्ने । प्रायजसो नक्कली बिलबीजक सम्बन्धी कारोवारमा यस्तै फर्महरू प्रयोग गर्ने गरेको देखिन्छ ।
- आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरूबाट करदाताको वर्षैपिच्छे पूर्ण करपरीक्षण हुने व्यवस्थालाई पूर्ण रुपमा बन्द गरी जोखिम सूचकहरू तयार गरी सोको आधारमा अनुसन्धानात्मक कर परीक्षण हुने व्यवस्था गर्नुपर्ने । छड्के चेकजाँच र करदाताको जानकारी नै नदिई Faceless Audit पद्धतिलाई कार्यान्वयनमा ल्याउने ।
- लगानीको अवस्थामा पुँजीको श्रोत खोजी हुनु पर्ने । गैर कानूनी कार्य गरी अवैध आर्जन गर्ने कार्यहरूलाई कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनमार्फत निरुत्साहित गर्ने ।
- असान्दर्भिक खर्चकट्टीमा विशेष निगरानी वढाउनु पर्ने । कारोवारको अंकका आधारमा गाडी, ईन्धन, व्यापार प्रवर्द्धन लगायतका खर्चकट्टी पाउने गरी सीमांकन गर्नु पर्ने ।
- प्रणालीगत रुपमै आम्दानीका सबै स्रोतहरू एउटै बास्केटमा आउने प्रवन्ध मिलाउनु पर्ने ।
- सबै भुक्तानीहरूमा E–TDS लाई अनिवार्य गर्ने ।
- घरजग्गा कारोवारमा हुने न्यूनतम मूल्याङ्कन पद्धतिबाट प्रत्येक कित्ताको मूल्य अभिलेखन प्रणाली अवलम्बन गरी वास्तविक मूल्य घोषणा हुने प्रणालीको विकास गर्नु पर्ने ।

(ख) मूल्यअभिवृद्धि करतर्फ

- वास्तविक करदाताको पहिचान गरेर मात्र दर्ता गरिनु पर्ने । तोकिए बमोजिम करको दायरामा आउनु पर्ने सबै कारोवारहरूलाई अनिवार्य रुपमा दर्ता गर्ने गराउने ।
- नक्कली विलविजकमा विशेष निगरानी राख्नुपर्ने । Under billing, Over billing, Fake billing र No billing लाई निरुत्साहित गर्नका लागि आन्तरिक राजस्व विभागले विशेष रणनीति अख्तियार गर्नु पर्ने । विभाग तथा कार्यालयहरूमा Intelligence Unit हरू खडा गरी सूचनाहरूको एकीकरण र विश्लेषण गर्ने प्रणालीको विकास गर्ने ।
- चालु आर्थिक वर्ष २०८०।८१ मा छुटको सूचीमा रहेका केही वस्तुहरूलाई करको दायरामा ल्याइएता पनि अझैपनि करछुटको सूची लामो छ । सबै कारोवारलाई मूल्य अभिवृद्धि करको दायरा भित्र ल्याउने र विशेष प्रोत्साहन वा छुट दिनु पर्ने भएमा एक प्रतिशतको दर लगाउने ।

- आन्तरिक राजस्व विभाग तथा अन्तर्गतका कार्यालयहरूबाट हुने अनुगमनलाई वस्तुनिष्ठ र प्रभावकारी बनाउनु पर्ने । हालको परम्परागत बजार अनुगमनको सट्टामा कार्यालयहरूले क्षेत्रगत जोखिम पहिचान गर्ने र जोखिमका आधारमा छड्के चेकजाँच गर्ने प्रणालीको शुरुवात गर्नुपर्ने ।
- मूल्य अभिवृद्धिकरतर्फ नन् फाइलरको संख्या घटाउनु पर्ने, क्रेडिट विवरण न्यूनीकरण गर्नु पर्ने र वेपत्ता करदाताहरूको खोजी गर्नुपर्ने ।
- झुट्टा कागजातहरू खडा गरी करफिर्ता लिने प्रवृत्ति उपर चनाखो हुनुपर्ने ।
- वास्तविक करदाता र बक्यौताको खोजी अभियान सञ्चालन गर्नुपर्ने ।

(ग) अन्त:शुल्कतर्फ

- अधिकतम सुरक्षण विशेषता सहितको अन्तःशुल्क टिकट आपूर्ति गर्ने र भविष्यमा डिजिटल अन्तःशुल्क टिकटको प्रयोगमा ल्याउने ।
- अन्तःशुल्कलाई सैद्धान्तिक अवधारणा अनुरुप मानव स्वास्थ्य र वातावरणमा प्रतिकुल असर पार्ने वस्तु तथा सेवामा मात्र सीमित गर्ने । छिमेकी मुलुकहरूको अन्तःशुल्क दर समेतलाई विचार गरेर अन्तःशुल्कका दरवन्दीहरू कायम गर्नुपर्ने ।
- मदिरा र सूर्तिजन्य पदार्थको उत्पादनको अनुमतिमा नियन्त्रण गर्ने । यस्ता वस्तुहरूको उत्पादनदेखि बिक्री वितरणका तहहरूमा शुक्ष्म नियन्त्रण र निगरानी गर्ने ।
- न्यून गुणस्तरको मदिरा उत्पादन गर्न अनुमति दिने व्यवस्थालाई हटाउनु पर्ने । वर्तमान कानूनले निषेध गरेको घरेलु मदिराको व्यवसायिक कारोवारलाई पूर्ण रुपमा निरुत्साहित गर्नु पर्ने ।
- भारततर्फको सीमातर्फ खपत हुने अधिकांश मदिरा तथा सूर्तिजन्य पदार्थ विना स्टिकरको अवैध हुने गरेको पाइएकोले त्यसलाई निरुत्साहित गर्न विशेष रणनीति अवलम्बन गर्नुपर्ने ।

८. निष्कर्ष

संविधानले परिकल्पना गरेको समृद्धि हासिल गर्नका लागि आन्तरिक स्रोत परिचालन पहिलो पूर्व शर्त हो । मुलुकले दिगो रुपमा आन्तरिक स्रोत परिचालन गर्न नसकेमा दिनानुदिन वढ्दै गैरहेको सार्वजनिक खर्च व्यवस्थापनका लागि कठिन अवस्था आउन सक्दछ र समग्र रुपमै आर्थिक संकुचनको अवस्था सिर्जना हुन पुग्दछ । कर प्रणालीको सबलीकरण विना मुलुकको विकास र सुशासन परिकल्पना गर्न सकिदैन । दिगो कर प्रणाली विकासका लागि पारदर्शी कर कानून, लगानीमैत्री कर नीति, प्रक्रियागत सरलीकरण, प्रविधिमा आधारित सुधार, मागमा आधारित करदाता शिक्षा, करदातामैत्री कर प्रशासन सहित सेवा प्रवाहमा सुधारलाई पूर्व शर्तका रुपमा आत्मसात गरी सोही बमोजिमका रणनीतिहरू अख्तियार गर्नु पर्ने देखिन्छ । अन्तरनिर्भर अर्थतन्त्रको विकासका लागि स्वेच्छिक सहभागितामा आधारित फराकिलो कराधारमार्फत तटस्थ

राजस्व संकलनको लक्ष्य हासिल गर्ने नेपाल सरकारको राजस्व नीतिलाई सहयोग पुग्ने गरी अन्य विषयगत प्रवन्धहरू गर्न जरुरी देखिन्छ ।

राज्यको लोककल्याणकारी चरित्र प्रदर्शित हुन पनि तटस्थ राजस्व असूली प्रभावकारी हुन जरुरी छ । कर छली हुन सक्ने क्षेत्रको पहिचान गरी सूचना प्रविधि र ज्ञानमा आधारित अनुसन्धान पद्धतिलाई अवलम्बन गर्दै प्रदर्शनात्मक प्रभाव (Demonstrative Effect) पर्ने गरी कार्य सम्पादन गर्न विभाग र मातहतका कार्यालयहरू थप क्रियाशील हुनु पर्ने देखिन्छ । संघीय शासन प्रणालीको कार्यान्वयनसगै विकास तथा समृद्धिको लागि आवश्यक पर्ने वित्तीय साधन स्रोतको सुनिश्चितताको लागि राजस्वको अन्तर (Revenue Gap) कम गर्न आवश्यक छ । कर तिर्ने र नतिर्ने बीच व्यवहारिक रुपमै विभेद कायम गरी स्वेच्छिक कर सहभागिता वढाउनु अपरिहार्य छ । राजस्व सम्बन्धी कानूनहरूको पूर्ण परिपालना गर्न सकिएमा लक्ष्य बमोजिम राजस्व संकलन हुन सक्दछ । यसका लागि राजस्व सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाहरूको निरन्तरतामा जोड, कानून उलंघनकर्ताहरूलाई नै प्रोत्साहन पुग्ने गरी सालवसाली कर छुटका स्किमहरू ल्याउने प्रवृतिहरूमा नियन्त्रण गर्न जरुरी देखिन्छ । सदाचार, पारदर्शिता, निष्पक्षता र जवाफदेहीताका मूल्य मान्यतालाई पूर्ण रुपमा अवलम्बन गर्दै जोखिममा आधारित अनुसन्धान, प्रविधिमा आधारित कार्यपद्धति, दक्ष एवं व्यावसायिक कर्मचारी संयन्त्रको निर्माण, सुदृढ सूचना प्रणालीको स्थापना गर्ने लगायतका कर छली नियन्त्रणका पूर्वाधारहरूको विकासमा जोड दिनु पर्ने देखिन्छ ।

(**नोट :** प्रस्तुत लेख अर्थ मन्त्रालय तथा मातहत विभागहरूका विभिन्न प्रकाशनहरू र लेखकको कार्य अनुभव समेतका आधारमा तयार पारिएको हो । यसमा उल्लेख भएका तथ्य तथा धारणाहरू लेखकका निजी विचार हुन्, यसले संस्थागत धारणाको प्रतिनिधित्व गर्दैन ।)

२०८० मंसिर १ गते

■■

राजस्व तथा कर प्रशासनसँग सम्बद्ध धरौटी सम्बन्धी कानूनमा एकरूपताको खाँचो

✍ **डा. अर्जुन कुमार खड्का**

१. परिचय

राजस्व प्रशासन लगायत अन्य क्षेत्रमा धरौटीसम्बन्धी व्यवस्थालाई एक अपरिहार्य तत्त्वको रूपमा स्वीकार गरिदै आएको पाइन्छ । यसमा धरौटी वा जमानतलाई एक अर्कोको परिपूरकको रूपमा लिने गरिन्छ। धरौटी वा जमानतको मूल अभिप्राय एकै प्रकृतिको हो । यस व्यवस्थाको अनुसरण गर्नुको पछाडि केही वस्तुगत कारण रहेको पाइन्छ। उदाहरणको लागि कुनै अभियुक्त दोषी प्रमाणित नभएसम्म निर्दोष मानिन्छ भन्ने सिद्धान्तमा आधारित भएर जमानत लिने कार्यलाई स्वीकार गरिएको अवस्था छ । साथै, कुनै व्यक्ति वा कम्पनीको विरुद्ध उठेको विवादको निराकरणको सन्दर्भमा सोको सुरक्षा वापत धरौटी लिने कार्य गरिन्छ । यसैगरी कुनै व्यक्ति उपर लगाइएको आरोपको जवाफ दिन अदालतमा उपस्थित हुने प्रतिबद्धतालाई जमानताको रूपमा लिइने गरिन्छ। अंग्रेजीमा यसलाई BAIL भन्ने गरिन्छ जसको आशय हो- To set liberty a person arrested or imprisoned on furnishing money or property (जमानीमा छोडनु, जमानत स्वीकार्नु, धितोधरौटी राखी हिरासतबाट छुटकारा दिने कार्य) भनिएको छ । BAIL लाई पनि तीन भागमा विभाजन गरिएको पाइन्छ । ती हुन्- Surety bonds, Property bonds, Cash bonds, and release on recognizance are the most common साथै, There are many similar meaning relating to bail such as surety, security, collateral, assurance, indemnity including indemnification आदि रहेका छन् ।

विश्वमा BAIL को थालनी सन् १८९६ देखि व्यवसायिक रूपमा नगद जमानतको व्यवस्था भएको पाइन्छ । विशेषतः सानफ्रान्सिसकोका बारेटटेण्डर पीटर पी म्याकडोनो र उनका भाइ थोमश म्याकडोनोले आफनो बाबुको सलुनका संरक्षकहरूको लागि जमानतको निमित्त रकम अर्थात् पैसा राख्न चलन चलाएका थिए। तत् पश्चात यससम्बन्धी कार्यको शुरुवात भएको मानिन्छ। यसलाई मुख्यतया कुनै पनि व्यक्तिको विरुद्ध अपराधको आरोप लागेको छ र त्यस्तो आरोपलाई प्रमाणित गर्न छानबिनको लागि समय आवश्यकता रहन्छ । यसर्थ, छानबिनको समयमा व्यक्तिले अपराध गरेको प्रमाणित नहुने समयसम्म थुनेर राख्न तथा त्यस्तो व्यक्तिलाई दोषी मान्न नसकिने हुदाँ सो अवधिसम्म उसलाई

✍ सह सचिव (कानून) अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं

विभिन्न शर्त राखेर थुनाबाट मुक्त गराउनलाई प्रदान गरिएको अधिकार नै धरौटीमा रिहा हुने कार्य भन्ने बुझिन्छ । तथापि, कतिपय अवस्थामा राजस्व प्रशासनसँग सम्बन्धित मुद्दाको विषयमा पुनरावेदन गर्ने प्रयोजनको लागि अदालत, न्यायिक वा प्रशासनिक निकायमा राखिने ग्यारेण्टी वा नगद रकमलाई धरौटी भनिन्छ। यसरी जेथा, बैंक ग्यारेण्टी, नगद रकम जस्ता वस्तु धरौटी वापत राख्न सकिने कानूनी व्यवस्था रहेको अवस्था छ ।

अर्कोतर्फ जमानतसम्बन्धी व्यवस्था पनि कानूनमा उल्लेख भएको पाइन्छ। यसमा मुख्य गरेर मुलुकी देवानी संहिताले यससम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ । सामान्यतया कुनै एक व्यक्तिले लिएको ऋण वा कबुल गरेको दायित्व चुक्ता नगरेमा वा पूरा नगरेमा तेस्रो पक्षले चुक्ता वा पूरा गरिदिने गरी करार भएकोमा जमानतसम्बन्धी करार भएको मानिनेछ । यसरी तेस्रो पक्षले जमानत दिएकोमा ऋण तिर्नुपर्ने व्यक्तिले नतिरेमा वा पूरा गर्नुपर्ने दायित्व पूरा नगरेमा करारबमोजिमका शर्त त्यस्तो ऋण वा दायित्व जमानत (ग्यारेण्टी) दिने व्यक्तिले पूरा गरिदिनु पर्नेछ । साथै, जमानतका शर्तहरू करारमा निर्धारण भए बमोजिम हुने छन् र जमानतसम्बन्धी करार लिखित रूपमा भएको हुनु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था उक्त संहिताको दफा ५६३ ले गरेको छ । हुनत जमानी तीन किसिमबाट हुने गरेको पाइन्छ । ती हुन्- जेथा जमानी, हाजिर जमानी र धन जमानी । यी जमानीहरू आवश्यकता र औचित्यता अनुरूप कानूनबमोजिम गरिदै आएको अवस्था छ। यसरी हेर्दा धरौटी र जमानीमा फरक अवस्था रहन्छ, जस्तैः धरौटीको लागि कुनै वस्तु ग्यारेण्टीको लागि डिपोजिट गरी राख्नु पर्ने अवस्था रहन्छ । तर जमानीको सन्दर्भमा नराख्न पनि सकिन्छ , जस्तैः हाजिर जमानीमा कुनै वस्तु डिपोजिट गर्न आवश्यकता पर्दैन ।

यसै सन्दर्भमा खास गरेर पुनरावेदन गर्दा राख्नु पर्ने धरौटीका सम्बन्धमा यस लेखमा उल्लेख गर्न खोजिएको छ । मुख्यतया कर प्रशासनसँग सम्बन्धित रहेका कानूनमा धरौटीसँग सम्बन्धित व्यवस्थामा एकारूपता नरहेको कुरालाई यो लेख मार्फत उल्लेख गर्न खोजिएको हो । त्यसैले ती कानूनमा यससम्बन्धी व्यवस्थालाई व्यवस्थित गर्नको लागि एकै प्रकृतिको कानूनी व्यवस्था रहेमा कानूनको विविधताको अन्त्य भई राजस्व प्रशासनसँग सम्बन्धित कानूनमा एकारूपता पनि आउन सक्ने अवस्था रहन्छ । साथै त्यस्तो एकारूपताले समानता तथा बढी स्पष्टता ल्याउन सक्ने कुरा तर्फ पनि यस लेख मार्फत उल्लेख गर्न खोजिएको छ ।

२. धरौटीसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था

धरौटीको व्यवस्थाका सन्दर्भमा मुलुकी देवानी संहिताको दफा ५८५ मा कुनै व्यक्तिले कसैलाई ऋण दिँदा त्यस्तो ऋणको सुरक्षण वापत धितो लिएकोमा धितोसम्बन्धी करार

र कसैले कुनै व्यक्तिलाई कुनै काम गराउँदा त्यस्तो काम पूरा गर्ने जमानतका लागि कुनै वस्तु धरौट लिएकोमा धरौटसम्बन्धी करार भएको मानिनेछ भन्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । यसै गरी सोही संहिताको दफा ५८६ ले करारमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक जुन ऋणको लागि धितो राखिएको हो सो ऋण चुक्ता भएपछि वा जुन कामको लागि धरौट लिएको हो, सो काम सम्पन्न भएपछि त्यस्तो धितो वा धरौट सो धितो वा धरौट राख्ने व्यक्तिलाई फिर्ता गर्नु पर्नेछ । यसरी राखिएको धितो वा धरौट खण्ड खण्डमा विभाजित भएको वा विभाजन गर्न सकिने रहेछ भने जुन खण्डको ऋण चुक्ता भएको वा काम सम्पन्न भएको हो सोही खण्डको हदसम्म त्यस्तो धितो वा धरौट फिर्ता हुन सक्नेछ । यसै गरी दफा ५८७ ले कुनै वस्तु धितो राखी ऋण लिएकोमा त्यस्तो ऋण लिने व्यक्तिले निर्धारित समयभित्र ऋण वा त्यसको ब्याज भए त्यस्तो समेत चुक्ता नगरेमा धितो लिने व्यक्तिले कानूनबमोजिम कारबाही चलाई ऋण वापत असूल उपर हुनु पर्ने रकम त्यसरी राखिएको धितो प्रचलित बजार मूल्यअनुसार बिक्री वा लिलाम गरी असूल उपर गर्ने वा त्यसरी बिक्री वा लिलाम हुन नसके कानूनको अधीनमा रही त्यस्तो धितो आफ्नो स्वामित्वमा सार्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ । अर्कोतर्फ धितो रहेको वस्तु धितो लिने व्यक्तिले ऋणीबाट असूल उपर गर्नु पर्ने रकमभन्दा कम मूल्यमा बिक्री भएमा त्यसरी नपुग भएसम्मको रकम ऋणीको अरू सम्पत्तिबाट भराई लिन पाउनेछ र असूल उपर गर्नुपर्ने रकमभन्दा बढी मूल्यमा बिक्री भएमा बढी भए जति रकम ऋणीलाई फिर्ता गर्नु पर्नेछ । साथै, धितो रहेको वस्तु बिक्री भई नसकेको वा स्वामित्व सरी नसकेको अवस्थासम्म धितो दिने व्यक्तिले ऋण तथा त्यसको ब्याज र अन्य कुनै रकम तिर्नुपर्ने भए त्यस्तो रकम समेत चुक्ता गरी जहिलेसुकै पनि आफ्नो वस्तु फिर्ता लिन सक्नेछ । तर निर्धारित समयभित्र रकम नबुझाएको कारणबाट धितो रहेको वस्तुमा सृजना भएको थप दायित्व समेत धितो दिने व्यक्तिले व्यहोर्नु पर्नेछ । यसै कुनै वस्तु धरौट लिई कुनै काम गर्न जिम्मा दिएकोमा त्यस्तो काम निर्धारित समयमा पूरा नगरेमा वा नभएमा धरौटी रहेको वस्तुबाट त्यस्तो काम पूरा गराउन वा त्यस्तो काम पूरा गराउन लागेको खर्च असूल उपर गरी लिन सकिनेछ भन्ने व्यवस्था पनि रहेको छ । यसको अलावा धरौट रहेको वस्तुबाट काम पूरा नहुने भएमा त्यस्तो नपुग भएसम्मको रकम धरौट दिने व्यक्तिको अरू सम्पत्तिबाट भराई लिन सकिने कानूनी व्यवस्था रहेको छ ।

३. राजस्व तथा कर प्रशासनसँग सम्बन्धित धरौटीसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था

धरौटीसम्बन्धी व्यवस्थालाई अनिवार्य तथा प्रभावकारी बनाउनको लागि राजस्व प्रशासनसँग सम्बन्धित विभिन्न ऐनहरूमा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यस सन्दर्भमा देहायका ऐनमा देहायअनुरूपको व्यवस्था रहेको देखिन्छ :

(क) राजस्व न्यायाधिकरण ऐन, २०३१

राजस्वसम्बन्धी न्याय व्यवस्थामा सामयिक सुधार गरी सर्वसाधारण जनताको सुविधा र आर्थिक हित कायम राख्ने अभिप्रायबाट राजा वीरेन्द्रको पालामा राष्ट्रिय पञ्चायतको सल्लाह र सम्मतिले बनाइएको राजस्व न्यायाधिकरण ऐन, २०३१ मा उक्त अदालतमा राजस्वसम्बन्धी मुद्दाका पुनरावेदन गर्दा धरौटी राख्नु पर्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ । यसरी धरौटी राख्दा निम्नबमोजिम राख्नु पर्ने व्यवस्था छ :

(१) कर निर्धारण भएकोमा निर्धारित करको पचास प्रतिशत रकम र जरिबाना भएकोमा जरिबानाको रकम र दुवै भएकोमा निर्धारित करको पचास प्रतिशत रकम र जरिबानाको रकम त्यस्तो निर्धारण गर्ने वा जरिबाना गर्ने अधिकृतले तोकिदिएको कार्यालयमा,

(२) भन्सार महसुल वा अन्तःशुल्क निर्धारण भएकोमा निर्धारित भन्सार महसुल वा अन्तःशुल्कको रकम र जरिबाना भएकोमा जरिबानाको रकम र दुवै भएकोमा दुवै रकम त्यस्तो निर्धारण गर्ने वा जरिबाना गर्ने अधिकृतले तोकिदिएको कार्यालयमा ।

साथै, मुद्दा कारबाही किनारा हुँदा कब्जामा लिएको वा जफत गरिएको माल वस्तु सडी गली जाने वा त्यसको गुण ह्रास भई मोल घट्न जाने भएमा प्रचलित नेपाल कानूनबमोजिम लिलाम बिक्री गरी आएको मोल धरौटीमा राखी मुद्दामा ठहरेबमोजिम गर्नुपर्छ भन्ने कानूनी व्यवस्था एकातर्फ छ भने अर्कोतर्फ सवारीको साधन वा मेशिनरी सामान भए मोल बापत धरौट, जेथा जमानी वा माथवर धन जमानी लिई मालधनी जिम्मा दिन सकिने भन्ने व्यवस्था पनि रहेको छ । यसको अलावा अन्य कानूनमा जुनसुकै व्यवस्था भए तापनि राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन गर्दा यसै कानूनबमोजिम गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

(ख) राजस्व न्यायाधिकरण नियमावली, २०३०

यस नियमावलीको नियम १० को नियम (३) ले फैसला आदेश गर्ने तल्लो अड्डा वा कार्यालयबाट पुनरावेदन दर्ता मिसिल साथ पठाएकोमा म्यादभित्र कर वा जरिवानाको रकम बुझाएको वा धरौट राखेको वा जमानीदिन पाउने जतिमा जमानी दिएको भए र हरू सबै रित पुगेको भए तुरुन्त दर्ता गरिदिनुपर्छ नभए पुनरावेदन दरपीठ गरी फिर्ता गरिदिनु भन्ने व्यवस्था उल्लेख भएको पाइन्छ ।

(ग) मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२

मूल्य अभिवृद्धि कर ऐनको दफा ३३ बमोजिम राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन दिंदा निर्धारित कर रकम मध्ये विवादरहीत कर रकम बुझाई विवादित कर रकम र जरिवानाको ५० प्रतिशत रकम धरौटी राख्नुपर्ने वा त्यस्तो रकम वापत बैंक जमानत दिनुपर्नेछ । यसरी राख्ने धरौटी रकम वा बैंक जमानतको रकम गणना गर्दा विभागमा प्रशासकीय पुनरावलोकनको लागि दाखिला गरेको २५ प्रतिशत कर रकमलाई समेत गणना गर्नु पर्नेछ । साथै, सम्बन्धित कार्यालयको नाममा कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयमा रहेको धरौटी खातामा दाखिल गरेको बैंक भौचर वा त्यस्तो रकम बराबरको बैंक जमानत पत्र पुनरावेदन पत्रसाथ पेश गर्नु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

(घ) आयकर ऐन, २०५८

आयकर ऐनको दफा १९ मा पुनरावेदन दिदा धरौटी राख्नु पर्ने व्यवस्था गरेको छ । यसमा मुख्य गरेर राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन दिंदा निर्धारित अन्तःशुल्क रकम मध्ये विवादरहीत अन्तःशुल्क रकम बुझाई विवादित अन्तःशुल्क रकम र जरिबानाको ५० प्रतिशत रकम धरौटी राख्नु पर्ने वा त्यस्तो रकम वापत बैंक जमानत दिनु पर्नेछ । यसै गरी धरौटी वा बैंक जमानतको गणना गर्दा आन्तरिक राजस्व विभागमा प्रशासकीय पुनरावलोकनको लागि दाखिला गरेको २५ प्रतिशत अन्तःशुल्क रकमलाई समेत गणना गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ । यसको अलावा सम्बन्धित कार्यालयको नाममा कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयमा रहेको धरौटी खातामा दाखिल गरेको बैंक भौचर वा त्यस्तो रकम बराबरको बैंक जमानत पत्र पुनरावेदन पत्रसाथ पेश गर्नु पर्ने व्यवस्था कानूनले गरेको छ ।

(ङ) अन्तःशुल्क ऐन, २०५८

अन्तः शुल्क ऐनको दफा १९ ले राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन दिंदा निर्धारित अन्तःशुल्क रकममध्ये विवादरहीत अन्तःशुल्क रकम बुझाई विवादित अन्तःशुल्क रकम र जरिवानाको ५० प्रतिशत रकम धरौटी राख्नुपर्ने वा त्यस्तो रकम वापत बैंक जमानत दिनुपर्ने भन्ने व्यवस्था गरेको छ । यसै गरी धरौटी वा बैंक जमानतको गणना गर्दा आन्तरिक राजस्व विभागमा प्रशासकीय पुनरावलोकनको लागि दाखिला गरेको २५ प्रतिशत अन्तःशुल्क रकमलाई समेत गणना गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ । साथै, सम्बन्धित कार्यालयको नाममा कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयमा रहेको धरौटी खातामा दाखिल गरेको बैंक भौचर वा त्यस्तो रकम बराबरको बैंक जमानत पत्र पुनरावेदन पत्रसाथ पेश गर्नु पर्नेछ ।

(च) भन्सार ऐन, २०६४

भन्सार ऐनको दफा ६२ ले पुनरावेदन दिने व्यक्तिले जुन निर्णय वा आदेशका विरुद्ध पुनरावेदन गर्ने हो त्यस्तो निर्णय वा आदेशबमोजिम लाग्ने महसूल र दण्ड जरिबानाको रकम सम्बन्धित भन्सार कार्यालय वा भन्सार जाँचपास परीक्षण कार्यालयमा बुझाई वा धरौटी राखी पुनरावेदन गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ। यसै गरी राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन दिंदा निर्धारित भन्सार महसुल रकममध्ये विवादरहीत भन्सार महसुल रकम बुझाई विवादित भन्सार महसुल र जरिबानाको सत् प्रतिशत रकम धरौटी राख्नु पर्ने वा त्यस्तो रकम वापत बैंक जमानत दिनुपर्नेछ भनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ। यसैगरी सोही दफाले सम्बन्धित कार्यालयको नाममा कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयमा रहेको धरौटी खातामा दाखिल गरेको बैंक भौचर वा त्यस्तो रकम बराबरको बैंक जमानत पत्र पुनरावेदन पत्रसाथ पेश गर्नुपर्नेछ भनी धरौटी सम्बन्धमा थप व्यवस्था गरेको अवस्था देखिन्छ।

४. राजस्व तथा कर प्रशासन सम्बन्धी धरौटी कानूनमा विविधता तथा दुविधा

धरौटीसँग सम्बन्धित कानूनी व्यवस्थामा फरक फरक अवस्था रहेको पाइन्छ। यसमा मुख्य गरेर न्यायाधिकरणमा पुनरावदेन गर्ने प्रयोजनको लागि विभिन्न ऐनमा एकै प्रकृतिको कार्यमा धरौटीको विषयमा विविधता रहेको छ। जसले गर्दा एकै प्रकृतिको कार्य रहे पनि धरौटीको विषयमा भिन्न भिन्न कानूनी व्यवस्था रहेको कारणले यसमा असहज अवस्था रहेको छ। मुख्यतः देहायअनुरूप फरक व्यवस्था रहेको पाइन्छ :

(क) कुनै करदाताले राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन गर्नु पूर्व नै त्यस्ता करदाताबाट कुनै कारणबश बढी कर रकम दाखिला भइसकेको रहेछ र पुनरावेदन गर्नुपर्ने भै धरौटी समेत दाखिल गर्नुपर्ने रहेछ भने त्यस्तो अवस्थामा उक्त बढी दाखिला भएको कर रकम पुनरावेदकले दाखिला गर्नुपर्ने धरौटी रकममा मिलान हुने वा नहुने भन्ने सन्दर्भमा ऐनमा स्पष्ट व्यवस्था रहेको पाइदैन। यसैले यस्तो व्यवस्थाको सन्दर्भमा न्यायिक निकायले स्वविवेकीय अधिकारको प्रयोग गर्नुपर्ने अवस्था रहेको छ।

(ख) राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन गर्नुपर्दा जुन निर्णय वा आदेशको विरुद्धमा पुनरावेदन गर्ने हो, त्यस्तो निर्णय वा आदेशबमोजिम लाग्ने महसूल र दण्ड जरिबानाको रकम सम्बन्धित भन्सार कार्यालय वा भन्सार जाँचपास परीक्षण कार्यालयमा बुझाउनु पर्ने वा धरौटी राख्नुपर्ने कुरा भन्सार ऐन, २०६४ को दफा ६२ को उपदफा (२) ले गरेको छ। तर आर्थिक ऐन, २०७९ ले सोही भन्सार ऐनको दफा ६२ को उपदफा (२) मा उपदफा (२क) तथा (२ख) थप गरेको अवस्था

छ । यस थप व्यवस्थाको दफा (२क) मा विवाद नभएको रकम बुझाई विवादित महसूल र जरिबानाको सत प्रतिशत धरौटी बुझाउनु पर्ने वा बैंक जमानत राख्नु पर्ने उल्लेख छ । त्यसै गरी दफा (२ख) मा विवादित महसूल र जरिबानाको सतप्रतिशत रकम कोष तथा लेखा निणन्त्रणको धरौटी खातामा राख्नुपर्ने भन्ने उल्लेख छ। यस सन्दर्भमा उल्लेखित रकम धरौटीको लागि दफा ६२ को उपदफा (२) बमोजिम रकम बुझाउनु पर्ने हो वा धरौटी राख्नु पर्ने हो, अथवा ६२ को उपदफा (२ख) बमोजिमको व्यवस्था गर्नुपर्ने हो भन्ने सन्दर्भमा कानूनी व्यवस्था परस्पर विरोधाभाषपूर्ण भएको देखिन्छ।

(ग) अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ को दफा १९ को उपदफा (६क) मा राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन गर्दा विवाद नभएको रकम बुझाई विवादितको ५० प्रतिशत रकम धरौटी राख्नुपर्ने वा बैंक जमानत दिनुपर्ने भन्ने उल्लेख छ । तर अन्तःशुल्कको विषयमा विभागको निर्णय उपर राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन गर्नुपर्दा अन्तःशुल्कको हकमा राजस्व न्यायाधिकरण ऐनको दफा ९ को उपदफा (१) को खण्ड(ख)ले अन्तःशुल्क निर्धारण भएकोमा निर्धारित अन्तःशुल्कको रकम र जरिवाना भएकोमा जरिवानाको रकम र दुवै भएकोमा दुवै रकम त्यस्तो निर्धारण गर्ने वा जरिवाना गर्ने अधिकृतले तोकिदिएको कार्यालयमा बुझाउनुपर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । यसमा विभागको निर्णय उपर राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन गर्नुपर्दा राख्नुपर्ने धरौटीको विषयमा राजस्व न्यायाधिकरण ऐन, २०३१ र अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ मा फरक फरक व्यवस्था भएकोले यसबाट अर्को द्विविधा उत्पन्न भएको पाइन्छ।

(घ) भन्सार चोरी निकासी र चोरी पैठारी मुद्दा, अन्तःशुल्क नक्कली स्टिकरसम्बन्धी मुद्दा र मदिरा ऐन अन्तर्गतका मुद्दाहरू सरकारवादी मुद्दा भएकाले त्यस्ता मुद्दामा प्रमुख भन्सार प्रशासक वा प्रमुख भन्सार अधिकृत वा प्रमुख कर अधिकृतले मुद्दा फैसला गर्दा प्रतिवादीलाई पूर्ण वा आंशिक कसूर ठहर भएमा त्यस्तो फैसला उपर सम्बन्धित राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन गर्नका लागि प्रतिवादीका नाउमा सूचना म्याद दिइन्छ र प्रतिवादीहरूले पुनरावेदन समेत गरेको पाइन्छ । तर प्रतिवादीले पूर्ण सफाइ पाएमा वा आंशिक कसूर ठहर भएमा सरकार पक्षबाट त्यस्ता फैसला उपर न्यायिक परीक्षणका लागि पुनरावेदन गर्न भन्सार ऐन, अन्तःशुल्क ऐन, मदिरा ऐनमा कुनै भएको देखिदैन। त्यस्ता फैसला उपर नेपाल सरकारको तर्फबाट कसले राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन गर्नुपर्ने हो, कानूनमा स्पष्ट हुन आवश्यक देखिन्छ।

(ङ) राजस्व न्यायाधिकरणमा आन्तरिक राजस्व विभागबाट भएको निर्णय उपर पुनरावेदन

गर्नुपर्दा करदाताले म्याद बुझेको मितिले ३५ दिनभित्र पुनरावेदन गर्न करसम्बन्धी कानूनले व्यवस्था गरेको देखिन्छ। तथापि धेरै जसो कर कार्यालयहरूबाट विभागको निर्णयको जानकारी सम्बन्धित करदातालाई वर्षौंसम्म बुझाएको देखिदैन । तर ४ वा ५ वर्षपछि निर्णय प्राप्त गरेको भनी सम्बन्धित करदाता पुनरावेदन गर्ने गरेको पाइन्छ । कुनै पनि निर्णयको हदम्याद अनन्तकालसम्म रहनसक्ने पनि होइन । हदम्यादका सम्बन्धमा देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा २०५ को उपदफा (४) मा भएको व्यवस्था "फैसला सुनी पाएको कागज नगरेको वा फैसला भएको सूचना तामेल नभएको भए मुद्दाको पक्षले मुद्दा फैसला प्रमाणिकरण भएको ६ महिनासम्ममा फैसलाको नक्कल लिएको मितिले ३० दिनभित्र पुनरावेदन गर्न सक्नेछ ।" भन्ने व्यवस्था पनि रहेको छ । यसरी हेर्दा पुनरावेदनको हदम्याद सम्बन्धी विषयमा पनि दुविधा रहेको छ ।

(च) आन्तरिक राजस्व विभागमा प्रशासकीय पुनरावलोकनको लागि परेका निवेदनहरू ६० दिनभित्र किनारा गरी सक्नुपर्ने भनी कर कानूनहरूमा भएको व्यवस्थाका सन्दर्भमा वर्षौ अघि उक्त विभागमा दर्ता भएका धेरै निवेदन पनि ६० दिनभित्र निर्णय नभएको भनी न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन गर्न आउने गरेको पाइन्छ। कुनै कारणबश विभागबाट ६० दिनभित्र निवेदन टुंगो लाग्न नसकेमा सोको कारण सहितको सूचना सम्बन्धित पक्षलाई दिने र त्यसरी सूचना प्राप्त गरेको मितिले कानूनबमोजिमको पुनरावेदन गर्ने म्याद कायम हुने व्यवस्था आयकर, मूल्य अभिवृद्दि कर र अन्तःशुल्क ऐनमा समावेश हुन आवश्यक देखिन्छ।

अन्त्यमा

धरौटी तथा जमानतमा फरक रहेको पाइन्छ। जमानतले आफनो मुद्दाको सुनुवाई नभएसम्म हिरासतबाट रिहा हुन राख्नु पर्ने रकम, जेथा वा बैंक ग्यारेण्टीलाई बुझिन्छ । यसको मूल धेय्य भनेको मुद्दाका पक्षहरू अदालतले खोजेको समयमा उपस्थित हुन् भन्ने नै हो । त्यसैले जमानतलाई जरिबानाको रूपमा लिने गरिदैन। तथापि कतिपय मुद्दाको सन्दर्भमा जमानतालाई स्वीकार गरिदैन। उदाहरणको लागि प्रतिवादी भाग्ने जोखिम भएमा, कथित अपराधको प्रकारको सन्दर्भमा, मुद्दाका पक्षहरू खतरनाक भएमा एवं समुदायको सुरक्षामा आँच पुग्न सक्ने अवस्था भएमा त्यस्ता प्रकृतिका विषयमा जमानत लिने प्रचलन छैन । तर धरौटीको विषय भनेको छुटटै विशेष प्रकृतिका कुरा हो । यसमा राजस्व तथा करसम्बन्धी कानूनबमोजिम नै धरौटी दिन सक्ने कुरा उल्लेख भएको हुन्छ। जसले गर्दा पुनरावेदनको सन्दर्भमा धरौटी लिने गरिन्छ। तथापि करदाताले एकै निकायमा अर्थात राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन गर्दा विभिन्न कानून बमोजिम विविध प्रकृतिको कानूनी व्यवस्था रहेको छ। यसले गर्दा करदाता तथा सम्बद्ध

सरकारी पक्षलाई समेत असहज स्थितिको समान गर्नुपर्ने अवस्था एक तर्फ छ भनी अर्को तर्फ यस्तो प्रकृतिको व्यवस्थाले कतिपय अवस्थामा दुविधा उत्पन्न गर्न सक्ने अवस्था रहन्छ। यसर्थ, त्यस्ता प्रकृतिका कानूनी व्यवस्थालाई समयमा नै व्यवस्थापन गरी धरौटी सम्बन्धी सबै कानूनमा यथाश्रिघ एकरूपता कायम गर्नु पर्ने खाँचो रहेको देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको संविधान,
- राजस्व न्यायाधिकरण ऐन, २०३१ तथा नियमावली,
- मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ तथा नियमावली,
- आयकर ऐन, २०५८ तथा नियमावली,
- अन्तःशुल्क ऐन, २०५८, तथा नियमावली,
- भन्सार ऐन, २०६४ तथा नियमावली,
- संघीय संसदमा प्रस्तुत विभिन्न आर्थिक वर्षका बजेट वक्तव्य,
- कर तथा भन्सार प्रशासनसम्बन्धी विभिन्न आलेकहरू,
- अर्थ मन्त्रालय तथा सम्बन्धित विभागका बेबसाइड,
- विविध।

यस लेखमा उल्लेख भएका कुराहरू व्यक्तिगत हैसियतमा अनुभवको आधारमा समेत उल्लेख गरिएको विचार पनि भएको हुनाले सम्बन्धित मन्त्रालयको धारणालाई प्रतिनिधित्व नगर्ने व्यहोरा अनुरोध गर्दछु।

■■

नेपालमा सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम र कार्यान्वयनमा चुनौति

✍ झक्कप्रसाद आचार्य

१. परिभाषा तथा अवधारणा

सामाजिक सुरक्षा एक बहुआयामिक र गतिशील विषय हो । सामाजिक सुरक्षासम्वन्धी अवधारणाको विकास लोककल्याणकारी राज्यको प्रादुर्भावसँगै भएको मानिन्छ । समाजवादउन्मुख लोककल्याणकारी राज्यको अवधारणाबमोजिम कमजोर, विपन्न र विभिन्न प्रकारका जोखिममा रहेका व्यक्ति, वर्ग तथा समुदायको जीवनयापनलाई सहज, सुरक्षित र गुणस्तरिय बनाउन सामाजिक सुरक्षाको अवधारणा कार्यान्वयनमा आएको छ। यसलाई राज्यको दायित्व र नागरिकको अधिकारको रूपमा समेत लिइने गरिएको छ । गरिबी न्यूनीकरण, मानव अधिकारको प्रत्याभूति, सामाजिक न्याय, दिगो विकास, शान्ति, समृद्धि र आर्थिक विकासका लागि सामाजिक सुरक्षा महत्त्वपूर्ण औजारको रूपमा रहेको छ ।

सामान्यतः अति गरिबी अवस्थामा गुज्रिरहेका, असहाय अवस्था रहेका, जोखिममा परेका वा उन्मुख व्यक्ति, घरपरिवार तथा समुदायलाई अति गरिवी तथा जीवनमा आउन सक्ने सम्भाव्य जोखिमहरूबाट जोगाएर सुरक्षित जीवनको सुनिश्चितता प्रदान गर्ने नीति र कार्यक्रमहरूलाई सामाजिक सुरक्षा भनिन्छ। नेपालको संविधानबमोजिम आर्थिक रूपले विपन्न, अशक्त र असहाय अवस्थामा रहेका, असहाय, एकल महिला, अपाङ्गता भएका वालवालिका, आफ्नो हेरचाह आफै गर्न नसक्ने तथा लोपोन्मुख जातिका नागरिकको सामाजिक सुरक्षाको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्ने सवालमा यससँग सम्बन्धी कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्था रहेको छ।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घको सामाजिक विकास अध्ययन केन्द्रका अनुसार सामाजिक सुरक्षाले बेरोजगार, वञ्चितीकरण, बिरामी, अपाङ्गता र बुढेसकालमा हुने सामाजिक तथा आर्थिक जोखिम व्यवस्थाप गर्न, उनीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्न, व्यक्तिहरूको उक्त जोखिम कम गर्न र श्रम बजारको दक्षता अभिवृद्धि गर्न तर्जुमा गरिएको नीति तथा कार्यक्रमहरू समावेश गर्दछ । सामाजिक संरक्षण पद्धति तथा कार्यक्रम राज्य र नागरिकबीचको सम्बन्ध मजबुत गर्ने, प्रकोप व्यवस्थापन गर्ने, सामाजिक न्याय र समावेशी सुधार गर्ने,

✍ सहसचिव, नेपाल सरकार

समाजका कमजोर व्यक्ति वा समूहका लागि आयको पुनर्वितरण गर्ने माध्यम पनि हो । सामाजिक सुरक्षा जालो (Social Safety Net), सामाजिक सुरक्षा र सामाजिक संरक्षण तीनैवटा शब्दहरू कहिलेकाहिँ उस्तै काम कुराका लागि प्रयोग गरिन्छन् र यी सबै गरिब र जोखिममा रहेका र रहन सक्ने व्यक्ति वा समूहको लागि दिइने / गरिने विशेष सेवासुविधामा केन्द्रित छन् ।

२. सामाजिक सुरक्षाको अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास

सामाजिक सुरक्षाको विषय सताब्दियौदेखि सरकारी, गैरसरकारी, निजी र धार्मिक संस्थाहरूले आत्मसात् गरी एकीकृत रूपमा सञ्चालन गरेको कार्य हो । औपचारिक रूपमा सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम विश्वमा सबभन्दा पहिला जर्मनीले सन् १८८० को दशकदेखि बिरामी कामदारको स्वास्थ्य बीमाबाट, फ्रान्सले सन् १९०५ देखि बेरोजगारी भत्ता सुव्यवस्थाबाट, बेलायतले सन् १९११ देखि स्वास्थ्य बीमा, बेरोजगारी भत्ता र जेष्ठ नागरिकको बीमा वा भत्ता कार्यक्रमबाट र तत्कालीन सोभियत सङ्घले सन् १९२२ देखि बृहत् सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्था शुरू गरेको पाइन्छ । यसैगरी अमेरिकाले सन् १९३५ मा बेरोजगार, बृद्धबृद्धा र सेवा निवृत्त कर्मचारीका लागि भत्ता वा बीमाको व्यवस्था गरेको देखिएको छ । नेपालमा पनि करिब यसै बेलातिर प्रथम विश्वयुद्धबाट फर्केका घाइते सैनिकको सहयोगको लागि वार्षिक एकमुष्ठ रकमको सहयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । त्यस बेलादेखि राज्यको क्षमताअनुसार ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, बृद्धबृद्धा, बालबालिका, गर्भवती, सेवा निवृत कर्मचारी, सीमान्तकृत व्यक्ति तथा समुदायका लागि विविध सेवा सुविधा प्रदान गर्ने जस्ता सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरूलाई सुधार गर्दै ल्याइएको छ ।

सामाजिक सुरक्षाको विषयलाई संयुक्त राष्ट्र सङ्घ तथा अन्य अन्तर्राष्ट्रियस्तरका विभिन्न घोषणाहरूले सम्बोधन गरिरहेका छन् । खासगरी संयुक्त राष्ट्र सङ्घको सन् १९४८ को मानवअधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणा, सन् १९६५ को जातजातिविरुद्धका सबै किसिमका भेदभाव निर्मूलनसम्बन्धी घोषणा, सन् १९६६ को आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी घोषणा, सन् १९७९ को महिलाविरूद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मुलनसम्बन्धी घोषणा, सन् १९८९ को बालअधिकार सम्बन्धी घोषणा, सन् २००० को सहस्राब्दी घोषणा, सन् २००६ को अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी घोषणालगायतका घोषणाहरू छन् । अचेल विश्वका प्रायः सबै देशहरूमा कुनै न कुनै किसिमका सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा रहका पाइन्छ । सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम लागु रहेका विश्वका विभिन्न भौगोलिक क्षेत्र र आय समूहका देशहरूमा

सामाजिक संरक्षणको लागि गरिएको खर्चको तुलनात्मक विवरण तालिका १ मा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिकाः १ सामाजिक सुरक्षा तथा संरक्षणमा खर्च (कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा)

देश	**आय समूह**	**सामाजिक संरक्षणमा खर्च (कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपात)**
	ल्याटिन अमेरिकी मुलुक	
ब्राजिल	उच्च मध्यम आय	१.३५ प्रतिशत (सन् २०१५)
मेक्सिको	उच्च मध्यम आय	१.७० प्रतिशत (सन् २०१५)
अर्जेन्टिना	उच्च मध्यम आय	२.०५ प्रतिशत (सन् २०१५)
	अफ्रिकी मुलुक	
दक्षिण अफ्रिका	उच्च मध्यम आय	३.३१ प्रतिशत (२०१५)
केन्या	निम्न मध्यम आय	०.४० प्रतिशत (२०१६)
लेसोथो	निम्न मध्यम आय	५.०४ प्रतिशत (२०१७)
इथियोपिया	न्यून आय	१.०२ प्रतिशत (२०१६)
	पूर्वी एसिया तथा प्रशान्त क्षेत्र	
मलेसिया	उच्च मध्यम आय	०.७७ प्रतिशत (२०१४)
फिलिपिन्स	निम्न मध्यम आय	०.७० प्रतिशत (२०१४)
इन्डोनेसिया	निम्न मध्यम आय	०.८४ प्रतिशत (२०१५)
म्यान्मार	निम्न मध्यम आय	०.२७ प्रतिशत (२०१५)
	दक्षिण एसिया	
मालदिभ्स	उच्च मध्यम आय	१.२१ प्रतिशत (२०११)
श्रीलङ्का	उच्च मध्यम आय	०.६६ प्रतिशत (२०१५)
पाकिस्तान	निम्न मध्यम आय	०.५८ प्रतिशत (२०१६)
भूटान	निम्न मध्यम आय	०.३३ प्रतिशत (२००९)
बङ्गलादेश	निम्न मध्यम आय	०.९९ प्रतिशत (२०१६)
भारत	निम्न मध्यम आय	१.५२ प्रतिशत (२०१६)
अफगानिस्तान	न्यून आय	१.२ प्रतिशत (२०११)
नेपाल	न्यून आय	२.०६ प्रतिशत (२०१६)

स्रोतः विश्व बैंक, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन

उल्लिखित तथ्याङ्क विश्लेषण गर्दा युरोपका उच्च आय भएका फ्रान्स र जर्मनी जस्ता देशहरूमा सबै प्रकारका सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रममा गरिने सार्वजनिक खर्च कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २५ प्रतिशतभन्दा माथि रहेको पाइन्छ। दक्षिण अमेरिकी राष्ट्रहरूमा समग्र समाज कल्याणसम्बन्धी कार्यक्रममा भएको यस्तो खर्च कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको १ देखि २ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको देखिन्छ। अफ्रिकी राष्ट्रहरूमा २ लाख भन्दा केही बढी जनसंख्या भएको लेसोथो जस्तो गरिबीको चपेटामा परेको देशमा यो अनुपात ५ प्रतिशत रहेको छ भने न्यून आय भएको इथियोपियामा १.०२ प्रतिशत रहेको छ। एसिया-प्रशान्त क्षेत्रको इन्डोनेसियामा ०.८४ प्रतिशत रहेको छ। दक्षिण एसियामा उच्च-मध्यम आय भएका श्रीलङ्का र माल्दिभ्सको तुलनामा नेपालको सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी खर्च उच्च (कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २.०६ प्रतिशत) रहेको छ। आय वर्ष २०५९/६० मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको १ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको नेपालको सामाजिक सुरक्षा र संरक्षणको खर्च पछिल्ला वर्षहरूमा वृद्धि हुँदै गएको छ।

३. नेपालमा सामाजिक सुरक्षा

नेपालमा सामाजिक सुरक्षाको प्रादुर्भाव सन् १९३० को दशकमा प्रथम विश्वयुद्धबाट फर्केका सैनिकहरूलाई वार्षिक एकमुष्ट रकम सहयोग गरेर भएको पाइन्छ। तर औपचारिक रूपमा भने वि.सं. १९९१ देखि अवकाश भएका सैनिकहरूलाई बाटो खर्च उपलब्ध गराउने प्रयोजनका लागि सैनिक द्रब्य कोषको स्थापना भई प्रारम्भ भएको देखिन्छ। यसैगरी, निजामती कर्मचारीको लागि स्थापना भएको निजामति सञ्चय कोष समेत सामाजिक सुरक्षाको अवधारणामा आधारित भएको देखिन्छ। सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरू क्रमश: विस्तार एवम् व्यापक हुँदै जाने क्रममा सन् १९९० को दशकदेखि विभिन्न लोक कल्याणकारी कार्यक्रमहरू र २०५२ सालबाट नगद वितरणमा आधारित सामाजिक सुरक्षा भत्ता कार्यक्रम सञ्चालनमा आएको देखिन्छ। यसैगरी, सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरू थप विस्तार हुँदै २०७६ श्रावणदेखि योगदानमा आधारित पेन्सन कार्यक्रम शुरूवात भएको छ भने औपचारिक क्षेत्रमा कार्यरत कामदारको लागि योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम सञ्चालनमा आएको छ। हाल यस्ता कार्यक्रमको संख्या ८४ भन्दा बढी रहेको छ।

लोककल्याणकारी राज्यको अवधारणाअनुसार प्रत्येक नागरिकको संरक्षक राज्य नै हुने भएकोले समाजका विभिन्न वर्गलाई साधन र स्रोत एवम् लाभ र हानीको न्यायोचित वितरण गरी न्यायपूर्ण समाजको स्थापना गर्ने उद्देश्य सामाजिक न्यायले लिएको हुन्छ। सामाजिक न्यायको प्राप्तिका लागि राज्यद्वारा सामाजिक सुरक्षाका विभिन्न कार्यक्रमहरू

सञ्चालन गर्ने गरिन्छ । नेपालको संविधानले आत्मसात् गरेको समाजवादउन्मूख लोककल्याणकारी राज्यको अवधारणाअनुरूप सीमान्तकृत, विपन्न र विभिन्न जोखिममा रहेका नागरिकको जीवनयापनलाई सहज बनाउने र सबै नागरिकको जीवन सुरक्षित र गुणस्तरिय बनाउन सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरू कार्यान्वयनमा ल्याइएका छन् । गरिबी तथा आर्थिक असमानता न्यूनीकरण, मर्यादित जीवन र सुरक्षित भविष्यका लागि राज्यद्वारा प्रदान गरिने सामाजिक सुरक्षा अपरिहार्य देखिन्छ ।

सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी कार्यक्रमहरूलाई लक्षित व्यक्तिको योगदानमा आधारित हुने र नहुने गरी दुई किसिमको व्यवस्था भएको छ । योगदानमूलक प्रकृतिको सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रममा लाभग्राहीको प्रत्यक्ष योगदान रहेको हुन्छ र सामाजिक बीमाको रूपमा रहन्छ भने गैर योगदानमूलक प्रकृतिको सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रममा लाभग्राहीको योगदान नभई पूर्णतः सरकारी योगदानबाट मात्र सहयोगको रूपमा सञ्चालन हुन्छ । यस प्रकृतिको सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम सरकारले आर्थिक वर्ष २०५१/०५२ देखि बृद्ध भत्ताको व्यवस्थाबाट प्रारम्भ गरेको हो । हालसम्म विभिन्न व्यक्ति वा समूहहरू यस कार्यक्रमबाट लाभान्वित भएका छन् । तर यस आलेखमा नेपालमा हाल प्रचलनमा रहेको गैर योगदानमूलक सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम र राज्यको वर्तमान तथा भावि दायित्वको विषयमा केन्द्रित रहेको छ ।

(क) सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमको उद्देश्य

सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमअन्तर्गत मूलतः लक्षित लाभकर्तालाई नगद हस्तान्तरण वा भत्ता वितरण गरिने कार्यक्रमको उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका छन्:

- राज्यको दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त र नीतिबमोजिम सामाजिक न्याय प्रदान गर्नु,
- ज्येष्ठ नागरिक, एकल महिला तथा विधवा, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, दलित तथा लोपोन्मुख जातजाति एवं बालबालिकाको सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी हक, अधिकार संरक्षण गर्नु, र
- कर्णाली क्षेत्र र दलित परिवारका बालबालिकाको पोषण अवस्थामा सुधार ल्याउनु ।

(ख) सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी संवैधानिक र कानुनी व्यवस्था

नेपालमा बालबालिका, एकल महिला, बृद्धबृद्धा, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक, लोपोन्मुख जातजाति, शहिदको परिवार, द्वन्द्व प्रभावित परिवारलगायत

गरिब र सीमान्तकृत परिवार तथा समुदायका विशेष संरक्षण र सहयोगको आवश्यकता पर्ने व्यक्तिहरूका लागि राज्यबाट नगद हस्तान्तरण लगायत अन्य सेवा सुविधा सहितको सामाजिक सुरक्षा पाउने अधिकारको व्यवस्था भएको छ। नेपालमा पनि संविधानले सामाजिक सुरक्षाको विषयलाई मानवअधिकारको रूपमा स्थापित गरेको पाइएको छ।

नेपालको संविधानको धारा ४२ को सामाजिक न्यायको हक अन्तर्गत उपधारा (२) मा आर्थिक रूपले विपन्न तथा लोपोन्मुख समुदायका नागरिकको संरक्षण, उत्थान, सशक्तीकरण र विकासका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, रोजगारी, खाद्यान्न र सामाजिक सुरक्षामा विशेष अवसर तथा लाभ पाउने हक हुनेछ भनी उल्लेख भएको छ। साथै, धारा ४३ मा सामाजिक सुरक्षाको हक अन्तर्गत आर्थिक रूपले विपन्नअशक्त र असहाय अवस्थामा रहेका असहाय एकल महिला, अपाङ्गता भएका, बालबालिका, आफ्नो हेरचाह आफैं गर्न नसक्ने तथा लोपोन्मुख जातिका नागरिकलाई कानुनबमोजिम सामाजिक सुरक्षाको हकको व्यवस्था भएको छ। मर्यादित श्रमको अवधारणाअनुरूप सबै श्रमिकको आधारभूत अधिकार सुनिश्चित गर्दै सामाजिक सुरक्षा प्रत्याभूत गर्ने तथा सामाजिक सुरक्षा र सामाजिक न्याय प्रदान गर्दा सबै लिङ्ग, क्षेत्र र समुदायभित्रका आर्थिक रूपले विपन्नलाई प्राथमिकता प्रदान गर्ने राज्यको नीति रहेको छ। यसबाट संरक्षणको विशेष आवश्यकता भएका नागरिक तथा बालबालिकाको सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी सेवा सुविधा पाउने अधिकार सुनिश्चित हुने दिशातिर सरकार अग्रसर रहेको छ।

(ग) नेपालमा सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी कार्यको विकासक्रम

- वि.सं. १९९१ सैनिक द्रव्यकोषको स्थापना
- वि.सं. १९९३ निवृत्तिभरणको प्रारम्भ
- वि.सं. २००१ निजामति प्रोभिडेन्ट फण्डको स्थापना
- वि.सं. २०१९ कर्मचारी सञ्चय कोषको स्थापना
- वि.सं. २०४७ नागरिक लगानी कोषको स्थापना
- वि.सं. २०४८ श्रम ऐन र २०४९ मा श्रम नियमावली लागु
- वि.सं. २०५१ जेष्ठ नागरिक भत्ताको प्रारम्भ
- वि.सं. २०६६ सामाजिक सुरक्षा करको प्रारम्भ
- वि.सं. २०६७ सामाजिक सुरक्षा कोषको स्थापना

- वि.स. २०७४ योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम
- वि.स. २०७५ मंसिर ११ मा सामाजिक सुरक्षा योजनाको प्रारम्भ तथा २०७६ श्रावण १ गतेदेखि लागु भएको ।
- वि.स. २०७९ देखि वैदेशिक रोजगारमा जाने व्यक्तिहरूको लागि योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा कोषमा आवद्ध हुने कार्यक्रम लागु भएको ।

४. सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमः वर्ग र हालको अवस्था

सामाजिक सुरक्षा ऐन, नियमावली, कार्यविधि र नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्को निर्णयानुसार नेपालमा हाल सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्राप्त गर्ने लाभग्राहीको वर्ग, भत्ता प्राप्त गर्न योग्य उमेर र अवस्था, हाल भत्ता प्राप्त गर्ने व्यक्तिहरूको संख्या र मासिक भत्ता रकमको विवरण प्रत्येक वर्ष बढ्दै गएको देखिन्छ । यस्ता लाभग्राहीहरूको संख्या ३८ लाख भन्दा बढी रहेको छ । लाभग्राहीको वर्ग, भत्ता प्राप्त गर्न योग्य उमेर र अवस्था, संख्या र तिनले मासिक रूपमा प्राप्त गर्ने भत्ता सहितको विवरण तालिकाः १ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिकाः नं. २ सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरणः हालको अवस्था

क्र.सं.	लाभग्राहीको वर्ग	भत्ता प्राप्त गर्न योग्य उमेर र अवस्था	संख्या	प्रतिशत	मासिक रकम रु
१	जेष्ठ नागरिक	६८ वर्ष उमेर पुगेको	१६२७९२१	४२.८२	४०००
२	अन्य जेष्ठ नागरिक	६० वर्ष उमेर पुगेका साविक कर्णालीका जिल्लाका नागरिक	१६६२२	०.४४	२६६०
		६० वर्ष उमेर पुगेका देशभरिका दलित नागरिक	१५२८०१	४.०२	
३	एकल महिला	विवाह नगरी वसेका ६० वर्ष उमेर पुगेका महिला, सम्बन्ध विच्छेद वा न्यायिक पृथकीकरण गरी वसेका ६० वर्ष उमेर पुगेका	२१२६७०	५.५९	२६६०
४	विधवा	पतिको मृत्यु भएका जुनसुकै उमेरका महिला	३६११६१	९.५०	२६६०
५	पूर्ण अपाङ्गता	सम्बन्धित निकायबाट (क) वर्ग अर्थात रातो रंगको परिचयपत्र प्राप्त गरेका जुनसुकै उमेरका नागरिकहरू	६६२८१	१.७४	३९९०
६	अति अशक्त अपाङ्गता	सम्बन्धित निकायबाट (ख) वर्ग अर्थात निलो रंगको परिचयपत्र प्राप्त गरेका जुनसुकै उमेरका नागरिकहरू	१३८७१६	३.६५	२१२८

क्र. सं.	लाभग्राहीको वर्ग	भत्ता प्राप्त गर्न योग्य उमेर र अवस्था	संख्या	प्रतिशत	मासिक रकम रु
७	लोपोन्मुख आदिवासी जनजाती	कुसुण्डा बनकरिया राउटे सुरेल हायु राजी किसान लेप्चा जनजाती मेचे र कुसवडिया पथ्थरकट्टा सिलकट कुशवधिया कुचवधिया	२२२०८	०.५८	३९९०
८	बालबालिका	देशभरका दलित परिवारका ५ वर्ष उमेर ननाघेका एक आमाबाट जन्मिएका बढीमा २ सन्तानलाई	३८१९०७	१०.०२	५३२
९		तोकिएका २५ जिल्लाका	८२०७९०	२१.५९	
१०	आमाको घर*		२४	०	३९०
११	मानवसेवा आश्रम*		१७३१	०.०५	
१२	एच.आई.भि शिक्षा सदन*		२९	०	
	कुल जम्मा		३८०२०६१	१००%	

स्रोतः राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण विभाग

* म.प. को मिति २०७५।१२।२५ को निर्णयानुसार शुरु गरिएको ।

५. सामाजिक सुरक्षा खर्चको वर्तमान प्रवृति

नेपालमा गैर योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम आय वर्ष २०५२/५३ देखि लागु भएको हो । प्रारम्भिक समयमा यसका लाभग्राहीको संख्या न्युन रहेको र आम नागरिकमा यसको लोकप्रियता राम्रो रहयो । तत्कालीन समयमा लाभग्राहीको संख्या थोरै र कम लागत रहेको कारण लोकप्रियता बढ्दै गएतापनि वर्तमान समयमा कुल वजेट खर्चको तुलनामा सामाजिक सुरक्षा भत्ता वापतको खर्चको आकार अस्वभाविक हुँदै गएको देखिन्छ । यहि प्रवृत्ति रहने हो भने अवको केही वर्षपछि चालु खर्चको ठूलो अंश यसमा जाने देखिन्छ । यसको प्रवृति विश्लेषण गर्ने उद्देश्यले यहा दश वर्षको तथ्याङ्क प्रस्तुत गरिएको छ। नेपालको आय वर्ष २०७०/७१ देखि आय वर्ष २०७९/८० सम्म १० वर्षको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन, कुल वजेटमा चालु खर्चमा सामाजिक सुरक्षा खर्चको स्थिति तालिका-२ मा विश्लेषण गरिएको छ। प्रारम्भिक वर्षमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ०.५१ प्रतिशत रहेको सामाजिक सुरक्षा खर्च आय वर्ष २०७९/८० मा २.०१ प्रतिशत पुगेको छ । चालु खर्चमा सामाजिक सुरक्षा भत्ताको खर्च हेर्दा आय वर्ष २०७०/७१ मा २.६१ रहेकोमा आय वर्ष २०७९/८० मा ७.५८ पुगेको छ । यसैगरी कुल राजस्वको तुलनामा आय वर्ष २०७०/७१ मा ३.१८ रहेकोमा २०७९/८० मा ११.३२ पुगेको छ । अझ

पछिल्ला वर्षहरूमा चालु खर्चको मात्रा बढ्दै गएको छ । यस प्रवृतिले निरन्तरता पाउदै जाने हो भने अबका केही वर्षपछि राजस्व र चालु खर्चको ठूलो अंश सामाजिक सुरक्षा भत्तामा खर्च हुने देखिन्छ । यसको प्रत्यक्ष प्रभाव विकासात्मक कार्यहरू र उत्पादनमूलक क्षेत्रमा पर्नेछ ।

तालिकाः नं. ३ कुल गार्हस्थ्य उत्पादन, कुल बजेट खर्च र चालु खर्चको तुलनामा सामाजिक खर्चको स्थिति (रु. करोडमा)

सि. नं.	आर्थिक वर्ष	कुल गार्हस्थ्य उत्पादन	कुल बजेट खर्च	चालु खर्च	लाभग्राहीको संख्या	सामाजिक सुरक्षा खर्च	कुल GDP को तुलनामा सामाजिक सुरक्षाको खर्च	चालु खर्चको तुलनामा %	कुल बजेट खर्चको तुलनामा	कुल राजस्व संकलन	कुल राजस्वको तुलनामा
१	२०७०/७१	२२३२५२	४३५०५	३०३५३	२१७२५९५	११३५	०.५१	३.७४	२.६१	३५६६२	३.१८
२	२०७१/७२	२४२३६३	५३१३३	३३९२७	२१६०५७६	१२७८	०.५३	३.७७	२.४१	४०५८६	३.१५
३	२०७२/७३	२६०८१८	६०१०३	३७०९८	२२६५५३५	१६५२	०.६३	४.४५	२.७५	४८१९६	३.४३
४	२०७३/७४	३०७७१४	८३७२४	५१८६१	२२५५५४७	३५४६	१.१५	६.८४	४.२४	६०९१७	५.८२
५	२०७४/७५	३४५५९४	१०८७२७	६९६९१	२५६०१३९	३९७८	१.१५	५.७१	३.६६	७२६७१	५.४७
६	२०७५/७६	३८५८९३	१११०४५	७१६४१	२८२७५१८	४०२१	१.०४	५.६१	३.६२	८२९६३	४.८५
७	२०७६/७७	३८८८७०	१०९१३३	७८४२९	३०६२२२७	६६२२	१.७०	८.४४	६.०७	७९३७४	८.३४
८	२०७७/७८	४३५२५५	११९६६७	८४६२१	३४५५४४६	६८६५	१.५८	८.११	५.७४	९३५८८	७.३४
९	२०७८/७९	४९३३६९	१३१०००	९५४३१	३६०२७०५	९६०५	१.९५	१०.०६	७.३३	१०६६३४	९.०१
१०	२०७९/८०	५३८१३३.१	१४२९५६	१००५७५	३८००२७७	१०८३७	२.०१	१०.७८	७.५८	९५७१५	११.३२

स्रोतःआर्थिक सर्वेक्षण, अर्थ मन्त्रालय ।

६. प्रदेशगत लाभग्राही र सामाजिक सुरक्षा खर्चको स्थिति

नेपाल संघीय संरचनामा गएपछि सामाजिक सुरक्षाका लाभग्राहीहरूको तथ्याङ्क र सो को खर्च प्रदेशगत रूपमा उपलब्ध रहेको छ । प्रदेशमा रहेका सबै पालिका र पालिकाका वार्डहरूमा रहेका लाभग्राहीको संख्या समेत अद्यावधिक गर्ने प्रयास गरिएको छ । प्रदेशगत तथ्याङ्कको आधारमा भन्दा बढी मधेश प्रदेश र कम गण्डकी प्रदेशमा रहेको छ ।

तालिका : ४ प्रदेशगत रूपमा लाभग्राहीको संख्या

तालिका:४ प्रदेशगत रूपमा लाभग्राहीको संख्या						
प्रदेश	जिल्ला	स्थानीय तह	आर्थिक वर्ष			
			२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९	२०७९/८०
कोशी	१४	१३७	४६५९३३	४६९२४२	४७२९५३	५१७९६८
मधेश	८	१३६	७१३५१४	८९९१३५	१००३८७६	१०६३१२२

तालिका:४ प्रदेशगत रूपमा लाभग्राहीको संख्या						
प्रदेश	जिल्ला	स्थानीय तह	आर्थिक वर्ष			
			२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९	२०७९/८०
वागमती	१३	११९	४४७५९०	४६१३७२	४५६४०८	५०५४१६
गण्डकी	११	८५	३२०५०८	३२६४१८	३२७०२२	३४८०५२
लुम्बिनि	१२	१०९	४४८८४९	५३२५४७	५६०२२४	६०६३८२
कर्णाली	१०	७९	२७६३५६	३३२७४३	३५२६८४	३५७३३१
सुदूरपश्चिम	९	८८	३८९४६७	४३३९८९	४२९५३८	४२८९९५
जम्मा	७७	७५३	३०६२२१७	३४५५४४६	३६०२७०५	३८२७२६६

स्रोतः राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण विभाग

७. राज्यको क्षमता भन्दा बढी वित्तीय भार

नेपालको सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम लोककल्याणकारी राज्यको दायित्व हो । यसबाट भविष्यको चिन्तनको साथै वर्तमानलाई गुणस्तरीय बनाउन र विशेष सहायता चाहिने अशक्त, अपाङ्ग, ज्येष्ठ नागरिक आदि समूहलाई विशेष प्राथमिकता दिनुपर्छ । अहिले नेपालमा सामाजिक सुरक्षा भत्ताका करीब ३८ लाख लाभग्राही छन् । तीमध्ये करीब १६ लाख ज्येष्ठ नागरिक छन् । मासिक रु.१०० बाट शुरू भएको ज्येष्ठ नागरिक भत्ता बढाएर अहिले मासिक रु.४००० पुऱ्याइएको छ । जनसंख्या वृद्धिलाई हेर्ने हो भने अबको ३५ वर्षपछि यो शीर्षकको भत्तामा मात्र रु.४० अर्ब लाग्ने देखिन्छ । १० वर्षमा रु.१ हजारको दरले वृद्धि भए करीब रु.१२० अर्ब लाग्नेछ । युवाको संख्या र औसत आयु दुवै बढीरहेको अवस्थालाई हेर्दा अबको केही दशकमा ज्येष्ठ नागरिकको सामाजिक सुरक्षा भत्ताका लागि मात्र रु.५०० अर्ब चाहिने देखिन्छ । यसमा अन्य लाभग्राही पनि जोड्ने हो भने आवश्यक रकम निकै बढी हुने स्पष्ट छ ।

यस्तो वित्तीय भार वहन गर्न सकिन्छ त ? हामीले भावी पुस्ताका लागि सुदृढ प्रणाली बनाइदिने हो, न कि वित्तीय बोझ । सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम विस्तार गर्दा आगामी पुस्ताले गर्नुपर्ने लगानीको हेक्का राख्नुपर्छ । नेपालको गत केही वर्षको राजस्व, वार्षिक बजेट र सामाजिक सुरक्षाको अवस्था हेर्दा तुलनात्मक रूपमा यसको अंश क्रमशः वृद्धि भएको र यही क्रम जारी रहेमा राजस्वको ठूलो अंश सामाजिक सुरक्षा भत्तामा खर्च हुने देखिन्छ ।

वार्षिक वजेटको चालु र कुल खर्चमा समेत सामाजिक सुरक्षामा गर्ने लगानीको अंश बढ्दै गएको छ । हाल सामाजिक सुरक्षा भत्तामा लगानी भएको रकम सम्पूर्ण पुँजीगत

खर्चको करीब १७ प्रतिशत छ । यो तत्कालको विश्लेषण मात्र हो, भत्ता बढाउने होड र लाभग्राहीको संख्यामा हुने वृद्धिबाट यो प्रतिशत आकाशिने देखिन्छ । सामाजिक सुरक्षा भत्ता आर्थिक रूपमा सक्रिय उमेर समूहले निष्क्रिय समूहलाई उपलब्ध गराउने हो । नेपालको वर्तमान उमेर समूहगत जनसंख्याको संरचनाले तीन दशकपछि आर्थिक रूपमा सक्रिय उमेर समूह ह्वात्त घट्ने देखाउँछ । हाम्रो राजनीतिक नेतृत्व सामाजिक सुरक्षा भत्ता बढाउन जति इच्छुक देखिन्छ, आर्थिक सुधार अवलम्बन गर्न त्यत्ति नै अनिच्छु भएको आभास हुन्छ । सामाजिक सुरक्षा बापतको रकमबाट कट्टी गरेर स्वास्थ्य बीमा प्रणालीमा आवद्ध हुने नीतिगत व्यवस्था हुन सकेको खण्डमा केही सहज हुनेछ । नेपाली राजनीतिमा वितरणमुखी संस्कार बढेको छ ।

८. शासकीय उत्तरदायित्वको अभाव

बढ्दो सामाजिक सुरक्षाको सम्पूर्ण रकम सरकारी कोषबाट व्यहोर्दा उत्पादक लगानी घट्ने र आर्थिक जोखिम बढ्ने कुरा नीतिनिर्मातालाई थाहा नभएको होइन । तर, शासकीय अस्थिरता कति बढेको छ भने कर्मचारीतन्त्र र विज्ञहरू समेत राजनीतिक आधारमा विभाजित छन् वा राजनीतिक इच्छालाई प्राविधिक मार्गदर्शन गर्न अक्षम छन् । अहिले त गरीबलाई परिचयपत्रसँगै भत्ता र कृषकलाई पेन्सन दिने नीति छ । तर यसको लागि आवश्यक पर्ने स्रोतको चिन्ता चाहिं कसैले नगरेबाट त्यसको भार पनि सञ्चित कोषमा पर्ने देखिन्छ ।

राजनीतिक दलहरू भावी पुस्ताप्रति पनि जिम्मेवार हुनुपर्छ । दलहरूले घोषणापत्रमा जिम्मेवार कार्यक्रमहरू नराख्ने, संस्कार निर्माण नगर्ने र नेतृत्व नै गैरजिम्मेवार हुने हो भने न कर्मचारीतन्त्रले काम गर्छ न त निजी क्षेत्रले नै जनताको चासो सम्बोधन गर्छ । बरु, शासन व्यवस्थामा अविश्वास बढेर अस्थिरतालाई बल पुग्छ। नेपालमा केही महिनाको लागि बन्ने सरकारले समेत बजेटबाट दीर्घकालीन व्ययभार पर्ने कार्यक्रम घोषणा गर्ने अनुत्तरदायी प्रवृत्ति बढ्यो । राम्रा, नराम्रा पक्षको समीक्षा नगर्नु कर्मचारीतन्त्रको समेत कमजोरी रहयो । सामाजिक सुरक्षा बढ्नु तर दीर्घकालीन स्रोत व्यवस्थापनबारे स्पष्ट नहुनु त्यसैको परिणाम हो ।

राजनीतिक नेतृत्व र प्रशासनिक निकायहरूले निर्णय गर्दा त्यसको दीर्घकालीन प्रभाव विश्लेषण गर्ने चलन नहुनु ठूलो कमजोरी हो । अरू देशहरूमा के भइरहेको छ, वित्तीय जोखिम कसरी व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ भन्ने हेक्का नराखेर गरिएका निर्णयहरूले हाम्रो आर्थिक प्रणालीलाई जोखिममा धकेलिरहेको छ । नेपालमा अहिले विकासप्रति चासो छ, तर स्रोत परिचालन कमजोर छ । चालु खर्चको शीर्षक र आयतन बढीरहेको

छ । विकासलाई तीव्रता दिन र सबै पुँजीगत रकम खर्च गर्न भोलिको पुस्तालाई पनि सामाजिक सुरक्षा रकमको खर्चले बाधा पुऱ्याउनेछ। भावी पुस्तालाई कोषविहीन दायित्व बोकाउन कति उचित होला, विवेचना आवश्यक छ। नेपालको राजनीतिक संस्कार रकम वितरण, छूट, अनुदान, आर्थिक सहायता, उपचार खर्च आदि योगदानविहीन कार्यक्रम केन्द्रित बढी भयो । योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम ल्याउने विषयलाई जोखिमको रूपमा लिने प्रवृति भयो । सिर्जनशीलतामा आधारित सुधारमुखी कार्यहरूबाट राजनीति कोर्ष अगाडि बढाउने कार्य गर्न हामीलाई ढिलो भएको छ। स्रोत व्यवस्थापनको लागि करको दायरा र स्रोत बढाउने भन्दा रकम बाँड्ने राजनीतिक सोचबाट समृद्धि सम्भव हुँदैन । वित्तीय जोखिम न्यूनीकरण र प्रणालीगत सुधारका दीर्घकालीन लाभहरू पन्छाएर घरघरमा आफ्नै हातबाट रकम दिने निर्णय सस्तो लोकप्रियतामुखी सोचको उपज हो । नेपालमा कुनै पनि तहबाट योगदानमा आधारित बृहत् सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमको वकालत हुन सकेको छैन । अब सामाजिक सुरक्षा कोषबाट योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमको वहस गर्न ढिला भइसकेको छ ।

९. सामाजिक सुरक्षा खर्च र प्रक्षेपण

तालिका ३ मा आर्थिक वर्षअनुसार विगत १२ वर्षको खर्चको प्रवृतिको आधारमा आगामी ९ वर्षको कुल सामाजिक सहायतामा हुन सक्ने खर्च र सो मध्ये सामाजिक सुरक्षा भत्तामा हुने खर्च प्रक्षेपण गरिएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासअनुसार प्रारम्भिक समयमा सामाजिक सुरक्षा भत्ता निकै लोकप्रिय कार्यक्रमको रूपमा आयो । थोरै रकम र लक्षित वर्ग केन्द्रित भएको हुँदा राज्यलाई खासै ठूलो आर्थिक दायित्व थिएन । क्रमशः यो विषय राजनीतिक रूपमा बढ्न थाल्यो। करिव २९ वर्षको अवधिमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ७.५८ प्रतिशत खर्च शुद्ध सामाजिक सुरक्षामा हुन्छ । विगत १२ वर्षको खर्चको प्रवृत्ति र आगामी ९ वर्षको खर्चको प्रक्षेपणको आधारमा आगामी दिनमा स्रोत व्यवस्थापनमा राज्यको गम्भिर ध्यानाकर्षण हुन जरुरी छ । आयातमा आधारित राजस्व प्रणाली, आन्तरिक उत्पादन र रोजगारीका अवसरहरू सीमित हुँदै गइरहेको सन्दर्भमा अवको खर्च व्यवस्थापन चुनौतिको रूपमा रहेको छ । राजनीतिक दलका घोषणा पत्र र पछिल्लो समयमा नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषदको निर्णय अनुसार यसका लाभग्राहीको प्रकार र संख्या बढेको छ। सामाजिक सुरक्षाको नाममा सुविधा प्रदान गर्न शुरू भएपछि यसमा पुनर्विचार गर्ने विषयमा कल्पना गर्न असम्भव छ। प्रस्तुत तालिकामा आगामी ९ वर्षको सामाजिक सुरक्षा खर्चको प्रक्षेपण हेर्दा नेपालको सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमको वैकल्पिक मोडल वा स्रोत व्यवस्थापनमा नीति निर्माताले समयमै चनाखो हुनु पर्ने देखिन्छ ।

तालिकाः नं. ५ सामाजिक सुरक्षा खर्च र प्रक्षेपण (रू. करोडमा)

सि.नं.	आर्थिक वर्ष	सामाजिक सुरक्षा	जम्मा सामाजिक सहायता
१	२०६८/६९	१०७६	१६८१
२	२०६९/७०	१०३४	२६१०
३	२०७०/७१	१११८	२९२५
४	२०७१/७२	१२६२	४३५५
५	२०७२/७३	१६७४	५०००
६	२०७३/७४	१६९७	६०४८
७	२०७४/७५	३७८४	३७७३
८	२०७५/७६	४१३८	६९६७
९	२०७६/७७	५८७२	८९०४
१०	२०७७/७८	८६७९	९६९२
११	२०७८/७९	११५९२	१२५०१
१२	२०७९/८०	१२८६७	१२११४
१३	२०८०/८१*	१४९२७	१४०५९
१४	२०८१/८२*	१७०६७	१६४०२
१५	२०८२/८३*	१९२९१	१९१४०
१६	२०८३/८४*	२१६०५	२२३३८
१७	२०८४/८५*	२४०१३	२६०७४
१८	२०८५/८६*	२६५२२	३०४४०
१९	२०८६/८७*	२९१४४	३५५४४
२०	२०८७/८८*	३१८९४	४१५११
२१	२०८८/८९*	३४७८६	४८४८९

• स्रोतः बजेट वक्तव्य, अर्थ मन्त्रालय र प्रक्षेपण

• प्रक्षेपण*

१०. सामाजिक सुरक्षाका प्रमुख समस्या र चुनौतिहरू

मुलुकभर व्यापक रूपमा सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन भइरहेका छन् । तर यी कार्यक्रमहरूको डिजाइन, कार्यान्वयन, बजेट विनियोजन, दायरा र सेवाको गुणस्तरमा देखिएका कमजोरहीरूका कारण यस्ता कार्यक्रमले लक्षित प्रतिफल दिन सकेका छैनन् । राज्यको दायित्व पनि बढ्दै गएको देखिए पनि आमनागरिकले सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रम प्रभावकारी नभएको अनुभूति गर्ने गरेका छन् । बढ्दो दायरामा रहेका यस्ता

कार्यक्रमहरूको दिगोरूपमा व्यवस्थापन र सञ्चालन गर्नु चुनौतीपूर्ण छ। नेपालको हाल सञ्चालनमा रहेका सामाजिक सुरक्षा तथा संरक्षणका कार्यक्रमहरूमा निम्न चुनौती र समस्याहरू रहेका छनः

(क) चुनौतिहरू

- योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा प्रणालीमा सबैको आबद्धता बढाउनु,
- सामाजिक सुरक्षा र संरक्षणसम्बन्धी योजनालाई वित्तीय रूपमा दिगो बनाउनु,
- सामाजिक सुरक्षालाई आर्थिक सामाजिक विकासका अन्य क्षेत्रका नीति तथा कार्यक्रमसँग आबद्ध गर्नु,
- जोखिममा रहेका वर्ग र समुदायको पहिचान गरी सामाजिक सुरक्षा र संरक्षणका कार्यक्रमहरूमा उनीहरूको पहुँच सुनिश्चित गर्नु,
- सामाजिक सुरक्षा र सरंक्षणमा सङ्गठित निजी क्षेत्र र अनौपचारिक क्षेत्रबाट ठूलो दायित्व वहन गराउनु, र
- ठूलो राजनीतिक महत्त्वाकांक्षा, राज्यको असीमित दायित्व र सानो वित्तीय क्षमता बीच सन्तुलन कायम गरी सामाजिक सुरक्षा योजना र कार्यक्रमको स्वचालित तथा दिगो प्रणाली स्थापना गर्नु ।

(ख) समस्याहरू

- औसत आयुमा वृद्धि र अन्य कारणले वार्षिक लाभग्राही संख्यामा वृद्धि हुँदै जानु ।
- जुनसुकै आय समूहका लागि समान सहयोग भएकाले कार्यक्रम समन्यायिक हुन नसक्नु ।
- विभिन्न प्रकारका सेवा निवृत रकम प्राप्त गर्नेहरूलाई दोहोरो सुविधा लिनबाट रोक्न सूचना प्रणाली बन्न नसक्नु ।
- एकल महिलाको परिभाषा र सहयोग पाउने उमेर पुनः निर्धारण हुने सम्भावनामा लाभग्राहीको असन्तुष्टी हुनु ।
- पुनर्विवाहको अभिलेख व्यवस्थापनमा जटीलता हुनु ।
- बालपोषण भत्ता जन्मदर्तासँग पूर्णरूपमा आबद्ध गर्न नसकेको र सबै बालाबालिकालाई समेटन नसक्नु ।
- अपाङ्गताको वर्गीकरण वैज्ञानिक र वस्तुगत बनाउन नसकिएको। अति अशक्त र अपाङ्गताबीच पनि गम्भीर प्रकृतिका स्पाइनल कर्ड इन्जुरी, हेमोफेलिया

लगायतका अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि भत्ता वितरण प्रभावकारी हुन नसक्नु ।

- भत्ता वितरण प्रक्रिया पारदर्शी र प्रभावकारी हुन नसक्नु ।
- सबै स्थानीय तहका वडाहरूमा इन्टरनेट र विद्युतको अभावमा विद्युतीय माध्यमबाट भुक्तानी गर्ने सम्पादन हुन नसक्नु ।
- सामाजिक सुरक्षा भत्तामा हुने दोहोरोपनालाई अपेक्षित रूपमा नियन्त्रण गर्न नसक्नु ।

११. अबको बाटो

नेपालको सामाजिक सुरक्षा प्रणाली तथा कार्यक्रमहरू छरिएर रहेका, दोहोरोपना भएका, वितरणमुखी, कतिपय वास्तविक लाभग्राही छुटेका, कतिपय नपाउनु पर्नेले पाएका तथा पाउनु पर्नेले नपाएको (Exclusion and Inclusion error), प्रणालीको दिगोपना र देशको आर्थिक सक्षमताको विश्लेषण नगरिएको जस्ता समस्याले ग्रसित देखिन्छ । विश्वमा प्रयोगमा रहेका सामाजिक सुरक्षा प्रणालीका असल अभ्यासहरूलाई आत्मसात गर्ने र विद्यमान कमी कमजोरीमा सुधार गर्दै सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमलाई थप व्यवस्थित प्रभावकारी, उत्पादनमुखी र दिगो रूपमा व्यवस्थापन गर्न अव ढिला गर्नु हुँदैन ।

युवाको संख्या र औसत आयु दुवै बढीरहेको अवस्थालाई हेर्दा केही दशकमा ज्येष्ठ ागरिकको सामाजिक सुरक्षा भत्ताका लागि मात्र रु. ५०० अर्ब चाहिने देखिन्छ। सरकारको विकास बजेट सामाजिक सुरक्षामा लगानी गर्नुपर्ने अवस्था आउँछ । जबकि, विकासमा लगानी कम हुँदा विपन्नता बढ्छ। यसलाई वेलैमा व्यवस्थापन नगरे अर्थतन्त्रमा गम्भीर समस्या हुने देखिन्छ। नेपालीको औसत आयु बढ्दै जाने र राजनीतिक होडवाजीमा भत्ता पाउने उमेर घटाउदै जाने हो भने भावी पुस्तालाई सामाजिक सुरक्षा लगायतका भत्ताका योजना बोझ बन्नेछन ।

तसर्थ, बढ्दो लाभग्राही संख्या, अर्थतन्त्रको आकार, अन्य अनिवार्य दायित्वको बढ्दो अंश र राजस्व संकलनमा यहि प्रकारको संकुचन हुने हो भने यसको पुनरावलोकन गर्नुपर्छ। सामाजिक सुरक्षा तथा संरक्षणका सबै कार्यक्रमहरू एकीकृत सामाजिक सुरक्षा ऐन तर्जुमा गरी जानु पर्ने देखिन्छ । सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमलाई योगदानमा आधारित बनाई सबै वर्गको सहभागिता बढाउनुपर्छ । वास्तविक रूपमा विपन्न वर्गलाई सुविधा दिने र आर्थिक रूपमा सक्षम वर्गले लिन नपाउने व्यवस्था गर्नुपर्छ। सामाजिक सुरक्षा भत्ताको लागि योग्य तर नलिने घोषणा गरेका व्यक्तिहरूलाई सम्मान गर्ने राज्यको नीतिको व्यापक प्रचार प्रसार गर्नुपर्छ। यस्ता व्यक्तिहरूको पृथक पहिचान र कदर गर्ने

नीतिलाई निरन्तरता दिनुपर्छ। उमेर र वर्ग विशेष भन्दा पनि मानव विकास सूचकांकको आधारमा वास्तविक वर्ग पहिचान हुन आवश्यक छ। कुनै न कुनै रूपमा राज्यको सेवा सुविधा उपभोग गरेका सरकारी सेवाबाट उपदान सुविधा लिएका, कैदीबन्दीको रूपमा रहेका वर्ग र क्षेत्रका व्यक्तिलाई स्पष्ट नीति बनाई सम्बोधन गरिनुपर्छ। सामाजिक सुरक्षाका छरिएका कार्यक्रम एकीकृत रूपमा सञ्चालन गर्ने र यसको स्रोत व्यवस्थापनको लागि राज्यले विशेष ध्यान दिनु जरुरी छ। हाल वितरण गरिदै आएको भत्तामा हुन सक्ने दोहोरोपना नियन्त्रणको लागि यसको पहिचानको रूपमा राष्ट्रिय परिचयपत्र नम्बर अनिवार्य गर्नुपर्छ।

देश संघीयतामा गएपछि प्रदेश सरकार र स्थानीय तहहरूले केन्द्र सरकारले दिने भत्तामा थप रकम दिने गरेका छन्। संघीयता कार्यान्वयनको क्रममा हाम्रो देशको वर्तमान स्थिति विश्लेषण गर्दा प्रदेश र स्थानीय तहको आफ्नै दिगो स्रोत छैन। संघबाट प्रदान हुने विभिन्न प्रकारको अनुदानमाथिको निर्भरता देखिन्छ। भोलिका दिनमा प्रदेश र स्थानीयतहले थप रकम दिने हुँदा ठूलो रकम नै सामाजिक सुरक्षामा जाने र अन्ततः वितरणमुखी वजेट हुने जोखिम रहेको छ। सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रममा सरकारका तीन तहवीच देखिएको दोहोरोपना नियन्त्रण गर्ने कार्य समयमै गर्नु जरुरी छ। यसका अतिरिक्त देहायका सुझावहरू कार्यान्वयन गरिनुपर्छः

- सामाजिंक सुरक्षाको खर्च व्यवस्थापनका लागि संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारको कोष एकीकृत रूपमा परिचालन गर्ने। यस अभियानमा निजी तथा सामुदायिक र गैरसरकारी क्षेत्रको समेत सहभागिता बढाउदै जाने।
- अधिकारमा आधारित कार्यक्रमलाई व्यक्ति तथा परिवारको आर्थिक अवस्था र क्षमताका आधारमा क्रमशः आवश्यकतामा आधारित प्रणालीमा परिणत गर्ने,
- सङ्घीय सरकारको मध्यकालीन खर्च संरचनाभित्रै रहने गरी कम्तिमा ३ वर्षका प्रस्तावित सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमहरूको लक्षित प्रक्षेपणसहितको बजेट तर्जुमा गर्ने,
- सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि विषयगत निकायहरूको लागि आवश्यक पर्ने रकम वार्षिक बजेटमा नै व्यवस्था गर्ने। सोका लागि राजस्वबाट प्राप्त रकमको अतिरिक्त विकास साझेदारबाट प्राप्त अनुदान, निजी क्षेत्रको वित्त सहभागिता, व्यक्तिगत बचत, योगदानकर्ता तथा रोजगारदाताको योगदानको रकम समेत उपयोग गर्ने,
- सामाजिक सुरक्षा तथा संरक्षणमा भएको खर्चका लागि विभिन्न निकाय संलग्न हुने

तर एकीकृत तथ्याङ्क उपलब्ध नहुने सन्दर्भमा सोका लागि छुट्टै बजेट शीर्षकको माध्यमबाट खर्च व्यवस्थापन गर्ने,

- विकास साझेदारबाट प्राप्त सामाजिक सुरक्षासँग सम्बन्धित सहायता रकम सामाजिक सुरक्षा प्रणाली सुदृढीकरणका लागि समेत प्रयोग गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने,
- सामाजिक सुरक्षा र संरक्षणको सन्दर्भमा प्रदेश तथा स्थानीय तहबीच लागत साझेदारी आकर्षित हुने कार्यक्रम तय गर्ने, दायित्व सुनिश्चित गर्न समग्र लगानी तथा लागत साझेदारीको ढाँचा विकास गर्ने,
- सामाजिक सुरक्षासँग सम्बन्धित सार्वजनिक खर्चको अनुगमन सर्वेक्षण, सेवा प्रवाह सर्वेक्षण, नियमित अनुगमन, सार्वजनिक सुनुवाई वित्तीय अनुशासन जस्ता सुशासनका पक्षहरूको सुनिश्चितता गर्ने,
- सामाजिक सुरक्षा र जिम्मेवारी तथा उत्तरदायित्व निर्वाह गर्न तथा कार्यक्रमको विस्तार गर्न आवश्यक पर्ने वित्तीय स्रोतको परिचालनको लागि स्थानीय तहको क्षमता विकास र प्रणालीगत सुधारको लागि संघ र प्रदेशले स्थानीय तहलाई सघाउने नीति अवलम्बन गर्ने,
- महामारी तथा विपत्बाट राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा पर्ने असर न्यून गर्न स्थानीय अर्थतन्त्रको विकासमा लगानी गरी विपन्न लक्षित विकासका लागि कार्य गर्ने ।

१२. निष्कर्ष

कल्याणकारी राज्यको दायित्व आम नागरिकको सामुहिक हित प्रवर्द्धन गर्नु रहेको हुन्छ । सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने, शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, सम्पत्ति, छुवाछुत तथा भेदभाव विहिनता, धार्मिक तथा भाषा, संस्कृति, रोजगारी, जेष्ठ नागरिक, सामाजिक न्याय तथा सामाजिक सुरक्षा लगायतका हकहरूको कार्यान्वयन गर्ने राज्यको दायित्व नेपालको संविधानले सुनिश्चित गरेको छ । यी व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न सामाजिक न्याय र सामाजिक सुरक्षाको सवाल राज्यको पहिलो जिम्मेवारी रहेको छ। राज्यको मौजुदा स्रोत साधन र नागरिकको आवश्यकताबीच सामन्जस्यता कायम हुने गरी कार्यान्वयन गर्दै जानु पर्नेछ । नेपालमा सामाजिक सुरक्षाको कार्यक्रम लागु भएको करिव तीन दशक पूरा भएको छ । तर यसलाई वितरणमुखी कार्यक्रममा मात्र सीमित गरिएकोले भावी गन्तब्य अन्यौल देखिन्छ । नेपाल सरकारले विगत लामो समयदेखि सामाजिक सुरक्षाका ८४ भन्दा बढी कार्यक्रमहरू हाल संघीय सरकारबाट सञ्चालनमा रहेकोमा रहेका छन ।

नेपालको सामाजिक सुरक्षा प्रणालीलाई लक्षित वर्गमा केन्द्रित गरी नतिजामुखी बनाउन

यसलाई मानव विकास सूचकाङ्कसँग आवद्ध गर्ने, हाल कार्यान्वयनमा रहेको प्रणालीको अभिलेख अद्यावधिक गरी तथ्याङ्क शुद्धीकरण गर्ने र संङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहवीचका कार्यक्रमहरू दोहोरोपन नहुने गरी लागु गर्ने, सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमलाई कार्यक्रमिक रूपमा परिणत गरी बीमामा आवद्ध गर्ने, स्वास्थ्य बीमा कार्यक्रमलाई पहुँचयोग्य बनाउने र नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकारबाट सञ्चालित कार्यक्रमसँग आवद्ध गरी सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्दा यसको दिगोपना सुनिश्चित हुनेछ । सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमको सबल र सफल कार्यान्वयनबाट राज्यको वित्तीय दायित्व मात्र बढ्ने नभई सबै जनताले सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने वातावरण सिर्जना हुने र देशको समृद्धि र विकासमा सकारात्मक भूमिका निर्वाह गर्ने भन्ने मान्यतालाई स्वीकार गरिएको छ । नेपालको संविधानमा व्यवस्था गरिएको सामाजिक सुरक्षा हकको कार्यान्वयन गर्न संघीय सरकारका विभिन्न निकायहरूबाट सञ्चालित सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमहरूलाई एकीकृतरूपमा सञ्चालन गर्न सकिने गरी थप प्रभावकारी बनाउन आवश्यक देखिएको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- आर्थिक सर्वेक्षणहरू, अर्थ मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमाडौं
- नेपालको संविधान, २०७२
- राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण ऐन, २०७६ तथा नियमावली, २०७८
- वजेट वक्तव्यहरू, अर्थ मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमाडौं
- वार्षिक प्रतिवेदनहरू, राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण विभाग, काठमाडौं ।
- विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी लेख रचनाहरू
- सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७५ तथा नियमावली, २०७६
- सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण कार्यविधि, २०७७
- सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमसम्बन्धी हाते पुस्तिका, २०७६, सामाजिक सुरक्षा नागरिक समाज सञ्जाल ।

■■

अर्थदर्शन र सार्वजनिक वित्त
राजस्व नीति र कर व्यवस्था बीचको सम्बन्ध

✍ डा.चन्द्रमणि अधिकारी

१. पृष्ठभूमि

देशको विकासको दिशा र गति मुख्यतया यसको भूगोल र भूबनोटको चरित्र, औद्योगिक, कृषि, सामाजिक र सांस्कृतिक क्षेत्र र प्रविधिको विकासको स्तर, समग्र विकास दर र अर्थतन्त्रमा यसको फैलावटका साथै समाजको वर्गीय सरचनामा निर्भर गर्दछ। अपेक्षित विकास दर हासिल गर्न गुणास्तरीय सामाजिक र भौतिक पूर्वाधारको आवश्यकता पर्दछ। यस्ता सामाजिक र भौतिक पूर्वाधारहरू प्राप्त गर्न पर्याप्त वित्तीय स्रोतहरू र तिनको तर्कसँगत प्रयोग आवश्यक हुन्छ । वित्तीय स्रोतहरूमध्येको प्रमुख स्रोत राजस्व हो । राजस्वमध्ये पनि करको भूमिका अहम् रहन्छ। पर्याप्त रूपमा कर परिचालन गर्न असल र प्रभावकारी कर प्रणालीको आवश्यकता पर्दछ।

त्यस्तै गरी कुनै पनि देशको कर प्रणाली त्यस देशको संविधान, संविधानले अनुशरण गरेको व्यवस्था, शासकीय प्रणाली, सत्तारुढ दलहरूले लिने राजनीतिक विचार र दर्शन, समाजको राजनीतिक, आर्थिक र सामजिक चेतनाको अवस्था, स्तर र वर्ग संरचाना समेतबाट प्रभावित हुन्छ । यसका अतिरिक्त अन्तराष्ट्रिय शक्ति राष्ट्रहरूले लिएको अर्थनीति र छिमेकी देशहरूसँगको आर्थिक सामाजिक सम्बन्ध एवं उनीहरूले अपनाई आएको आर्थिक, वित्तीय तथा राजस्वसम्बन्धी नीतिको पनि यसमा विशेष प्रभाव रहन्छ। जस्तै नेपालले प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष करसम्बन्धी नीति निर्माण गर्दा भारत तथा चीन र अन्य मित्र राष्ट्रहरू जसको लगानी नेपालमा बढी भित्रिने गरेको छ र नेपाल जस्तै अन्य देशहरू जसले वैदेशिक लगानी आकर्षित गर्न विभिन्न उपायहरू गरिरहेका छन्, उनीहरूले लिने नीतिका सम्बन्धमा विशेष ख्याल गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसैले करसम्बन्धी व्यवस्थाको बारेमा जानकारी लिनको लागि पहिले यसको आधार शास्त्रको स्रोत, राजस्व र करसम्बन्धी सैद्धान्तिक ज्ञान, प्रभाव पार्ने तत्वहरू र राष्ट्र निर्माणमा करको भूमिकाका वारेमा जानकारी राख्नु आवश्यक हुन्छ। कर परिचलानको विषयले सभ्य समाज र दिगो राष्ट्र निर्माणको कार्यलाई सघन रूपमा प्रभावित गर्दछ।

२. राज्य र राजस्व बीचको सम्बन्ध

राजस्व राज्यको आयलाई अनन्तकालसम्म जीवित राख्ने प्राथमिक आधार हो। राजस्व अपर्याप्त भएमा राज्य चल्दैन, नचल्ने राज्यको अस्तित्व लामो समयसम्म रहन सक्दैन।

✍ पूर्व सदस्य, राष्ट्रिय योजना आयोग

असल कर व्यवस्थाले मात्र नागरिक स्वतन्त्रता, न्याय र सभ्यता जोगाउन सक्दछ । असल कर व्यवस्थाबाट पर्याप्त साधन परिचालन हुन नसके राजनीतिक दुर्घटना हुन सक्दछ । देश-आर्थिक रूपले असफल राष्ट्र बन्यो भने एक्काइसौं शताब्दीको त्यस्तो देशले आफ्नो अस्तित्व गुमाउन सक्दछ । विश्वमा आर्थिक साधनको चरम अभावको कारणले कतिपय देशले आफ्नो अस्तित्व गुमाएका पनि छन्, कतिपय देश करको विषय विद्रोहमा परिणत हुँदा स्वभाविक समय भन्दा चाँडो अस्तित्वमा आएका पनि छन् । संयुक्त राज्य अमेरिकामा तत्कालीन ब्रिटिश शासन विरुद्धको क्रान्ति सफल भई संयुक्त राज्यको रूपमा अमेरिकाको जन्म हुनुमा कर विषयसँग जोडिएको विद्रोहको ठुलो स्थान छ । त्यसैले पनि राज्य व्यवस्थामा कर तथा गैरकर राजस्व नीतिले ठूलो महत्त्वा राख्दछ भन्ने पुष्टि हुन्छ । औपनिवेषिक कालमा (विशेष गरी सन् १७६४ देखि १९३० को अवधिमा) अमेरिकी तथा भारतीय जनताको प्रतिनिधित्व नभएको ब्रिटिश संसदले अमेरिकी तथा भारतीय जनता माथि स्टाम्प ड्युटी, चिया कर, नुन कर तथा चिनी कर थोपरेकोले नै अमेरिकी तथा भारतीय जनताले आ-आपफ्नो देशमा राजनीतिक आन्दोलन (उपनिवेशबाट मुक्त हुने आनदोलन) तीब्र पारेको र त्यसको फलस्वरूप अनुमान गरेको समय भन्दा अगाडि नै ती देशहरू बेलायती औपनिवेशिकताबाट मुक्त भए भनिन्छ (अधिकारी, २०२०) ।

यस अर्थमा पनि संवैधानिक भावना र कानुनी ढाँचामा रहेर कर लगाउनुपर्छ भन्ने सर्वव्यापी मान्यता र दृष्टिकोण बनेको हो । त्यसैले लोकतान्त्रिक विश्वमा जनताको प्रतिनिधित्व गर्ने उचित निकायद्वारा बनाएको कानुनी ढाँचाभित्र कर लगाइन्छ र सङ्कलन गरिन्छ । यो सिद्धान्त "प्रतिनिधित्व बिना कर लगाउन पाउने छैन" भन्ने भनाइमा आधारित छ । यस कथनको मूल भनेको ब्रिटिश साम्राज्यवाद विरुद्ध स्वतन्त्रता र स्वतन्त्रताको लागि अमेरिकी क्रान्ति हो । अमेरिकी क्रान्तिको सफलतापछि राज्यको कराधिकार र प्रजातन्त्रवीचको सम्बन्धको बारेमा सोच्न थालियो । यो परम्पराले जनताको सहमतिमा राज्य शक्तिलाई व्यक्तिका जीवनमा प्रयोग गर्नको लागि नागरिकको सहमतीमा कर लगाउनुपर्छ भन्ने मान्यता स्थापित हुन गयो । यस धारणालाई सन १२१५ मा म्याग्नाकार्टाको नाममा भएको सम्झौता र गौरवशाली क्रान्तिपछि अधिकार विधेयक (विल अफ राईट) नामक दस्तावेजको कार्यान्वयनले सिर्जना र समर्थन गरेको थियो ।

३. राजनीति, अर्थशास्त्र, सार्वजनिक वित्त र राजस्व

अर्थराजनीति भनको अर्थशास्त्र हो । अर्थशास्त्रका दुईवटा हाँगा हुन्छन्, समष्टिगत र सुक्ष्म । सार्वजनिक वित्त समष्टिगत अर्थशास्त्रसँग सम्बन्धित छ । सार्वजनिक वित्तको क्षेत्रमा राजस्व नीतिले महत्त्वपूर्ण स्थान राख्दछ । सार्वजनिक वित्त अन्तर्गत मुख्यतः (क)

सार्वजनिक खर्च, (ख) सार्वजनिक राजस्व, (ग) सार्वजनिक ऋण तथा (घ) सार्वजनिक वित्त प्रशासनको अध्ययन, प्रयोग र अभ्यास गरिन्छ । यी मध्ये पनि सार्वजनिक राजस्व (आय) र सार्वजनिक खर्च (व्यय) सार्वजनिक वित्तका दुई प्रमुख पाटा हुन् । राजस्व सम्बन्धी विषय बजेटको आय पक्षमा पर्दछ । राजस्व पनि कर राजस्व र गैरकर राजस्व गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । यसरी हेर्दा सार्वजनिक वित्त समष्टिगत अर्थशास्त्रको एउटा महत्त्वपूर्ण कडी हो ।

सार्वजनिक वित्तसम्बन्धी नीतिको कार्यान्वयन वार्षिक बजेटको माध्यमबाट गरिन्छ । बजेटमा राजस्व, अन्य आय र वैदेशिक अनुदानका अतिरिक्त बजेटघाटा तथा त्यसलाई पुर्ति गर्ने ऋण समेतका स्रोत सम्बन्धी विषयहरू समेटिन्छन् । सार्वजनिक वित्त अन्तर्गत रहेर नै सार्वजनिक खर्च, आय तथा ऋण, सार्वजनिक वित्तको व्यवस्थापन तथा प्रशासन, रणनीति, नीति तथा कार्य नीतिको निर्माण र तिनको कार्यान्वयन, प्राप्त लक्ष्य तथा उपलब्धिको मूल्याङ्कन समेतका विषयहरूको निर्माण, अनुसरण, प्रयोग तथा व्यवस्थापन गरिन्छ । खर्च अथवा विनियोजन राजस्वको उपयोगसँग सम्बन्धित छ । सरकारले बजेट माध्यमद्वारा वर्षभरिका लागि परिचालन गरिने समष्टिगत आय, साधारण वा नियमित कार्यका लागि चाहिने साधनका अतिरिक्त समाज कल्याण, सामाजिक सुरक्षा तथा सामाजिक न्याय र पूर्वाधार विकासका लागि आवश्यक खर्चको समेत अनुमान गर्दछ । असल बजेटले अर्थतन्त्रमा देखिएका चुनौतीहरूको पहिचान, ती चुनौतीहरूको सामना गर्न अपनाउनुपर्ने वित्तीय नीतिहरू, बजेटले अंगीकार गर्ने उद्देश्यहरू, विकासका दृष्टिकोण, रणनीति, नीति, समेट्ने क्षेत्र, खर्चको संरचना, आयको प्रस्ताव, राजस्वसम्बन्धी नीति र तिनका उद्देश्य, राजस्वको संरचना, बजेट घाटा वा बचत, घाटा पूर्ति गर्ने स्रोतहरू र तिनले समग्र अर्थव्यवस्थामा पार्ने प्रभाव र दिने परिणाम तथा अपेक्षित उपलब्धिहरूको सम्बन्धमा प्रष्ट पार्ने प्रयास गरेको हुन्छ । यस अर्थमा वित्त नीतका लक्ष्यहरू हासिल गर्ने प्रमुख माध्यम वार्षिक बजेट हो । वार्षिक बजेटले सार्वजनिक खर्च, कर तथा गैरकर राजस्व तथा सार्वजनिक ऋणसँग सम्बधित उपकरण प्रयोग गरेर वित्तीय नीतिले लिएका लक्ष्य हासिल गर्ने प्रयास गर्दछ ।

आय पक्षमा राजस्वसम्बन्धी विषय पर्दछ । बजेटमा कर तथा गैर कर राजस्व, ऋण तथा अनुदानसम्बन्धी व्यवस्थाहरू र राजस्व परिचालनसम्बन्धी प्रावधानहरू राखिएका हुन्छन् । सार्वजनिक वित्तको प्रमुख अंगका रूपमा रहेको राजस्व नीतिले कर तथा गैरकर राजस्वसँग सम्बन्धित संरचना, दर तथा राजस्वको बाँडफाँट, अनुसन्धान, प्रशासनको सांगठानिक संरचना र तिनको भूमिका समेतका नीतिसम्बन्धी विषयमा प्रभाव राख्दछ । कर व्यवस्था वित्त नीति भित्रकै प्रमुख उपकरण हो जो राजस्व परिचालनसँग सम्बन्धित

छ । यसरी हेर्दा कर व्यवस्था सार्वजनिक वित्तको एउटा प्रमुख पाटो र सार्वजनिक वित्त राजनीतिक अर्थशास्त्रको प्रमुख आयाम भएको कुरा पुष्टि हुन्छ ।

राजस्व परिचालन गर्ने शक्ति पनि सरकारले राजनीतिक कारणले नै प्राप्त गरेको हुन्छ । करको सम्बन्ध राजनीतिक दर्शनसँग हुन्छ । राज्यले सरकार सञ्चालन तथा विकास निर्माणको लागि चाहिने खर्चको जोहो गर्नु पर्दछ र त्यसको प्रमुख स्रोत कर नै हो । कर व्यवस्थामा कसलाई कर लगाउने र कसलाई कर नलगाउने, कस्तो कार्यमा कर लगाउने र कस्तो कार्यमा कर नलगाउने, तथा कस्तो खर्च र उपभोगमा कर लगाउने र कस्तोमा कर कस्ने भन्ने कुराको निर्धारण करको दार्शनिक वा सैद्धान्तिक पक्षले निर्धारण गर्दछ ।

राज्यको उत्पादनलाई प्रभावकारी र वितरण पक्षलाई सामाजिक दृष्टिले न्यायपूर्ण बनाउन करले एउटा असल औजारको रूपमा काम गर्न सक्ने हुँदा समाजको कुन वर्गलाई केन्द्रविन्दुमा राखेर राज्य संचालन गर्ने भन्ने कुराको निर्धारण राजनीतिक दर्शन, विचार र प्रणालीले निर्धाण गर्दछ । त्यस कुरालाई व्यवहारमा उतार्ने आधार सार्वजनिक वित्तको आय र व्यय प्रणालीले प्रदान गर्दछ । अनि लगानी र खर्चको रकम कुन क्षेत्र, भूगोल र विषयमा बढाउने, उपभोगलाई कत्ति प्रभाव पार्ने वा विस्तार गर्ने हो कि संकुचित गर्ने भन्ने देखि सम्पत्ति, आय, खर्च एवं उपभोगमा के आधारमा र कुनदरमा कर लगाउने भन्ने कुरा पनि करको सैद्धान्तिक वा अर्थशास्त्रीय पक्षले निर्धारण गर्दछ । राज्यले अपनाई आएको, राजनीतिक दर्शन तथा व्यवस्था, शासकीय प्रणाली र अन्तर्राष्ट्रिय कर प्रणाली आदि कुराले पनि करका आधार र दर निर्धारणमा भूमिका खेल्दछन् । त्यसैले विधायिकाले कर संरचनाको निर्माण यसै पृष्ठभूमिमा रहेर गर्नु पर्दछ ।

३.२ राजस्व नीतिको लक्ष्य र राजनीतिक महत्त्व

राजस्व नीति वित्त नीतिको प्रमुख र आधारभुत पक्ष हो । आन्तरिक स्रोत संकलन वा राजस्व परिचालनमा राजस्व नीतिको महत्त्वपूर्ण स्थान रहन्छ । राज्यले खर्च गर्नका लागि आर्थिक साधन कुन स्रोतबाट प्राप्त गर्ने, कुन स्रोतलाई बढी जोड दिने, स्रोत परिचालनका लागि कस्ता-कस्ता विधिहरू प्रयोग गर्ने, कर तथा गैरकर राजस्वको अनुपात कुन स्तरमा राख्ने भन्ने कुरा सरकारको राजस्व नीतिमा निर्भर हुन्छ । अनि कुन देशले कस्तो राजस्व नीति अवलम्बन गर्ने भन्ने कुरा सम्बन्धित देशको आर्थिक व्यवस्था, आर्थिक कार्यप्रणाली, व्यवस्थापिकाको भूमिका, वैदेशिक लगानी, वैदेशिक सहयोगको परिचालनको अवस्था आदि कुरामा समेत निर्भर गर्दछ । उदारीकरण, वैश्वीकरण, क्षेत्रीयकरण, विश्व व्यापार सँगठन तथा क्षेत्रीय स्वतन्त्र व्यापारमा त्यस देशको चासो र भएका सम्झौता आदि विषयले पनि राजस्व नीतिलाई प्रभाव पार्दछन् । त्यस्तै, देशले अपनाई आएको आर्थिक

तथा क्षेत्रगत नीतिले पनि करनीतिलाई निर्देशित गर्दछन् । यस शिलशिलामा करको दरहरूमा कटौती वा बढोत्तरी, भन्सार तथा आयकर दरहरूलाई अन्तर्राष्ट्रियस्तरसँग समायोजन गर्न गरिने संशोधन र सुधार, कर प्रणाली तथा सँगठनहरूको संरचना र तिनमा गरिने समसामयिक सुधारका कुरा समेत राजस्व नीतिका सरोकारका विषय हुन् ।

यस अर्थमा हेर्दा आन्तरिक स्रोत परिचालन व्यवस्थालाई दिगो बनाई बाह्य स्रोत माथिको निर्भरतामा क्रमशः कमी ल्याउनु र नागकिलाई लोकतान्त्रिक पद्धतिबाट सामाजिक न्याय दिनु राजस्व नीतिको प्रमुख लक्ष्य हुनु पर्ने देखिन्छ ।

४. अर्थराजनीति र कर व्यवस्था

सार्वजनिक वित्तको आधार स्रोत राजनीतिक अर्थशास्त्र हो । यसैले राज्यको करनीति राजनीतिक शास्त्र, दर्शन तथा प्रणालीबाट अत्यधिक निर्देशित र प्रभावित हुन्छ। सामाजिक न्याय, प्रगतिशील कर, लगानी र उत्पादकत्व मैत्री करका विषय अर्थराजनीतिसँग जोडिएका कुरा हुन् । अतः कर नीति, कर प्रणाली तथा करका उद्देश्यहरू वित्त नीतिबाट निर्देशित हुन्छन् । आर्थिक वृद्धि, आय र सम्पत्तिको न्यायोचित वितरण, पूर्ण रोजगारी र मूल्य तथा ज्याला दरमा स्थायित्व कायम गर्नु वित्त नीतिका प्रमुख लक्ष हुन् । राजस्वसम्बन्धी नीति, कानून र प्रणालीको तर्जुमा गर्दा वित्त शास्त्रले निर्देश गरे अनुसारका राज्यको कोषमा बढोत्तरी, आर्थिक विकास, पूर्ण रोजगारी, मूल्यस्थिरता, अर्थतन्त्रमा आउने चक्रिय उतार चढावको व्यवस्थापन र भुक्तानी सन्तुलन सम्बन्धी चुनौतिको सम्बोधन तथा गैरकर राजस्वको समुचित व्यवस्थापनका विषयलाई सम्बोधन गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसैले करका उद्देश्यहरू निर्धारण गर्दा यी विषयहरूलाई विर्सनु हुँदैन । अन्यथा राजस्व नीतिले लिएका लक्ष्य पूरा हुँदैनन ।

राजस्व भनेको राज्यको ढुकुटीमा जम्मा हुने राज्यको कमाई पनि हो । शाब्दिक अर्थमा हेर्दा सरकारले जनताबाट व्यक्तिगत र संस्थागत स्रोतबाट प्राप्त गर्ने कर तथा गैरकर भुक्तानीलाई राजस्व भनिन्छ । कर तत्कालै त्यसै बराबरको कुनै मूल्य भुक्तानी नगरी राज्यलाई अनिवार्य रूपमा गरिने योगदान हो । यसले राज्यको कसैप्रति दायित्व सिर्जना गर्दैन । तर नागरिकप्रति राज्यको जवाफदेहिता भने सिर्जना गर्दछ। गैरकर भने नागकिलाई दिइने सेवाको लागतसँग जोडिएको नागरिकले राज्यलाई गर्ने भुक्तनी हो । यस्ता कर लगाउने र उठाउने प्रबन्धलाई कर प्रणाली वा कर व्यवस्था भनिन्छ ।

कर संरचनाले लगानी, उत्पादन, आय, उपभोग र वचत समेतका कुरालाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने हुँदा कर संरचनाको स्वरूप र त्यसअनुरूपको कानुनको निर्माण गर्दा यसलाई

प्रभावित गर्ने तत्वहरूलाई ध्यानमा राखेर निष्क्रिय रहेको पुँजी र स्रोतलाई उत्पादनशील क्षेत्रमा निर्देशित गर्ने र वितरण पक्षमा सामाजिक न्याय स्थापित गर्ने लक्ष्य राखिनु पर्दछ। यसरी हेर्दा कुनै पनि देशको कर नीति तथा संरचनालाई मुख्यतः निम्न विषयहरूले प्रभावित गर्न सक्ने देखिन्छ :

(क) अर्थ प्रणाली र अर्थ व्यवस्थामा रहेको खुलापनको स्तर,

(ख) शिक्षा तथा कर भुक्तानीसम्बन्धी संस्कार,

(ग) भूमि अन्य सम्पत्तिको स्वामित्व र वितरणको अवस्था,

(घ) आय तथा रोजगारीको संरचना,

(ङ) आयको वितरणको अवस्था,

(च) प्रविधिको विकास र त्यसबाट लाभन्वित हुने वर्ग,

(छ) कर भुक्तानी र कर परिचालनबाट प्राप्त स्रोतको आकार,

(ज) संकलित करको सदुपयोग वा श्रोतको प्रभावकारिताको अवस्था, र

(ञ) करका विषयमा करदाताको बुझाइ र विश्वास आदि ।

त्यसैले यदि असल कर व्यवस्थाको तर्जुमा गर्ने हो भने विशेषतः अर्थशास्त्रीय सिद्धान्त र व्यवहारिकताका आधारका बीच उचित सन्तुलन कायम गर्नु पर्दछ ।

५. करको अवधारणा र असल कर व्यवस्थाको चरित्र

कर प्रणालीको विकासको इतिहास केलाउँदा अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोणले भूमिमा आधारित, वित्तीय साधनमा आधारित, सेवाको उपलब्धतामा आधारित, लाभमा आधारित र करदेय क्षमतामा आधारित गरी आधा दर्जन सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भएको पाइन्छ । तर तीमध्ये कतिपय सिद्धान्तहरू व्यवहारको कसीमा टिक्न नसकेको र कतिपय सिद्धान्त भने आंशिक रूपमा मात्र प्रयोगमा आउने गरेको पाइएको छ ।

एकाइसौं शताब्दीमा आईपुग्दा यी सिद्धान्तहरूमध्ये *पेय क्षमतामा आधारित सिद्धान्त* (Ability-to-Pay Theory) बढी प्रचलित र न्यायपूर्ण सिद्धान्तको रूपमा चिनिएको छ । यस सिद्धान्तले करको भुक्तानी सम्बन्धित व्यक्तिले प्राप्त गर्ने सेवा वा लाभका आधारमा नभई उसको कर तिर्न सक्ने क्षमताको आधारमा गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता राख्दछ। यो दर्शन आदर्शवादीका साथै तर्कपूर्ण पनि छ। त्यस्तै गरी यो सिद्धान्त प्रत्यक्ष प्रकृतिको कर परिचालनमा बढी उपयोगी हुने भनेता पनि खर्च वा उपभोगमा तिरिने करमा पनि यो सिद्धान्त लागू हुन्छ। त्यसैले यसमा सम्पत्ति, खर्च वा उपभोग र आयलाई क्षमता

नाप्ने सूचक वा औजारका रूपमा प्रयोग गरिन्छ । त्यसैले कर कानुनको तर्जुमा गर्दा (क) सामाजिक न्याय (Equity), (ख) निश्चितता (Certainty) वा पूर्व अनुमान (ग) सहजता (Convenince) र सरलता, (घ) मितव्ययिता (Economy) (ङ) तटस्थता (च) प्रभावकारिता, (छ) नीतिगत लचकता, (ज) पारदर्शिता, (झ) समन्वय (ञ) उत्पादकत्वमा वृद्धि, र (ट) विविधता समेतका सिद्धान्त तथा मान्यताका विषयमा ध्यान पुगेको हुनुपर्छ । यी सिद्धान्तलाई करको व्यवहारद्धारा प्रमाणित सिद्धान्त (Cannons) को रूपमा हेरिन्छ । त्यसैले करसम्बन्धी नीति र प्रणालिको तर्जुमा गर्दा यी सिद्धान्तलाई बिर्सन मिल्दैन । अन्यथा कानुनको पालनामा प्रभावकारिता देखिदैन, यसको अवज्ञा बढेर जान्छ, अनि करका उद्देश्य पूरा हादैनन् । यी मध्येका पहिला चार सिद्धान्त (क्यानन) अर्थशास्त्री आदम स्मिथले प्रतिपादन गरेका हुन् । बाँकी सिद्धान्तहरू अध्ययन तथा अभ्यासको क्रममा प्रतिपादित हुँदै आएको पाईन्छ ।

५.१ करको अवधारणामा स्पष्टता

करको अवधारणाको कुरो गर्दा, करलाई व्यक्तिले सरकारले गर्ने गरेको सार्वजनिक खर्चको क्षतिपूर्तिका लागि गरेको अनिवार्य भुक्तानीको रूपमा[1] बुझ्नुपर्ने हुन्छ । करदाताले कर भुक्तानी गरेबापत सरकारबाट त्यसै समयमा प्रत्यक्षतः सोही करको बदलामा भनी कुनै कुरा (Direct and quid pro quo) प्राप्त गर्दैन । यद्यपि सरकारबाट करदाताले अप्रत्यक्ष रूपमा धेरै सेवा, सुविधा र वस्तुहरू प्राप्त गरेको हुन सक्छ जसको बदलामा प्रत्यक्ष फाइदा प्राप्त हादैन वा प्रत्यक्ष लेनदेन हादैन ।

कर अधिकार प्राप्त विधायिकी निकायबाट निर्मित कानूनको आधारमा मात्र लगाउने र उठाउने गरिन्छ । राज्य वा सरकारहरूले (केन्द्रीय, प्रदेश वा स्थानीय सरकार) सार्वजनिक हितका लागि कर र गैरकर राजस्व संकलन गर्दछन् । त्यसैले, विद्धान व्यक्तिहरू तथा जानकारकहरूका अभिव्यक्तिको आधारमा मैले करलाई निम्नअनुसार परिभाषित गर्न रुचाउँछु:

“अधिकार प्राप्त विधायिकाले बनाएको संविधान, विधान वा कानून अन्तर्गत रही कार्यकारी वा सरकारद्धारा सार्वजनिक हित गर्ने वा विकासका काम गर्ने समेतका निश्चित उद्देश्यहरू हासिल गर्ने मनसाय राखेर व्यक्ति, फर्म, सँगठन वा कम्पनीबाट भुक्तानीको अनिवार्यता हुने गरी, तत्काल प्रत्यक्षतः कुनै फाइदा प्रदान नगरिकन नै आय, खर्च वा उपभोग गरेको वा सम्पत्तिको स्वामित्व प्राप्त गरेको, रहेको वा प्रयोग गरे वापत निश्चित प्रक्रिया एवं मापदण्डअनुरूप संकलन गरिने रकम वा स्रोतलाई कर भनिन्छ ।”

1 "Tax is a compulsory contribution to public authorities to meet the general expenses of the government which have been incurred for the public goods without reference to special benefits."- FindlaysShirras

यसरी हेर्दा कर परिचालन गर्नुका पछाडि निश्चित लक्ष्य र उद्देश्यहरू हुन्छन् भन्नेकुरा सहजै बुझ्न सकिन्छ ।

५.१.१ करका उद्देश्यहरू

करसम्बन्धी नीति, प्रणाली तथा व्यवस्थाको संरचना तयार गर्दा करका उद्देश्यहरूमा राज्य स्पष्ट हुनु पर्दछ । त्यसैले कुशलढङ्गले तयार गरिएको कर व्यवस्थाले करसँग जोडिएकां निम्न प्रश्नहरूको उत्तर सजिलै दिन सक्नु पर्दछ, जसले करका उद्देश्य जान्नमा सहयोग पुऱ्याउँछ:

(क) कर किन, कसबाट, कहिले र कसरी उठाउने ?

(ख) यसको उद्देश्य राज्यकोष भर्नु मात्र हो ? वा

(ग) गरीब र अशक्त सुरक्षाको लागि धनीसँग रहेको निश्चित स्रोत साधन लोकतान्त्रिक पद्धतिबाट गरिबको हातमा पुऱ्याउन हो ? वा

(घ) जनप्रतिनिधि राज्यप्रति जिम्मेवार छन् भन्ने देखाउन हो ? वा

(ङ) जन स्वास्थ्यलाई असर पर्ने वस्तु र सेवाको उपभोगलाई निरुत्साहित गर्नु हो कि ? अथवा,

(च) जनतालाई पुर्नलगानी गर्न प्रोत्साहित गर्नु हो?

यसरी हेर्दा कर परिचालनका मुख्यत: निम्न पाँचवटा उद्देश्य हुने देखिन्छ:

क. राज्यकोषमा वृद्धि गर्नु, जसलाई राजस्व उद्देश्य ।

ख. आर्थिक साधनको न्यायिकवितरण गर्नु, सामाजिक न्यायको उद्देश्य ।

ग. जन उत्तरदायित्व वा प्रतिनिधित्वको जिम्मेवारी पूरा गर्नु, जिम्मेवारी वा विकासको उद्देश्य ।

घ. वस्तु वा सेवाको पुनर्मूल्य कायम गर्नु, पुनर्मूल्यको उद्देश्य । (पुनर्मूल्यले उपभोग र खर्च व्यवहारमा प्रभाव पर्दछ, नकारात्मक वस्तुको उपभोगलाई निरुत्साहित गर्छ ।)

ङ जनतालाई आफूले आर्जन गरेको अतिरिक्त आयलाई उत्पादन कार्यमा फेरि लगानी गर्न अभिप्रेरित गर्नु, पुर्नलगानीको उद्देश्य ।

राजनीतिसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित करका उद्देश्यहरूको निर्धारण राजस्व वा करको चरित्र, किसिम र स्वभाव अनुरूप गर्नु पर्दछ। करसम्बन्धी नीति तर्जुमा, प्रणाली विकास तथा प्रशासनिक संरचना निर्माण गर्नु अगाडि कर परिचालनका उद्देश्यका विषयमा स्पष्ट हुनसके तिनलाई सरकारको वित्त नीतिको ढाँचा भित्र समायोजन गर्न सजिलो हुन्छ ।

५.१.२ करका आधार र दर

नेपालको कर प्रणाली आय, उपभोग तथा खर्च, उत्पादनतथा पैठारी, सम्पत्ति र सेवा समेतमा आधारित रहेको छ । तर करका क्षेत्रमा प्रकृति र चरित्रका सम्बन्धमा भने स्पष्ट मापदण्डको अभाव छ । उदाहरणको रूपमा स्थानीय तहमा लगाइने घरजग्गा कर प्रयोजनको लागि घरको मूल्याङ्कन गर्ने आधार स्थानगत अर्थचरित्र र विशिष्टाता अनुसार बनेको छैन । फलस्वरूप एकातिर क्षमताअनुरूप पर्याप्त राजस्व परिचालन हुन सकेको छैन भने अर्कातिर आर्थिक तथा सामाजिक न्याय पनि हुन सकिरहेको छैन ।

करका दरहरू पनि अर्थतन्त्रका विभिन्न सूचकहरूसँग मेलखाने किसिमका हुनुका अतिरिक्त कर प्रशासनद्वारा सहजै कार्यान्वयन र व्यवस्थापन गर्नसक्ने किसिमका हुनुका साथै करदाताको करदेय क्षमता, उपभोग गर्ने वस्तु तथा सेवाको प्रकृति, मुद्रास्फीतिको दर, व्याजदर र लगानीको प्रतिफलको दरसँग मेल खाने हुनु पर्दछ । हाल प्रचलित कतिपय करका दरहरूमा त्यस्ता गुणहरू रहेको देखिएन । जस्तै- प्रकृतिका व्याज आय तथा बहाल आयमा देखिएको भिन्नता । दरका सम्बन्धमा पनि करको दर बढी भएर राजस्व बढी परिचालन हुने होईन । विगतमा करका दर घटाउँदा कर असुलीको दरमा अझ वृद्धि भएको पाइएकाले दर घटाउँदा करमा सहभागितामा वृद्धि भई राजस्व परिचालनमा पनि वृद्धि हुने कुरा अनुभवले देखाएको छ । त्यस्तै, मूल्य अभिवृद्धि करमा हाल लागु भइरहेको एकलदर कर प्रशासन गर्ने कुरामा रहेको सहजता बाहेक आर्थिक सामाजिक दृष्टिले न्यायपूर्ण छैन । पाउरोटी र रक्सीमा एउटै दरको कर लाग्नु न्यायोचित मानिदैन । साइकल चढ्ने र उच्च विलासी रूपको कारमा एउटै दर लाग्नु पनि उचित होइन । तसर्थ जनताले उपयोग गर्ने वस्तु तथा सेवाको प्रकृति तथा उपयोग गर्ने वर्गको स्तरलाई विचार गरी प्राथमिक र अत्यावश्यक वस्तुलाई शुन्य दरमा राखी बाँकी वस्तु तथा सेवालाई आधारभूत तथा सामान्य श्रेणीमा वर्गीकरण गरी मूल्य अभिवृद्धि करमा दूई दरको व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ । यसरी वस्तु तथा सेवाको वर्गिकरण गर्दा मागको लचकता कम भएका र सर्वसाधारणलाई अत्यावश्यक हुने वस्तु तथा सेवालाई आधारभूत वस्तुमा र मागको लचकता बढी भएका बाँकी वस्तु र सेवालाई सामान्य समूहमा राखी स्टान्डर्ड दर लगाउनु उपयुक्त हुन्छ । तसर्थ, करको आधारसम्बन्धी मापदण्को पुर्नपरिभाषा गर्ने र करका दरलाई पनि तर्कपूर्ण बनाउनको लागि अध्ययन आवश्यक देखिन्छ ।

५.१.३ करका प्रकृति र प्रकार

करको प्रकृति फरक फरक हुन सक्छ । कुनै करले उपभोगमुखी हुन्छन् भने कुनै उत्पादनमुखी । कति आयमा लगाइन्छ कति सम्पत्तिमा । भार र प्रभावको आधारमा

कर मुलतःदूई प्रकारका हुन्छन् । ति हुन्- प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष कर । आय र सम्पत्तिमा लगाइने कर प्रत्यक्ष कर हो । यसमा करको भुक्तानी जसले गर्छ, करको भार र प्रभाव पनि त्यसै व्यक्ति, कम्पनी वा फर्ममा पर्छ । प्रत्यक्ष करमा सामान्यतया भार र प्रभाव हस्तान्तरण गर्न सकिदैन । उपभोग वा खर्चमा लाग्ने कर अप्रत्यक्ष कर हो । अप्रत्यक्ष करमा निश्चित तहसम्म करको भार अर्को पक्षमा सार्न वा हस्तान्तरण गर्न सकिन्छ । प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष करमध्ये राजस्व परिचालनको दृष्टिबाट अप्रत्यक्ष करको तुलनामा प्रत्यक्ष कर संकलनको कार्य बढी कठिन हुन्छ । तर सामाजिक न्यायको दृष्टिकोणबाट भने अप्रत्यक्ष कर भन्दा प्रत्यक्ष करको माध्यमबाट बढी सामाजिक न्याय दिन सकिन्छ र करको भारलाई क्षमताका आधारमा वितरण गर्न सकिन्छ । तसर्थ, करसम्बन्धी नीति तथा कानुन निर्माण गर्दा र यसको प्रणालीगत संरचना तयार गर्दा यस्ता कुराहरूमा विचार पुऱ्याउनु पर्दछ ।

५.१४ राजस्व प्रक्षेपण पद्धति

नेपालको राजस्व प्रक्षेपण पद्धति अझै पनि अपेक्षित रूपमा वैज्ञानिक हुन सकेको छैन । स्पष्ट नीति र मापदण्ड बनेको छैन । राजस्वको अनुमान परम्परागत वा सामान्य वृद्धि विधि (Incremental Method) बाट गर्ने गरिएको छ । कर प्रक्षेपण गर्दा आयको स्रोत, आधार र दिगोपनका सम्बन्धमा आधारभूत विश्लेषण गरेको देखिंदैन । राजस्व प्रक्षेपण वैज्ञानिक र प्राविधिक विषय पनि हो, यो यथार्थ र वस्तुपरक हुनुपर्दछ । प्रक्षेपणलाई बैज्ञानिक बनाउने हो भने राजस्वसँग जोडिएका आर्थिक क्रियाकलापको सम्भाव्य संकुचन वा विस्तारको वस्तुगत अनुमान लगाउने पद्धति र सूचना प्रणालीको विकास गर्नु आवश्यक छ । यस्तो प्रक्षेपण गर्दा मुख्यतः आर्थिक विकासको दर एवं मुद्रास्फीति तथा त्यसको आधारमा कर दाताहरूको संख्यामा हुने सम्भावित हेरफेर र कर भुक्तानी गर्ने क्षमतामा वृद्धि अर्थात आयस्तरमा वृद्धि, जीवन निर्वाह लागत तथा उपभोग गरिने वस्तु र सेवाको प्रकृति एवं मानिसहरूको उपभोगसम्बन्धी बानीमा आएको परिवर्तन, जनसंख्या वृद्धि, आन्तरिक उत्पादनको अवस्था र यसमा हुने सम्भावित वृद्धि, निकासी र पैठारीको अवस्था तथा यसले लिएको दिशा, वैदेशिक लगानी तथा अन्य स्रोतबाट देशमा प्राप्त हुने स्रोत र सरकारले गर्ने खर्चको प्रकृति समेतलाई वस्तुगत विश्लेषण गरी आवश्यक सूचकहरूसँग आवद्ध गर्नसके राजस्व प्रक्षेपण बढी यथार्थपरक हुन्छ । तसर्थ, नेपालले राजस्व प्रक्षेपणलाई प्रभावकारी र यथार्थ बनाउन सर्वप्रथम आय, रोजगारीको क्षेत्रमा थप प्रवेश, आन्तरिक उत्पादन, पैठारी, उपभोगको शैली र प्रकृति तथा त्यसमा हुने परिवर्तनको सम्भावना एवं प्रवृत्तिलाई विश्लेषण गर्न सक्ने प्रणाली र डाटाबेस तयार गर्नु पर्दछ ।

६. निष्कर्ष र सुझाव

कर तथा गैर कर राजस्व परिचालनको कुरा गर्दा एकातिर राजस्व नीति र प्रणाली न्यायिक, मितव्यायी, उत्पादन बढाउने, सरल र सुविधाजनक, तटस्थ एवं पारदर्शी हुनु पर्दछ भने अर्कातिर परिचालित कर तथा गैरकर राजस्वको उपयोग जनताले पाउने सेवा सुविधलाई दिगो, भरपर्दो, पर्याप्त र गुणस्तरीय बनाउने कार्यमा एवं आवश्यकताको आधार पारदर्शी ढंगले भएको हुनु पर्दछ । यसको अर्थ हो राजस्व उठाउने र खर्च गर्ने दुवै कार्यप्रति नागरिकको सन्तुष्टि अपरिहार्य छ । हुन त सरकार, करदाता र आमजनता सबैले असल कर व्यवस्था चाहन्छन । असल कर व्यवस्थाको प्रयोग त्यति बेला सम्भव हुन्छ जतिवेला कर परिचालनबाट माथि उल्लेख गरिएका उद्देश्यहरू पूरा हुन्छन् । जुन कर व्यवस्था उत्पादनशील, न्यायिक, मितव्ययी, तटस्थ, लचिलो, सरल र सुविधाजनक र पारदर्शी हुन्छ, त्यसलाइ असल कर व्यवस्था भनिन्छ । करका दर तथा कर सहभागिता बीच सोझो सम्बन्ध हुन्छ । त्यसैले सबै राज्य प्रणालीमा राजस्व नीतिलाई सार्वजनिक वित्तको प्रमुख पाटो र साधन परिचालनको मुख्य आधारको रूपमा लिइने हुँदा नेपालले पनि देशको अर्थतन्त्रलाई बलियो र आत्मनिर्भर बनाउँदै लैजाने हो भने त्यहीअनुसार राजस्व तथा कर नीति तथा प्रणालकिो विकास गर्नु आजको पहिलो आवश्यता भएको छ ।

तसर्थ नेपालको सम्बन्धमा यसरी बन्ने र कार्यान्वयन गरिने कर तथा गैरकरसम्बन्धी नीति, कानून र प्रणाली संविधानले लिएको अर्थतन्त्रलाई आत्मनिर्भर, स्वतन्त्र, तथा उन्नतशील बनाउंदै समाजवाद उन्मुख स्वतन्त्र र समृद्ध अर्थतन्त्रको विकास गर्ने आर्थिक उद्देश्य हास्लि गर्न सक्षम हुने किसिमको हुनु पर्दछ । साथै, संविधानअनुसार तीन तहका सरकारले प्राप्त गरेका आर्थिक र राजस्व अधिकार तथा तिनका जिम्मेवारी पूरागर्ने तर्फ निर्देशित हुनु पनि त्यतिकै आवश्यक छ ।

७. सन्दर्भ सामग्रीहरू

१. नेपालको संविधान (२०७२), कानुन किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल, काठमाडौं ।

२. आयकर ऐन, २०५८ (संशोधन सहित) कानुन किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल, काठमाडौं ।

३. स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४, कानुन किताबव्यवस्था समिति, बबरमहल, काठमाडौं ।

४. आर्थिक सर्वेक्षणहरू, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, नेपाल सरकार ।

५. सार्वजनिक बजेट वक्तव्यहरू, अर्थ मन्त्रालय, नेपाल सरकार ।

६. आर्थिक ऐनहरू, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय ।
७. करसम्बन्धी निर्देशिकाहरू, आन्तरिक राजस्व विभाग, अर्थ मन्त्रालय, नेपाल सरकार ।
८. कर दिवस स्मारिकाहरू, आन्तरिक राजस्व विभाग, अर्थ मन्त्रालय, नेपाल सरकार ।
९. अधिकारी, चन्द्रमणि, नेपालको कर कानून (चौथो संस्करण २०७७), पैरवी प्रकाशन, काठमाडौं ।
१०. अधिकारी, चन्द्रमणि, नेपालको सार्वजनिक वित्तः राजस्व तथा कर नीति २०७५ (तेस्रो संस्करण), पैरवी प्रकाशन, काठमाडौं ।
११. अधिकारी, चन्द्रमणि, संघीय नेपालको अर्थराजनीति (२०७१), अधिकारी डा.चन्द्रमणि, संघीय नेपालको अर्थराजनीति (२०७०), राष्ट्रिय आर्थिक तथा विकास अनुसन्धान परिषद, नारेक नेपाल, काठमाडौं ।
१२. अधिकारी, चन्द्रमणि, नेपालको आधुनिक कर प्रणाली, सिद्धान्त र व्यवहार, २०६०, पैरवी प्रकाशन, काठमाडौं ।
१३. अधिकारी डा.चन्द्रमणि, नेपालको बजेट प्रणाली र प्रकृया (२०७०), राष्ट्रिय आर्थिक तथा विकास अनुसन्धान परिषद, नारेक नेपाल, काठमाडौं ।

Refernces Materials in English

1. …….., A Guide to UK Taxation, 2018 & 2019, Business is Great Britain, HM Treasury UK; ukti.gov.uk/invest
2. ………., A Guide to UK Taxation, Business is Great Britain, PKF Worldwide Tax Guide 2013
3. ……….., A Survey of the UK Tax System Updated by Thomas Pope and Tom Waters, November 2016, Institute for Fiscal Studies,
4. Adhikari, Chandra Mani, Road Map to Modern Taxation, Nepal & Global Practices (2020), Pairavi Prakashan, Kathmandu, Nepal,
5. Adhikari, Chandra Mani, Dynamics of Fiscal Federalism, 2019, Pairabi Publication, Kathmandu, Nepal
6. Adhikari, Chandra Mani, International Taxation: Comparative Analysis of UK, USA, India and Nepal; 2010, VDM Publishing House Ltd, Germany (Printed in UK & USA)
7. Adhikari, Chandra Mani, Political Economy of Federal Nepal 2015, NAREC Nepal, Kathmandu, Nepal,
8. Adhikari, Chandra Mani, Study and Assessment of Revenue Policy Implementation, 2011, OAG/Nepal,
9. Adhikari, Chandra Mani.2009. Fiscal Federalism in Nepal: Assessment of Revenue Assignments, for MOLD/GoN, under TA of Asian Development Bank, Kathmandu.
10. Adhikari, Chandra Mani.2009. Fiscal Federalism in Nepal: Intergovernmental Fiscal, Transfers, for MOLD/GoN, under TA of Asian Development Bank, Kathmandu.

11. Adhikari, Chandra Mani, Nepal Public Finance: Revenue and Tax Policy, 2009, Pairabi Publication, Kathmandu Nepal
12. Afonso, J., Soares, J., and Castro, K. (2013), Evaluation of the Structure and Performance of the Brazilian Tax System: White Paper on Taxation in Brazil, Inter-American Development Bank (IDB),
13. Alves, M. A. S. (2001) Guerra Fiscal e Finanças Federativas no Brasil: O Caso do Setor Automotivo. Master's Thesis in Economics, IE/UNICAMP, Campinas: 106,
14. Bird, Richard M. and Eric M. Zolt Introduction to Tax Policy Design and Development April 2003Docherty Thomas, Taxation, the Premier Tax Guide for Small Business, 4th Edition, Pitman Publishing,
15. Due, John F. and Friedlander Ann F., Government Finance, 1997, AITRS Publishers and Distributors, Delhi, India,
16. Hyman David M., Public Finance, A Contemporary Application of Theory to Policy, 10th edition, South-Western Cengage Learning, USA,
17. Jeffrey Owens, Emerging Issues in Tax Reform: The Perspective of an International Bureaucrat, Jeffrey Owens of the OECD discusses emerging issues in tax reform from the perspective of an "International Bureaucrat."
18. Musgrave and Musgrave, Public Finance in Theory and Practice, McGraw-Hill, International Edition, The World Bank, Perspective in Fiscal Federalism (edited by Bird, M., Francois Vaillancourt), Learning Resource Series,Richard M. Bird and Eric M. Zolt April 2003,
19. Stiglitz, J. (2010). Development Oriented Tax Policy, In Roger Gordon, ed, Taxation in Developing Countries. New York: Columbia University Press,
20. Tait, Allen, VAT, International Practice and Problems, 1988, International Monetary Fund, Washington DC,
21. Tax Policy Hand Book, International Monetary Fund (1995, Edited by Parthasarathi Shome),
22. Thuronyi Victor (edited), Tax Law Design and Drafting, Volume-2, International Monetary Fund 1998.
23. Tientip Subhanij, Shuvojit Banerjee, and Zheng Jian, eds. (2018),Tax policy for sustainable development in Asia and the Pacific, UN ST/ESCAP/2806, Bankok, UNESCAP.
24. Toye, John (1989) Nicholas Kaldor and Tax Reform in Developing Countries, Cambridge Journal of Economics, 13: 183-200.
25. https://www.britannica.com/topic/Magna-Carta
26. https://winstonchurchill.org/publications/finest-hour/finest-hour-135/wit-a-wisdom-wsc-on-taxation/International Churchill Society.
27. The Constitution of Idia with Ammendments
28. (https://www.india.gov.in/my-government/constitution-india)

■■

राजस्व प्रशासन सुधारका क्षेत्रहरू

✍ डा. रूप खड्का

भूमिका

विश्वमा पहिलो सरकार स्थापना भएदेखिनै राज्य संचालन गर्न आवश्यक राजस्वको जोहो गर्न कुनै न कुनैरूपमा कर लगाइएको र त्यसलाई संकलन गर्न राजस्व प्रशासनको व्यवस्था भएको हुनु पर्दछ भनेर अड्कल काट्न सकिन्छ । समयको परिवर्तनसँगै राज्यका कार्यहरू विस्तार भएपछि करको दायरा फराकिलो भै राजस्व प्रशासनको कार्यक्षेत्र बढ्नकासाथै यसको भूमिका पनि परिवर्तन हुँदै आएको छ । विगतमा विभिन्न करहरू कार्यालयले निर्धारण गर्ने व्यवस्था अन्तर्गत संचालित भएका हुँदा राजस्व प्रशासनको मूल कार्य कर निर्धारण गर्नु हुन्थ्यो भने वर्तमान करहरू करदाताको स्वयं कर निर्धारणको सिद्धान्तमा आधारित भएकाले राजस्व प्रशासनले विभिन्न प्रवर्द्धनात्मक तथा दण्डात्मक उपायहरू अवलम्बन गरेर करदातामा स्वयं कर सहभागिताको विकास गरेर तिनीहरूले तिर्नु पर्ने करहरू सहि किसिमले समयमै तिर्ने वातावरण सिर्जना गर्नु हो ।

नेपालमा राजस्व प्रशासनको विकास क्रम

नेपालमा पनि परापूर्व कालदेखि नै कुनै न कुनै रूपमा राजस्व प्रशासनको विकास हुँदै आएको छ । राणा शासन कालमा भन्सार महसुल लगाउन र उठाउन तराइमा बजार अड्डा र अन्य क्षेत्रमा आन्तरिक भन्सार कार्यालयहरू, अन्तःशुल्क लगाउन र उठाउन रकम वन्दोवस्त अड्डा तथा मालपोत लगाउन र उठाउन वक्यौता तहसिल अड्डा/मालपोत कार्यालयहरू गठन गरिएका भएता पनि यी निकायहरूले राजस्व आफै संकलन नगरेर मध्यस्थ मार्फत संकलन गर्दथे । मालपोत वंशानुगत व्यवस्था अन्तर्गत जमिन्दार, पटवारी, मुखिया आदि मार्फत संकलन गरिन्थ्यो भने भन्सार महसुल तथा अन्तःशुल्क ठेक्का प्रथा अन्तर्गत ठेकेदार मार्फत संकलन हुन्थ्यो ।

विक्रम संवत् २००७ सालमा मुलुकमा प्रजातन्त्रको उदय भएपछि अन्तःशुल्क तथा भन्सार महसुल ठेक्का प्रथा र मालपोत वंशानुगत व्यवस्था अन्तर्गत संकलन गर्ने व्यवस्थाको सट्टा विस्तारै अमानती प्रथाको विकास गरियो । यस सन्दर्भमा राजस्व प्रशासन सम्वन्धी केन्द्रीय निकायको रूपमा अर्थ मन्त्रालयमा आय शाखा खोलियो । त्यसपछि विभिन्न करको प्रशासन गर्नका लागि विभिन्न समयमा विभिन्न निकायहरू गठन गरिए ।

✍ डा. खड्का कर विज्ञ हुन्

उदाहरणका लागि भन्सार प्रशासन गर्नका लागि विक्रम संवत् २००८ सालदेखि तराइका जिल्लाहरूमा बजार अड्डाको सट्टा विस्तारै भन्सार कार्यालयहरू स्थापना गरिए र भन्सार कार्यालयमा कष्टम अफिसरहरू नियुक्त गरिए । शुरुमा विक्रम संवत् २००९ सालतिर विराटनगर, जनकपुर, वीरगञ्ज, भैरहवा र नेपालगञ्जमा भन्सार कार्यालयहरू स्थापना गरिए । त्यसपछि तराइका अन्य क्षेत्रमा भन्सार कार्यालयहरू खोलिदै गए ।

विक्रम संवत्, २०१४ सालमा कष्टम कमिशनर अफिस गठन गरियो जसलाई विक्रम संवत् २०१६ मा भन्सार तथा अन्तःशुल्क विभागमा रूपान्तरित गरियो र भन्सार कार्यालयहरूबाट भन्सार राजस्वका साथै अन्तःशुल्क राजस्व समेत संकलन गर्ने व्यवस्था भयो । भन्सार तथा अन्तःशुल्क सम्वन्धी कार्यहरू बढ्दै गएपछि विक्रम संवत् २०२३ सालमा भन्सार तथा अन्तःशुल्क विभागलाई फुटाएर भन्सार प्रशासन गर्नको लागि भन्सार विभाग र अन्तःशुल्कको प्रशासन गर्नका लागि अन्तःशुल्क विभाग कायम गरिए र ती विभागहरू अन्तर्गत विभिन्न क्षेत्रमा क्रमशः भन्सार कार्यालयहरू तथा अन्तःशुल्क कार्यालयहरूको व्यवस्था गरियो ।

आर्थिक वर्ष, २०१६/१७ मा आयकर, शहरी क्षेत्र घर जग्गा कर र विदेशी लगानी कर लागु गरिए पछि ती करहरूको प्रशासन गर्नका लागि विक्रम संवत् २०१६ मा कर निर्देशनालय गठन गरियो । यसलाई आर्थिक वर्ष, २०१८/१९ मा आन्तरिक राजस्व विभाग नामाकरण गरियो भने त्यसलाई आर्थिक वर्ष, २०२०/२१ देखि कर विभाग भन्न थालियो । यस प्रशासनले आयकर, विदेशी लगानी कर र शहरी क्षेत्र घर जग्गा करका साथै विभिन्न समयमा लागु गरिएका विक्रीकर, ठेक्का कर, सवारी साधन कर, हवाइ उडान कर, होटेल कर लगायतका विभिन्न करहरूको प्रशासन गर्नु पर्ने भयो । विक्रम संवत्, २०५८ को प्रारम्भसम्म यस विभाग अन्तर्गत मुलुकभर ४० वटा कर कार्यालयहरू कायम रहेका थिए ।

विक्रीकरको कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउन आर्थिक वर्ष २०४१/४२ मा कर विभागमा विक्रीकर शाखा खोलियो भने कर कार्यालयहरूमा विक्रीकर हेर्ने छुट्टै कर्मचारीको व्यवस्था गरियो । आर्थिक वर्ष, २०४२/४३ देखि विभिन्न क्षेत्रमा कर कार्यालय अन्तर्गत विक्रीकर शाखा कार्यालयहरू खोलिए । विक्रम संवत्, २०४८ मा छुट्टै विक्रीकर विभाग खडा गरियो र साविकमा कर कार्यालय अन्तर्गत रहेका विक्रीकर शाखा कार्यालयहरूलाई विक्रीकर विभाग अन्तर्गत विक्रीकर कार्यालयको रूपमा स्थापना गरियो । यसैगरी अन्य स्थानमा विक्रीकर कार्यालयहरू स्थापना गरिए ।

विक्रम संवत्, २०५० मा विक्रीकर विभाग र अन्तःशुल्क विभागलाई गाभेर एउटै अन्तःशुल्क तथा विक्रीकर विभाग स्थापना गरियो र यस विभाग अन्तर्गत विभिन्न ठाँउमा १८ वटा अन्तःशुल्क तथा विक्रीकर कार्यालयहरू खोलिए ।

विक्रम संवत् २०५३ श्रावण १ गतेदेखि अन्तःशुल्क तथा बिक्रीकर विभागलाई मूल्य अभिवृद्धि कर विभागमा रूपान्तरित गरियो र यस विभाग अन्तर्गत १७ वटा मूल्य अभिवृद्धि कर कार्यालयहरू खोलिए ।

विक्रम संवत् २०५८ वैशाख १ गते कर विभाग र मूल्य अभिवृद्धि कर विभागलाई गाभेर आन्तरिक राजस्व विभाग स्थापना गरियो भने २०५८ श्रावण १ गते ४० वटा कर कार्यालयहरू र १७ वटा मूल्य अभिवृद्धि कर कार्यालयहरूलाई गाभेर २१ वटा आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरू खोलिए । केही आन्तरिक राजस्व कार्यालय अन्तर्गत सेवा केन्द्रहरू पनि कायम गरिएका थिए जसको संख्या १६ थियो । मुलुकभरका ठूला करदाताहरूको प्रशासन गर्नका लागि विक्रम संवत् २०६० मा ठूला करदाता कार्यालय स्थापना गरिएको थियो भने मध्यमस्तरीय करदाताको प्रशासन गर्नका लागि विक्रम संवत् २०७५ मा मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालय स्थापना गरिएको थियो ।

हाल मुलुकभर १ ठूला करदाता कार्यालय, १ मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालय, ४३ आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरू र ३९ करदाता सेवा कार्यालयहरू कार्यरत छन । अर्कोतर्फ भन्सार प्रशासन अन्तर्गत एक भन्सार जांचपास परीक्षण कार्यालय, ३८ मूल भन्सार कार्यालयहरू तथा १३३ छोटी भन्सार कार्यालयहरू स्थापना गरिएका छन । आगामी दिनहरूमा मुलुकका सबै जिल्लामा राजस्व कार्यालयहरू खोल्ने भन्दा पनि आर्थिक गतिविधि अनुसार विभिन्न क्षेत्रमा राजस्व संकलन गर्न लागत प्रभावी हुने किसिमले राजस्व कार्यालयको संख्या कायम गर्ने नीति अवलम्वन गर्नु पर्दछ ।

यसैगरी राजस्व चुहावटलाई नियन्त्रण गर्न शंकास्पद व्यापार, करदाता तथा कर प्रशासनमा कार्यरत कर्मचारी माथि निगरानी राख्न विक्रम संवत् २०३१ मा अर्थ मन्त्रालयमा राजस्व अनुसन्धान महाशाखा स्थापना गरिएको थियो जसलाई विक्रम सम्वत् २०५० मा राजस्व अनुसन्धान विभागमा परिणत गरिएको थियो । प्रारम्भमा यो विभाग अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गत रहेकोमा विक्रम संवत्, २०७४ देखि यसलाई प्रधान मन्त्री कार्यालय अन्तर्गत राखिएको छ ।

विक्रम संवत्, १९५३ देखि संचालन हुँदै आएको मालपोत प्रशासन विक्रम संवत्, २०४३ सम्म अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गत रहेकोमा विक्रम संवत् २०४४ साल देखि यस प्रशासनलाई अर्थ मन्त्रालयबाट भूमि सुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय अन्तर्गत सारिएको छ ।

राजस्व प्रशासन तथा आर्थिक प्रशासनमा कार्यरत कर्मचारीलाई विभिन्न विषयको प्रशिक्षण दिन र नेपाल सरकारको कर तथा लेखा प्रणालीमा समसामयिक सुधार ल्याउन सुझाव दिन विक्रम संवत्, २०३७ सालमा राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र स्थापना गरिएको थियो भने विक्रम संवत् २०७५ देखि यसको नाम सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र राखिएको छ ।

राजस्व प्रशासनमा गरिएका सुधारहरू

मुलुकको कर प्रणालीलाई सही र प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नका लागि राजस्व प्रशासनको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ। जतिसुकै राम्रो कर प्रणाली तर्जुमा गरिएपनि त्यसलाई सही किसिमले लागु गरिएन भने त्यसबाट वान्छित उद्देश्य हांसिल गर्न सकिदैन। यसैले खासगरेर विकासशील मुलुकको हकमा "कर प्रशासन नै कर नीति हो" भन्ने गरिन्छ र यही तथ्यलाई मध्य नजर गरेर मूलतः सन् १९८० को दशकको मध्यान्तर पछि अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा राजस्व प्रशासनको सुधारमाथि जोड दिन थालिएको छ। नेपालमा पनि खासगरेर विगत दुई दशकको अवधिमा राजस्व प्रशासनको सुधार सम्वन्धी निम्न अनुसारका विभिन्न कदमहरू चालिएका थिए:

राजस्व प्रशासनको एकीकरण

राजस्व प्रशासनको सुधार गर्ने सन्दर्भमा चालिएका विभिन्न कदमहरूमा राजस्व प्रशासन अन्तर्गतका विभिन्न निकायको एकीकरण एक हो। माथि उल्लेख गरिए अनुसार विगतमा राजस्व प्रशासन अन्तर्गत विभिन्न करहरूको प्रशासन गर्नका लागि विभिन्न विभाग तथा कार्यालयहरूको व्यवस्था गरिएकोले एकै ठाउँमा विभिन्न राजस्व कार्यालयहरू स्थापना भएका थिए। त्यसले गर्दा करदाताहरूलाई विभिन्न करको प्रयोजनको लागि विभिन्न समयमा विभिन्न कार्यालयमा धाउनु पर्ने हुँदा तिनीहरूको कर अनुपालन लागत बढी हुन्थ्यो भने विभिन्न राजस्व कार्यालयले एउटै करदातासँग विभिन्न करको सन्दर्भमा पटक पटक सम्पर्क राख्नु पर्ने भएकोले सरकारको कर संकलन खर्च पनि अनावश्यक रूपमा बढी हुन्थ्यो। अर्कोतर्फ विभिन्न करहरू विभिन्न राजस्व कार्यालयबाट प्रशासित हुँदा विभिन्न करसम्वन्धी प्रक्रियाबीच एकरूपता नहुने र साझा कम्प्यूटर प्रणाली विकास गर्न गाह्रो हुने जस्ता विभिन्न समस्याहरू रहेका थिए। यो समस्या समाधान गर्नका लागि नेपाल सरकारले करगत रूपमा स्थापना गरिएका विभिन्न निकायहरूलाई एकीकरण गरेर एउटै आन्तरिक राजस्व प्रशासन स्थापना गरेको छ।

यसरी विभिन्न करको प्रशासन गर्नका लागि एउटै प्रशासन स्थापना भएकोले एकातिर नेपाल सरकारको कर संकलन खर्च कम भएको छ भने अर्कोतर्फ करदाताले विभिन्न कर सम्वन्धी औपचारिकता निभाउन विभिन्न कार्यालयमा पटक पटक धाउनु पर्ने स्थिति हटेकोले तिनीहरूको कर अनुपालन लागत कम भएको छ। यसैगरी विभिन्न करहरू एउटै प्रशासनबाट संचालित भएकाले विभिन्न करको लागि एउटै दर्ता नम्वर कायम भएको छ, विल जारी गर्ने, लेखा राख्ने, विवरण पेश गर्ने, कर तिर्ने, कर परीक्षण गर्ने, कर संकलन गर्ने जस्ता प्रक्रियामा एकरूपता आएको छ, साझा कम्प्यूटर प्रणालीको विकास भएको छ र राजस्व प्रशासनलाई उपलव्ध तथ्याङ्कहरूको अधिकतम उपयोग गर्न सकिने स्थिति सिर्जना भएको छ।

कार्यमूलक सँगठनात्मक स्वरूप

राजस्व प्रशासनको सुधार गर्ने सन्दर्भमा अपनाइएको अर्को कदम राजस्व प्रशासन सम्वन्धी निकायहरूको सँगठनात्मक स्वरूपमा गरिएको परिवर्तन हो । विगतमा राजस्व सम्वन्धी कार्यालयहरू करगत तथा क्षेत्रगत रूपमा विभाजित थिए । उदाहरणका लागि कर विभाग तथा कर कार्यालयहरूलाई आयकर, विक्रीकर, शहरी क्षेत्र घरजग्गा कर, सवारी साधन कर लगायतका विभिन्न शाखा तथा उपशाखाहरूमा विभाजन गरिएको थियो भने कर कार्यालयहरूलाई भौगोलिक क्षेत्रको आधारमा पनि विभिन्न इकाइमा विभाजन गरिएको थियो ।

यसरी राजस्व सम्वन्धी कार्यालयलाई करगत रूपमा विभिन्न शाखामा विभाजन गर्ने व्यवस्था अन्तर्गत कुनै कर तिर्ने एउटा करदाता सम्वन्धी सम्पूर्ण कार्य एउटै कर प्रशासकले गर्ने गर्दथ्यो । यही स्थिति राजस्व कार्यालयलाई भौगोलिक क्षेत्रको आधारमा विभाजन गर्ने व्यवस्था अन्तर्गत पनि देखा पर्दथ्यो । यस किसिमको व्यवस्था अन्तर्गत कर अधिकृतहरू खासगरी कर परीक्षण तथा निर्धारण कार्यमा मात्र केन्द्रित हुन चाहने हुँदा करसम्वन्धी दर्ता, विवरण प्रशोधन, बक्यौता संकलन जस्ता कार्यहरूमा ध्यान पुग्दैन थियो, कर्मचारीलाई करको कुनै खास पक्षमा विशेषज्ञको रूपमा विकसित गर्न गाह्रो हुन्थ्यो भने करदाता र कर प्रशासक बीच मिलोमतो भै राजस्व चुहावट हुने संभावना पनि रहन्थ्यो ।

यस किसिमको समस्या समाधान गर्नका लागि राजस्वसम्वन्धी निकायको सँगठनात्मक स्वरूपलाई कार्यमूलक वनाइएको थियो । यसको थालनि मूल्य अभिवृद्धि करको स्थापनासँगै भएको थियो । यस अनुसार मूल्य अभिवृद्धि कर विभागमा करका प्रमुख कार्यहरू अनुसार करदाता सेवा, कर परीक्षण, कर संकलन, कर फिर्ता, अनुगमन, सूचना प्रविधि, प्रशासन जस्ता विभिन्न शाखाहरू खोलेर हरेक कार्यको लागि छुट्टाछुट्टै कर्मचारी तोकिएका थिए । यसले गर्दा यस करका करदाता दर्ता, करदाता सेवा, कर परीक्षण, कर संकलन, कर फिर्ता, सूचना प्रविधि जस्ता सबै कार्यमा कर प्रशासनको ध्यान पर्न गै सन्तुलित रूपमा कार्य सम्पादन हुने संभावना बढेको थियो भने करदाता तथा कर प्रशासक बीच मिलोमतो भै राजस्व चुहावट हुने गुन्जायस कम भएको थियो ।

यस किसिमको कार्यमूलक सँगठनलाई मूल्य अभिवृद्धि कर प्रशासन र कर प्रशासनलाई गाभेर कायम गरिएको आन्तरिक राजस्व प्रशासनमा पनि निरन्तरता दिइएको छ भने भन्सार प्रशासनलाई पनि आंशिक रूपमा कार्यगत रूपमा विभाजन गरिएको छ । उदाहरणका लागि भन्सार प्रशासनमा यस प्रशासनका मूल कार्यका आधारमा भन्सार मूल्याङ्कन तथा पुनरावलोकन शाखा, वर्गीकरण तथा पुनरावलोकन शाखा, अनुसन्धान तथा अनुपालन शाखा, अनुगमन शाखा जस्ता विभिन्न शाखाहरू कायम गरिएका छन् ।

करदाताको स्तर अनुसारको विभाजन (सिगमेन्टेसन)

विभिन्न स्तरका करदाताले निभाउनु पर्ने कर सम्वन्धी औपचारिकताहरू फरक फरक भएकाले तिनीहरूको आवश्यकता अनुसार छुट्टाछुट्टै राजस्व कार्यालय स्थापना गर्ने सामान्य अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन छ । सामान्यतया २० प्रतिशत भन्दा कम करदाताबाट ८० प्रतिशतभन्दा बढी राजस्व संकलन हुन्छ । यसलाई सार्वजनिक वित्त शास्त्रमा ८०:२० अनुपात भन्ने गरिन्छ । कतिपय देशहरूमा व्यवहारमा १० प्रतिशत भन्दा कम करदाताहरूबाट ९० प्रतिशतभन्दा बढी राजस्व संकलन हुने गरेको पाइन्छ । नेपाल पनि यसको अपवाद छैन जहाँ कुल कर राजस्वको ठूलो हिस्सा सीमित ठूला करदाताबाट संकलन हुन्छ ।

यसरी राजस्वको ठूलो हिस्सा सीमित ठूला करदातावाट संकलन हुने हुँदा तिनीहरूलाई विशेष किसिमको सेवा पुऱ्याई तिनीहरूमा स्वयं कर सहभागिताको स्तर बढाउनको लागि ठूला करदाता सम्बन्धी छुट्टै ठूला करदाता कार्यालय गठन गर्ने प्रचलन विश्वभर फैलिएको छ । यसमा उच्च शिक्षा हासिल गरेका, तालिम प्राप्त अनुभवी, दक्ष कर्मचारीलाई आकर्षित गर्न विशेष सुविधा तथा उपयुक्त कार्यगत वातावरण श्रृजना गरिएको हुन्छ । ठूला करदाता कार्यालयले राजस्वको ठूलो हिस्सा संकलन गर्ने हुँदा त्यहा भ्रष्टाचार नहोस् भन्नका लागि विशेष किसिमको अनुगमन गर्ने व्यवस्था पनि गरिएको हुन्छ । त्यहाँ कार्यरत कर्मचारीको सही किसिमले मूल्याङ्कन गर्न कार्य सम्पादन सूचकाङ्क (परफरमेन्स इन्डिकेटर्स) लागु गरिएको हुन्छ र राम्रो काम नगर्नेलाई त्यस कार्यालयबाट हटाउने गरिन्छ ।

ठूला करदाता कार्यालयको व्यवस्थाबाट राजस्वको संरक्षण हुने, कर परीक्षण कार्य प्रभावकारी हुने, बक्यौता असुली समयमा हुने तथा ठूला करदातालाई राम्रो सेवा दिई तिनीहरूको कर सहभागिताको स्तर बढ्ने मान्यता छ । कर सुधार सम्वन्धी कार्यको प्रयोग पनि ठूला करदाता कार्यालयवाट शुरु गरेर अन्य कार्यालयहरूमा विस्तार गरिने हुँदा ठूला करदाता कार्यालयमा दूरदृष्टि भएका सुधारवादी कर्मचारीको चयन गरिनु पर्दछ भन्ने मान्यता पनि छ ।

नेपालमा ठूला करदाताको कर परीक्षण गर्नका लागि शुरुमा मूल्य अभिवृद्धि कर विभागमा ठूला करदाता शाखाको व्यवस्था गरिएको थियो भने आन्तरिक राजस्व प्रशासनको स्थापना भएपछि ठूला करदाताका कर सम्वन्धी सम्पूर्ण कार्यहरू गर्ने उद्देश्यले विक्रम संवत् २०६० माघ १ गते काठमाडौमा एउटा ठूला करदाता कार्यालय खोलिएको थियो । यसैगरी मध्यमस्तरीय करदाताको प्रशासन गर्नका लागि विक्रम संवत् २०७५ मा एउटा मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालय स्थापना गरिएको थियो भने अन्य करदाताको प्रशासन गर्नका लागि आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरू स्थापना भएका छन ।

कम्प्यूटराइजेशन

राजस्व प्रशासनलाई सुधार गर्ने सन्दर्भमा यसलाई कम्प्यूटराइज गर्न पनि आवश्यक हुन्छ । कम्प्यूटर प्रणाली लागु गरिएमा राजस्व प्रशासनको काम कारवाही छिटो, छरितो तथा पारदर्शी हुन्छ । यसले गर्दा हाल विश्वभर राजस्व प्रशासनमा कम्प्यूटरको प्रयोग बढ्दो छ र विश्वका धेरै राजस्व प्रशासन पूर्ण रूपमा स्वचालित भैसकेका छन ।

नेपालमा पनि राजस्व प्रशासनमा कम्प्युटरको प्रयोग बढ्दै गएको छ । मूल्य अभिवृद्धि करलाई शुरु देखि नै कम्प्यूटर प्रणाली अन्तर्गत संचालन गर्ने योजना भए अनुसार यो कर लागु गर्नु पूर्व नै यस करको दर्ता, संकलन, भुक्तानी, निर्धारण सम्वन्धी विभिन्न मोडुलहरू तर्जुमा गरिएका थिए र यो कर विक्रम संवत्, २०५४ मार्ग १ मा लागु गरिएपछि शुरुमा मूल्य अभिवृद्धि कर विभागलाई कम्प्यूटराइज गरिएको थियो भने त्यसको केही महिनाको अनुभव पछि मूल्य अभिवृद्धि कर कार्यालयहरूलाई कम्प्यूटराइज गरिएको थियो ।

यसैगरी विक्रम संवत् २०५५ देखि आयकरलाई कम्प्युटराइज गर्ने प्रकिया शुरु भएको थियो । यस सन्दर्भमा सर्वप्रथम आयकर दर्ता मोडुल तयार गरिएको थियो । विक्रम संवत् २०५६ मार्ग १ गते काठमाडौं करदाता सेवा केन्द्र स्थापना भएपछि यस केन्द्रले पहिले जारी गरिएका आयकर नम्वरको सट्टा स्थायी लेखा नम्वरका नामले करदाताको अद्वितीय परिचय नम्वर (युनिक ट्याक्सपेयर आइडेन्टिफिकेशन नम्वर) जारी गर्न शुरु गरेको थियो । मूल्य अभिवृद्धि कर र आयकर प्रशासनको एकीकरण भएको सन्दर्भमा विक्रम संवत्, २०५८ श्रावण १ देखि मुलुकभर आयकर तथा मूल्य अभिवृद्धि करको लागि करदाताको परिचय नम्वरका रूपमा स्थायी लेखा नम्वर प्रयोग गर्ने गरियो र हाल यो नम्वर सबै करको प्रयोजनको लागि प्रयोग गरिएको छ। आयकर संकलन मोडुल विक्रम संवत् २०६० मा र आयकर निर्धारण मोडुल विक्रम संवत्, २०६१ मा लागु गरिएको थियो । त्यसपछि क्रमशः आयकर सम्वन्धी अन्य मोडुलहरू लागु गरिएका थिए भने अन्तःशुल्क लगायतका अन्य करहरूलाई पनि कम्प्युटराइज गरिएको छ ।

मूल्य अभिवृद्धि कर तथा आयकर सँगसँगै भन्सार प्रशासनलाई कम्प्यूटराइज गर्ने कार्य पनि गरिएको थियो । यस सन्दर्भमा संयुक्त राष्ट्र संघको व्यापार र विकास सम्मेलन (अंकटाड) ले विकसित गरेको भन्सार तथ्याङ्कका लागि स्वचालित प्रणाली (आशिकुडा) लागु गर्न तयारी गरेर शुरुमा प्रयोगात्मक रूपमा विक्रम संवत्, २०५५ वैशाखमा त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल भन्सार कार्यालयमा लागु गरिएको थियो । त्यसपछि भन्सार तथ्याङ्कका लागि स्वचालित प्रणालीलाई विक्रम संवत् २०५७ श्रावणमा वीरगंज भन्सार कार्यालयमा लागु गरिएको थियो भने यस प्रणालीलाई भैरहवा भन्सार कार्यालयमा विक्रम संवत् २०५७ आश्विनमा, विराटनगर भन्सार कार्यालयमा विक्रम संवत् २०५७ कार्तिकमा र काकडभित्ता भन्सार कार्यालयमा विक्रम

संवत्, २०५७ मंसिरमा लागु गरिएको थियो । त्यसपछि यसलाई अन्य भन्सार कार्यालयहरूमा विस्तार गरिएको थियो ।

अर्ध-स्वायत्त राजस्व प्राधिकरण वा राजस्व वोर्ड

परम्परागत रूपमा विभिन्न मुलुकमा राजस्व प्रशासन निजामती सेवाको एक महत्त्वपूर्ण अंगको रूपमा रहदै आएको छ । यस किसिमको व्यवस्था अन्तर्गत निजामती सेवा अनुसारका नियुक्ति, सरुवा, वढुवा, तलव, भत्ता, तथा अन्य सुविधा आदि सम्पूर्ण व्यवस्था राजस्व प्रशासनमा पनि लागु हुने हुँदा राजस्व प्रशासनलाई मात्र छुट्टै शीघ्र सुधार गर्न सहज हुँदैन । यसैले कतिपय मुलुकले राजस्व प्रशासनलाई छिटो सुधार गर्नका लागि यसलाई निजामती प्रशासनबाट अलग्याएर अर्ध-स्वायत्त प्रशासनको रूपमा स्थापना गरेका छन । यस अन्तर्गत राजस्व प्रशासनको आवश्यकता अनुसार नियुक्ति, वढुवा, सरुवा, वर्खास्ती तथा सुविधा सम्वन्धी व्यवस्था गर्न सकिने भएकोले यस प्रशासनलाई वढी व्यावसायिक, सक्षम, स्वायत्त तथा उत्तरदायी वनाउन सकिने हुंदा यसको प्रयोग विश्वमा बढ्दै गएको छ ।

यस किसिमको स्वायत्त राजस्व प्रशासनका वारेमा नेपालमा पनि करीव दुई दशक अगाडी चर्चा भै यस सम्वन्धी विभिन्न अध्ययन पनि गरिएका थिए । तर विगत डेढ दशकदेखि नेपालमा विभिन्न पदमा आवश्यकता तथा योग्यताभन्दा पनि राजनीतिक भागवण्डा, नातागोता तथा प्रभावशाली व्यक्तिसँगको सामिप्यका आधारमा नियुक्त गर्ने, “राम्रो मान्छे हाम्रो” भन्दा पनि “हाम्रो मान्छे राम्रो” भन्ने प्रवृत्ति वढेको र जताततै राजनीतिकरण बढ्दै गएको सर्न्दभमा राजस्व प्रशासनलाई निजामती सेवा वाहिर स्वायत्त प्रशासनको रूपमा गठन गरेमा यसको झनै बढी राजनीतिकरण हुन सक्ने भएकोले यस प्रशासनलाई निजामती सेवा भित्रै राखिनु पर्दछ र यसका कर्मचारहीरूको छनौट लोक सेवा आयोगले स्वतन्त्र र निश्पक्ष रूपमा गर्ने परम्परालाई निरन्तरता दिनु पर्दछ ।

राजस्व प्रशासनलाई वढी व्यावसायिक बनाउनका लागि भारत, पाकिस्तान तथा वंगलादेशमा जस्तो निजामती सेवा भित्रै राजस्व वोर्डको गठन गरेर यसलाई विशेषज्ञ प्रशासनका रूपमा विकसित गरिनु पर्दछ । यस सम्वन्धी ऐनको मस्यौदा समेत तयार भै सकेकोले त्यसलाई संसदबाट पारित गराई कार्यान्वयनमा लिनु पर्दछ । यस व्यवस्था अन्तर्गत राजस्व प्रशासनमा नियुक्ति हुनको लागि संभाव्य उम्मेद्वार हुनका लागि तोकिएको विषयमा न्यूनतम शैक्षिक योग्यता हुनु पर्दछ, छनौट भएका कर्मचारीलाई सेवा पूर्व र सेवाकालीन दीर्घकालीन तथा अल्पकालीन प्रशिक्षणहरू निरन्तर रूपमा दिनु पर्दछ र यसमा कार्यरत कर्मचारहीरूका लागि विशेष सुविधाहरूको प्रावधान गरिनु पर्दछ ।

कर्मचारी व्यवस्था

करको छनौट, संरचना तथा संचालन प्रक्रिया जतिसुकै राम्रो भएपनि र राजस्वको प्रशासनको सँगठनात्मक स्वरूपमा जतिसुकै सुधार गरिएपनि यदी यसमा कार्यरत कर्मचारीको योग्यता, अनुभव, क्षमता, मनोवृत्तिमा आदिमा सुधार भएन भने कर प्रणालीलाई सहि र प्रभावकारी रूपमा लागु गर्न सकिदैन । राजस्व प्रशासन एक किसिमको अर्धन्यायिक विशेषज्ञ प्रशासन हो जसले यसमा कार्यरत कर्मचारीमा अर्थ, वाणिज्य, कानून, तथा प्रविधि सम्वन्धी विशेष ज्ञान तथा अनुभवको अपेक्षा राख्दछ । यसैले यो प्रशासन विभिन्न देशमा छुट्टै विशेषज्ञ प्रशासनको रूपमा स्थापित भएको र त्यसको लागि योग्यता, अनुभव, सेवा, शर्त तथा सुविधाहरू पनि विशिष्ट प्रकारका हुने गरेको पाइन्छ ।

नेपालमा राजस्व प्रशासनलाई बढी व्यावसायिक बनाउनका लागि निजामती सेवा अन्तर्गत आर्थिक वर्ष २०४९/५० मा राजस्व समूह गठन गरिएको थियो, यसमा प्रवेश गर्नका लागि वाणिज्य, अर्थशास्त्र, कानून जस्ता विषयमा न्यूनतम शैक्षिक योग्यता तोकिएको थियो, र यस समूहवाट तालिम प्राप्त तथा अनुभवी कर्मचारी अन्यत्र सरुवा नहुने र अन्यत्रबाट यसमा कर्मचारी सरुवा भै आउन नसक्ने नीतिगत व्यवस्था भएको थियो । यसले गर्दा कर्मचारीमा राजस्व प्रशासनमा रहेर वृत्ति विकास गर्ने निश्चितता पैदा हुनका साथै राजस्व सम्वन्धी तालिम, अनुभव, शीप, ज्ञान आदिको राम्रो उपयोग हुने कुरा अपेक्षा गरिएको थियो । राजस्व प्रशासनलाई व्यावसायिक बनाउने क्रममा यो एउटा महत्त्वपूर्ण कदम थियो ।

तर विस्तारै राजस्व समूहमा प्रवेश गर्नका लागि वाणिज्य, अर्थशास्त्र वा कानून विषयमा न्यूनतम शैक्षिक योग्यता हासिल गर्नु पर्ने शुरुको अवधारणाका विपरीत केही कर्मचारहीरूलाई राजस्व समूह अन्तर्गत राख्न अन्य विषयहरू पनि समावेश गरिएका थिए भने केही समयपछि राजस्व समूहमा प्रवेश गर्नका लागि तोकिएको विषयमा न्यूनतम शैक्षिक योग्यता हुनु पर्ने प्रावधाननै खारेज गरिएको थियो । अर्कोतर्फ विक्रम सम्वत् २०५६ सालतिर राजपत्रांकित प्रथम श्रेणीमा राजस्व समूह नै खारेज गरिएको थियो । यसबाट राजस्व प्रशासन बढी व्यावसायिक, सक्षम र सबल प्रशासनको रूपमा विकसित हुनको सट्टा कमजोर हुने संभावना बढेको थियो ।

राजस्व प्रशासनका लागि लोकसेवा आयोगबाट लिइने परीक्षामा सम्भावित उम्मेद्वार हुनको लागि वाणिज्य, अर्थशास्त्र, कानून जस्ता विषयमा न्यूनतम शैक्षिक योग्यता हुनु पर्ने, लोक सेवा आयोगको परीक्षामा कर विषयको भार बढी हुनु पर्ने, लोकसेवा आयोगको परीक्षा उत्तिर्ण भएपछि राजस्व प्रशासनमा काम कारवाही शुरु हुनु पूर्व एक डेढ वर्षको सेवा पूर्व प्रशिक्षण पूरा गर्नु पर्ने र राजस्व प्रशासनमा प्रवेश गरिसकेपछि समय समयमा सेवाकालीन प्रशिक्षण पूरा गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिनु नितान्त आवश्यक छ । यसैगरी राजस्व प्रशासनका कर्मचारीले

वार्षिक रूपमा अनलाइन कोर्षमार्फत न्यूनतम केडिटको परीक्षा उत्तीर्ण गर्नैपर्ने प्रावधान लागु गर्दै जानु पर्दछ ।

निष्कर्ष

अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा राजस्व प्रशासनको सुधार गर्ने सन्दर्भमा लागु गरिएका राजस्व प्रशासन सम्वन्धी विभिन्न निकायको एकीकरण, कार्यमूलक सँगठनात्मक स्वरूप, करदाताको स्तर अनुसारका कार्यालयहरूको व्यवस्था (सिगमेन्टेसन), कम्प्यूटराइजेशन जस्ता विभिन्न सुधार कार्यहरू नेपालमा पनि गरिएका छन् र हाल यस प्रशासन अन्तर्गत मूलभूत रूपमा आन्तरिक राजस्व प्रशासन तथा भन्सार प्रशासनको व्यवस्था भएको छ । यी दुइटै प्रशासनको स्वरूप मोटामोटी रूपमा कार्यमूलक किसिमको छ र आन्तरिक राजस्व प्रशासन अन्तर्गत ठूला करदाता कार्यालय, मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालय, आन्तरिक राजस्व कार्यालय र करदाता सेवा कार्यालय छन् भने भन्सार प्रशासन अन्तर्गत मूल भन्सार कार्यालय, छोटी भन्सार कार्यालय र भन्सार जांचपास परीक्षण कार्यालय स्थापित भएका छन् ।

राजस्व प्रशासन सुधार गर्ने सन्दर्भमा राजस्व प्रशासनको सँगठनात्मक स्वरूपमा ठूलो परिवर्तनको आवश्यकता नभएपनि सामान्य किसिमले परिमार्जन गरेर पूर्ण रूपमा कार्यमूलक बनाइनु पर्दछ । यस प्रशासनलाई बढी व्यावसायिक बनाउनका लागि राजस्व वोर्ड गठन गरेर राजस्व प्रशासनमा प्रवेश गर्नका लागि वाणिज्य, अर्थशास्त्र, कानून जस्ता विषयमा न्यूनतम शैक्षिक योग्यता तोकिनु पर्दछ, यस प्रशासनमा प्रवेश गर्ने कर्मचारीका लागि दीर्घ, मध्यम तथा अल्पकालीन सेवापूर्व तथा सेवाकालीन प्रशिक्षण दिनु पर्दछ र यस प्रशासनको काम कारवाही छिटो, छरितो तथा पारदर्शी बनाउनका लागि कर सम्वन्धी कार्यहरूलाई पूर्ण रूपमा स्वचालित गरिनु पर्दछ ।

यसैगरी हाल विभिन्न मुलुकको राजस्व प्रशासनमा करदाताको गुनासो व्यवस्थापन (ग्रिभान्स ह्यान्डलिङ) र करदाता अधिवक्ता कार्यालय (ट्याक्सपेयर्स एडभोकेट अफिस) को व्यवस्था भएझैं हामीले पनि यस किसिमको व्यवस्था अपनाउनका लागि विचार गर्नु पर्दछ । करदाताको गुनासो व्यवस्थापन गर्ने व्यवस्था अन्तर्गत राजस्व प्रशासनको व्यवस्थापन तहमा नियमित रूपमा करदाताका गुनासाहरूको सुनाइ गरेर समस्याहरू सल्टाउने गरिन्छ भने करदाता अधिवक्ता कार्यालयले करदाताका नियमित प्रक्रियाद्वारा समाधान हुन नसकेका समस्याहरूको निराकरण गर्दछ ।

यसैगरी न्यूजिल्याण्ड लगायतका राजस्व सम्वन्धी असल अभ्यासहरू अपनाउने विभिन्न मुलुकमा कर सम्वन्धी कुनै पनि नयाँ कानून, विद्यमान कानूनमा गरिने संशोधन र त्यस कानूनलाई

कार्यान्वयन गर्न आवश्यक पर्ने नयाँ नियम तथा प्रक्रियाका वारेमा सरोकारावालाहरूसँग विस्तृत रूपमा छलफल गरेर मात्र अन्तिम रूप दिने गरिन्छ र नयाँ प्रावधान स्वीकृत भएपछि त्यसका वारेमा राजस्व प्रशासकलाई प्रशिक्षण तथा करदातालाई शिक्षित बनाएर मात्र लागु गर्ने प्रचलन छ । यसरी पूर्ण तयारी गरेर नयाँ प्रावधान लागु गर्ने प्रचलन बसालेमा नयाँ प्रावधान सहज किसिमले प्रभावकारी रूपमा लागु हुने हुँदा त्यस्तो प्रचालनले सुशासनलाई प्रवर्द्धन गर्दछ। यस किसिमको असल अभ्यास हाम्रो लागि पनि त्यतिकै सान्दर्भिक भएकोले यसलाई अपनाउँदै जानु पर्दछ ।

अर्कोतर्फ भूतप्रभावी गरेर कुनै व्यवस्था वा निर्णय लागु गर्ने प्रथाबाट स्वदेशी तथा विदेशी लगानी हतोत्साहित हुने, मुद्दा मामिला बढ्ने, राजस्व प्रशासन र करदाता बीच कचमच हुने, करको लागत बढ्ने र कर प्रणालीमाथि नै करदाताको विश्वास कम हुने हुँदा अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा यसलाई कुशासनको चरम उदाहरणको रूपमा लिइन्छ र सुशासन कायम भएका मुलुकहरूमा यसको प्रयोग गरिदैन । नेपालमा पनि सुशासन कायम गर्नु पर्ने आवश्यकता टड्कारो रूपमा देखा पर्दै गएको सन्दर्भमा कर मात्र होइन कुनै पनि नयाँ व्यवस्था भूतप्रभावी गरेर लागु गरिनु हुँदैन ।

राजस्व प्रशासनको मूल कार्य करदातामा कर सहभागितको विकास गरेर स्वयं कर निर्धारणको सिद्धान्तमा आधारित करहरूलाई सहि किसिमलेसमयमै तिर्ने वातावरण सिर्जना गर्नु भएकोले यसले करदाता शिक्षा कार्यक्रम व्यापक र निरन्तर रूपमा संचालन गरेर करदातालाई तिनीहरूले पूरा गर्नु पर्ने औपचारिकताका वारेमा पूर्ण रूपमा जानकारी गराउनु पर्दछ ।

करदातामा स्वयं कर सहभागिता बढाउने सन्दर्भमा सवभन्दा पछि अपनाइएको कदम कर प्रशासक तथा करदाता वीच विश्वास र सदव्यवहारको विकास गर्नु रहेको छ। विगतमा विभिन्न मुलुकमा राजस्व प्रशासनले कर परीक्षण, अनुसन्धान तथा कार्यान्वयनका माध्यमले करदाताले गरेका सकेसम्म धेरै गल्तिहरू पत्ता लगाइ तिनीहरूलाई कारवाही गरेर स्वयं कर सहभागिता बढाउने नीति अपनाउने गरेकोमा हाल स्वीडन लगायतका विभिन्न मुलुकको राजस्व प्रशासनले करदाताहरूलाई शुरु देखिनै राम्रो सेवा, सहयोग तथा शिक्षा प्रदान गरेर करदाताले गल्ति नै नगर्ने वातावरण सिर्जना गरेर तिनीहरूमा कर सम्वन्धी औपचारिकताहरू राम्रोसँग निभाउने वातावरण सिर्जना गर्नु रहेको छ। यो कुरा हाम्रो लागि पनि त्यतिकै सान्दर्भिक भएकोले हाम्रो राजस्व प्रशासले पनि त्यस्तो नीति अपनाउदै जानु पर्दछ ।

नेपालमा करीव दुई दशक अगाडी लागु गरिएको कर सुधार कार्यक्रमको सन्दर्भमा राजस्व प्रशासनमा विश्वमा लागु गरिएका प्राय सबै प्रयोगहरू अंगालिएका थिए र यस प्रशासनमा कार्यरत कर्मचारीको लागि निरन्तर रूपमा अनगिन्ति प्रशिक्षण कार्यक्रम तथा सम्भावित

करदातालाई करका विविध पक्षका वारेमा जानकारी गराउनका लागि व्यापक करदाता शिक्षा कार्यक्रम संचालन गरिएको थियो । यसैगरी कम्प्यूटर प्रणाली लागु गर्ने सन्दर्भमा पनि राजस्व प्रशासन अग्रगामी थियो । यसको परिणाम स्वरूप नेपालको सार्वजनिक प्रशासनमा राजस्व प्रशासन अग्रणी प्रशासनका रूपमा स्थापित भएको थियो । तर विगत केही वर्ष देखि राजस्व प्रशासनका कर्मचारीको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने देखि करदाता शिक्षासम्मका गतिविधिका साथै अन्य सुधारात्मक क्रियाकलापमा शिथिलता आएको छ। राजस्व संकलन बढाउन चुनौतिपूर्ण हुँदै गएको सन्दर्भमा राजस्व प्रशासनमा कार्यरत कर्मचारीको क्षमता अभिवृद्धि गर्न र करदातामा स्वयं कर सहभागिता बढाउन यस प्रशासनले युद्ध स्तरमा काम गर्न जरुरी भएको छ र अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा राजस्व सम्वन्धमा अपनाएका असल अभ्यासहरू अपनाई दक्षिण एशियामा नमूना प्रशासनको रूपमा स्थापित हुने लक्ष्य राख्नु पर्दछ ।

सन्दर्भसूची (References)

(क) नेपाली

मदन कुमार दाहाल र अन्य, उच्चस्तरीय कर प्रणाली सुधार कार्यदलको प्रतिवेदन, काठमाडौं, नेपाल, २०५२ ।

मधुकर शम्शेर राणा र अन्य, भन्सार प्रशासनको सुधार तथा आधुनिकीकरणका लागि सुझाव कार्यदल, अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं, नेपाल, २०६२ ।

रूप खड्का र अन्य, उच्चस्तरीय कर प्रणाली पुनरावलोकन आयोग, २०७१ को प्रतिवेदन, अर्थ मन्त्रालय, नेपाल सरकार, काठमाडौं, नेपाल, २०७२ ।

रूप खड्का, राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रको सुदृढिकरण, अर्थ मन्त्रालय, कामाण्डौं, नेपाल, २०५१ ।

(ख) अंग्रजी

Glenn Jenkins and Rup Khadka, Reengineering Tax System in Low-Income Countries: An Application to Nepal, Kluwer Law and Taxation Publishers, New York, USA, 2002.

Glenn Jenkins and Rup Khadka, Modernization of Tax Administration in Low-Income Countries: The Case of Nepal, CAER II Discussion Paper 68, Harvard Institute for International Development, Harvard University, Cambridge, USA, 2000.

Harvard University, Tax Reform in Nepal: A Comprehensive Review, Harvard University, USA, 1997.

Jaime Vázquez-Caro and Richard M. Bird, Benchmarking Tax Administrations

in Developing Countries: A Systemic Approach, International Center for Public Policy Working Paper Series, at AYSPS, GSU paper1104, International Center for Public Policy, Andrew Young School of Policy Studies, Georgia State University, USA, 2011.

Richard Bird, Smart Tax Administration, World Bank Publications - Reports 10152, The World Bank Group, Washington DC, USA, 2010.

Richard M. Bird and Milka Casanegra de Jantscher (edts), Improving Tax Administration In Developing Countries, International Monetary Fund, Washington DC, USA, 1992.

Roel Dom, Anna Custers, Stephen Davenport, and Wilson Prichard, Innovations in Tax Compliance, Building Trust, Navigating Politics, and Tailoring Reform, World Bank, Washington DC, USA, 2022

Rup Khadka, Modernizing Tax Administration in Nepal, Pairabi Publication, Kathmandu, Nepal, 2005.

Rup Khadka, Nepalese Taxation: A Path for Reform, Marburg Consult, Marburg, Germany, 1994.

TADAT Secretariate, "Swedish Tax Agency: Feared Tax Collector to Popular Service Agency" International Monetary Fund, Washington DC, USA, 2021.

USAID Leadership in Public Financial Management (LPFM), Detailed Guidelines for Improved Tax Administration in Latin America and the Caribbean, 2013.

■■

वित्तीय संघियतामा राजस्व बाँडफाँटको अभ्यास र आगामी कार्यदिशा

✍ डा. डि.बि.क्षेत्री

१. पृष्ठभूमि

नेपालको संविधान, २०७२ को तर्जुमा पश्चात देशको शासन प्रणाली एकात्मक राज्य व्यवस्थाबाट संघीय शासन प्रणालीमा रूपान्तरण भएको अर्धदशक व्यतित भइसकेको छ । संघियता नेपालको लागि नया व्यवस्था हो भने वित्तीय संघियता संघियताको मुटु हो । वित्तीय संघियता अन्तर्गत तीनै तहका सरकारको वीचमा कामको जिम्मेवारी बाँडफाँट, राजस्व स्रोतको बाँडफाँट, अन्तर सरकारी वित्त हस्तान्तरण र ऋण लिने विषयहरू पर्दछन । विभिन्न तहका सरकारको भूमिका, अन्तर सम्बन्ध, आर्थिक अधिकार र स्रोतको बाँडफाँट लगायतका विषयहरूको सम्वन्धमा संविधानले नै स्पस्ट व्यवस्था गर्ने अवधारणा सहितको वित्तीय संघियताको सिद्धान्तको प्रतिपादन अमेरिकी अर्थशास्त्री Richard A. Musgrave ले सन १९५९ मा गर्नु भएको र पछि आएर अर्थशास्त्री W. E. Oates ले सन १९७२ मा विकास गर्नु भएको हो । :usgrave ले वित्तीय संघियतालाई आफ्नो सिद्धान्तमा समष्टिगत् आर्थिक स्थायित्व (Macroeconomic stabilization), आयको पुनर्वितरण (Re-distribution of income) र स्रोतको कुशल विनियोजनमा (Efficient allocation of resources) को रूपमा व्याख्या गर्नु भएको छ । यसै गरी अर्थशास्त्री Oates को आफ्नै भनाईमा Fiscal Federalism is concerned with "understanding which functions and instruments are best centralized and which are best placed in the sphere of decentralized levels of government" वित्तीय संघियताका आधार स्तम्भ मध्ये अन्तर सरकारी वित्त हस्तान्तरण अन्तर्गत राजस्व बाँडफाँट संघीय सरकारबाट प्रदेश तथा स्थानीय तहमा साधन स्रोत हस्तान्तरण गर्ने एउटा महत्त्वपूर्ण माध्यम हो । वर्तमान संविधानले तीन तहका सरकारको एकल तथा साझा राजस्व अधिकारको व्यवस्था गरेको छ जस अन्तर्गत भन्सार महसूल, आयकर, मूल्य अभिवृद्धि कर, अन्तःशुल्क लगायतका मुख्य करहरू संघीय सरकारको अधिकार अन्तर्गत पर्दछन । राजस्व संकलनको मूख्य स्रोत संघीय सरकारमा रहेको परिप्रेक्ष्यमा राजस्व बाँडफाँट तथा अनुदान हस्तान्तरणको माध्यमबाट Vertical र Horizontal Fiscal Imbalance अर्थात Fiscal Gap को परिपूर्ति गरिन्छ । राजस्व बाँडफाँटबाट प्रदेश

✍ प्रमुख कर अधिकृत, आन्तरिक राजस्व कार्यालय, विराटनगर ।

तथा स्थानीय तहले प्राप्त गर्ने रकम आ-आफ्नो बार्षिक बजेटमा समावेश गरी आफैले कार्यक्रम बनाएर खर्च गर्न सक्ने हुनाले राजस्व बाँडफाँटलाई वित्तीय हस्तान्तरणको महत्त्वपूर्ण साधनको रूपमा लिइन्छ । यस लेखमा नेपालमा वित्तीय संघियतामा राजस्व बाँडफाँट सम्वन्धी संवैधानिक र कानूनी व्यवस्थाहरूको चर्चा गर्दै संघीय सरकारबाट प्रदेश र स्थानीय तहमा हुने राजस्व तथा रोयल्टी बाँडफाँट कार्यान्वयनको अनुभव र यसको प्रयोगका बारेमा चर्चा गरिएको छ। प्रदेश तथा स्थानीय तहवीच मात्र हुने राजस्व बाँडफाँटलाई यस लेखमा समेटिएको छैन ।

२. अन्तर सरकारी वित्त हस्तान्तरण र राजस्व बाँडफाँट

नेपालको विद्यमान संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था अनुसार राजस्व बाँडफाँट अन्तर सरकारी वित्त हस्तान्तरणको एउटा महत्त्वपूर्ण अंग हो। बर्तमान संविधानको धारा ६० मा उल्लेखित प्रावधान अनुसार नेपाल सरकारले अनुदान तर्फ वित्तीय समानीकरण अनुदान, सशर्त अनुदान, समपूरक अनुदान र विशेष अनुदान गरी चार प्रकारका अनुदान तथा राजस्व/रोयल्टी बाँडफाँटका माध्यमबाट प्रदेश तथा स्थानीय तहमा वित्तीय हस्तान्तरण गर्ने व्यवस्था रहेको छ । संविधानको उक्त धारामा प्रदेश सरकारले पनि स्थानीय तहमा वित्तीय हस्तान्तरण गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसैगरी अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ को दफा ६ मा उल्लेखित व्यवस्था अनुसार नेपाल सरकारले संकलन गर्ने राजस्वमध्ये मूल्य अभिवृद्धि कर र आन्तरिक उत्पादनबाट संकलन भएको अन्तःशुल्क तथा प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त रोयल्टीको बाँडफाँट सम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ । नेपाल सरकारले संकलन गरेको राजस्व संघ, प्रदेश र स्थानीय तहलाई न्यायोचित रूपमा वितरण गर्ने व्यवस्था मिलाउने तथा प्रदेश र स्थानीय तहले प्राप्त गर्ने वित्तीय हस्तान्तरणको परिमाण राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको सिफारिसमा हुने व्यवस्था वर्तमान संविधानले गरेको छ ।

नेपालमा अन्तर सरकारी वित्त हस्तान्तरणको मोडल

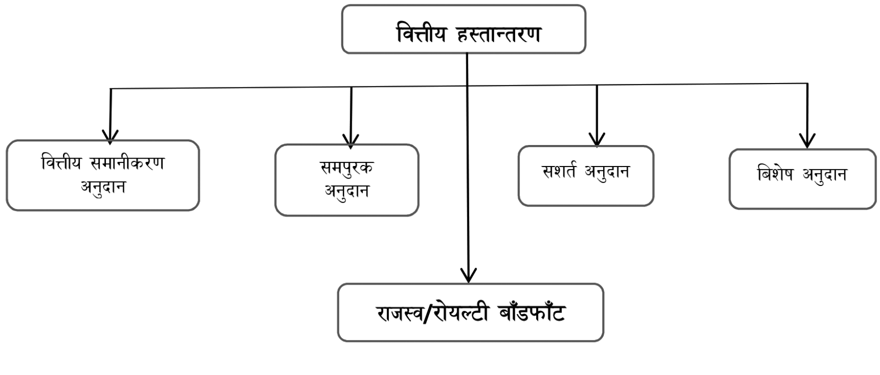

३. राजस्व बाँडफाँट सम्वन्धी सवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था

राजस्व बाँडफाँटका लागि लिइने आधार	
१.	जनसंख्या र जनसांख्यिक विवरण
२.	क्षेत्रफल
३.	मानव विकास सूचकाङ्क
४.	खर्चको आवश्यकता
५.	राजस्व सङ्कलनमा गरेको प्रयास
६.	पूर्वाधार विकास
७.	विशेष अवस्था

संविधानको धारा ६० राजस्व स्रोतको बाँडफाँट अन्तर्गत भएको प्रावधान अनुसार संघ, प्रदेश र स्थानीय तह बीच राजस्वको बाँडफाँट गर्दा सन्तुलित र पारदर्शी रूपमा गर्नु पर्ने, राजस्व बाँडफाँट सम्बन्धी संघीय ऐन बनाउँदा राष्ट्रिय नीति, राष्ट्रिय आवश्यकता, प्रदेश र स्थानीय तहको स्वायत्तता, प्रदेश र स्थानीय तहले जनतालाई पुऱ्याउनु पर्ने सेवा र उनीहरूलाई प्रदान गरिएको आर्थिक अधिकार, राजस्व उठाउन सक्ने क्षमता, राजस्वको सम्भाव्यता र उपयोग, विकास निर्माणमा गर्नुपर्ने सहयोग, क्षेत्रीय असन्तुलन, गरीबी र असमानताको न्यूनीकरण, वञ्चितीकरणको अन्त्य, आकस्मिक कार्य र अस्थायी आवश्यकता पूरा गर्न सहयोग गर्नु पर्ने विषयहरूमा ध्यान दिनु पर्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ । साथै अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ को दफा ६ मा मूल्य अभिवृद्धि कर तथा आन्तरिक अन्तःशुल्कको बाडँफाँट तथा प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त हने रोयल्टीको बाडँफाँटको सम्वन्धमा कानूनी व्यवस्था गरिएको छ । राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग ऐन, २०७४ दफा १५ ले नेपाल सरकार, प्रदेश तथा स्थानीय तहबीच र प्रदेश तथा स्थानीय तहबीच राजस्व बाँडफाँटका लागि लिनुपर्ने आधारहरूको व्यवस्था गरेको छ । यसरी लिइने आधारहरूमा जनसंख्या र जनसांख्यिक विवरण, क्षेत्रफल, मानव विकास सूचकाङ्क, खर्चको आवश्यकता, राजस्व सङ्कलनमा गरेको प्रयास, पूर्वाधार विकास र विशेष अवस्था रहेका छन ।

३.१ मूल्य अभिवृद्धि कर तथा आन्तरिक अन्तःशुल्कको बाँडफाँट

अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ को दफा ६ मा गरिएको प्रावधान अनुसार नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहबीच मूल्य अभिवृद्धि कर र आन्तरिक उत्पादनबाट उठेको अन्तःशुल्क रकम बाँडफाँट गर्न नेपाल सरकारले एक सङ्घीय विभाज्य कोष खडा गरी त्यस्तो रकम सो कोषमा जम्मा गर्ने व्यवस्था रहेको छ । उक्त विभाज्य कोषबाट प्रदेशहरूले प्राप्त गर्ने रकम प्रदेश विभाज्य कोष र स्थानीय तहहरूले प्राप्त गर्ने रकम स्थानीय विभाज्य कोषमा जम्मा गरिने छ ।

मूल्य अभिवृद्धि कर र आन्तरिक उत्पादनबाट उठेको अन्तःशुल्क बाँडफाँटको सूत्र			
राजस्व शीर्षक	**संघ**	**प्रदेश**	**स्थानीय**
मूल्य अभिवृद्धि कर	७०%	१५%	१५%
अन्तःशुल्क (आन्तरिक उत्पादन)	७०%	१५%	१५%

यसरी प्रदेश तथा स्थानीय तहबीच प्रस्तुत तालिकामा उल्लेख भए अनुसार राजस्व बाँडफाँट गर्दा ऐन बमोजिम उक्त करहरू संघ, प्रदेश र स्थानीय तहलाई क्रमशः ७०,१५ र १५ प्रतिशतको दरले बाँडफाँट हुने व्यवस्था रहेको छ । ऐनको व्यवस्था अनुसार बाँडफाँट हुने उपर्युक्तानुसारको राजस्व राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले तोकेको प्रस्तुत तालिकामा उल्लेख भए अनुसारको आधार एवं ढाँचामा प्रदेश तथा स्थानीय तहमा हस्तान्तरण हुने प्रावधान रहेको छ ।

३.२ प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त हुने रोयल्टीको बाँडफाँट

नेपालमा विद्यमान संवैधानिक र कानूनी व्यवस्था अनुसार पर्वतारोहण, विद्युत, वन, खानी तथा खनिज र पानी तथा अन्य प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त हुने रोयल्टी वापतको रकम तीन तहका सरकार वीच बाँडफाँट गरिन्छ । संविधनको धारा २५१ को व्यवस्था अनुसार संघीय सरकारको राजस्व अधिकार अन्तर्गत रहेको प्राकृतिक स्रोत बाट प्राप्त रोयल्टी बाँडफाँट सम्वन्धमा नेपाल सरकार, प्रदेश र स्थानीय तहको लगानी तथा प्रतिफलको हिस्सा निर्धारणको आधार तयार गरी राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले सिफारिश गर्ने प्रावधान रहेकोछ । तीन तहका सरकारका वीचमा प्राकृतिक स्रोतको बाँडफाँट सम्बन्धी विषयमा उठ्न सक्ने सम्भावित विवादको विषयमा अध्ययन अनसुन्धान गरी त्यसको निवारण गर्न समन्वयात्मक रूपमा काम गर्न सुझाव दिने काम संविधानले आयोगलाई प्रदान गरेकोछ ।

रोयल्टी बाँडफाँटका आधार

१. परिचालित प्राकृतिक स्रोतको अवस्थिति
२. प्राकृतिक स्रोतको परिचालनबाट प्रभावित क्षेत्र
३. परिचालित प्राकृतिक स्रोत उपरको निर्भरता
४. प्रतिफलबाट लाभन्वित जनसंख्या
५. प्राकृतिक स्रोतमा आश्रित जनसंख्या
६. प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण र दिगो व्यवस्थापनमा सहभागिता

अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ को दफा ७ ले गरेको व्यवस्था अनुसार नेपाल सरकारले आयोगको सिफारिशमा प्राकृतिक स्रोतको उपयोगबाट प्रभावित हुने प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई त्यसरी प्रभावित भएको अनुपातमा समन्यावयक रूपमा प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त रोयल्टीको बाँडफाँट गर्ने र यसरी बाँडफाँट हुने रोयल्टी नेपाल सरकारले एक संघीय विभाज्य कोष खडा गरी सो कोषमा जम्मा गरी बार्षिक रूपमा नेपाल सरकारले वितरण गर्ने प्रावधान

रहेकोछ। साथै उक्त ऐनले तोकेका रोयल्टी बाँडफाँटका आधारहरूमा परिचालित प्राकृतिक स्रोतको अवस्थिति, प्राकृतिक स्रोतको परिचालनबाट प्रभावित क्षेत्र, परिचालित प्राकृतिक स्रोत उपरको निर्भरता, प्रतिफलबाट लाभान्वित जनसंख्या, प्राकृतिक स्रोतमा आश्रित जनसंख्या तथा प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण र दिगो व्यवस्थापनमा सहभागिता पर्दछन ।

रोयल्टी बाँडफाँटको सूत्र			
रोयल्टी शीर्षक	**नेपाल सरकार**	**सम्वन्धित प्रदेश**	**सम्वन्धित स्थानीय तह**
पर्वतारोहण	५०%	२५%	२५%
विद्युत	५०%	२५%	२५%
वन	५०%	२५%	२५%
खानी तथा खनिज	५०%	२५%	२५%
पानी तथा अन्य प्राकृतिक स्रोत	५०%	२५%	२५%

उक्त आधारमा रोयल्टी बाँडफाँटको लागि राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले नेपाल सरकारमा सिफारिश गर्दछ । अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ ले गरेको व्यवस्था अनुसार पर्वतारोहण, विद्युत, वन, खानी तथा खनिज र पानी तथा अन्य प्राकृतिक स्रोत शीर्षकहरूमा संकलन हुने राजस्व तीन तहका सरकार वीच बाँडफाँटको लागि उल्लेखित तालिकामा खुलाएको सूत्र अनुसार संघ, प्रदेश र स्थानीय तह वीच क्रमशः ५०% २५% र २५% को हिसावले वितरण हुने प्रावधान रहेकोछ ।

४. राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको राजस्व बाँडफाँटको सिफारिश

संघबाट प्रदेश तथा स्थानीय तहमा जाने राजस्व बाँडफाँटको आधार एवं ढाँचा

क्र. सं.	आधार (सूचक)	आन्तरिक ढाँचा (उपसूचक भार%)	ढाँचा (जम्मा भार%)
१.	जनसंख्या र जनसांख्यिक विवरण क. कुल जनसंख्या, ख. आश्रित जनसंख्या	७० ३०	६०
२.	क्षेत्रफल		१५
३.	मानव विकास सूचकाङ्क		५
४.	खर्चको आवश्यकता		५
५.	राजस्व सङ्कलनमा गरेको प्रयास		३
६.	पूर्वाधार विकास १. सडकको घनत्व (सडकमा पहुँच) २. विद्युतको सवुधि (विद्युतमा पहुँच), ३. सूचना प्रविधिको सुविधा (सू. प्र.मा पहुँच) ४. खानेपानीको सुविधा (खानेपानीमा पहुँच) ५. सरसफाई (शौचालयको उपलब्धता)	६० १० १० १० १०	१०

क्र. सं.	आधार (सूचक)	आन्तरिक ढाँचा (उपसूचक भार%)	ढाँचा (जम्मा भार%)
७.	विशेष अवस्था १. अपाङ्गता भएको जनसंख्या २. आर्थिक सामाजिक असमानता।	२० ८०	२
	जम्मा		१००%

संविधानको धारा २५१ मा भएको प्रावधान अनुसार राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार अन्तर्गत संविधान र कानून बमोजिम संघीय सञ्चित कोषबाट संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारबीच राजस्वको बाँडफाँट गर्ने विस्तृत आधार र ढाँचा निर्धारण गर्ने तथा संघ र प्रदेश सरकारको राजस्व बाँडफाँट आधारको पुनरावलोकन गरी परिमार्जनको सिफारिस गने व्यवस्था गरीएको छ। यसरी संवैधानिक एवं कानूनी व्यवस्था अनुसार उल्लेखित आधारहरू अनुरूप राजस्व बाँडफाँटको आधार र ढाँचा तयार गर्ने कार्य आयोगले गर्दछ। उक्त आयोगले जनसंख्या, क्षेत्रफल, मानव विकास सूचकाङ्क, खर्चको आवश्यकता, राजस्व सङ्कलनमा गरेको प्रयास, पूर्वाधार विकास र विशेष अवस्था लगायतका सुचकहरूलाई आधार लिएर आर्थिक वर्ष २०७७०७८ देखि लागु हुने गरी राजस्व बाँडफाँटको लागि निर्धारण गरेको आधार एवं ढाँचा उल्लेखित टेवुलमा प्रस्तुत गरे अनुसार रहेको छ। आयोगले उपर्युक्त सूचकहरूको लागि क्रमशः ३०, १५, ५, ५, ३, १० र २ प्रतिशत भार तोकेको छ। राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग ऐन, २०७४ ले गरेको प्रावधान अनुसार आयोगले निर्धारण गरेको विस्तृत आधार र ढाँचा पाँच वर्षको लागि मान्य हुनेछ र आयोगले प्रत्येक पाँच वर्षमा पुनरावलोकन गरी नेपाल सरकारमा सिफारिस गर्नेछ।

५. राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको रोयल्टी बाँडफाँटको सिफारिश

राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगलाई देशमा उपलब्ध हुने प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त हुने रोयल्टी संघ, प्रदेश र स्थानीय तह बीचमा समन्यायिक तवरले बाँडफाँटका लागि सिफारिस गर्ने जिम्मेवारी संविधानले प्रदान गरेको छ। आयोगले सिफारिस गरी बाँडफाँट हुने विभिन्न् प्रकारका वित्तीय हस्तान्तरण मध्ये रोयल्टी बाँडफाँट पनि एक हो। आयोगले प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त रोयल्टी बाँडफाँटको सिफारिश गर्दा दिगो विकासको सिद्धान्त (Principle of Sustainable Development), पूर्वसावधानीको सिद्धान्त (Precautionary Principle), सार्वजनिक विश्वासको सिद्धान्त (Public Trust Doctrine), प्रदूषकले दायित्व बहन गर्ने सद्धान्त (Polluter's Pay Principle), प्राकृतिक स्रोत माथिको सार्वभौम अधिकारको सिद्धान्त (Principle of Sovereignty Over Natural

Resources) र लाभको समन्यायिक बाँडफाँटको सिद्धान्त (Principle of Equitable Sharing of Benefit) का मर्मलाई अनुसरण गरेको विषय आयोगका दस्तावेजमा उल्लेख गरेको पाईन्छ । वित्तीय संघियता लागु भए पछि आयोगले बर्षेनी सवै प्रकारका रोयल्टी बाँडफाँटको लागि आधार र ढाँचा तयार गरी नेपाल सरकारमा सिफारिश गर्दै आएकोछ। आयोगले आर्थिक वर्ष २०८०/०८१ को लागि सिफारिश गरे अनुसार को बाँडफाँटको सूत्र अनुसार प्राप्त गर्ने हिस्सा अनुसारको रोयल्टी रकम निकाल्ने विधि = (हिस्सा × संकलित रोयल्टी रकम = बाँडफाँट गरिने रोयल्टी रकम) रहेको छ । संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था अनुसार संघीय संचित कोषमा जम्मा भई तीन तहका सम्वन्धित आयोजनाबाट प्रभावित हुने सरकार वीच बाँडफाँट हुने विभिन्न शीर्षकका रोयल्टीको लागी आयोगले छुट्टाछुट्टै ढाँचा तयार गरी सिफारिश गर्दछ । आर्थिक वर्ष.२०८०/०८१ को लागि गरेको सिफारिश देहाय अनुसार रहेकोछ ।

५.१ पर्वतारोहणबाट प्राप्त रोयल्टी को हिस्सा बाँडफाँट सिफारिश

नेपालमा संसारको उच्च शिखर सगरमाथा लगायतका सयौं हिमाल तथा हिम श्रृंखला विद्यमान रहेको हुनाले पर्वतारोहणबाट राज्यले प्राप्त गर्ने रोयल्टी एउटा महत्त्वपूर्ण राजस्व स्रोतकोरूपमा रहेको छ भने यसको संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचमा समन्यायिकरूपमा वितरण गर्ने कार्य अर्को महत्त्वपूर्ण विषय हो ।

पर्वतारोहणबाट प्राप्त रोयल्टी बाँडफाँटको आधार एवं ढाँचा

क्र. सं.	आधार (सूचक)	आन्तरिक ढाँचा (उपसूचकको भार%)	ढाँचा (जम्मा भार%)
१.	भौगोलिक अवस्थिति अ. हिमालचुली रहेको स्थानीय तह आ. हिमालचुली रहेको स्थानीय तहसँग जोडएका स्थानीय तह	 ६० ४०	 ४०
२.	आधार शिविर रहेको स्थानीय तह		१०
३.	प्रभावित क्षेत्रको क्षेत्रफल अ. हिमालचुली रहेको स्थानीय तह आ. हिमालचुली रहेको स्थानीय तहसँग जोडएका स्थानीय तह	 ६० ४०	 २५
४.	प्रभावित क्षेत्रको जनसंख्या अ. हिमालचुली रहेको स्थानीय तह आ हिमालचुली रहेको स्थानीय तहसँग जोडएका स्थानीय तह	 ६० ४०	 २५
	जम्मा		१००%

संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था अनुसार संघीय सरकारको अधिकार क्षेत्र अन्तर्गत रहेको रोयल्टी वापतको रकम संघीय विभाज्य कोषमा जम्मा हुने र राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको सिफारिशमा प्रत्येक वर्ष वितरण गर्ने गरिन्छ । आयोगले रोयल्टी बाँडफाँटको आधार एवं ढाँचा सिफारिश गर्दा विभिन्न सूचकहरू तथा उप-सूचकहरूको भार निर्धारण गरेर सिफारिश गरेको हुन्छ । जस अनुसार भौगोलिक अवस्थितीको लागि ४० प्रतिशत, आधार शिविर रहेको स्थानीय तहको लागि १० प्रतिशत, प्रभावित क्षेत्रको क्षेत्रफलका लागि २५ प्रतिशत र प्रभावित क्षेत्रको जनसंख्यालाई २५ प्रतिशत भार दिएर सम्बन्धित प्रदेश तथा स्थानीय तहले प्राप्त गर्ने पर्वतारोहण वापतको रोयल्टीको हिस्सा निर्धारण गरी नेपाल सरकारमा सिफारिश गरेको छ । संवैधानिक आयोगले गरेको सिफारिश वमोजिम रोयल्टी बाँडफाँट गर्ने काम तथा कर्तव्य नेपाल सरकारको हुन्छ । आयोगले रोयल्टी बाँडफाँटको हिस्सा निर्धारण गर्दा प्राकृतिक स्रोतको उपयोगबाट प्रभावित हुने प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई प्रभावित भएको अनुपातमा समन्यायिकरूपमा वितरण गर्नुपर्ने व्यवस्था अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ ले गरेको छ र विभिन्न सूचकहरूको आधारमा आयोगबाट रोयल्टी बाँडफाँटको सिफारिश भएको छ ।

५.२ विद्युतबाट प्राप्त रोयल्टीको हिस्सा बाँडफाँट सिफारिश

विद्युतबाट प्राप्त रोयल्टी बाँडफाँटको आधार एवं ढाँचा

क्र. सं.	आधार (सूचक)	आन्तरिक ढाँचा (उपसूचकको भार%)	ढाँचा (जम्मा भार%)
१.	भौगोलिक अवस्थिति		
	क. मुख्य क्षेत्र (विद्युतका संरचनाहरू रहेको क्षेत्र)	५०	५०
	ख. प्रभावित क्षेत्र (आयोनाबाट प्रभावित क्षेत्र)	३०	
	ग. वरिपरिको क्षेत्र (आयोनास्थल वरिपरिको उपल्लो तटीय क्षेत्र)	२०	
२.	प्रभावित स्थानीय तहको क्षेत्रफल		
	क. मुख्य क्षेत्र (विद्युतका संरचनाहरू रहेको क्षेत्र)	५०	२५
	ख. प्रभावित क्षेत्र (आयोनाबाट प्रभावित क्षेत्र)	३०	
	ग. वरिपरिको क्षेत्र (आयोनास्थल वरिपरिको उपल्लो तटीय क्षेत्र)	२०	
३.	प्रभावित क्षेत्र (स्थानीय तह) को जनसंख्याा		
	क. मुख्य क्षेत्र (विद्युतका संरचनाहरू रहेको क्षेत्र)	५०	२५
	ख. प्रभावित क्षेत्र (आयोनाबाट प्रभावित क्षेत्र)	३०	
	ग. वरिपरिको क्षेत्र (आयोनास्थल वरिपरिको उपल्लो तटीय क्षेत्र)	२०	
	जम्मा		१००%

नेपालमा राजस्व संकलन तथा विदेशी मुद्रा आर्जन गर्न सकिने संभाव्य महत्त्वपूर्ण क्षेत्रकोरूपमा जल विद्युतलाई लिइन्छ । नेपालको संविधानको अनुसूँचीहरूमा व्यवस्था भए अनुसार जलविद्युत तीनै तहका सरकारको साझा अधिकारको सूचीमा व्यवस्था गरिएको छ भने संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको एकल अधिकार सूचीहरूमा समेत उल्लेख गरिएको छ। विद्युत ऐन, २०४९ मा भएको प्रावधान अनुसार जल विद्युत उत्पादन गर्ने कम्पनीहरूले जल विद्युतको व्यापारिक उत्पादनमा सरकारलाई रोयल्टी बुझाउनु पर्ने प्रावधान रहेको छ । यस्तो रोयल्टी संकलनको कार्य विद्युत विकास विभागबाट हुन्छ र उक्त रोयल्टी रकम नेपाल सरकारको छुट्टै विभाज्य कोषमा जम्मा गरिन्छ। यसरी नेपाल सरकारको विभाज्य कोषमा जम्मा भएको रोयल्टी रकम प्रभावित प्रदेश तथा स्थानीय तह र संघ सरकारका वीचमा भौगोलिक अवस्थिती, आयोगबाट प्रभावित स्थानीय तहको क्षेत्रफल, प्रभावित क्षेत्रको जनसंख्या लगायतका सूचकहरूको आधारमा राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले निर्धारण गरी सिफारिश गरेको ढाँचा एवं हिस्सा अनुसार नेपाल सरकारबाट बाँडफाँट/वितरण गरिन्छ। उक्त सूचकहरूको भार क्रमश: ५०, २५ र २५ प्रतिशत तोकिएको छ ।

५.३ वनबाट प्राप्त रोयल्टीको हिस्सा बाँडफाँट सिफारिश

संविधानको अनुसुची ९ मा भएको प्रावधान अनुसार वन, जङ्गल, पर्वतारोहण तथा प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त रोयल्टी संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको साझा अधिकार सूचिमा रहेको छ । साथै, अनुसूची ७ मा उल्लेख भएअनुसार अन्तर-प्रादेशिकरूपमा फैलिएको जङ्गल, वन संरक्षण क्षेत्र संघ र प्रदेशको साझा अधिकारको सूचीमा उल्लेख गरिएको छ। संवैधानिक व्यवस्था अनुसार राष्ट्रिय वनको परिचालन तथा व्यवस्थापन प्रदेश सरकारले गर्ने र संरक्षित क्षेत्रको संचालन तथा व्यवस्थापन संघीय सरकारबाट हुने प्रावधान रहेको छ। जस अनुसार राष्ट्रिय वन क्षेत्रबाट प्राप्त हुने रोयल्टी रकम प्रदेश सरकारबाट संकलन गरी संघीय विभाज्य कोषमा जम्मा गरिन्छ भने संरक्षित क्षेत्रबाट प्राप्त हुने रोयल्टी संघ सरकारले संकलन गरी संघीय विभाज्य कोषमा जम्मा गरिन्छ। राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगबाट वनको रोयल्टी र संरक्षित क्षेत्रको रोयल्टीको बाँडफाँटको लागि भिन्न भिन्न आधार एवं ढाँचा निर्धारण गरी नेपाल सरकारमा सिफारिश गर्दछ।

५.३.१ राष्ट्रिय वनबाट प्राप्त रोयल्टीको हिस्सा बाँडफाँट सिफारिश

राष्ट्रिय वनबाट प्राप्त रोयल्टी बाँडफाँटको आधार एवं ढाँचा

क्र.सं.	आधार (सूचक)	ढाँचा (प्रतिशतमा)
१.	वनको अवस्थिति (वन रहेको स्थानीय तह)	२०
२.	वनको क्षेत्रफल (स्थानीय तहमा रहेको वनको क्षेत्रफल)	४०
३.	स्थानीय तहको जनसंख्या	२०
४	वनमा आश्रित जनसंख्या	१०
५	वनको संरक्षण र दिगो व्यवस्थापनमा सहभागिता	१०
	जम्मा	१००%

वन क्षेत्रलाई व्यवस्थित गर्ने प्रयोजनका लागि नेपाल सरकारले राष्ट्रिय वन, संरक्षण क्षेत्र, सामुदायिक वन, साझेदारी वन, कवुलियती वन र धार्मिक वनकोरूपमा वर्गिकरण गरेको छ भने यसको व्यवस्थापन तथा परिचालन प्रदेश सरकारबाट हुन्छ । राष्ट्रिय वनबाट प्राप्त हुने रोयल्टी रकम बाँडफाँटको लागि आयोगले निर्धारण गरी नेपाल सरकारमा सिफारिश गरेको आधार एवं ढाँचामा वन रहेको स्थानीय तहको जनसंख्या, वनमा आश्रित जनसंख्या र वनको संरक्षण र दिगो व्यवस्थापनमा सहभागिता लगायतका सूचकहरूको लागि छुट्टा छुट्टै भार तोकेर सिफारिश गरेको छ । जस अनुसार सबै भन्दा बढी भार ४० प्रतिशत स्थानीय तहमा रहेको वनको क्षेत्रफललाई दिईएको छ भने वनको अवस्थिति र स्थानीय तहको जनसंख्यालाई २०-२० प्रतिशत तथा वनमा आश्रित जनसंख्या र वनको संरक्षण तथा दिगो व्यवस्थापनमा सहभागिता सूचकलाई १०-१० प्रतिशत भार दिईएको छ ।

५.३.२ संरक्षित क्षेत्रबाट प्राप्त रोयल्टीको हिस्सा बाँडफाँट सिफारिश

संरक्षित क्षेत्रबाट प्राप्त रोयल्टी बाँडफाँटको आधार एवं ढाँचा

क्र.सं.	आधार (सूचक)	ढाँचा (प्रतिशतमा)
१	स्थानीय तहमा मध्यवर्ती क्षेत्र/संरक्षण क्षेत्रको अवस्थिति	१०
२	मध्यवर्ती क्षेत्र/संरक्षण क्षेत्रमा पर्ने स्थानीय तहको क्षेत्रफल	४०
३	मध्यवर्ती क्षेत्र/संरक्षण क्षेत्रमा पर्ने स्थानीय तहको जनसंख्या	३५
४	मध्यवर्ती क्षेत्र/संरक्षण क्षेत्रको संरक्षण र दिगो व्यवस्थापनमा सहभागिता	१५
	जम्मा	१००%

हाल नेपालमा २० वटा संरक्षित क्षेत्रहरू रहेकोमा १२ वटा राष्ट्रिय निकुन्ज, एउटा वन्यजन्तु आरक्ष, एउटा शिकार आरक्ष र ६ वटा संरक्षण क्षेत्र पर्दछन । साथै राष्ट्रिय निकुन्ज तथा वन्यजन्तु आरक्ष अन्तर्गत ११ वटा मध्यवर्ती क्षेत्र तोकिएका छन् । उपर्युक्त

अनुसारका संरक्षण क्षेत्रहरूबाट प्राप्त हुने रोयल्टी नेपाल सरकारको विभाज्य कोषमा जम्मा गरिन्छ । यसरी जम्मा भएको रोयल्टी रकम बाँडफाँटका लागि राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले लिने आधार सूचकहरूमा स्थानीय तहमा मध्यवर्ती क्षेत्र/संरक्षण क्षेत्रको अवस्थिती, सो क्षेत्रमा पर्ने स्थानीय तहको क्षेत्रफल, सो क्षेत्रमा रहेका स्थानीय तहको जनसंख्या र सो क्षेत्रको संरक्षण तथा दिगो व्यवस्थापनमा सहभागिता पर्दछन् र उक्त सूचकहरूको लागि तोकेको भार क्रमशः १०, ४०, ३५ र १५ प्रतिशत रहेको छ ।

५.४ खानी तथा खनिजबाट प्राप्त रोयल्टीको हिस्सा बाँडफाँट सिफारिश

खानी तथा खनिजबाट प्राप्त रोयल्टी बाँडफाँटको आधार एवं ढाँचा

क्र. सं.	आधार (सूचक)	आन्तरिक ढाँचा (उपसूचकको भार%)	ढाँचा (जम्मा भार%)
१.	भौगोलिक अवस्थिति अ. खानी उत्खनन् क्षेत्र रहेको स्थानीय तह (Quarry Area) आ. खानी उत्खननका लाति अनमुति दिईएको खनिज क्षेत्र (Lease Area)	६० ४०	५०
२.	प्रभावित क्षेत्रको क्षेत्रफल (Affected Area)		३०
३.	प्रभावित जनसंख्या (Affected Population)		२०
	जम्मा		१००%

नेपाल भित्र निजी वा सरकारी स्वामित्वमा रहेको जुनसुकै जमिनको सतह वा भुगर्भ भित्र रहेको वा पाईएको सम्पूर्ण खनिज पदार्थ नेपाल सरकारको सम्पत्ति हुने व्यवस्था खानी तथा खनिज पदार्थ ऐन, २०४२ ले गरेको छ । खानी उत्खननको लागि अनुमति प्राप्त व्यक्ति तथा सँस्थाले खनिज पदार्थको प्रकार, गुणस्तर र परिमाणको आधारमा तोकिएको दर रेटमा रोयल्टी दाखिला गर्नुपर्ने व्यवस्था उक्त ऐनले गरेको छ । खानी तथा भुगर्भ विभागको तथ्याङ्क अनुसार हालसम्म नेपालमा चुनढुङ्गा, कोईला, खरी, सिसा, मार्वल, रातोमाटो लगायत १७ प्रकारका खनिजहरू उत्खनन भएको उल्लेख छ । उल्लेखित खनिजजन्य पदार्थहरूको उपयोगबाट प्राप्त हुने रोयल्टी रकम नेपाल सरकारको विभाज्य कोषमा जम्मा गरिन्छ । यसरी संकलित रोयल्टी अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ को व्यवस्था अनुसार आयोगको सिफारिशमा प्राकृतिक स्रोतको उपयोगबाट प्रभावित हुने प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई प्रभावित भएको अनुपातमा समन्यायिक तवरले रोयल्टीको बाँडफाँट गरिन्छ । आयोगले खानी तथा खनिजबाट प्राप्त रोयल्टी बाँडफाँटको लागि लिएका आधार सूचकहरूमा भौगोलिक अवस्थिती, प्रभावित क्षेत्रको क्षेत्रफल र प्रभावित जनसंख्या रहेका छन् भने ती सूचकको भार क्रमशः ५०, ३० र २० प्रतिशत रहेको छ ।

६. राजस्व बाँडफाँट/हस्तान्तरण को अवस्था

वर्तमान संविधान लागु भएपछि वित्तीय संघियता कार्यान्वयनको पाच वर्ष व्यतित भइसकेको छ । राजस्व संकलनको मूख्य स्रोत नेपाल सरकारमा रहेको सन्दर्भमा प्रदेश तथा स्थानीय तहको राजस्व क्षमता र खर्चको आवश्यकताको खाडल, Fiscal Gap परिपूर्तिको लागि नेपाल सरकारको कोषमा जम्मा भएको तोकिएका राजस्वहरू विभिन्न माध्यमबाट हस्तान्तरण गर्ने व्यवस्था रहेकोमा राजस्व बाँडफाँट एउटा महत्त्वपूर्ण औजारको रूपमा रहेको छ । अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ ले तोकेको परिमाण अनुसार संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले निर्धारण गरी सिफारिश गरेको ढाँचामा प्रदेश तथा स्थानीय तहहरूमा समन्यायिकरूपमा राजस्व बाँडफाँट गरिन्छ । संघ, प्रदेश र स्थानीय तहवीच आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ देखि आर्थिक वर्ष २०७८/०७८ सम्म भएको मूल्य अभिवृद्धि कर, आन्तरिक अन्तःशुल्क र रोयल्टी बाँडफाँट तथा हस्तान्तरणलाई देहाय अनुसार उल्लेख गरिएको छ ।

६.१ मूल्य अभिवृद्धि कर बाँडफाँट/हस्तान्तरणको अवस्था

मूल्य अभिवृद्धि कर संघीय सरकारले संकलन गर्ने वस्तु तथा सेवाको आपूर्तिमा लाग्ने एउटा अप्रत्यक्ष कर हो । अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ ले गरेको व्यवस्था अनुसार मूल्य अभिवृद्धि कर वापत संकलन भएको राजस्व रकम संघ, प्रदेश र स्थानीय तहवीच क्रमशः ७०, १५ र १५ प्रतिशतका दरले बाँडफाँट/हस्तान्तरण हुँदै आएको छ। प्रस्तुत तालिकामा आर्थिक वर्ष २०७५ । ०७६ देखि २०७८ । ०७९ सम्मको मू.अ.कर बाँडफाँटको अवस्थालाई चित्रण गरिएको छ । नेपाल सरकारले संकलन गर्ने मू.अ.करमा वृद्धि भएको अवस्थामा सोको बाँडफाँट/हस्तान्तरणमा पनि वृद्धि भएको छ भने घटेको अवस्थामा बाँडफाँट/हस्तान्तरणमा पनि कमि आएको छ ।

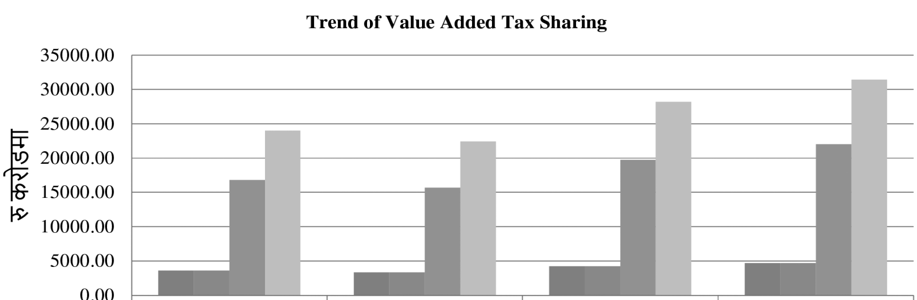

	F/Y 2075/76	F/Y 2076/77	F/Y 2077/78	F/Y 2078/79
Province	3601.67	3358.55	4228.72	4713.42
Local level	3601.67	3358.55	4228.72	4713.42
Federal	16807.79	15673.23	19734.03	21995.96
Total	24011.13	22390.33	28191.47	31422.80

स्रोतः विभिन्न आर्थिक वर्ष.का आर्थिक सर्वेक्षणहरू

आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ मा कुल मू.अ.कर संकलन रु. २ खर्ब ४० करोड रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०७६/०७७ मा घटेर रु.२ खर्ब २४ करोड रहेको र आर्थिक वर्ष २०७७/०७८ तथा २०७८/०७९ मा क्रमशः रु. २ खर्ब ८२ करोड तथा ३ खर्ब १४ करोड रहेको छ। राजस्व संकलनको अनुपातमा कानूनी व्यवस्था अनुसार तत तत तहमा Vertically Allocate हुने र राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको सिफारिश अनुसार Horizontally वितरण हुने, प्रदेश तथा स्थानीय तहले आफ्नो तजबिजले खर्च गर्न पाउने तथा खर्च नभएको रकम फिर्ता गर्नु नपर्ने र आगामी आर्थिक वर्षको बजेटमा समावेश गर्न सकिने हुनाले राजस्व बाँडफाँटलाई वित्तीय संघियताको Beauty पनि मानिन्छ।

६.२ आन्तरिक अन्तःशुल्क बाँडफाँट/हस्तान्तरणको अवस्था

अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ ले आन्तरिक उत्पादनमा लाग्ने अन्तःशुल्कबाट संकलन भएको रकम संघ, प्रदेश र स्थानीय तह वीचमा क्रमशः ७०, १५ र १५ प्रतिशतको हिसाबले बाँडफाँट गर्ने व्यवस्था गरेको छ। मूल्य अभिवृद्धि कर जस्तै यो कर पनि एउटा अप्रत्यक्ष कर हो। यसरी उठेको अन्तःशुल्क रकम नेपाल सरकारको विभाज्य कोषमा जम्मा हुन्छ। ऐनले तोके अनुसारको हिस्सा सरकारका तीन तहमा Vertically हस्तान्तरण हुने र प्रदेश तथा स्थानीय तहमा बाँडफाँट हुने रकम राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले सिफारिश गरेको ढाँचा/सूत्र अनुसार सवै प्रदेश तथा स्थानीय तहहरूमा Horizontally वितरण/हस्तान्तरण गरिन्छ।

प्रस्तुत तालिकामा आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ देखि २०७८/०७९ सम्मको आन्तरिक अन्तःशुल्क वापत संकलन भएको राजस्व बाँडफाँटको अवस्थालाई चित्रण गरिएको छ।

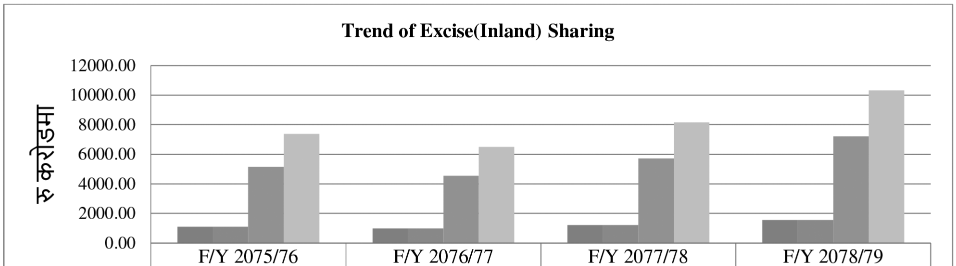

	F/Y 2075/76	F/Y 2076/77	F/Y 2077/78	F/Y 2078/79
Province	1106.30	975.00	1223.78	1546.92
Local level	1106.30	975.00	1223.78	1546.92
Federal	5162.73	4550.00	5710.97	7218.96
Total	7375.33	6500.00	8158.53	10312.80

स्रोतः विभिन्न आर्थिक वर्ष.का आर्थिक सर्वेक्षणहरू

आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ मा आन्तरिक उत्पादनमा लाग्ने अन्तःशुल्कको संकलन रु. ७३ अर्ब ७५ करोड रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०७६/०७७ मा घटेर रु. ६५ अर्ब

रहेको छ भने आर्थिक वर्ष २०७७/०७८ मा वृद्धि भएर रु. ८१ अर्ब ५९ करोड तथा आर्थिक वर्ष २०७८/०७९ मा १ खर्ब ३ अर्ब १३ करोड रहेको छ । संकलित रकम कानूनी व्यवस्था अनुसार आयोगको सिफारिशमा तत तत सरकारमा हस्तान्तरण हुने हुनाले यसलाई पनि वित्तीय संघियताको उपलब्धीको रूपमा लिईन्छ ।

६.३ रोयल्टी बाँडफाँट/हस्तान्तरणको अवस्था

नेपालको संविधान तथा अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ ले देशमा उपलब्ध हुने प्राकृतिक तथा वित्तीय स्रोतको समन्यायिक ढंगले बाँडफाँट गर्ने सिफारिश गर्ने अधिकार राष्ट्रिय प्राकृतिक तथा वित्त आयोगलाई प्रदान गरेको छ । विभिन्न प्रकारका प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त हुने रोयल्टी वापतको रकम संघीय सरकार र परियोजनाबाट प्रभावित प्रदेश तथा स्थानीय तहमा वितरण गरिन्छ । प्राकृतिक स्रोतको बाँडफाँट सम्बन्धमा आवश्यक अध्ययन अनुसन्धान गरी सुझाव प्रदान गर्ने जिम्मेवारी पनि संविधानले आयोगलाई नै प्रदान गरेको छ । विभिन्न प्रकारका प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त हुने रोयल्टी रकम नेपाल सरकारको विभाज्य कोषमा जम्मा गरिन्छ र आयोगले सिफारिश गरेको ढाँचा तथा हिस्सा अनुसार प्रभावित प्रदेश तथा स्थानीय तहमा बाँडफाँट/हस्तान्तरण हुन्छ ।

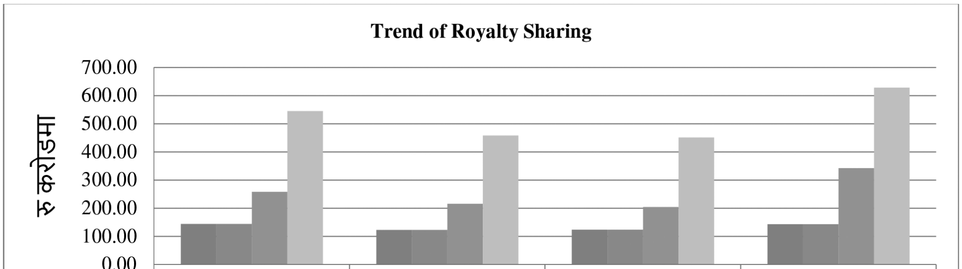

	F/Y 2075/76	F/Y 2076/77	F/Y 2077/78	F/Y 2078/79
Province	143.23	121.66	123.07	143.07
Local level	143.76	121.66	123.07	143.07
Federal	257.77	214.80	204.38	342.20
Total	544.76	458.12	450.52	628.34

स्रोतः विभिन्न आर्थिक वर्ष.का आर्थिक सर्वेक्षणहरू

विभिन्न आर्थिक वर्षहरूका आर्थिक सर्वेक्षणबाट उपलब्ध तथ्याङ्कहरूको आधारमा तयार गरिएको प्रस्तुत टेवुलमा उल्लेख भए अनुसार आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ मा रु ५ अर्व ४५ करोड रोयल्टी संकलन भएकोमा आर्थिक वर्ष.२०७६/०७६ मा सो बाट घटेर रु. ४ अर्ब ५८ करोड तथा आर्थिक वर्ष २०७७/०७८ मा रु. ४ अर्ब ५१ करोड रहेको छ भने आर्थिक वर्ष २०७८/०७९ मा वृद्धि भएर रु. ६ अर्ब २८ करोड रहेको छ ।

संकलित रोयल्टी रकम ऐनले तोकेको प्रावधान अनुसार प्रदेश तथा स्थानीय तहमा हस्तान्तरण भएको छ ।

७. निचोड तथा सुझाव

वित्तीय संघियता कार्यान्वयनका पाँच वर्ष व्यतित भइसकेको सन्दर्भमा विश्वका संघीय शासन प्रणाली अवलम्वन गरेका मुलुकहरूको विगत इतिहासलाई विश्लेषण गर्दै यस क्षेत्रका अन्तर्राष्ट्रिय विज्ञहरूबाट विभिन्न मञ्चहरूमा समय समयमा व्यक्त भएका धारणा अनुसार नेपालमा वित्तीय संघियता कार्यान्वयनमा छोटो अवधिमा राम्रो सफलता प्राप्त गरेको औंल्याईएको पाईन्छ । वित्तीय संघियता अन्तर्गत वित्त हस्तान्तरणको एउटा महत्त्वपूर्ण अंश राजस्व तथा रोयल्टी बाँडफाँटको पाँच वर्षको कार्यान्वयनको अवस्था सन्तोषप्रद देखिएको छ । मूल्य अभिवृद्धि कर तथा आन्तरिक अन्तःशुल्क वापतको रकम हस्तान्तरण सम्बन्धमा अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ को तर्जुमाकै अवधिमा पनि बाँडफाँटको हिस्साको सम्बन्धमा संघीय संसद तथा प्रदेश एवं स्थानीय तहका पदाधिकारहीरूबाट विभिन्न किसिमका मतमतान्तर वीच सो ऐन अनुसार संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा क्रमशः ७०, १५ र १५ प्रतिशतको दरले बाँडफाँट गर्ने गरी ऐन तर्जुमा भएको थियो । हाल पनि प्रदेश तथा स्थानीय तहको विधायिकी नेतृत्व तथा सरकार प्रमुखहरूबाट संघ सरकारले संकलन गरको राजस्व न्यून मात्रामा मात्र बाँडफाँट भयो र साधन स्रोत केन्द्र मै केन्द्रित भयो भन्ने आवाजहरू यदाकदा आउने गरेको पाईन्छ । वास्तविकता तर्फ विचार गर्ने हो भने नेपाल सरकारको अनिवार्य दायित्व अन्तर्गत पर्ने खर्च शीर्षकहरू जस्तै आन्तरिक तथा वाह्य ऋणको सावाँ व्याज, अवकाश प्राप्त राष्ट्रसेवकको पेन्सन, विभिन्न प्रकारका सामाजिक सुरक्षा भत्ता, निजामती, शिक्षक, सेना, प्रहरी लगायतको तलव, भत्ता तथा संघीय सरकारको संचित कोष माथि व्यभार हुने साधारण खर्च तथा संविधानले तोकेका संघीय सरकारको एकल अधिकार अन्तर्गतका कार्य सम्पन्न गर्ने लगायतको दायित्व अधिक हुने हुनाले स्वभाविकरूपमा केन्द्र सरकारमा साधन स्रोतको ठूलो राशी रहनुपर्ने अपरिहार्य आवश्यकता हुन्छ । तथापी राजस्व बाँडफाँट मात्र नभई अन्य ४ प्रकारका अनुदानबाट पनि प्रदेश तथा स्थानीय तहमा वित्त हस्तान्तरण हुँदै आएको छ । प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त रोयल्टी रकमको बाँडफाँट सम्बन्धमा पनि ५० प्रतिशत रोयल्टी रकम केन्द्र सरकारमा केन्द्रित रह्यो भन्ने आवाज प्रदेश तथा स्थानीय तहबाट यदाकदा आउने गरेको छ । यस्तो रोयल्टी रकम प्रभावित क्षेत्रका वासिन्दाको हितमा हुने गरी समन्यायिक ढंगबाट वितरण गर्नका लागि राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले निर्धारण गरी सिफारिश गरेको ढाँचा एवं हिस्सा अनुसार नै सम्वन्धित परियोजनाको रोयल्टी बाँडफाँट हुने गरेको छ । यसरी वित्तीय

संघियता कार्यान्वयनको अर्धदशकमा नै राजस्व तथा रोयल्टी बाँडफाँटको प्रयोगबाट प्राप्त भएको Lesson को समिक्षा गर्दै आगामी दिनहरूमा वित्तीय संघियताको सफल कार्यान्वयनमा यस क्षेत्रको महत्त्वपूर्ण योगदान हुने विश्वास लिन सकिन्छ भने आगामी दिनको लागि यस सम्बन्धमा विचारणीय केही पक्षहरू देहाय वमोजिम उल्लेख गरिएको छ ।

- मूल्य अभिवृद्धि कर तथा आन्तरिक अन्तःशुल्क बाँडफाँट गर्दा आर्थिक वर्षको अन्तिम महिनाको सबै राजस्व सोही आर्थिक वर्षमा हस्तान्तरण नगरी आगामी आर्थिक वर्षमा हस्तान्तरण गर्दा सम्बन्धित आर्थिक वर्षको राजस्व बाँडफाँट वास्तविक यकिन नहुने विषय आयोगबाट समेत औल्याईएको सम्बन्धमा यसतर्फ विचार गरी आवश्यक व्यवस्था मिलाउन उपयुक्त हुन्छ ।
- प्रत्येक वर्ष वित्तीय हस्तान्तरण पुस्तिकामार्फत राजस्व बाँडफाँटको अनुमान प्रस्तुत गरे अनुसार सो कै आधारमा प्रदेश तथा स्थानीय तहले आ-आफ्नो बार्षिक बजेट तथा कार्यक्रम तयार गर्ने हुँदा यस्तो प्रस्तावित रकम विगत वर्षको तथ्याङ्कहरूको विश्लेषण गरेर यथासंभव वास्तविक हस्तान्तरण हुन सक्ने रकमसँग मेल खाने गरी हस्तान्तरणको प्रस्ताव भएमा प्रदेश तथा स्थानीय तहको बजेट तथा कार्यक्रमको कार्यान्वयनमा सजिलो हुन्छ ।
- विशेष कारणवस राजस्व संकलनको लक्ष्य नपुग्ने अवस्था सृजना भएको खण्डमा नेपाल सरकारले समयमै प्रदेश तथा स्थानीय तहमा जानकारी दिनु आवश्यक हुन्छ जसबाट प्रदेश तथा स्थानीय तहले आ-आफ्नो कार्यक्रम संशोधन गर्न सक्दछन् ।
- प्रदेश तथा स्थानीय तहको स्रोत व्यवस्थापनमा चुनौती रहेको अवस्था छ । आ-आफ्नो वार्षिक बजेटको ठूलो अंश केन्द्र सरकारमा निर्भर हुनु परेको छ । यस परिप्रेक्ष्यमा आफ्नो अधिकार क्षेत्र अन्तर्गत संविधानले प्रदत्त गरेको राजस्व संकलन वृद्धि गर्न राजस्वको दायरा फराकिलो बनाउने, राजस्व संकलनमा वृद्धि गर्न जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने, अध्ययन अनुसन्धान गर्ने र आन्तरिक राजस्व परिचालनमा ध्यान दिनु जरुरी छ जबकी आफ्नो आन्तरिक स्रोतबाट अधिकांश साधारण खर्च व्यहोर्न सकियोस् ।
- राजस्व तथा रोयल्टी बाँडफाँट बापत केन्द्र सरकारबाट प्राप्त रकम सबै साधारण खर्चतर्फ मात्र विनियोजन नगरी विकास निर्माणका कार्यक्रम खर्चतर्फ पनि विनियोजन गर्नु पर्दछ जसबाट जनताको जीवनस्तर उकास्नमा मद्दत पुग्दछ ।
- प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त रोयल्टी बाँडफाँट सम्वन्धमा सम्वन्धित परियोजनाबाट

प्रभावित क्षेत्रको यथार्थ पहिचान गरी वास्तविक पिडित तथा सरोकारवाला प्रभावित क्षेत्रमा समन्यायिक रूपमा वितरणको लागि विश्वका प्राकृतिक स्रोतमा धनी मुलुकहरूको असल अभ्यास समेतको अध्ययन गरी रोयल्टी बाँडफाँटको कार्यलाई वास्तवमै समन्यायिक बनाउने तर्फ सम्वद्ध पक्षबाट पहल गर्नु पर्दछ ।

- प्राकृतिक स्रोतको उपलब्धता नभएका र कुनै पनि प्रकारको रोयल्टी बाँडफाँटको रकम प्राप्त गर्न नसकेका एवं आर्थिक विकासमा पछि परेका प्रदेश तथा स्थानीय तहहरूलाई पनि रोयल्टी बाँडफाँटको केही हिस्सा प्राप्त गर्ने व्यवस्था हुन आयोगबाट समेत सुझाव प्रदान भएको विषय विचारणीय रहेकोछ ।
- रोयल्टी बाँडफाँट तथा उपयोगको सम्बन्धमा उठेका विभिन्न सवालहरूको सम्वोधन गर्नका लागि राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले आर्थिक वर्ष २०८०/०८१ को लागि गरेको सिफारिश अन्तर्गतका सुझावहरूलाई कार्यान्वयन गर्नेतर्फ सम्बद्ध पक्षको ध्यान जान जरुरी छ ।
- वित्तीय संघियता कार्यान्वयनमा प्रदेश तथा स्थानीय तहको संस्थागत संरचना कमजोर हुनु, खर्च गर्ने क्षमता कम हुनु, आर्थिक अनियमितता र बेरुजु बढ्दै जानु जस्ता समस्याहरू देखा परेको हुनाले क्षमता विकास र सुशासनमा जोड दिने, आर्थिक अनियमितता र बेरुजु कम गर्न प्रवर्द्धनात्मक र निरोधात्मक उपाय अपनाउने, वित्तीय जबाफदेहिता र पारदर्शितामा जोड दिने, प्रचलित सार्वजनिक खरिद कानूनको पालनामा जोड दिने तथा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली विकास गर्ने लगायतका विषयहरूमा ध्यान दिन सकेमा राजस्व तथा रोयल्टी बाँडफाँटबाट हस्तान्तरण हुने रकमको पूर्णत सदुपयोगमा योगदान पुग्दछ ।
- प्रदेश तथा स्थानीय तहको कुल आयमा आन्तरिक आयको योगदान न्यून रहेको छ । आम्दानी भन्दा खर्चको योजनामा ध्यान दिने परिपाटीको विकास भएको, स्रोत परिचालनको लागि क्षमता विकास, प्रविधिको उपयोग र सूचना प्रणालीको विकास एवं सुदृढीकरण हुन नसकेको, राजस्व प्रक्षेपण पद्धति कमजोर रहेको, राजस्वका दर निर्धारणमा सरोकारवालासँग पर्याप्त छलफल, संवाद र गृहकार्य हुन नसकेको, कार्यकारी निर्णयबाट कर तथा जरिवाना छुट दिने गरेको अवस्था रहेको हुनाले उल्लेखित बिषयहरूमा ध्यान दिई आन्तरिक राजस्व परिचालनमा वृद्धि गरी राजस्व तथा रोयल्टी बाँडफाँटबाट प्राप्त हुने सबै रकमलाई साधारण खर्चमा मात्र विनियोजन नगरी कार्यक्रम खर्चमा पनि विनियोजन गर्ने तर्फ ध्यान जानु आवश्यक छ ।
- संघबाट प्रदेश र स्थानीय तहमा भएको राजस्व तथा रोयल्टी बाँडफाँट अनुसार हस्तान्तरण हुने रकमको उपयोग एवं प्रभावकारिताका सम्वन्धमा संघीय सरकारबाट

Check, Supervision, Monitoring र Control को कुनै प्रवन्ध रहेको छैन । यस विषयमा ध्यान पुऱ्याउनु आवश्यक देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४
- आर्थिक सर्वेक्षणहरू विभिन्न आर्थिक वर्ष (अर्थ मन्त्रालय)
- खानी तथा खनिज पदार्थ ऐन, २०४२
- नेपालको संविधान, २०७२
- राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग ऐन, २०७४
- राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग जानकारी पुस्तिका, २०७७
- राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको तेस्रो बार्षिक प्रतिवेदन, २०७८
- राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगका सिफारिशहरू
- विद्युत ऐन, २०४९
- क्षेत्री, डि. बि. (२०७९). नेपालमा वित्तीय संघियता कार्यान्वयनका पाँच वर्ष : एक सिंहावलोकन, The Nepalese Journal of Public Finance Management, Year 43, Volume 2, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र
- Chhetry, D. B. (2017). Tax Assignment in Selected Federation: Lessons for Nepal. *People: International Journal of Social Sciences,* 3(3), 510-526.
- Chhetry, D. B. (2018) " Intergovernmental Fiscal Transfer in Nepal: Lessons Drawn from the International Practices ", *International Journal of Management and Applied Science (IJMAS)*, pp. 1-8, Volume-4,Issue-4
- Musgrave, R.A. (1959). The Theory of Public Finance. New York, McGraw-Hill.
- https://dmgnepal.gov.np/
- https://mof.gov.np/
- https://www.nnrfc.gov.np/
- https://www.lawcommission.gov.np/

■■

विद्यमान कर नीति कार्यान्वयनका चुनौति र सुधारका क्षेत्रहरू

✍ **डा. महाराज कोइराला**

१. पृष्ठभूमि

नीति निर्माण, करारोपण, कर संकलन तथा समग्र व्यवस्थापकीय कोणबाट नेपाल सरकारले परिचालन गर्ने राजस्वलाई मुलतः कर राजस्व र गैरकर राजस्व गरी दुई वर्गमा विभाजन गर्ने गरिएको छ। कर राजस्व अन्तर्गत मूल्य अभिवृद्धि कर, आयकर, अन्तःशुल्क महसुल, भन्सार महसुल, स्वास्थ्य जोखिम कर र शिक्षा सेवा शुल्कहरूलाई समावेश गरिएको छ भने गैरकर राजस्व अन्तर्गत सार्वजनिक सेवा प्रवाह गर्दा संलकन गरिने दस्तुरहरू, प्रशासनिक शुल्क, सार्वजनिक लगानीबाट प्राप्त हुने लाभांश, सार्वजनिक सम्पत्ति बिक्री गर्दा प्राप्त हुने रकम, सार्वजनिक सम्पत्ति भाडामा दिंदा प्राप्त हुने भाडा वा रोयल्टी रकमहरू, न्याय सम्पादन गर्दा असुल गरिने दस्तुर, दण्ड र जरिवाना र अन्य कुनै राजस्व भए सो समेतलाई समावेश गरिएको छ। मूल्य अभिवृद्धि कर,आयकर, अन्तःशुल्क, स्वास्थ्य जोखिम कर, शिक्षा सेवा शुल्क, चलचित्र विकास शुल्क, प्रदुषण नियन्त्रण शुल्क, टेलिफोन स्वामित्व शुल्क, दुरसञ्चार सेवा दस्तुर, सामाजिक सुरक्षा कर, विद्युतीय सेवा कर सम्बन्धी नीति तथा कानुनहरूको कार्यान्वयन तथा प्रशासन गर्ने जिम्मेवारी आन्तरिक राजस्व विभाग र यस मातहतका कार्यालयहरूलाई तोकिएको छ। प्रस्तुत लेखको मुख्य उद्देश्य नेपाल सरहदभित्र आय र उपभोगको स्रोत भएका आर्थिक कारोबारहरूबाट असुल हुने आयकर, मूल्य अभिवृद्धि कर, अन्तःशुल्क, स्वास्थ्य जोखिम कर र शिक्षा सेवा शुल्कलगायत अन्य आन्तरिक राजस्व सम्बन्धी नीति कार्यान्वयन र कर असुलीमा देखिएका चुनौतिहरू र सुधारका संभावनाहरूको विवेचना गर्नु रहेको छ। प्रस्तुत लेखमा साँगठनिक तथा प्रशासनिक प्रबन्ध, कर नीति कार्यान्वयनको अवस्था, चुनौति र सुधारका संभावना सम्बन्धी मुख्य चार उपशीर्षकहरू समावेश गरिएका छन्।

२. साँगठनिक तथा प्रशासनिक प्रबन्ध

आर्थिक कारोबारको उत्पत्तिको स्थान वा कुनै करयोग्य आय, मुनाफा र लाभ सिर्जना वा उत्पत्ति हुने स्थान वा कुनै वस्तु वा सेवाको उपभोग गरिने स्थान नेपाल सरहदभित्र रहेको वा हुन सक्ने भएमा कानुनबमोजिम आयकर, कर मूल्य अभिवृद्धि कर, अन्तःशुल्क महसुल र अन्य कर र शुल्कहरूको करारोपण तथा कर सङ्कलन गर्ने अख्तियारी तथा

✍ पूर्व उपसचिव, नेपाल सरकार

समग्र व्यवस्थापकीय प्रबन्ध गर्ने वा गराउने जिम्मेवारी कर प्रशासन वा आन्तरिक राजस्व विभागले प्राप्त गरेको छ । कर नीति कार्यान्वयन गर्न प्रबन्ध गरिएको साँगठनिक संरचना, कार्यक्षेत्र तथा अख्तियारी, कार्यप्रणाली, जनशक्ति, वित्तीय तथा प्राविधिक स्रोत व्यवस्थापन आदि समग्र पक्षलाई कर प्रशासन भन्ने गरिन्छ । आन्तरिक राजस्व विभाग मातहत एउटा ठूला करदाता कार्यालय, एउटा मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालय, ४३ वटा आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरू र ३९ वटा करदाता सेवा कार्यालय गरी कुल ८४ वटा कार्यालय रहेको छन् । सँगठन संरचना निर्माण गर्दा कार्यमूलक, करदातामूलक, आर्थिक कारोबारको सघनता र भौगोलिक विशिष्टता र विकेन्द्रीकरणजस्ता सिद्धान्तहरूको अवलम्बन गरिएको छ । कार्यालयको कार्यक्षेत्र निर्धारण र कर्मचारी दरबन्दी निर्धारण तथा अख्तियार प्रत्यायोजन गर्दा आर्थिक कारोबार रकम, कारोबारको प्रकृति, संभावित राजस्व जोखिम, सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको उपलब्धता, करदाताको क्षमता तथा पहुँच विस्तार र कर सहभागिता लागत जस्ता आधारहरूलाई समेटिएको छ । विभाग तथा कार्यालय गरी कर प्रशासनमा हाल कुल १७०१ दरबन्दी रहेको र सो बाहेक केही करार सेवामा थप जनशक्ति भर्ना गरी कार्यसञ्चालन गरिएको छ । राजस्व प्रशासनलाई विशिष्टिकृत, पेशाविद्, स्वच्छ र जवाफदेही बनाउन राजपत्राङ्कित द्वितीय श्रेणीसम्मको पदहरूलाई राजस्व समूहमा समूहीकृत गरिएको छ । कर प्रणालीलाई सूचना तथा संचार प्रविधिमा आधारित बनाइएको छ भने अधिकाँश सेवाहरू स्वचालित र विद्युतीय कार्यप्रणालीमा आवद्ध गरिएको छ । कर नीतिहरूको कार्यान्वयन गर्न आन्तरिक राजस्व विभागले पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना, तीन वर्षीय सुधार योजना, वार्षिक कार्ययोजना, कार्यसम्पादन परिसूचक निर्धारण गरी राजस्व असुली, करदाता सेवा तथा कर परीक्षण तथा अनुसन्धानमूलक कार्यहरू गर्दै आएको छ ।

३. कर नीति कार्यान्वयनको अवस्था

नेपाल सरकारले अवलम्बन गर्दै आएका कर नीतिहरूले राजस्वको संरचनागत, परिमाणगत र प्रणालीगत सुदृढीकरणमा जोड दिने, पैठारीमा आधारित राजस्व संरचनाको रुपान्तरण गरी प्रत्यक्ष कर र आन्तरिक उत्पादनमा आधारित बनाउने, नीतिगत स्थिरता कायम गर्ने, करका दरहरूमा समायोजन एवम् परिमार्जन गर्दै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय लगानीमैत्री वातावरण सिर्जना गर्ने र भएका लागानीहरूको संरक्षण गर्ने, अनौपचारिक कारोबारलाई निरुत्साहित गर्दै कराधार विस्तार गर्ने र भएको कराधारलाई संरक्षण गर्ने, सबै आर्थिक कारोबारलाई करको दायरामा ल्याउने, राजस्व प्रणालीलाई प्रविधिमैत्री, स्वचालित, पारदर्शी र करदातामैत्री बनाई स्वैच्छिक कर सहभागिता एवम् कर परिपालना अभिवृद्धि गर्ने र राजस्व चुहावट नियन्त्रणका लागि कानुनी सुधार तथा अन्तरनिकाय समन्वय र सहकार्यलाई थप प्रभावकारी बनाउने उद्देश्य समेटेका छन् ।

कर नीतिको कार्यान्वयनको लागि करदाताहरूलाई करको दायरामा ल्याई स्थायी लेखा नम्बर जारी गर्ने, कर सहभागिता जनाउन सक्षम हुने गरी करदाता शिक्षा तथा जागरणका कार्यहरू गर्ने, कर नीति, कानुन तथा कार्यप्रणालीका विषयमा करदाता तथा सरोकारवाला निकायहरूसँग सञ्चार, समन्वय र सहकार्य गर्ने, करदाताहरूबाट आय विवरण वा कर विवरण तथा कर संकलन गर्ने, कर सहभागिताको अवस्था र प्रवृतिको नियमित अनुगमन, पुनरावलोकन र मूल्याङ्कन गरी कर जोखिमहरूको पहिचान गरी प्राथिमिकीकरण गर्ने, उच्च कर जोखिम भएका करदाता पहिचान गरी कार्यालयको जनशक्ति, कार्यक्षेत्र तथा अख्तियारी र अन्य साधनस्रोत उपलब्धताको आधारमा कर परीक्षण तथा छानबिन गर्न करदाता छनौट गरी कर परीक्षण तथा छानबिन गर्ने, कानुन बमोजिम आफ्नो करदायित्व घोषणा नगरेको वा अधुरो वा त्रुटिपूर्ण करदायित्व घोषणा गरेको, वा करछल्ने नियतले नक्कली कारोबार वा नक्कली बिल बीजक वा कागजात तयार गरी कर छलेको, दाखिला गर्नुपर्ने कर रकम कानुनले तोकेको समयभित्र दाखिला नगरेको आदि अवस्थामा वस्तुगत आधार र कारणबमोजिम न्यायोचित कर निर्धारण गरी कर दाखिला गर्न आदेश दिने, करदाता र कर प्रशासनबीच कुनै कानुनी विवाद सिर्जना भएमा छिटो र छरितोढङ्गले विवाद निरुपण गर्ने र कर सहभागिता जनाउन सहज र कम लागत लाग्ने कर प्रणालीको विकास गर्ने कार्य नीति तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्दै आएको छ । यसको साथै करसम्बन्धी अनुसन्धान गरी कर नीति निर्माण गर्न र संशोधन गर्न नेपाल सरकारलाई राय सुझाव दिने, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ सँगठनहरूसँग समन्वय र सहकार्य गर्दै आएको छ । कर नीतिको कार्यान्वयनको अवस्थालाई राजस्व असुली र कर सहभागिता उपशीर्षकहरूमा विवेचना गरिएको छ ।

३.१ राजस्व असुली

विगत ६ वर्षहरूमा कर प्रशासनलाई तोकिएको राजस्व लक्ष्य र सो अवधिमा कर प्रशासनले असुल गरेको करसम्बन्धी तथ्याङ्क देहाय बमोजिम रहेको छः

टेवल नं. १ः आन्तरिक राजस्व असुली

	२०७४/७५	२०७५/७६	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९	२०७९/८०
कुल आन्तरिक राजस्व लक्ष्य (रु अर्ब)	२९९.९१	४०४.४२	३७७.०५	४५०.३५	५३७. ९५	६२६.६१
कुल आन्तरिक राजस्व असुली (रु अर्ब)	२९८.८२	३५८.१७	३८४.७९	४२९.९०	४८३.४९	४७९.८१
उपलब्धि (प्रतिशत)	९९.६४	८८.५६	१०२.०५	९५.४६	८९.८८	७६.५७
लक्ष्य वृद्धिदर (प्रतिशत)	२८.३९	३४.८५	-६.७७	१९.४४	१९.४५	१६.४८
असुली वृद्धिदर (प्रतिशत)	१५.६२	१९.८६	७.४३	११.७२	१२.४७	-०.७६

आयकरको अंश (प्रतिशत)	५३.५४	५३.७९	५६.५९	५२.५७	५३.१७	५२.०१
मूल्य अभिवृद्धि करको अंश (प्रतिशत)	२५.५३	२४.६६	२५.५१	२७.१०	२३.९७	२४.४९
अन्तःशुल्क महसुलको अंश (प्रतिशत)	२०.२५	२०.५५	१६.८५	१८.९६	२१.२९	२१.६७
स्वास्थ्य जोखिम करको अंश (प्रतिशत)	०.३८	०.७०	०.९०	१.२८	१.३०	१.४१
शिक्षा सेवा शुल्कको अंश (प्रतिशत)	०.३१	०.३०	०.१५	०.०९	०.२६	०.४२

स्रोतः आन्तरिक राजस्व विभाग

माथिको टेबल नं. १ अनुसार आय वर्ष, २०७६/७७ मा शुरु भएको कोभिड १९ महामारी अवधि र सो पश्चात् समग्र अर्थतन्त्र र राजस्व असुलीमा क्रमशः नकारात्मक प्रभाव परेको विवरण प्रस्तुत गरेको छ । यस अवधिमा लक्ष्यबमोजिम कर असुली हुन सकेन । यसको कारणहरू अर्थतन्त्र र करसम्बन्धी सरोकार राख्ने अधिकांश व्यक्तिहरूलाई जानकारी भएकै विषय हो । यस विषयमा विषद् र वैज्ञानिक अनुसन्धान गर्नुपर्ने देखिन्छ । अर्थतन्त्रको वृद्धिदरभन्दा राजस्व लक्ष्य वृद्धिदर बढी भएको कारणले लक्ष्यबमोजिम असुली हुन सकेन भन्ने प्रशासनिक तर्क रहेको छ । तर असुली वृद्धिदर यस अवधिमा क्रमशः कम हुंदै गएको छ भने आय वर्ष, २०७९/८० मा त लक्ष्यको ७६.५७ प्रतिशत र वृद्धिदर नकारात्मक ०.७६ विन्दूमा झरेको छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग तुलना गर्दा आय वर्ष, २०७६/७७ मा आयकर, मूल्य अभिवृद्धि कर तथा अन्तःशुल्क क्रमशः करिब ५.६ प्रतिशत, ५.७६ प्रतिशत र २.५९ प्रतिशत रहेकोमा आय वर्ष, २०७९/८० मा क्रमशः करिब ४.६४ प्रतिशत, ५.६८ प्रतिशत र २.५४ प्रतिशतमा झरेको छ । यस अवधिमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादन रु. ३८८८.७ अर्बबाट रु ५३८१.३४ अर्बमा पुगेको अनुमान गरिएको छ । यस अवधिमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको वृद्धिदरभन्दा कर असुली वृद्धिदर न्युन रहेको देखिन्छ ।

गत वर्ष नेपाल सरकारले केही वस्तुको आयात नियन्त्रण गरेको कारणले आयातमा आधारित भन्सार महसुल, मूल्य अभिवृद्धि कर तथा अन्तःशुल्क महसुल असुलीमा नकारात्मक असर परेको छ । साथै रुस र युक्रेन युद्धले विश्वव्यापी आर्थिक गतिविधिमा पारेको नकारात्मक प्रभाव, शेयर कारोबार तथा वित्तीय क्षेत्रमा रहेको जोखिम व्यवस्थापन गर्न र अनुत्पादक क्षेत्रमा कर्जा प्रवाहलाई रोक्न ब्याजदर तथा कर्जा नीतिमा नेपाल राष्ट्र बैंकले नीतिगत हस्तक्षेप गर्दा आन्तरिक लगानी तथा वित्तीय कारोबारमा परेको नकारात्मक असर आदि कारणले लगानी, उत्पादन र रोजगारी घटेको र आर्थिक मन्दी देखिएको कारणले राजस्व परिचालनमा पनि कमी आउनु अस्वाभाविक मान्न सकिदैन । औद्योगिक कच्चा पदार्थ र केही विलासिताका वस्तु आयातमा अल्पकालीन नियन्त्रण

गरिएको कारणले कर असुलीमा समान्य असर परे तापनि बढ्दो विप्रेषण आय, स्थानीय, प्रदेश र संघीय संसदको चुनाव तथा बढ्दो सार्वजनिक खर्च आदि कारणहरूले निजी तथा सार्वजनिक क्षेत्रबाट उपभोग्य वस्तु र सेवाको माँग बढेकै छ । तर उपभोग्य वस्तुको कारोबारबाट अपेक्षित मात्रामा मूल्य अभिवृद्धि कर, अन्तःशुल्क तथा आयकर किन संकलन हुन सकेन भन्ने विषयलाई कर प्रशासनले समिचीन अध्ययन गर्नै पर्दछ ।

३.२ कर सहभागिताको अवस्था

३.२.१ करदाता र सेवा प्रवाह

आय वर्ष, २०७९/८० सम्ममा कुल १८,७६,०५८ व्यवसाय र ३६,४९,२६५ व्यक्तिगत गरी कुल ५५,२५,३२३ करदाताहरू करको दायरामा रहेको पाइन्छ। ती मध्ये ३,०८,४०७ करदाताहरू मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता भएका छन भने १,१६,६३७ करदाताहरूले अन्तःशुल्क लाग्ने कारोबार समेत गर्ने भएकाले इजाजतपत्र जारी गरिएको छ। समग्रतामा हेर्दा नेपालको कुल जनसंख्याको करिब १८ प्रतिशत व्यक्तिहरू करको दायरामा आएको देखिन्छ । "सबैका लागि प्यान" भन्ने नीतिले गर्दा करदाताको संख्या उल्लेखनीय ढङ्गले वृद्धि भएको छ । तर अझै पनि कर लाग्ने कारोबार भएका र उच्च नेटवर्थ भएका करदाताहरू कर प्रणालीभन्दा बाहिर रहेका छन्। साथै दर्ता भएका करदाताको व्यक्तिगत र संस्थागत अभिलेखमा रहेका सूचना तथा तथ्याङ्क अशुद्ध, अधुरो र त्रुटिपूर्ण रहेको पाइन्छ । कतिपय करदाताहरूले आर्थिक कारोबार बन्द गरेको, विदेश पलायन भएको, मृत्यु भएको वा पेशा व्यवसाय परिवर्तन गरेको तर सो विषयमा कर प्रणालीमा अभिलेख अध्यावधिक नगराएको, अध्यावधिक गर्न वा दर्ता खारेजीको लागि निवेदन दिएको भए तापनि कार्य व्यस्तता वा अन्य कारणले गर्दा कर प्रशसानले दर्ता खारेज गर्न वा अभिलेख अध्यावधिक गर्न सकेको छैन। करदाताका वैयक्तिक एवम् संस्थागत ठेगाना, सम्पर्क नम्बर, जिम्मेवार व्यक्ति, साझेदार वा संचालक, सम्बद्ध व्यक्ति वा कम्पनी र लगानीको अवस्था आदि विविध सूचनाहरू अध्यावधिक नभएको र सरकारी निकायहरूबीच प्रणालीगत अन्तरआवद्धता हुन नसकेको र कुनै कुनै निकायहरूबीचमा प्रणालीगत अन्तरआवद्धता कायम गरे तापनि अभिलेख अध्यावधिक गर्ने र अन्य प्रशासनिक कार्यको लागि भरपर्दो र प्रभावकारी हुन नसकेको कारणले गर्दा कर जोखिम व्यवस्थापन गर्न र करदातालाई छिरतो सेवा प्रवाह गर्न सकिएको छैन । यसले गर्दा करदाताहरूलाई समेत अनावश्यक झन्झट र अतिरिक्त लागत व्यहोर्नु परेको छ । करदाताहरूलाई विद्युतीयमाध्यमबाट दर्ता गर्न र अभिलेख अद्यावधिक गर्न सहज हुने गरी कर प्रशासनले व्यवसाय दर्ता गर्ने सरकारी निकाय, नेपाली नागरिकको जन्म, मृत्यु र व्यक्तिगत विवरण दर्ता गर्ने निकाय र

मोबाइल नम्बर जारी गर्ने निकायहरूबीच विद्युतीयमाध्यमबाट त्यस्ता सूचना वा तथ्याङ्क स्वचालितरुपमा तत्काल आदानप्रदान गर्न सक्ने गरी अन्तरआवद्धता कायम गर्नु पर्दछ।

३.२.२ आय विवरण र कर विवरण

कर सहभागिताको अवस्था नाजुक रहेको छ । आय वर्ष, २०७९/८० को अवधिमा दशमध्ये चार करदाताले आय विवरण र मूल्य अभिवृद्धि कर विवरण पेश गरेका छैनन्, पेश नगर्ने करदाताहरूबाट आय विवरण र कर विवरण संकलन गर्न सम्बन्धित व्यक्तिसँग सञ्चार र सम्पर्क कायम गर्ने पहल सीमित मात्रामा हुने गरेको छ र बदनियतका साथ आय विवरण वा कर विवरण पेश नगर्ने करदाताविरुद्ध कानुनी कार्यवाही पनि नगण्य मात्रामा रहेको छ । पेश भएका विवरणहरूमध्ये करिब दुइतिहाई विवरणहरू करयोग्य आय नभएको, व्यावसायिकरुपमा घाटा भएको, सरकारसँग कर फिर्ता लिनुपर्ने अवस्था (क्रेडिट अवस्था) रहेको र करिब एकतिहाई विवरणहरूले व्यावसायिक कारोबार नभएको विवरण घोषणा गरेको पाइन्छ। यी सबै अवस्थाले करदाताको कर सहभागिता न्युन रहेको भन्ने पुष्टि गर्दछ । कर परीक्षण तथा अनुसन्धान गर्दा देखिने कर छली गर्ने दुरासयपूर्ण क्रियाकलापहरू जस्तै, धेरै फर्म वा कम्पनी स्थापना गरी समूह फर्म वा कम्पनीबीच नियोजितरुपमा कारोबार गरेको देखाई कर छल्ने, सकेसम्म नगदमा कारोबार गर्ने, सम्भव भएसम्म खरिद तथा बिक्री दुबै कारोबार लुकाउने, कर बीजक जारी नगर्ने, गरे पनि नक्कली वा लुज बिल जारी गरी औपचारिक अभिलेखहरूमा अभिलेख नराख्ने, दोहोरो खाता राख्ने, विद्युतीय बीजक जारी गर्ने कम्प्युटर प्रणालीलाई दुरुपयोग गरी कारोबार घटाउने, बढाउने वा लुकाउने, आय कम देखाउन नक्कली कारोबार वा नक्कली बिल बीजक तयार गरी खर्च दावी गर्ने, नक्कली बीजक तयार गरी मूल्य अभिवृद्धि कर क्रेडिट दावी गर्ने वा कर फिर्ता दावी गर्ने, डिलर, थोक बिक्रेता वा खुद्रा बिक्रेताले आफ्नो मूल्य अभिवृद्धि लुकाउन सोझै उत्पादक वा पैठारीकर्ताको मूल्यमा बीजक जारी गर्ने, निजी वा घरायसी प्रयोजनका लागि गरिने खर्च समेत फर्म वा कम्पनीको नाममा बीजक तयार गरी मूल्य अभिवृद्धि कर तथा आयकर छली गर्ने जस्ता कर छली वा कर नियोजनका कार्य भइरहेको पुष्टि गर्दछ।

३.२.३ विद्युतीय सेवा

पेश भएका विवरण विवरणमध्ये करिब सबै विवरणहरू विद्युतीयमाध्यमबाट पेश हुने गरेका छन, करिब एक प्रतिशतभन्दा कम विवरणमात्र भौतिकरुपमा पेश भएका छन् । नगद कारोबारलाई न्युनीकरण गर्दै विद्युतीय भुक्तानीमार्फत आर्थिक कारोबार गर्न गराउन त्यससँग सम्बन्धित नीतिगत, कानुनी र प्रणालीगत सुधार प्रयास सुस्त रहेको छ भने

उपभोक्ता तथा व्यवसायीहरूमा विद्युतीय भुक्तानी पद्धतिप्रति थप प्रोत्साहनको खाँचो पनि रहेको छ । करदाताहरूले कर भुक्तानी गर्दा प्राय: बैंक भौचरमार्फत गर्ने गरेको पाइन्छ । कुल कर असुलीको करिब ५.७६ प्रतिशत रकम विद्युतीयमाध्यमबाट भएको छ भने कुल भौचर संख्याको करिब २३.३ प्रतिशत भुक्तानी भौचरहरू विद्युतीयमाध्यमबाट भएको देखिन्छ ।

३.२.४ कर परीक्षण तथा छानबिन

यसैगरी संक्षिप्त कारोबार भिडान, बजार अनुगमनमार्फत कारोबार छानबिन, नियमित हुने गरेका कर परीक्षण तथा अनुसन्धानसमेतलाई गणना गर्दा आय वर्ष, २०७९/८० मा करिब २.५५ प्रतिशत करदाताहरूको कारोबार परीक्षण तथा छानबिन गरिएको छ । उक्त कर परीक्षण तथा छानबिन कार्यबाट आय विवरणमा घोषणा गरिएको कुल कारोबार रकमको करिब १८.४६ प्रतिशत कारोबार रकमको कर परीक्षण तथा छानबिन भएको देखिन्छ । कर परीक्षण तथा अनुसन्धान कार्य तथ्य र सूचनामा आधारित नभई स्व:विवेकीय अधिकारको प्रयोग गरी कानुनको अपव्याख्या गरी अत्यधिक करारोपण गर्ने वा सम्बद्ध पक्षहरूबीचको सम्झौता/सहमतिमा टुंगिने गरेको संवैधानिक आयोग तथा सम्बद्ध पक्षहरूको आरोप कर प्रशासनले खेप्दै आएको छ। यस्ता आरोपहरूलाई कम गर्न कर्मचारीहरूलाई स्वच्छ, पारदर्शी र जवाफदेही बनाउन कर परीक्षण तथा अनुसन्धान कार्य प्रविधिमैत्री र सूचनामा आधारित बनाउने र विभागीय अनुगमन तथा मूल्याङ्कन, आन्तरिक पुनरावलोकन तथा प्रशासकीय पुनरावलोकन, सरुवा तथा पदस्थापन र कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन गर्ने कार्यलाई थप प्रभावकारी बनाउनु आवश्यक रहेको छ

३.२.५ कर बक्यौता

करदाताले आय विवरण वा कर विवरणमा घोषणा गरेको करदायित्व तोकिएको समयमा दाखिला नगर्ने प्रवृति बढेको छ । समयमा कर दाखिला नगरेमा आफैले घोषणा गरेको करदायित्वका अतिरिक्त कानुन बमोजिम लाग्ने थपदस्तुर, शुल्क, ब्याज र जरिवाना आदि नेपाल सरकारले वर्षेनी बजेटमार्फत छुट सुविधा दिने गरेकोले टाठाबाठा करदाताहरूले समयमा कर दाखिला नगर्ने प्रवृति बढेर गएको छ । यसले गर्दा कर बक्यौता राख्ने करदाताको संख्या र कर बक्यौता रकम उच्च रहेको छ । आय वर्ष, २०७९/८० मा आन्तरिक राजस्व विभागको कुल असुलीको तुलनामा कर बक्यौता करिब ४१.८२ प्रतिशत रहेको छ देखिन्छ । सो बक्यौतामध्ये अदालतमा बिचाराधीन रहेका बक्यौता रकमलाई घटाई बाँकी रहेको बक्यौता रकमको हिसाब गर्दा प्रयास गरे असुली गर्न सकिने कर बक्यौता करिब १३.७३ प्रतिशत हुने देखिन्छ । कर प्रशासनले कर बक्यौता असुली कार्यलाई उच्च प्राथमिकता दिनुपर्ने देखिन्छ ।

४. कर नीति कार्यान्वयनका चुनौति र सुधारका क्षेत्रहरू

कर नीति कार्यान्वयनमा धेरै चुनौतिहरू रहेका छन् । कोभिड १९, रुस युक्रेन युद्धले राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक जीवनमा पारेको नकारात्मक असर, उच्च मुद्रास्फिति, न्युन लगानी र घट्दो उत्पादन र आय आदि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय राजनैतिक र आर्थिक कारणले मुलुकको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार, आन्तरिक लगानी, रोजगारी तथा आय वृद्धिको लागि नेपाल सरकार तथा केन्द्रीय बैंकले वित्त तथा मौद्रिक नीतिहरूमा गरेका अल्पकालीन हस्तक्षेप आदि कारणहरूले सिर्जना गरेको आर्थिक मन्दीले राजस्व परिचालनमा असर गरेको छ । मुलुकको शासकीय शैली र सुशासन र सदाचारितासँग सम्बन्धित विषयले पनि राजस्व परिचालनमा थप चुनौति सिर्जना गरेको छ भने सरोकारवाला निकाय र सँगठनहरू बीचको कमजोर समन्वय र सहकार्यले पनि कर नीति कार्यान्वयनमा चुनौति थपेको छ । यस्ता विषयहरू कर प्रशासनको एक्लो प्रयासले मात्र सम्बोधन गर्न सकिदैन । तर कर प्रशासनले इमान्दार प्रयास गरेमा सम्बोधन गर्न सकिने निम्न चार चुनौतिहरूका विषयमा प्रकाश पारिएको छ । यी चुनौतिहरूलाई सम्बोधन गर्न सकेमा अन्य चुनौतिहरू क्रमशः स्वतः कमजोर हुँदै जाने देखिन्छ ।

४.१ नीतिगत स्थिरता कायम गर्ने चुनौति

कर कानुनको अनुपालन नगर्ने करदाताहरूलाई आर्थिक विधयेकमार्फत बारम्बार नीतिगत छुट दिने प्रवृतिले कतिपय करदाताहरूमा कर कानुनहरूको अनुपालन गर्नुभन्दा नीतिगत छुट र सुविधाको पर्खाइमा रहेको पाइन्छ । मूल्य अभिवृद्धि कर कानुनमा केही वस्तु तथा सेवाहरूको अनिवार्य दर्ता गर्ने नीति लागू गर्ने, केही वर्षमा उक्त नीति खारेज गर्ने र केही वर्षपछि सोही नीति पुनः सुरु गर्ने र अन्य केही कारणले ठूलो संख्यामा नन-फाइलर, शून्य विवरण र क्रेडिट विवरण पेश गर्ने करदाताहरूको संख्या बढेको छ । मूल्य अभिवृद्ध कर ऐन, २०५२ को अनुसूचीमा हेरफेर र वर्षैपिच्छे जरिवाना, थपदस्तुर र ब्याज मिनाहा सम्बन्धी व्यवस्थाहरूले कानुनको अनुपालन नगर्ने प्रवृति बढेको र कराधार साँगुरिएको छ । सहकारी संस्थाहरूको आयकर दर घटाउने, वृद्धि गर्ने र पूनः घटाउँने गरेकोले करदाताहरूको कर अनुपालना व्यवहारमा असर परेको हुन सक्छ । यी त केही प्रतिनिधिमूलक उदाहरणहरू हुन् । यसले गर्दा कराधार घटेको, कर बक्यौता बढेको र कर प्रशासनको कार्यान्वयन क्षमता कमजोर भएको छ । कानूनको अनुपालना गर्ने करदाताहरू निरुत्साहित भएको कर नीति तथा प्रशासनमार्फत आर्थिक कारोबारमा असमानता र अकुशलता बढाउने सम्भावना बढेको छ । नीतिगत स्थिरता कायम गर्दै करदाताको विश्वास जगाउने र मनोबल उच्च बनाउनेतर्फ नीतिगत एवम् प्रशासनिक सुधार आवश्यक रहेको छ ।

४.२ राजस्व जोखिम व्यवस्थापन

खेलको सिद्धान्त (Game Theory) ले के तर्क गर्दछ भने खेल खेल्दा वा प्रतिष्पर्धा गर्दा खेलाडी वा प्रतिद्वन्दी पक्षहरू (Parties) ले अर्को खेलाडी वा प्रतिद्वन्दीको सबल र दुर्बल पक्षको मिहिन अध्ययन र आँकलन गरी तदनुसार आफ्नो रणनीति र कार्यनीति निर्धारण गर्दछ र परिस्थितिका आधारमा आफ्नो रणनीति र कार्यनीतिहरू संशोधन, परिमार्जन वा परिवर्तन गरिरहन्छ । कर प्रणालीमा पनि यो सिद्धान्तले प्रभाव पार्दछ । कर प्रशासन र करदातालाई प्रतिद्वन्दी खेलाडीको रुपमा अध्ययन गर्दा करदाताले कर प्रशासनको क्षमता, दक्षता, प्रतिबद्धता र स्वच्छताका विविध आयामहरूको अध्ययन र विश्लेषण गरिरहेको हुन्छ र सो मूल्याङ्कनको आधारमा आफू कर प्रणालीमा आवद्ध हुने नहुने, बीजक जारी गर्ने वा नगर्ने, अभिलेख राख्ने वा नराख्ने, आय विवरण पेश गर्ने वा नगर्ने, कारोबार घोषणा वा आफ्नो करदायित्व कतिको यथार्थपरक बनाउने, कर नियोजन कुन स्तरको गर्ने वा नगर्ने, आफैले घोषणा गरेको करदायित्व तोकिएको समयमा दाखिला गर्ने वा नगर्ने, कर सम्बन्धी विवाद सिर्जना गर्ने वा नगर्ने वा समग्रतामा भन्नुपर्दा कर कानुन र कर प्रणालीको अनुपालन कुन स्तरमा गर्ने भन्ने रणनीति अख्तियार गर्दछन् । यसैगरी कर प्रशासनले पनि करदाताको क्षमता, दक्षता, प्रतिबद्धता र स्वच्छता र समग्र कर सहभागिताको अवस्थाको अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्दै कर नीतिको कार्यान्वयन गर्दछ ।

प्रतिरोधको सिद्धान्त (Deterrence Theory) ले के तर्क गर्दछ भने कर प्रशासनले कर छलेको पत्ता लगाउने वा फेला पार्ने सम्भावना कति रहेको छ, फेला पारेको अवस्थामा के कति जरिवाना (थपदस्तुर, शुल्क, ब्याज र जरिवानासमेत) को मात्राको आधारमा वा के कति जरिवाना व्यहोर्नु पर्दछ भन्ने आँकलनको आधारमा करदाताले कर सहभागिताको स्तर निर्धारण गर्दछ ।

लागत सिद्धान्त (Compliance Cost Theory) ले कर कानुनको अनुपालन नगर्दा लाग्ने लागतभन्दा कर कानुनको अनुपालन गर्दा लाग्ने लागत कम भएमा करदाताले कर सहभागिता जनाउने अर्थात् कानुनको अनुपालन लागतभन्दा अनुपालन नगर्दा लाग्ने लागत कम हुने अवस्थामा करदाताले कर सहभागिता जनाउन हेलचक्र्याई गर्ने, अवज्ञा गर्ने, बरु कर परीक्षण तथा छानबिनको जोखिम बहन गर्ने व्यवहार गर्दछन् भन्ने तर्क गर्दछ ।

तसर्थ कानुन तथा प्रणाली निर्माण गर्दा र कानुनको कार्यान्वयन गर्दा कर प्रशसानले करदाताले कर कानुनको अनुपालन नगर्दा निजलाई लाग्ने लागत (कर, थपदस्तुर, शुल्क, ब्याज र जरिवाना र सो सम्बन्धमा परामर्श शुल्क वा अन्य रकमसमेत) बढी बनाउने

र सहभागिता लागत (अभिलेख राख्ने, आय विवरण तयार गर्ने, कर दाखिला गर्ने, कर दाखिला प्रमाणपत्र वा कर चुक्ता प्रमाणपत्र लिने र कर परीक्षण गराउँदा पेश गर्नु पर्ने कागजात तयारी, कर कार्यालयमा आवतजावत गर्दा लाग्ने समय, लागत र मानसिक तनाव आदि सबै पक्षलाई मूल्याङ्कन गर्दा लाग्ने लागत) कम हुने गरी कार्यप्रक्रिया र कार्यप्रणाली बनाउनु पर्ने मान्यता रहेको छ ।

नेपालका कर नीतिहरूको कार्यान्वयन अवस्थाको अध्ययन गर्दा राजस्व जोखिम अध्ययन, विश्लेषण र जोखिम पहिचान गर्ने वैज्ञानिक र स्वःचालित प्रणाली त कमजोर छदैछ अर्कोतर्फ कर प्रशासनको संस्थागत क्षमता पनि कमजोर रहेको छ । कारोबार भएको बखत वास्तविक कारोबार मूल्यमा बीजक जारी गर्ने, अझ स्वीकृत सफ्टवेयरमार्फत विद्युतीय बीजक जारी गरी विद्युतीय भुक्तानी पद्धतिमार्फत हिसाबकिताब मिलान गर्ने परिपाटीको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेको छैन, विभागले स्वीकृत गरेका विद्युतीय बीजक सम्बन्धी सफ्टवेयरहरूको शुद्धतामा अझ बढी जोड दिनुपर्ने देखिन्छ । उत्पादक, निर्यात तथा पैठारीकर्ता, डिलर र थोकविक्रेतासम्मको कारोबारमा विद्युतीय बीजक जारी गर्ने र सो कारोबारको विवरण विद्युतीयमाध्यमबाट तत्कालै विभागको केन्द्रीय बीजक अनुमगन प्रणालीमा पठाउने, सो प्रणालीले बिक्रेता र खरिदकर्ताको कारोबारको विवरण स्वचालितरुपमा तयार गर्ने र सोको आधारमा उक्त प्रणालीमा आवद्ध करदाताको बिक्री खाता र खरिद खाता स्वतः तयार हुने गरी प्रणालीगत विकास गर्ने कार्य सबल हुन सकेको पाइदैन । अझ विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी निकाय तथा विद्युतीयमाध्यमबाट कारोबार गर्ने निजीक्षेत्र समेतसँग सूचना तथा सञ्चार प्रविधिमार्फत प्रणालीगत अन्तरआवद्धता कायम गरी तत तत निकायमा रहेका खरिद बिक्रीसम्बन्धी सूचना र तथ्याङ्क संकलन, सँग्रहीकरण, विश्लेषण तथा जोखिमको प्राथमिकीकरण गर्ने स्वचालित प्रणालीको विकास हुन सकेको छैन । राजस्व जोखिम पहिचान गर्ने परिसूचक तथा मापदण्डको विकास गर्ने र स्वचालितरुपमा सबै करदाताहरूको राजस्व जोखिम अवस्था (Revenue Risk Profile) तयार गर्ने प्रणाली विकास हुन सकेको छैन । यस्तो प्रणाली विकास गरी कार्यान्वयन गर्न सकेमा उच्च राजस्व जाखिम भएका करदाताहरूको पहिचान वस्तुगत र तथ्यमा आधारित हुन सक्छ र करप्रशासनले गर्ने कर परीक्षण तथा अनुसन्धान प्रभावकारी हुने र कर विवाद निरुपण गर्न सहज हुने देखिन्छ ।

४.३ मानव संशाधन व्यवस्थापन

कर प्रशासनले नियमित कार्यसम्पादन गरिरहेको छ । सँगठन संरचना र स्वीकृत दरबन्दी बमोजिम कर्मचारीहरू क्रियाशील रहेका छन् । करदाताहरूबाट भइरहेको अत्यधिक कर नियोजनलाई नियन्त्रण गर्न, आफ्नै कर्मचारीहरूमा देखिने गरेको विकृति र विसँगत

व्यवहारलाई सदाचारयुक्त कार्यसंस्कृतिमा रुपान्तरण गर्ने चुनौति कर प्रशासनसामु रही आएको छ । एक्काइसौं शताब्दीको कर प्रशासनले खोजेको दक्ष, प्रतिबद्ध र जवाफदेही जनशक्तिको अभाव रहेको छ । कर नीति र कानुनको कार्यान्वयन गर्ने वा उच्च राजस्व जोखिम भएका करदाताहरूको पहिचान गरी कर परीक्षण तथा अनुसन्धान गरी करारोपण गरी करदाताहरूको स्वेच्छिक कर सहभागिता स्तर माथि उकास्ने जस्तो विशिष्टिकृत एवम् प्राविधिक कार्यहरू कर्मकाण्डी, मोलाहिजामुखी र स्वविवेकी हुन पुगेको छ । यसले करप्रशासनको छविमा नकारात्मक असर पारेको छ र जनविश्वास गुमाउने अवस्थामा पुगेको छ । तसर्थ कर प्रशासनको संस्थागत कार्यक्षमता एवम् कर्मचारीहरूको व्यक्तिगत कार्यक्षमता, दक्षता, कर्तव्यपरायणता र जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्ने किसिमको सुधार तत्कालै गर्नुको विकल्प छैन ।

कर प्रशासनमा मानव संशाधन व्यवस्थापन निकै चुनौतिपूर्ण रहेको छ । कर नीतिहरूको कार्यान्वयन गर्दा कर्मचारीहरूमा कर, लेखा, कानुन, सूचना तथा सञ्चार प्रविधि तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी ज्ञान, सीप, कार्यदक्षता, निर्णय निर्माणमा स्वच्छता, कार्यव्यवहारमा सदाचारिता, कार्यप्रक्रियामा पारदर्शिता, कार्यपरिणाममा जवाफदेहिता र सरोकारवाला पक्षहरूसँग समन्वय र सहकार्य गर्न सक्ने व्यवस्थापकीय कौशलको खाँचो पर्दछ । यस दृष्टिकोणबाट कर प्रशासनलाई अध्ययन गर्दा निजामति सेवाभित्र यो एक विशिष्ट प्रकृतिको सेवा हो । तर कर प्रशासनका कर्मचारीहरूको भर्ना, छनौट, तालिम, पदस्थापना र सरुवा, कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन र वृत्तिविकासजस्ता आयामहरूलाई कार्य विशिष्टिकरण, पेशाविद्ता र सदाचार पद्धतिसँग आवद्ध गर्न सकिएको छैन । यसको लागि कर प्रशासनका कर्मचारीहरूमात्र दोषी छैनन् । मुलुकको राजस्व परिचालनको मेरुदण्डको रुपमा रहेको कर प्रशासनको संस्थागत क्षमता र कर्मचारीहरूको व्यक्तिगत कार्यक्षमता, दक्षता, कर्तव्यपरायणता र जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्न न नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, लोक सेवा आयोग तथा अन्य सम्बद्ध निकायहरूको ध्यान पुगेको छ न त कर प्रशासनले ती निकाय र त्यसका नेतृत्वलाई यसको गाम्भीरता बोध गराउन सकेको छ ।

मानव संशाधन व्यवस्थापनमा सरुवा र पदस्थापन सबैभन्दा समस्याग्रस्त र विवादित हुँदै गइरहेको छ । आन्तरिक राजस्व विभागको नेतृत्वको बारम्बार सरुवा हुने गर्दा सुधार प्रयासहरू सार्थक नहुन नसकेको, नेतृत्व परिवर्तन साथसाथै प्राथमिकताहरू पनि परिवर्तन भएको, राजस्व संकलन खस्केको, संस्थागत तथा प्रणालीगत सुदृढीकरण सम्बन्धी योजना तथा कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन पक्ष कमजोर भएको र मातहत कर्मचारीहरूको कार्यसम्पादन व्यवस्थापन, अनुगमन र मूल्याङ्कन झन कमजोर हुँदै गइरहेको छ ।

दोस्रो, कर्मचारीहरूको कार्यसम्पादनको अनुमगन, मूल्याङ्कन तथा सदाचारिता विकास चुनौतिपूर्ण हुँदै गइरहेको छ । कर प्रशासनभित्र पनि थप विशिष्टिकरण र कार्यदक्षता अभिवृद्धिको लागि सँगठन ढाँचा कार्यमूलक बनाइएको तर कर्मचारीहरूको पटक पटक अन्तर कार्यालय सरुवा हुने गरेको, एउटै कार्यालयभित्र पनि बारम्बार फाँट/शाखा सरुवा गर्ने वा सबैले सबै काम गर्ने जस्तो गरी कार्यजिम्मेवारी तोक्ने परिपाटी विकास भइरहेको छ। यस्तो कार्य कर प्रशासनको कार्यमूलक सँगठन संरचना र कार्यविशिष्टिकरणको मर्म विपरित रहेको छ। आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली कमजोर भएको कारणले कर्मचारीहरूको कार्यसम्पादनको अनुमगन, मूल्याङ्कन तथा सदाचारिता विकास थप चुनौतिपूर्ण हुँदै गइरहेको छ । तसर्थ कर्मचारीहरूको कार्यसम्पादन अनुगमन तथा मूल्याङ्कनलाई वृत्ति विकाससँग आवद्ध गर्ने, सदाचारितामा प्रश्न उठे तत्कालै छानबिन गरी न्यायोचित दण्ड सुनिश्चत गर्ने र कार्यसम्पादनमा आधारित प्रोत्साहन प्रणालीको प्रभावकारिता अध्ययन गरी पूनर्विचार गर्न आवश्यक रहेको छ ।

तेस्रो, कार्यक्षमता तथा वृत्ति विकास पनि निकै चुनौतिपूर्ण रहेको छ। सूचना तथा सञ्चार प्रविधिमा भएको अभूतपूर्व विकास तथा सोले आर्थिक तथा व्यावसायिक गतिविधिमा ल्याएको परिवर्तन र करदाताहरूले गर्ने अत्यधिक कर नियोजनलाई सम्बोधन गर्न सक्ने कार्यक्षमता र प्रतिवद्धता आवश्यक रहेको छ । कर प्रशासनभित्रका कर्मचारीहरूमा कर, लेखा, कानुन, सूचना तथा सञ्चार प्रविधि तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी ज्ञान, सीप, कार्यदक्षता, स्वच्छता र व्यवस्थापकीय कौशलको विकास गर्न आधारभूत तथा विशिष्टकृत तालिम प्रदान गर्नु पर्ने, कर प्रशासनभित्र पनि विषय विज्ञ तयार गर्ने गरी सरुवा तथा पदस्थापन गर्ने, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अध्ययन, तालिम र अवलोकन भ्रमणमा सहभागी गराउने र कर नीति कार्यान्वयन विषयमा नियमितरुपमा अध्ययन र अनुसन्धान कार्यमा सहभागी गराउनु आवश्यक रहेको छ ।

कर प्रशासनमा वृत्ति विकासको अवसर न्युन रहेको छ। दुर्गमस्थानमा कार्यालयहरू ज्यादै कम भएको कारणले भौगोलिक नम्बर नहुने, एक तह बढुवाको लागि कम्तिमा १२ देखि १५ वर्षसम्म सेवा गर्नुपर्ने र एकै समय सेवा प्रवेश गरेका अन्य समूहका कर्मचारीहरूभन्दा ढिलो बढुवा हुने गरेकाले वृत्ति विकासको दृष्टिकोणबाट कर्मचारीहरूमा उत्प्रेरणा कम रहेको पाइन्छ। वृत्ति विकासको लागि प्रस्तावित एकीकृत निजामती सेवा ऐनमा राजस्व सेवा गठन गरी अर्थसचिवसम्मका सबै पदहरूलाई राजस्व सेवामा समाहित गर्ने, छुट्टै राजस्व सेवा गठन नगरेमा प्रशासन सेवाभित्र रहेको राजस्व समूहभित्र राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीका पदहरूलाई पनि समावेश गर्ने, राजपत्राङ्कित तृतीय, द्वितीय र प्रथम श्रेणीभित्र दुई दुई तह राखी प्रत्येक तहमा प्रत्येक ७ वर्षभित्र स्वतः तह/पद बढुवा गर्ने, नायब सुब्बा

र शाखा अधिकृत पदको लागि मात्र खुला प्रतिष्पर्धाबाट कर्मचारी भर्ना गर्ने, उपसचिव र सहसचिव पदको लागि छड्के प्रवेश बन्द गर्ने र राजस्व समूहभित्र उपसमूह गठन गर्नेतर्फ संभाव्यता अध्ययन गर्ने जस्ता नीतिगत सुधार आवश्यक रहेको छ ।

चौथो, विद्यमान कर्मचारी भर्ना र छनौट पनि कार्यविशिष्टिकरणको दृष्टिकोणबाट अनुत्पादक रहेको छ । प्रशासन सेवाभित्रका सबै समूहको लागि एकै विधि र प्रक्रियाबाट कर्मचारी भर्ना र छनौट गर्दा कर प्रशासनले खोजेको कार्यभूमिका, कार्यजिम्मेवारी र कार्यदक्षता बमोजिम कतिपय कर्मचारीहरूबाट कार्यसम्पादन हुन नसकेको गुनासो रहेको छ। कर, लेखा, कानुन, प्रविधि र व्यवस्थापन विषयक ज्ञान र सीप आवश्यक हुने पदमा सो बाहेक अन्य विधाका स्नातकहरूले आवेदन दिई प्रतिष्पर्धा गर्न पाउने हालको व्यवस्थाले उम्मेदवारहरूको छनौटको अवसरलाई त बढाएको छ र लोक सेवा आयोगको भर्ना र छनौट प्रक्रियालाई पनि सहज त बनाएको छ, तर यसले कर प्रशासनको कार्यसम्पादन र उत्पादकत्वमा ह्रास ल्याएको भन्ने बुझाई रहेको छ। कर प्रशासनको समग्र कार्यसम्पादन र उत्पादकत्व अभिवृद्धि गर्ने सन्दर्भमा निम्न दुईमध्ये कुनै एउटा विकल्प चयन गर्नुपर्दछ। पहिलो, कर्मचारी भर्ना र छनौट गर्दा कर प्रशासनको लागि आवश्यक ज्ञान, सीप र क्षमतासापेक्ष आधारभूत शैक्षिक योग्यता भएका उम्मेदवारहरूबाट खुला प्रतिष्पर्धामार्फत जनशक्ति भर्ना र छनौट गर्ने पद्धतिको थालनी गर्नु आवश्यक रहेको छ । हालको जस्तो जुनसुकै विधाका स्नातकले उम्मेदवार हुने व्यवस्था खारेज गर्नुपर्दछ । वा दोस्रो, यदि हालको एकीकृत भर्ना प्रबन्धलाई निरन्तरता दिई जुनसुकै विधाका स्नातकले उम्मेदवार हुने व्यवस्था कायम राख्ने हो भने अर्थ मन्त्रालय र आन्तरिक राजस्व विभागले लोक सेवा आयोगबाट छनौट भएका कर्मचारीहरूलाई कम्तिमा एक वर्षको आधारभूत तालिम दिई कर, लेखा, कानुन, प्रविधि र व्यवस्थापन विषयक ज्ञान र सीप विकास गर्ने गराउने र उक्त तालिममा परीक्षा प्रणाली राखी उक्त परीक्षा उत्तीर्ण हुने कर्मचारीलाई मात्र पदस्थापन गर्ने र परीक्षामा उत्तीर्ण गर्न नसक्ने कर्मचारीलाई पूनः तीन महिना तालिम दिई पूनः परीक्षा लिने र परीक्षा उत्तीर्ण भएपछि मात्र पदस्थापन गर्ने कठोर नीति अख्तियार गर्नु आवश्यक रहेको छ । यसको लागि निजामति सेवा ऐन तथा अन्य कानुनहरूमा आवश्यक संशोधन गर्नु पर्दछ ।

४. पूर्वाधार र कर प्रणाली व्यवस्थापन

कर प्रशासनको सूचना तथा सञ्चार प्रविधि (ICT) पूर्वाधार तथा कार्यप्रणाली राजस्व जोखिम व्यवस्थापन गर्न, करदाताको सहभागिता लागत घटाउन र सहजरुपले प्रणालीको अनुपालन गर्न सहायक नभएको करदाता र कर प्रशासन दुबैपक्षको आरोप रहेको छ ।

पुरानो प्रविधिमा निर्माण गरिएका सफ्टवेयर र कमजोर पूर्वाधार संयन्त्रले छरितो सेवा प्रवाह गर्न नसकेको, आर्थिक कारोबारसम्बन्धी सूचना र तथ्याङ्क संकलन, सँग्रहीकरण, विश्लेषण तथा जोखिमको प्राथमिकीकरण गर्ने स्वचालित प्रणालीको विकास हुन नसकेको, सूचना तथा सञ्चार प्रविधि (ICT) पूर्वाधार तथा सफ्टवेयरको शुद्धता, कार्यक्षमता र सुरक्षाको जोखिम उच्च रहेको र करदाताका सूचना र तथ्याङ्कहरूको संरक्षण थप चुनौतिपूर्ण भएको विभिन्न अध्ययनहरूले देखाएका छन् । सेवा प्रवाहलाई गुणस्तरीय र करदातामैत्री बनाउन कर प्रणालीमा सुधार गरी करदाता दर्तादेखि दर्ता खारेजीसम्मका सबै कार्यप्रक्रियालाई छोटो, छिरतो र एकीकृत बनाउनु आवश्यक रहेको छ । यसको लागि नयाँ प्रविधिमा आधारित सक्षम सफ्टवेयर खरिद वा विकासमा लगानी बढाउनु पर्ने देखिन्छ । कर प्रशासनले राजस्व जोखिम व्यवस्थापन गर्न सूचना र तथ्याङ्क संकलन, सँग्रहीकरण, विश्लेषण गर्न सक्ने पूर्वाधार विस्तारमा विशेष ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।

निष्कर्ष

माथि उल्लेख भएका विविध समस्या र चुनौतिहरूका बाबजुत् कर प्रशासनले आन्तरिक राजस्व परिचालनमा उल्लेखनीय भूमिका निर्वाह गरेको छ । कमजोर भए पनि करिब ५५ लाख करदाताहरूलाई दैनिक सेवा प्रवाह गर्न र उनीहरूको अभिलेख व्यवस्थापन गर्ने कार्य भइरहेको छ । कर प्रणालीलाई म्यानुअल प्रणालीबाट अधिकतम् स्वःचालित अवस्थामा पुऱ्याउन कर प्रशासनले विगत २५ वर्षदेखि निरन्तर प्रयास गरिरहेको छ । एक्काइसौं शताब्दीको कर प्रशासनका अवसर र चुनौति मनग्गे रहेका छन् । ती अवसर र चुनौतिहरूलाई सम्बोधन गर्न राजनीतिक तथा प्रशासनिक नेतृत्वको स्थिरता र प्रतिबद्धताको खाँचो रहेको छ । कर नीति र कानुनहरू अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डका छन् तर ती नीति र कानुन कार्यान्वयन गर्ने कर प्रणालीमा सुधार गर्नुपर्ने विषयहरू धेरै रहेका छन् । कर प्रशासनले प्रणालीगत सुधारमा ध्यान दिन सकेमा मानवसंशाधन व्यवस्थापन गर्न पनि सहज हुने र कर प्रशासनको छवि पनि सुधार हुने देखिन्छ ।

सन्दर्भ समाग्रीः

- अर्थ मन्त्रालयबाट जारी बजेट बक्तव्यहरू
- आन्तरिक राजस्व विभागका विभिन्न वर्षहरूका वार्षिक प्रतिवेदनहरू
- विभिन्न कर नीति तथा कानुनहरू

■■

कर प्रणाली स्वचालित बनाउन आन्तरिक राजस्व विभागले गरेका सुधार सम्बन्धी सामान्य जानकारी

✍ पदम कुमार श्रेष्ठ

पृष्ठभूमिः

नेपालमा आयकर ऐन, २०५८ र आयकर नियमावली, २०५९ लागु भएको दुई दशक भइसकेको छ । आयकर ऐन, २०५८ लागु भए पश्चात उक्त ऐन तथा नियमावलीले गरेको कानूनी व्यवस्था बमोजिम कुनै आय वर्षमा व्यवसाय, लगानी र रोजगारीको आय आर्जनमा संलग्न रहेका कुनै पनि व्यक्तिले कारोवारको प्रकृति अनुसारको आय विवरण स्वयं घोषणा गर्नुपर्ने हुन्छ र आन्तरिक राजस्व विभागले आय विवरण पेश गर्ने ढाँचा/प्रक्रियामा समय समयमा केही परिमार्जन/सुधार गर्दै आएको छ। शुरुका चरणहरूमा करदाताहरूबाट म्यानुअल रूपमा आय विवरण पेश गर्ने गरेको र यसरी पेश भएका आय विवरणलाई कार्यालयबाट प्रणालीमा प्रविष्टी गर्ने व्यवस्था रहेको थियो । विगत केही दशक देखि आर्थिक क्रियाकलापमा भएको वृद्धिसँगै करदाताहरूको संख्यामा वृद्धि हुँदै गएको हुँदा कर प्रशासनमा करदाताहरूको दर्ता देखि कारोवार बन्दसम्मका विवरणहरूका सम्बन्धमा छिटो छरितो माध्यमबाट सेवा प्रवाह गर्न करदाताका सम्पुर्ण अभिलेखलाई Online System मा आबद्ध गरिदै लगिएको छ। यसै क्रममा करदाताले पेश गर्ने आय विवरणलाई विद्युतीय प्रणालीमा लैजान आन्तरिक राजस्व विभागबाट करदाताहरूले आय विवरण पेश गर्दा अनिवार्य रूपमा Online System बाट पेश गर्नु पर्ने व्यवस्था लागू गरियो । आन्तरिक राजस्व विभागले डे.१, डे.२, डे.३ र डे.४ आय विवरणको ढाँचा तोकि उक्त तोकिएको ढाँचा बमोजिम करदाताले अनिवार्य रूपमा Online System बाट प्रत्येक आय वर्षको आय विवरण पेश गर्न सकिने प्रणालीको विकास गरेको छ। विश्वव्यापीकरणमा आएको परिवर्तन स्वरूप करको दायरा/क्षेत्रमा समेत विस्तार हुँदै गएको हुँदा सोको प्रशासनमा समेत थप चुनौति देखिदै गएका र उक्त चुनौतीको सामना गरी कर प्रशासनलाई चुस्त दुरुस्त बनाई वस्तुपरक र तथ्यपरक तथ्याङ्क प्राप्त गर्ने, कर प्रशासनलाई छिटो छरितो बनाई करदातालाई प्रभावकारी सेवा प्रवाह गर्ने, अन्य सरोकारवाला निकाय/दातृ निकायहरूलाई आवश्यक तथ्याङ्क उपलब्ध गराउन सकिने र कर प्रशासनको राजस्व संकलन लगायत अन्य प्रशासनिक कार्यमा आधुनिकिकरण गर्ने, कर प्रशासनलाई प्रविधियुक्त र करदातामैत्री बनाई आधुनिक कर प्रणाली स्थापना गर्ने हेतुले आन्तरिक राजस्व विभागले विभिन्न प्रणालीगत सुधार गर्दै आएको छ ।

✍ निर्देशक, आन्तरिक राजस्व विभाग ।

कर प्रणालीका सुधारका क्षेत्र

१. दर्ता (Registration)

२. कर विवरण (Tax Return)

३. कर भुक्तानी (Tax Payment)

४. कर निर्धारण र बक्यौता (Tax assessment and Outstanding)

५. तथ्याङ्क विवरण (Data Report)

६. सूचना (Information)

७. अन्य सुधारहरू (Other Reform)

१. दर्ता (Registration) तर्फ गरिएका सुधारका कार्यहरू:

- Quality Registration को लागि बायोमेट्रिक प्रणाली लागू गरिएको ।
- व्यक्तिगत स्थायी लेखा नम्बर अनलाइन सिष्टमबाट लिन सक्ने व्यवस्था गरिएको ।
- Registration मा One Time Password (OTP) को व्यवस्था गरिएको ।
- Online Personal PAN Registration, आय बिवरणको म्याद थप तथा अन्तःशुल्कमा दर्ता भएका इजाजतपत्रवालाले Online प्रणालीबाट स्वयंलेनै नविकरण गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको ।
- करदाताले अनलाइन मार्फत आफ्नो अभिलेख (KYT) आफै अद्यावधिक गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको ।
- करदाताले स्वयंले User ID र Password नयाँ Create गर्ने वा विर्सिएमा Reset गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको ।
- IRD Nepal App निर्माण गरिएको । (PPAN Registration, D01 Return, VAT Zero Return, Excise Renew, PAN Search, Tax Clearance Search)

२. कर विवरण (Tax Return) तर्फ गरिएका सुधारका कार्यहरू:

करदाताले स्वयम घोषणा गरी पेश गर्ने आय विवरण र सोसँग सम्बन्धित विषयहरूलाई स्वचालित बनाई विवरण दर्ता हुने गरी ITS प्रणालीमा निरन्तर सुधारहरू हुँदै आएका छन जसमध्ये केही सुधारका प्रयासहरूलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

क. करदाता पोर्टलमा भएका सुधार:

➢ बार्षिक ३० लाखसम्म (आय वर्ष २०७७/७८ सम्म रु. २० लाखसम्म) कारोवार गर्ने साना करदाताले बैंकमा कर भुक्तानी गर्दा आय विवरण समेत पेश गर्न

सक्ने नीतिगत घोषणा भए बमोजिम आय वर्ष २०७६/७७ मा डे ०१ विवरण पेश गर्ने करदाताको आय विवरण र सो बमोजिम लाग्ने कर बैक भौचरबाट बैंकमा बुझाउन मिल्ने तथा यस प्रकारका करदाताहरूले विभागको Taxpayer Portal को प्रयोग गरी आय विवरण पेश गर्ने, भौचर तयार गरी बैंकमा गई कर दाखिला गर्ने वा Connect IPS मार्फत कर दाखिला गर्ने,एकै पटकमा धेरै वर्षको आय विवरण र कर Connect IPS मार्फत कर दाखिला गर्ने प्रणाली २०७७ श्रावण १ देखि कार्यान्वयनमा ल्याइएको ।

- डे. ०१/डे. ०२ आय विवरण र कर भुक्तानी प्रणालीलाई एकिकरण गरी स्वचालित कर चुक्ता प्रमाणपत्र करदाताले नै System बाट Print गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको ।
- E-TDS Return पेश गर्दा सो को Self–Verification करदाताले नै गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको ।
- आय विवरणको अनुसूची १ र २ को करगणना स्वचालित रूपमा System बाट नै गर्ने व्यवस्था गरिएको ।
- Mobile Apps को निर्माण गरी Zero VAT Return – Mobile Apps बाटै दिन सक्ने व्यवस्था गरिएको ।
- आय विबरणको अनुसूची ६ (रोजगारी आय) परिमार्जन गरिएको ।
- करदाताको कुनै आय वर्षको कर चुक्ता प्रमाणपत्र जारी भए नभएको करदाता आफैले हेर्न सक्ने र सोको लागि कार्यालयमा जानु नपर्ने ।
- D 01 Return मा शुन्य कारोवार घोषणा गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको ।
- बैंक तथा वित्तीय संस्थाले e-TDS विवरण पेश गर्दा स्थायी लेखा नम्बर (PAN) अनिवार्य रूपमा राख्ने व्यवस्था गरिएको । (आय विवरणको Annex-10 मा जानको लागि)
- स्रोतमा कर कट्टी गर्ने व्यक्ति (Withholding Agent) ले e-TDS Return मा कर कट्टी हुने व्यक्ति (Withholdee) को स्थायी लेखा नम्बर (PAN) उल्लेख नगरी विवरण भेरिफाई भएको भए सम्बन्धित Withholding Agent आफैंले e-TDS Return मा सम्बन्धित Withholdee को PAN अपडेट गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको ।

ख. डे. ३ आय विवरण र सोको अनुसूचीहरूमा भएका संशोधनः

- आय वर्ष २०७८/७९ देखिको आय विवरण पेश गर्दा लागु हुने गरी आन्तरिक राजस्व विभागबाट डे.३ आय विवरणमा देहाय बमोजिम प्रणालीगत सुधार गरिएको छः

- आय विवरण (डे.३) फारामको पहिलो पृष्ठमा शेयर लगतमा परिवर्तन, बीमा दावीको भुक्तानी प्राप्त भए/नभएको, अन्य निकायको शेयरमा लगानी, घरजग्गा खरीद विक्री, अग्रिम करकट्टी वापत भुक्तानी गर्न बाँकि, सम्बद्ध पक्षसँग कारोवार र दीर्घकालिन करार अन्तर्गत कारोवार भए नभएको सम्बन्धमा थप जानकारी दिनुपर्ने ।
- आय विवरण (डे. ३) साथ पेश गर्नुपर्ने अनुसूची ५ मा उल्लेखित खर्च कट्टी तर्फ निम्न गरिएको सुधार

सि.नं.	खर्च कट्टी शीर्षक	सुधार
१	ब्याज खर्च	चालु ऋणको व्याज, सम्पत्ति खरीदको व्याज, र अन्य ऋणको व्याज प्रविष्टी गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको ।
२	व्यापार मौज्दातको लागत खर्च	शुरु मौज्दात, प्रत्यक्ष सामाग्री खर्च, प्रत्यक्ष तलब तथा ज्याला खर्च, प्रत्यक्ष शिरोभार लागत खर्च, अन्य प्रत्यक्ष खर्च र अन्तिम मौज्दात प्रविष्टि गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको ।
३	ह्रास खर्च कट्टी	सम्पत्तिको समूह अनुसार आधारभूत विवरण प्रविष्टि भएपछि स्वचालित रूपमा ह्रास गणना हुने व्यवस्था गरिएको । यसरी प्रविष्टी भएको विवरणलाई कार्यालयबाट करदाताले पेश गरेको आय विवरणको अनुसूची-५ को विवरणमा ह्रास खर्च कट्टीको विवरण अन्तर्गत हेर्न र प्रिन्ट गर्न सकिन्छ ।
४	अन्य खर्च	नोटः- ह्रास खर्चको सम्बन्धमा आगामी आयवर्ष (आ.व. २०७९/८०)को शुरुको ह्रास आधार रकममा केही संशोधन भई थप घट हुने भएमा करदाताले उक्त संशोधन गर्न सक्ने व्यवस्था थप गरिएको छ ।
५	मर्मत संभार खर्च	कर्मचारी खर्च, कार्यालय सञ्चालन खर्च, विक्री प्रर्वद्धन खर्च, अन्य खर्च प्रविष्टि गर्ने व्यवस्था गरिएको ।
६	नोक्सानी कट्टी	सम्पत्तिको समूह अनुसार मर्मत संभार खर्च सात प्रतिशतसम्म प्रविष्टि गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको ।

ग. आय विवरणको अनुसूची–१० मा गरिएका सुधारका कार्यहरूः

- **पुँजीगत लाभकर अनुसूची १० मा दावी गर्नेः** करदाताले मालपोत कार्यालयमा तिरेको पुँजीगत लाभकर अनुसूची १० मा दावी गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको ।
- **भन्सारमा दाखिला अग्रिम कर कट्टी मिलानः** आयकर ऐन, २०५८ को दफा ९५क को उपदफा (७) बमोजिम पैठारीका बखत भन्सार बिन्दुमै दाखिला भएको अग्रिम कर कट्टी रकमलाई करदाताले सम्बन्धित आय वर्षको आय विवरण पेश गर्दा अनुसूची -१० मा कर रकम क्रेडिट मिलान गर्न सक्ने प्रणालीगत व्यवस्था गरिएको ।
- **अग्रिम कर कट्टी भएको कर रकम अनुसूची १० मा स्वचालित रूपमा जानेः** Withholding Agent ले Withholdee को अग्रिम कर कट्टी भएको कर रकम अनुसूची १० मा स्वचालित रूपमा आउने व्यवस्था गरिएको ।

- **आय विवरण Submit गर्नु अगावै करदाताले अनुसूची १० तयार गर्ने:** आय विवरण Submit गर्नु अगावै करदाताले अनुसूची १० तयार गर्ने र विभिन्न समयमा दाखिला गरेका आयकर रकमहरू राजस्व लेखा प्रणाली (RAS) सँग भिडानगरी भिडान भएका भौचरहरू मात्र अनुसूची १० मा समावेश हुने व्यवस्था गरिएको । अनुसूची १० लाई Manual Entry System बाट Automation मा लगिएको ।
- **निकायको हित निःसर्ग गर्दा स्थायी लेखा नम्बर (PAN) अनिवार्य गरिएको:** निकायको हित निःसर्ग गर्दा स्थायी लेखा नम्बर (PAN) अनिवार्य रूपमा राख्ने व्यवस्था गरिएको ।
- **Transfer of Credit (TC) सम्बन्धमा:**

  कार्यालयबाट विगतका वर्षहरूको संशोधित कर निर्धारण भएका अवस्थामा बढी कायम भएको कर, आर्थिक ऐन बमोजिम मुद्दा फिर्ता लिदा धरौटी वापत राखेको कर रकम बक्यौता रकममा मिलान पछि बढी कायम भएको कर र कार्यालय बाट पुनःकर निर्धारण भएका अवस्थामा बढी कायम भएको कर आगामी आय वर्षहरूमा मिलान गर्नभनी जारी गरिएको सूचना बमोजिमको रकम कार्यालयले निर्णय गरी आगामी आय वर्षमा मिलान गर्न ITS मा Income Tax System अन्तर्गत रहेको Transfer of Credit (TC) मा कैफियत महल थप गरी सो महलमा कार्यालयले गरेको निर्णयको संक्षिप्त व्यहोरा प्रविष्टि गर्ने प्रणाली विकास गरिएको ।

  साथै आय विवरण पेश गर्दा करदाताले अनुसूची-१० लाई तयार गर्दा ध्यान दिनुपर्ने विषयहरूका सम्बन्धमा तलको चित्रमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

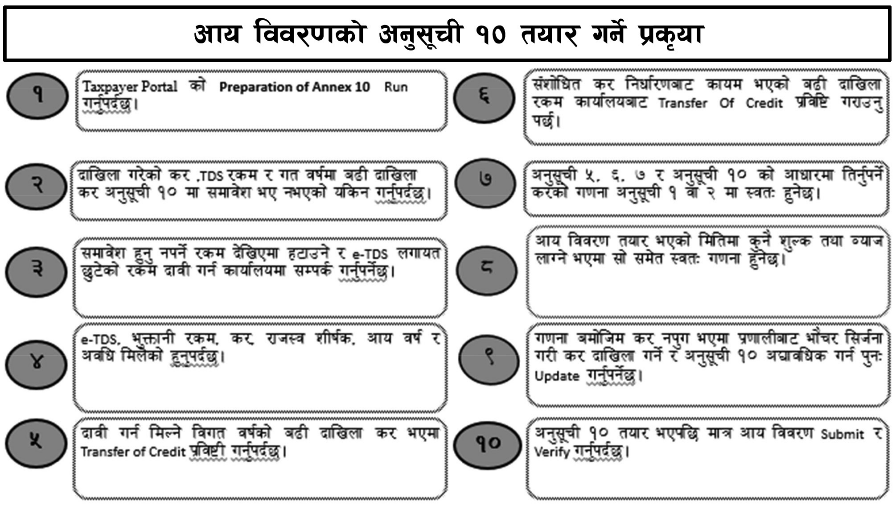

घ. आय विवरणको अनुसूची-१३ मा थप गरिएको व्यवस्था

- आय वर्ष २०७८/७९ देखिको आय विवरण पेश गर्दा उक्त आय वर्षमा दाखिला भएको अग्रिम कर कट्टीको रकम, असार मसान्तसम्म अग्रिम कर कट्टी रकम दाखिला गर्न बाँकी (TDS Payable) र TDS Payable मध्ये आय विवरण पेश गरेको मितिसम्म दाखिला गर्न बाँकी रकम एकमुष्ठ रूपमा अनिवार्य प्रविष्टि गर्नुपर्ने ।
- वार्षिक एक करोडभन्दा बढीको तलब ज्याला भुक्तानी गर्ने करदाताले तलब, ज्यालाको मासिक विवरण, सोको भुक्तानीमा कर कट्टी गरी भुक्तानी गरेको कर रकम र जम्मा अग्रिम कर कट्टीको भुक्तानी भएको कर रकमको दाखिला विवरण प्रविष्टि गर्नुपर्ने ।
- आय विवरण र वित्तीय विवरण अनुसारको खर्च रकमको फरक थाहा पाउन वित्तीय विवरण अनुसारको खर्च प्रविष्टि गर्नुपर्ने ।

३. कर भुक्तानी (Tax Payment) तर्फ गरिएका सुधारका कार्यहरू:

- RMIS बाट तयार भएको भौचरको भुक्तानी नेपाल राष्ट्र बैंकले निर्धारण गरेको मापदण्डका आधारमा Online मार्फत भुक्तानी गर्न सक्ने तथा System बाटै भौचर तयार गरी सो भौचर प्रिन्ट गरी बैंकमा रकम जम्मा गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको । (जसले गर्दा बैकमा Manual भौचर भर्दा हुने Error को निराकरण हुनेछ)
- RMIS मा दाखिला भौचरहरू RAS प्रणालीमा Auto Day End गर्ने व्यवस्था गरिएको ।
- एउटै भौचरमा उल्लिखित स्थायी लेखा नम्बर, आय वर्ष र राजस्व शीर्षक पटक पटक परिवर्तन गर्ने परिपाटीले कुन भौचर कहिले कुन सेवाको लागि प्रयोग भएको छ सोको अभिलेख तयार गर्ने र सो भौचरबाट एक पटक सेवा लिएपछि उक्त दाखिला भौचरमा संशोधन (Posted Data Change Request-PDCR) गर्दा एउटै भौचरबाट दोहोरो सुविधा लिन सक्ने सम्भावनालाई रोक्ने उद्देश्यले Voucher Tracking System कार्यान्वयनमा ल्याइएको ।
- डे.१ आय विवरण पेश गर्ने करदाताहरूले विगतमा म्यानुअल आय विवरण दर्ता गरी नगदी रसिदहरूबाट कर दाखिला गरेको तर उक्त करदाताहरू नन फाइलर देखिएकोले त्यस्ता करदाताहरूको आय विवरण कार्यालयले म्यानुल प्रविष्टि गर्ने क्रममा नगदी रसिदबाट दाखिला भएको कर रकम प्रविष्टी गर्न सक्ने व्यवस्था नभएकोले नगदी रसिदका आधारमा प्रविष्टि गर्न मिल्ने गरी प्रणालीगत सुधार गरिएको ।

४. **कर निर्धारण र बक्यौता (Tax assessment and Outstanding) तर्फ गरिएका सुधारका कार्यहरूः**

क. कर निर्धारणः

- संशोधित कर निर्धारणको सुचनाको ढाँचा परिमार्जन गरिएको ।

  आयकर तर्फ संशोधित कर निर्धारणको सुचनाको ढाँचामा सामान्य परिमार्जन गरि आय वर्ष २०७७/७८ देखिको आय विवरणको हकमा नयाँ परिमार्जित ढाँचामा संशोधित कर निर्धारणको सूचना जारी हुने र उक्त सूचनामा कर, शुल्क, ब्याजको गणना प्रणालीबाट स्वचालित रूपमा हुने व्यवस्था गरिएको ।

- आयकर ऐन, २०५८ को दफा ९०(८) बमोजिम अग्रिम करकट्टी (TDS) माग रकम आय वर्ष २०७८/७९ देखि सबै प्रकारका कर निर्धारण (पुर्ण कर परीक्षण, अनुसन्धान, अग्रिम कर कट्टी परीक्षण, Current Year Audit, Rapid Audit) बाट आयकर ऐन, २०५८ को दफा ९०(८) बमोजिमको अग्रिम कर कट्टी परीक्षणबाट माग गरिने पत्र प्रणालीबाटनै जारी गर्ने व्यवस्था गरिएको । साथै, अग्रिम कर कट्टीको थप कर रकम स्वचालित रूपमा Integrated Tax System (ITS) को Arrear Management System (AMS) मा जाने व्यवस्था गरिएको ।

- कार्यालयबाट हुने पूर्ण कर परीक्षणलाई ITS प्रणालीमा आबद्ध गरी मिति २०८०/०७/०१ देखि अनिवार्य रूपमा कर परीक्षण प्रतिवेदनलाई ITS प्रणालीमा रहेको ARMS (Audit Record Management System) बाट तयार गर्ने प्रणालीको व्यवस्था गरिएको ।

ख. वक्यौताः

- आयकरको एटिआरमा स्वयं कर निर्धारण र संशोधित कर निर्धारणको फरक रकम जाने आयकरको एटिआरमा स्वयं कर निर्धारण र संशोधित कर निर्धारणको फरक कर (कर, शुल्क र ब्याज) मात्र जाने व्यवस्था गरिएको ।

- कर निर्धारण कार्य सम्पादन भएपछि ITS (Integrated Tax System) बाट कर निर्धारणको अन्तिम सूचना जारी हुँदा थप माग कायम भई दाखिला गर्न बाँकी कर रकमहरू ITS मा देहाय बमोजिम स्वचालित रूपमा वक्यौता सिर्जना भई लगत अभिलेख कायम हुने र आय वर्ष २०७६/७७ सम्मको AMS मा प्रविष्टी भएका सबै बाँकी बक्यौता रकमहरू आयकर ATR मा AMS Total Due भनी एकमुष्ठ देखिने प्रणालीगत सुधार भएको छः

सि. नं.	कर निर्धारण सुचनाको किसिम	AMS (Arrear Management System) मा जाने लगत रकम	आयकर ए.टि.आर (ATR) मा जाने लगत रकम
१.	आयकर ऐन, २०५८ को दफा १०२ बमोजिमको संशोधित कर निर्धारणबाट माग कायम भएको थप कर ।	आय वर्ष २०७६/०७७ सम्मको आय विवरणको संशोधित कर निर्धारणमा माग कायम भएको रकम AMS मा स्वचालित रूपमा जाने ।	आय वर्ष २०७७/०७८ देखिको आयकर तर्फको थप माग रकम ATR मा स्वचालित रूपमा जाने ।
२.	आयकर ऐन, २०५८ को दफा ९०(८) बमोजिम माग कायम भएको अग्रिम कर कट्टीको थप कर ।	सबै आर्थिक वर्षको अग्रिम कर कट्टी परीक्षण, द्रुत कर परीक्षण र चालु आ.व.को परीक्षणबाट माग कायम भएको अग्रिम कर कट्टी रकम AMS मा स्वचालित रूपमा जाने ।	आयकर ए.टि.आर (ATR) मा नजाने । तर कुल वक्यौता बाँकीमा थप भई आउने ।
३.	द्रुत कर परीक्षणबाट माग कायम हुने थप कर रकम ।	आय वर्ष २०७६/०७७ सम्मको आय विवरणको आयकर तर्फको थप माग AMS मा स्वचालित रूपमा जाने ।	आय वर्ष २०७७/०७८ देखिको आयकर तर्फको थप माग रकम ATR मा स्वचालित रूपमा जाने ।

ग. आयकरको ATR:

- आयकर तर्फ ATR आय वर्ष २०७७/७८ को आय विवरण देखि लागु भएको ।
- आयकरको ATR मा वक्यौता रकम Total Debit Balance मा बाँकी भएको रकम हो । जसमा करदाताले दाखिला गर्न बाँकी रकमको ब्याज रकम Additional Tax मा गणना भएर आएको हुन्छ ।
- आयकर ATR मा आय वर्ष २०७७/७८ देखिको करदाताको आय विवरण अनुसारको कर, शुल्क, ब्याज र सो आय वर्ष देखि कार्यालयबाट भएको संशोधित कर निर्धारण अनुसारको कर, शुल्क, ब्याज रकम छुट्टा छुट्टै गरी Debit Amt. मा देखिने व्यवस्था गरी सोको दाखिला समेत Credit Amt. बाट मिलान हुनेगरी प्रणाली विकास भएको छ ।
- करदाताले पेश गरेको आय विवरणको अनुसूची-१० मा कर कट्टी मिलान दाबी गरेको रकम आयकर ATR मा Account Credit Details मा दाखिला भए बमोजिमनै देखिन्छ ।
- आय विवरण पेश गर्दा करदाताले विगत आय वर्षहरूमा बढी दाखिला गरेको रकम करदाताले क्रेडिट क्लेम गर्न छुटाएको भएमा कार्यालयले नै मिल्ने

नमिल्ने हेरी निर्णय गरी मिलान दाबी गर्ने रकमलाई Officer Portal को Income Tax System भित्र रहेको Transfer of Credit बाट मिलान दाबी गरिदिनु पर्दछ ।

- ➢ करदाताले आय विवरणको अनुसूची-१० मा मिलान गर्न नपाउने क्रेडिट मिलान गरेको रकम (TC, Credit Claim, e-TDS etc.) लाई कार्यालयले निर्णय गरी Officer Portal को Central Function मा Authorized Update मार्फत उक्त नपाउने क्रेडिट रकमलाई हटाउन सकिने गरी प्रणाली विकास भएको छ । यसरी हटाएको रकम आयकर ATR मा Disallowed भनी Remarks मा (D) भनेर देखिन्छ । यसरी नपाउने कर मिलानको रकमको कारण सो भन्दा पछिका आय वर्षहरूमा अनुसूची-१० मा पर्न सक्ने प्रभाव समेतको विश्लेषण गरी उक्त प्रभावको निराकरण गर्नुपर्ने हुन्छ ।
- ➢ कार्यालयबाट संशोधित कर निर्धारणबाट बढी दाखिला भएको देखिएको आगामी आय वर्षमा मिलान गर्न भनी दिएको मिलान दाबी गर्ने रकमलाई Officer Portal को Income Tax System भित्र रहेको Transfer of Credit बाट मिलान दाबी गरिदिनुपर्दछ ।
- ➢ करदाताले आय विवरण स्वयंम् कर निर्धारण गरी पेश गरेपछि, आय विवरणमा अनुसूची-१० मा कर मिलान दाबीमा प्रविष्टी हुन छुट भएको दाखिला भौचर र संशोधित कर निर्धारण भएपछि दाखिला भएको कर निर्धारणको रकमलाई कार्यालयले नै करदाताले दिएको निवेदनको आधारमा मिले नमिलेको हेरी Officer Portal को Income Tax System भित्र रहेको CreditClaim / Receipt Payment बाट मिलान दाबी गरिदिनुपर्दछ । यसरी प्रविष्टी भएको रकम करदाताको आयकर ATR मा गई बक्यौता रकमबाट मिलान हुने गर्दछ । यसरी मिलान दिएको रकम आयकर ATR मा Account Credit Details को Remarks मा (M) भनेर देखिन्छ ।
- ➢ करदाताले आय विवरणको अनुसूची-१० मा e-TDS वापतको मिलान गर्न छुटाएको अग्रिम कर कट्टीको रकमलाई कार्यालयले मिल्ने नमिल्ने हेरी मिलान गर्न पाउने भएमा Officer Portal को Income Tax System भित्र रहेको CreditClaim / Receipt Payment बाट मिलान दाबी गरिदिनुपर्दछ । यसरी प्रविष्टी भएको रकम करदाताको आयकर ATR मा गई बक्यौता रकमबाट मिलान हुने गर्दछ । यसरी मिलान दिएको रकम आयकर ATR मा Account Credit Details को Remarks मा (M) भनेर देखिन्छ ।

- आय वर्ष २०७७/७८ देखिको लागि कार्यालयले कुनैपनि करदाताको संशोधित कर निर्धारण गर्नुपरेमा आयकर ऐन, २०५८ को दफा १०१(६) र १०२ बमोजिमको संशोधित कर निर्धारणको सूंचना जारी गर्नु पूर्व नै करदाताले अनुसूची-१० मा दाखिला मिलान गर्न छुटाएको कर रकमलाई Credit Claim प्रविष्टी गरी र मिलान गर्न नपाउने कर कट्टीको रकमलाई Credit Claim Disallowed गरी आयकर ATR लाई अद्यावधिक गरेर मात्र उक्त संशोधित कर निर्धारणको सूचना जारी गर्ने गरि प्रणाली विकास भएको छ ।

५. तथ्याङ्क विवरण (Data Report) तर्फ गरिएका सुधारका कार्यहरू:

- **Taxpayer Information System (TIR):**

  Officer Portal को Integrated Tax System भित्र रहेको Taxpayer Information System (TIR) को माध्यमबाट कार्यालयहरूले करदाताहरूको सम्बन्धमा देहाय बमोजिमको विवरण तुलनात्मक रूपमा हेर्न सकिने गरी प्रणालीगत व्यवस्था रहेको छ ।

  i. Taxpayer Monitoring Report
  ii. Annex 5 Comparative Report
  iii. Annex 13 Comparative Report
  iv. Annex 5 Ratio Analysis Report
  v. TDS Withholdee Report
  vi. Annex 5 Loss Report

- **Income** Tax Non-Filer Transactions Report: आयकर तर्फ ननफाइलर करदाताले खरीद बिक्रीको कारोवार गरेका अन्य करदाताहरूबाट पेश भएको कारोवारको विवरण, आयात/निर्यात गरेको विवरण, विभिन्न भुक्तानीमा भुक्तानीकर्ताले गरेको अग्रिम कर कट्टीको विवरण र मूल्य अभिवृद्धि कर विवरणको कारोवारसमेतका आधारमा Transaction Details of Income Tax Non-filers र Transaction Summary of Income Tax Non-filers को प्रतिवेदन हेर्न सकिने व्यवस्था गरिएको ।

  क. Tax Exemption Report: आयकर ऐन, २०५८ को दफा ११ बमोजिम व्यावसायिक छुट तथा सुविधाहरू लिएका करदाताहरूको विवरण Tax Exemption Report Summary (Income Tax Act, 2058 -+ Sec 11) र Tax Exemption Report Details (Income Tax Act, 2058 - Sec 11) को प्रतिवेदन हेर्न सकिने व्यवस्था गरिएको ।

ख. **Change in Control Return Report:** नियन्त्रणमा परिवर्तन भएका करदाताहरूले पेश गरेको आय विवरणको अभिलेख Change In Control (CIC) Return Details -Income Tax Atc,2058 –sec.57 र Change In Control (CIC) Return Summary (Income Tax Act, 2058–sec.57) प्रतिवेदन हेर्न सकिने व्यवस्था गरिएको ।

ग. **PPAN Transaction:** अग्रिम कर कट्टी गर्ने व्यक्ति/भुक्तानी कर्ताले अग्रिम कर कट्टी हुने बासिन्दा प्राकृतिक व्यक्तिको वार्षिक ४० लाख रूपैंया भन्दा बढीको भुक्तानीमा अग्रिम कर कट्टी गरी भुक्तानी गरेको e–TDS विवरण PPAN Income from ETDS above 40Lakhs Details Report / PPAN Income from ETDS above 40 Lakhs Summary Report हेर्न सकिने व्यवस्था गरिएको ।

घ. **आयकर बक्यौता विवरण (Income Tax Outstanding Report):** यस अन्तर्गत करदाताले पेश गरेको आय विवरण (SA) र आ.व.२०७७/७८ देखिको कार्यालयबाट भएको संशोधित कर निर्धारण (AA) बमोजिमको थप माग भएको दाखिला गर्नुपर्ने कर/Debit Balance रकम करदाताले दाखिला गरेको कर/Credit Balance रकम सँग मिलान पछि दाखिला गर्न बाँकी रकम आयकरको ATR मा Debit Balance/Outstanding देखिन्छ र उक्त Outstanding रहेका करदाताहरूको कार्यालयगत Debit Balance को Outstanding विवरण हेर्न सकिने गरि प्रणाली विकास गरिएकोछ ।

६. **सूचना (Information) तर्फ गरिएका सुधारका कार्यहरू:**

- उपभोक्ताले वस्तु वा सेवा खरीद गर्दा सोको भुक्तानी विद्युतीय माध्यमबाट भुक्तानी गरेमा खरीदमा तिरेको १० प्रतिशत मूल्य अभिवृद्धि कर निजको खातामा फिर्ता हुने (10% VAT Cash back) ब्यवस्था २०७६/१०/२८ देखि कार्यान्वयनमा ल्याईएको ।
- साविकको SITC Code लाई परिमार्जन गरी सबै किसिमका ब्यवसायलाई समेट्न परिमार्जित ब्यवसायिक संकेत (Nepal Standard Industrial Classification - NSIC) तयार गरी मिति २०७७/०४/०१ देखि कार्यान्वयनमा ल्याइएको ।
- विभाग र कार्यालयका सबै बेरुजुको अभिलेख कम्प्युटर प्रणालीमा प्रविष्ट गरी ITS प्रणालीमा अद्यावधिक गरिएको ।
- केन्द्रीय बीजक अनुगमन प्रणाली (CBMS) मा तोकिएका करदातालाई आवद्ध गरिदै आइएको ।

- SMS तथा Email बाट PAN दर्ताको जानकारी दिने व्यवस्था गरिएको ।
- CGAS+ सँग PAN Information Integration गरिएको ।
- कर विवरण तथा कर दाखिलाको जानकारी कःक मार्फत प्रदान गर्ने गरिएको ।
- वित्तीय पारदर्शिता, यथार्थता एवं वास्तविक करारोपणका लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा पेश गरेका र कर प्रशासनमा पेश गरेका वित्तीय विवरणको सूचना आदान प्रदान गर्न स्वचालित प्रणालीको विकास भई सूचना आदान प्रदान भैरहेको ।
- राजस्व व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको अद्यावधिक संस्करण बमोजिम यस विभागको प्रणालीलाई RMIS सँग API Specification V1.1 अनुसार पुनःआबद्ध गरिएको ।

७. **अन्य सुधारहरू (Other Reform):**

- खरीद, विक्री खाता विद्युतीय माध्यमबाट पेश गर्ने करदाता तोकिएको र खरिद, विक्री कारोवारको विवरण विभागले तोकेको ढाँचामा विद्युतीय माध्यमबाट पेश गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था कार्यान्वयन गरी सोको प्रकृया समेत तोकी कार्यान्वयनमा ल्याइएको ।
- **Billing प्रणालीमा सुधारः**
  - वार्षिक १० करोड भन्दा बढी कारोवार गर्ने करदाताले अनिवार्य रूपमा विद्युतीय बिजक जारी गर्नुपर्ने र केही करदाताले ५ करोड माथिको कारोवारमा विद्युतिय बिजक जारी गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको ।
  - २०७९ माघ १ गते देखि अन्तःशुल्कजन्य कारोवार गर्ने मदिरा, वियर, वाइन, चुरोट, सुर्ति स्प्रिटको कारोवार गर्नेले अनिवार्यरूपमा विद्युतिय बिजक जारी गर्नुपर्ने व्यवस्था कार्यान्वयनको चरणमा रहेको ।

कर प्रणालीका आगामी सुधारका कार्यहरूः

- डे.३ आय विवरण पेश गर्ने करदाताले समेत Online System बाट कर चुक्ता प्रमाणपत्र करदाता स्वयंले नै लिन पाउने गरी प्रणालीको विकास गरिने ।
- नागरिकता तथा राष्ट्रिय परिचयपत्र प्रदान गर्दाकै बखत व्यक्तिगत स्थायी लेखा नम्बर प्रदान गर्ने प्रणालीको विकास गरिने ।
- कर प्रणालीको Business Process Re-engineering (BPR) अध्ययन कार्य अन्तर्राष्ट्रिय विज्ञबाट भईरहेको ।

निष्कर्षः

- आन्तरिक राजस्व विभागबाट भएका र आगामी हुने उल्लेखित प्रणालीगत सुधारहरूले करदातामैत्री सेवा प्रवाहमा गुणात्मक वृद्धि हुने र कर प्रशासनलाई आधुनिकीकरण एवं विद्युतीकरणतर्फ उन्मुख गर्दै विभागीय अपेक्षा बमोजिमको कार्य सम्पादन हुन गई समग्र राजस्व संकलनमा समेत सकारात्मक प्रभाव देखिने अपेक्षा गरिएको छ ।

सन्दर्भ सूचीः

१. आन्तरिक राजस्व विभागबाट विभिन्न मितिमा जारी पत्रहरू र परिपत्र सँग्रह

२. आन्तरिक राजस्व विभागको वेभसाइटमा राखिएको सूचनाहरू

३. आयकर ऐन, २०५८ र आयकर नियमावली, २०५९

४. आयकर निर्देशिका, २०६६ (चौथो सशोधन, २०७८ सहित)

■■

TADAT: अन्तराष्ट्रिय असल अभ्यासको कसीमा नेपालको कर प्रशासनको समग्र मूल्याङ्कन

✍ **दिनेश पाण्डे**

कार्यकारी सारांशः

जुनसुकै देशको कर प्रशासनले करदातालाई कर प्रणालीको दायरामा ल्याउन करमा दर्ता गर्ने प्रमुख कार्य गर्दछ । तत्पश्चात करदाताको कारोवारको विवरण सहितको कर रकमकर प्रशासनमा दाखिला गर्न लगाउने र कर संकलन गर्ने कार्य गरिन्छ । यिनै कार्यहरूको आधारमा कूल करदाता संख्या, संकलन हुन सक्ने तथा वास्तविक संकलन भएको कूल कर राजस्व सहितको कर सहभागिता र बाँकी बक्यौता जस्ता प्रतिवेदन कर प्रशासनले सिर्जना गर्दछ । तसर्थः करदाता दर्ता, कर विवरण प्राप्ती र कर संकलन तथा प्रतिवेदन नै कर प्रशासनका समग्र कार्यहरू हुन । उपरोक्त कार्यहरूको एकमात्र उद्देश्य राज्यको लागि कर संकलन गर्नु हो । करदाताको सन्दर्भमा कर एक अनुदार प्रणाली समेत हो । कर संकलन गर्ने कार्य राज्यको एक अपरिहार्य तर पुरातन अवधारणा हो । तर समयक्रमसँगै आन्तरिक राजस्व परिचालनका क्षेत्रमा नयाँ आयामहरूको विकासर विस्तार भईरहेका छन् ।

उदारीकरण, विश्वव्यापीकरण र डिजिटलाईजेसन सँगसँगै कर प्रणाली जटिल र वहुआयामिक वन्दै गएको छ । कर प्रशासनहरूले समय सापेक्ष रुपमा करका क्षेत्रहरूमा सुधार र परिमार्जन गर्दै गएका छन । करका विषयलाईसम्बन्धित देशको अर्थतन्त्रको संरचना र प्रकृतीले धेरैहदसम्म प्रभाव पारेका हुन्छन । सम्बन्धित देशले अंगीकार गरेको आर्थिक नीति, अन्य देशहरूसँगको अन्तर आबद्धता, स्रोतको आवश्यकता, मुलुकको विकासको स्तर, सूचना प्रविधिको क्षेत्रमा भएको विकास जस्ता कुराहरूले देश अनुसार कर नीति र कर संरचना फरक पर्दछ । विश्वव्यापी रुपमा फैलिएको कोभिड महामारी, देशहरूवीचको भू-राजनीतिकतनाव,जलवायु परिवर्तन र खाद्य पदार्थमा भएको मूल्य वृद्धि लगायतका कारणले विश्व अर्थतन्त्रमा संकुचन आएसँगैकरका क्षेत्रमा पनि चाप र असर परेका छन । दीगो विकास लक्ष्य हासिल गर्नको लागि सबै देशहरूलाई स्रोतको ठूलो आवश्यकता छ । हाम्रो जस्तो कम विकसित देशलाई वैदिशक सहायतामा आएको संकुचन र आर्थिक, सामाजिक विकासको लागि स्रोतको वढ्दो आबश्यकताले गर्दा आन्तरिक रावस्वको परिचालन वढाउनुपर्ने चुनौती छ । सो वमोजिम कर प्रशासन पनि सक्षम, प्रभावकारी र आधुनिक हुनुपर्ने आवश्यकता छ । आन्तरिक राजस्व परिचालनमा विश्वका विभिन्न कर प्रशासनहरूले अवलम्वन गरेका असल अभ्यासहरू सँग अन्य कर प्रशासनहरूले गरेका प्रयास र हासिल गरेका उपलब्धीहरू मूल्याङ्कन गर्न अन्तराष्ट्रिय स्तरमा International Monetary Fund, World Bank लगायतका संस्थाहरूले मापदण्ड निर्माण गरेका छन । यसै क्रममा नेपालको आन्तरिक राजस्व प्रशासन आन्तरिक राजस्व परिचालनको लागि कति प्रभावकारी

✍ निर्देशक, आन्तरिक राजस्व विभाग ।

छ र यसले अवलम्वन गरेका कार्यविधि, कार्यप्रणाली र कार्यप्रकृयाहरू सहितका संचालन तथा वित्तीय उपलब्धीहरू कुन हदसम्म आधुनिक तथा करदातामैत्री र राजस्व उत्पादक छन भनी अन्तराष्ट्रिय असल अभ्यासहरूसँग तुलना गरी हेरिएको थियो ।

TADAT मूल्याङ्कनको सन्दर्भः

सन् २०२२ को डिसेम्वर १ देखि १५ सम्म नेपालको आन्तरिक राजस्व प्रशासनको अन्तराष्ट्रिय विज्ञ समूहद्धारा TADAT (Tax Administration Diagnostic Assessment Tool) मूल्याङ्कन सम्पन्न भयो । नेपालको कर प्रशासनको संस्थागत, व्यवस्थापकीय र कार्यसंचालनगत लगायत समग्र पक्षहरूको चिरफार गरी उक्त मूल्याङ्कन गरिएको थियो । अन्तराष्ट्रिय मुद्रा कोषको अगुवाईमा विश्वका विभिन्न प्रतिष्ठित संस्थाहरूमा संलग्न सम्वन्धित क्षेत्रका विज्ञ समूहको यस कार्यमा संलग्नता रहेको थियो । उक्त मूल्याङ्कन कार्यमा विश्वका विभिन्न कर प्रशासनहरूले गर्ने प्रमुख कार्यहरूलाई विभिन्न ९ वटा कार्य समूहगत क्षेत्र (Performance outcome areas) मा विभाजन गरी तयार गरिएको मापदण्डहरूमा आधारित रहेर कर प्रशासनको समग्र पक्षहरूको गहन मूल्याङ्कन गरिएको थियो । यसका लागि प्रत्येक Performance outcome areas अन्तर्गत छुट्टाछुट्टै सूचकहरू रहने गरी कूल ३२ वटा सूचकहरू र उक्त सूचकहरू अन्तर्गत कूल ५५ वटा आयामहरूलाई आधार मानिएको थियो । सबै सूचकहरूलाई TADAT को मूल्याङ्कन बिधि (Assessment Criteria) वमोजिमका असल अभासहरू अवलम्वन गरिएको भएमा A Score र कुनै पनि असल अभ्यास अबलम्वन नगरिएको भएमा D Score गरी क्रमशः A,B,C/ D Score हरूमा मूल्याङ्कन गरिएको थियो । अन्तराष्ट्रिय असल अभ्यासहरूको आधारमा अन्य कर प्रशासनहरूको मूल्याङ्कन गर्न अन्तराष्ट्रिय मुद्रा कोषवाट निर्मित उपरोक्त सूचकहरू हाम्रो सन्दर्भमा पनि प्रयोग गरिएका थिए ।

उपरोक्त वमोजिम मूल्याङ्कन गर्दा मूख्यतया नीतिगत र संरचनागत भन्दा कार्यसंचालनगत उपलब्धी (Performance Outcome) का पक्षहरूमा जोड दिईएको थियो । आन्तरिक राजस्व परिचालनमा सहयोग पुग्ने गरी करमा गुणस्तरीय दर्ता मार्फत दायरा विस्तार, जोखिम पहिचान र न्यूनीकरण, कर सहभागिता र बक्यौता संकलन तथा कर विवाद समाधान संयन्त्रको माध्यमवाट कर एकीन गर्ने विषयमा कर प्रशासन कत्तिको प्रभावकारी छ र आन्तरिक नियन्त्रण र उत्तरदियत्वको कसीमा कर प्रशासन कत्तिको सक्षम र जिम्मेवार छ भन्ने विषयहरूलाई विशेष महत्व दिएर हेरिएका थिए । यस आलेखमा TADAT मूल्याङ्कनका Performance outcome areas समेतलाई आधार मानी नेपालको कर प्रशासनको मूल्याङ्कनका नतिजाहरू र सो नतिजाहरू उपरका प्रतिक्रियाहरू के कस्ता थिए भन्ने विषय उल्लेख गर्ने जमर्को गरिएको छ ।

गुणस्तरीय दर्ता

करमा दर्ता गर्ने विषयले कर प्रशासनको समग्र पक्षहरूमा महत्व राख्दछ । कर प्रशासन कति सक्षम र प्रभावकारी छ भन्ने कुरा करमा दर्ताको गुणस्तरमा धेरै हदसम्म निर्भर हुन्छ । दर्ताले संभावित करदातालाई करको दायरामा ल्याउँछ । गुणस्तरीय दर्ताले दायराको साथसाथै भविष्यमा कर जोखिम कम गर्न करदाता पहिचानलाई सहज वनाउँछ । करमा क्षेत्रगत सहगागिता र संरचनागत योगदान

कति छ भनी थाहा पाउन सहज हुन्छ । कुनै निश्चित क्षेत्रमा दिनुपर्ने कर सहुलियत तथा कराधार विस्तार लगायत राज्यले गर्नुपर्ने नीतिगत निर्णय लिन आवस्यक तथ्याङ्क समेत प्राप्त हुन्छ । सूचना आदान प्रदान गर्न र अवैध वित्तीय कारोवार रोक्न सूचना र जानकारी प्राप्त हुन्छ । TADAT मूल्याङ्कनमा नेपालको कर दर्ताको विषयलाई विश्लेषणात्मक रुपमा हेरी अन्तराष्ट्रिय असल अभ्याससँग तुलनाको आधारमा सुधारका क्षेत्रहरू सुझाएको छ ।

दर्ता भएका करदाताहरूको गुणस्तरीयता सम्बन्धमा सूचनाको पर्याप्तता Adequacy र शुद्धता Accuracy को परीक्षण तथा मूल्याङ्कन सम्बन्धमा दर्ताको समयमा समग्र सूचना लिईने र करदाताको वायोम्ट्रीक्स अभिलेख समेत राखिने भएता पनि Database मा रहेका सूचनाहरूको शुद्धता कम भएको, अरु सरकारी निकायहरूका Database का सूचनाहरू प्रयोग गर्ने नगरिएको, स्वत सूचना सिर्जित हुने प्रणाली नरहेको, अन्य तवरवाट शुद्धता परीक्षण crosschecking नगरिएको प्रतिक्रिया प्रदान गरिएको छ । त्यस्तै संभावित करदाताहरूको सम्बन्धमा दर्ता नभएका तर करमा दर्ता हुनुपर्ने करदाताहरूको सम्बन्धामा जानकारी राख्ने गरिएको र कर कार्यालयहरूले त्यस्ता करदाताहरू पहिचान गर्ने, दर्ता गराउने र उच्च व्यवस्थापन समक्ष प्रतिवेदन गर्ने गरिएको मूल्याङ्कनको क्रममा उल्लेख गरिएको थियो ।

कर कार्यालयहरूमा करदाताको शुरु दर्ता गर्दा त्यसको दीर्घकालीन असर समेतलाई विचार गरी गुणस्तरीय दर्तामा ध्यान दिनुपर्ने कुरा हाम्रो लागि ज्यादै महत्वपूर्ण छ । यो सामान्य प्रशासनिक निर्णय तथा व्यवस्थापकीय कुशलता प्रदर्शन गरेर समेत गर्न सकिने विषय हो । विद्यमान करदाता दर्ता पोर्टलमा केही सूचना थपेर, केही सूचना अनिवार्य गराएर, कर परीपालना गर्दा वा विवरण दिँदा आवश्यक सूचना परिमार्जन गर्ने प्रणाली विकास गरेर, अन्य सरकारी निकायका सूचनासँग एक आपसमा आबद्धता बढाएर, लामो समय सम्म निस्कृय रहने करदातालाई अभिलेख राखी निष्क्रिय (Dormant) गर्ने विशेष व्यवस्था गरेर हामीले करदाता दर्तालाई गुणस्तरीय र सूचनामूलक गराउन सक्छौँ ।

जोखिम व्यवस्थापन :

जोखिम व्यवस्थापन अन्तर्गत कर परिपालना जोखिम, संस्थागत जोखिम,संचालन जोखिम तथा मानव संशाधन जोखिमका क्षेत्रहरूमा गरिएका प्रबन्धहरू र सो को कार्यान्वयनका सम्बन्धमा मूल्याङ्कन गरिएको थियो । यस्ता जोखिमहरू कम गर्न विभागसँग कस्ता प्रकारका योजना, कार्यक्रम तथा तयारीहरू छन भनी हेरीएको थियो । परिपालना जोखिम राजस्व संकलनसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित जोखिम रहेको हुँदा कस्ता प्रकारका सूचना तथा जानकारी संकलन गरिन्छन र करको गैरपालना उपर के कस्ता योजनाहरू छन भन्ने विषय यसमा हेरिएका थिए । यस अन्तर्गत गरिएका क्रियाकलापहरू सो को कारणले राजस्वमा आएको बढोत्तरी कति हो भन्ने विषयको मूल्याङ्कनगरिएको थियो । संस्थागत जोखिम अन्तर्गत संचालन जोखिम तथा मानव संशाधन जोखिमहरू मूल्याङ्कन गरिएका थिए ।

संचालन जोखिम अन्तर्गतका जोखिम पहिचान, प्राथमिकीकरण र रोकथामका लागि गरिएका व्यवस्थित प्रयासहरू के कस्ता छन भनी यस अन्तर्गत मूल्याङ्कन गरिएका थिए । व्यवसाय निरन्तरताको योजना

अन्तर्गत भौतिक संरचनाहरू, सूचना प्रबिधि सम्बन्धी प्रबन्ध र प्रतिवेदन तथा तथ्याङ्क लगायत अन्य उपकरणहरू समेत यस अन्तर्गत हेरिएको थियो। कुनै प्राकृतिक प्रकोपको कारणले हुन सक्ने संभावित जोखिम, हार्डवयर वा सफ्टवयरअसफल हुँदा हुन सक्ने जोखिम तथा बन्द हड्ताल जस्ता मानवीय कारणले हुन सक्ने जोखिम वहन गर्न अपनाईएका सावधानीहरू के कस्ता छन भनी हेरिएको थियो। यसै गरी मानव संशाधनको कारणले हुने जोखिम समेत जोखिम व्यवस्थनपन अन्तर्गत हेरिएको थियो। यसमा मानव संशाधनको कारण हुन सक्ने संभावित जोखिमको पहिचान,मूल्याङ्कन र प्राथमिकीकरण तथा सो जोखिम न्यूनीकरण गर्न गरिएका व्यवस्थित प्रयासहरूका सम्बन्धमा विश्लेषण गरिएको थियो। मूल्याङ्कनको प्रकृयामा यस क्षेत्र अन्तर्गतका सूचक तथा आयामहरूमा नेपालको अवस्था अन्तराष्ट्रिय असल अभ्यासहरूको तुलनामा सन्तोषजनक नभएको पाईएको थियो। परिपालना जोखिम पहिचान, मूल्याङ्कन, प्राथमिकीकरण र परिमाणीकरण लगायत क्रियाकलापहरूमा ज्यादै थोरै मात्र कार्य भएको तत्कालीन मध्यकालीन तथा दीर्घकालीन रुपमा राजस्व जोखिम कम गर्ने गरीसूचना संकलन र अनुसन्धान गर्ने कार्य सिमित रुपमा मात्र गरिएको बताइएको थियो।

करदाताको कर अन्तर पहिचान गर्न र करदाताको कर परिपालना प्रतिको व्यवहार पहिचान गर्न कर परीक्षण तथा अनुसन्धानको क्रममा अन्तराष्ट्रिय स्तरवाट सूचना जानकारी संकलन तथा संग्रह गर्ने र प्रयोग गर्ने गरिएको नपाइएको उल्लेख गरिएको थियो। कर परीक्षण को लागि करदाता छनौट गर्ने सन्दर्भमा जोखिम सूचकहरू संगठित रुपमा प्रयोग गर्ने नगरिएको साथै प्रमुख परिपालना जोखिमसँग सम्वन्धित दर्ता, विवरण र भुक्तानीसँग स्पष्ट प्राथमिकीकरण गरी जोखिम पहिचान गर्ने प्रणाली नभएको उल्लेख गरिएको थियो। विभागको वार्षिक योजनामा लक्षित राजस्व लक्ष्य हासिल भए नभएको रुजु गर्ने हदसम्म मात्र कार्यान्वयन गर्ने गरिएको तर कर विवरण प्राप्ती र भुक्तानी जस्ता कर परिपालनालाई केन्द्रीत गरी कर परीपालना अभिवृद्धि योजना (Compliance Improvement Plan) निर्माण नगरिएको उल्लेख छ। साथै परिपालना जोखिम कम गर्ने स्पष्ट योजना नभएको उल्लेख छ। त्यस्तै मानब संशाधन वाहेकको संचालन जोखिम अन्य जोखिम तथा व्यवसाय निरन्तरता सम्बन्धी कुनै गृहकार्य र स्पष्ट योजना नभएको उल्लेख गरिएको छ। त्यस्तै जोखिम व्यवस्थापनकै क्षेत्रमा मानव संशाधनसँग सम्बन्धित जोखिम मूल्याङ्कन गरिएको थियो। मूल्याङ्कनमा मानव संशाधन जोखिम पहिचान गर्ने मूल्याङ्कन र प्राथिमकीकरण गर्ने र कम गर्नेसम्बन्धमा कुनै औपचारीक प्रक्रिया नरहेको, वर्तमान मानव संशाधन व्यवस्थापनका पाँच मूख्य जोखिम योग्यता, क्षमता, परिपालना, लगातार सम्बन्ध जस्ता TADAT मापदण्डले पहिचान गरेका तत्वहरू सम्वन्धमा कमै मात्र जानकारी रहेको, जसको परिणाम स्वरुप वर्तमान मानव संशाधन व्ययस्थापन उपरोक्त्त जोखिमहरू कम गर्नतर्फ केन्द्रीत नरहेको उल्लेख गरिएको छ। त्यस्तै संचालन व्यवस्थापनमा मानव संशाधन जोखिमको असरको सम्बन्धमा व्यवस्थापन कम जानकार रहेको,रणनैतिकतहमा सुपरिवेक्षक तथा व्यवस्थापकहरूलाई दक्ष गराउने कार्य नगरिएको, मानव संशाधन जोखिमको आवधिक रुपमा मूल्याङ्कन गर्ने र दिशानिर्देश गर्ने औपचारीक प्रणाली विकास नगरिएको उल्लेख गरिएको छ। विभागको औपचारीक दस्तावेजहरूमा मानव संशाधन जोखिमसम्बन्धी विषय उल्लेख नगरिएको वताईएको छ।

राजस्व जोखिम विश्लेषण गरी सम्भावित रावस्व छली नियन्त्रण हाम्रो प्रमुख कार्य हो। यसका सन्दर्भमा औंल्याइएका जोखिम क्षेत्रहरू हाम्रो लागि विशेष महत्वपूर्ण छन्। यो मूख्य राजस्व जोखिमसँग सम्बन्धित छन। हामीले सुधार गर्नुपर्ने प्रमुख क्षेत्र यही नै हो। हामीले गरिरहेकै कार्यहरू

थप व्यवस्थित गरेर, सूचना प्रबिधिको प्रयोगलाई बढाएर, भौतिक पूर्वाधार र सांगठनिक सुदृढीकरण गरेर, ठूला सूचना तथा तथ्याङ्क संकलन संग्रह र विश्लेषण गरेर, कर्मचारीहरूलाई ज्ञान र सीप सहित जिम्मेवार र जवाफदेही बनाएर जोखिम कम गर्न सक्छौं ।

कर सहभागिता :

स्वेच्छिक परिपालनालाई सहयोग पुग्ने गरी करदातामैत्री विवरणहरू, सूचनाहरू तथा जानकारीहरू र करदाता शिक्षाहरू कति छन करदाताको चासो तत्काल सम्वोधन गर्ने संयन्त्र के छ र करदाताको पृष्ठपोषण तथा गुनासो सम्वोधन गर्ने गरी करदाता सन्तुष्टी सर्वेक्षण गर्ने र सो वमोजिम सुधार गर्ने विषयलाई यस अन्तर्गत मूल्याङ्कन गरिएको थियो । करदाताले समयमा कर विवरण दिने दर, ननफाईलर व्यवस्थापन गर्ने तथा विद्युतीय माध्यमवाट कर विवरणहरू प्राप्त गर्न गरिएका प्रयासहरूको सम्बन्धमा पनि यसमा मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

मूल्याङ्कनमा आन्तरिक राजस्व विभागको वेवसाईटमा मुख्य कर परिपालनाः दर्ता, विवरण प्राप्ती र भुक्तानीसँग सम्बन्धीत विषयहरू व्यवस्थित गरिएको मूल्याङ्कनको क्रममा वताईएको छ । तर सूचना तथा जानकारीहरू करदाताको प्रकार, करको प्रकार र स्तरअनुसार अनुकूलित (Customized) गर्न बाँकी रहेको उल्लेख गरिएको छ । करदातासँग सम्बन्धित सूचना तथा जानकारीहरू प्रवाह गर्ने र समय समयमा परिमार्जन गर्ने गरिएको र करदाता शिक्षा विभागको वेबसाईट, ब्रोसर तथा कार्यालयहरूले भौतिक रुपमा करदाता शिक्षा प्रदान गरी करदाताको क्षमता विकासमा काम गरेको विषयलाई सकारात्मक रुपमा उल्लेख गरिएको छ । करदाता तथा कर मध्यस्थकर्ताहरूले कर सम्बन्धित विषयमा गरेको अनुरोध, तत्सबन्धी टेलिफोन उपरको विभागको प्रतिक्रियाको लागि लाग्ने समयको सम्बन्धमा गरिएको प्रयासहरूको व्यवस्थित अभिलेख नरहेको मूल्याङ्कनको क्रममा उल्लेख गरिएको थियो ।

करदाताको कर परिपालना लागत घटाउनआयकर तर्फ साना करदाताहरूलाई डे.१ तथा डे. २ विवरण मार्फत सरल र छिटो तवरवाट सहभिगता जनाउने व्यवस्था रहेको तर मूल्य अभिवृद्धि करतर्फ सवै प्रकारका करदाताले मासिक विवरण दिनुपर्ने व्यवस्थाले कारोवारको आकार र अन्य सवै करदाताहरूमा फरक व्यवस्था नरहेको उल्लेख छ । त्यस्तै अन्तः शुल्क र स्रोतमा कर कट्टी विवरण तर्फ पनि कारोवार र करदाताको प्रकृति तर्फ सवै करदातामा एकरुप व्यवहार गरिएको उल्लेख छ । कर प्रशासनले करदाता सन्तुष्टि सर्वेक्षण वा अन्य माध्यम मार्फत सरोकारवालाको सुझाव लिने र कर सम्बन्धी प्रक्रियागत विषयमा सरोकारवालाहरूको सुझाव ग्रहण गर्ने विषयमा सन्तोषजनक नतिजा औंल्याएको छ । करदाताले कर विवरणहरू मार्फत कर सहभागिताजनाउने सम्बन्धमा नेपालको कर प्रशासनमा आयकर, मूल्य अभिवृद्धिकर, अन्तःशुल्कर स्रोतमा करकट्टी विवरणहरूको प्राप्ती TADAT मापदण्डको तुलनामा अत्यन्त न्यून रहेको उल्लेख छ । करदाताले कर विवरण पेश गर्नु पर्ने समयावधि सकिएपश्चात निरन्तर ताकेता गर्ने र सोको अभिलेख राख्ने सम्बन्धमा कुनै निश्चित मापदण्ड नबनाईएको र कार्यालयहरूले आ-आफ्नो तवरवाट पटके तवरमा कार्य गर्ने गरेको पाइएको वताइएको छ । करदाताले कर विवरणहरू पेश गर्दा विद्युतीय प्रणालीको प्रयोग र अभ्यास गर्ने सूचकमा TADAT मापदण्ड वमोजिम भएको मूल्याङ्कनमा दर्शाइएको छ । करदाताले कानून वमोजिम दाखिला गर्नुपर्ने कर कत्तिको समयमा दाखिला गर्ने गर्दछन् भनी गरिएको मूल्याङ्कनमा औषत नतिजा प्राप्त भएको

पाईन्छ । कर प्रशासनको अपेक्षा जहिले पनि करदाताले समयमा कानून वमोजिम दाखिला गर्नुपर्ने कर दाखिला गरुन र कम भन्दा कम कर बक्यौता रहोस भन्नेनै हुन्छ । कर दाखिला गर्नको लागि करदाताले विद्युतीय माध्यमको प्रयोग कुन हदसम्म गरेका छन भनी हेरिएको थियो । यहाँ विद्युतीय माध्यमको प्रयोग भन्नाले बैंक वा अन्य कुनै मध्यस्थ व्यक्तीको सहयोग विना करदाताले प्रत्यक्ष्य रुपमा विद्युतीय हस्तान्तरण मार्फत दाखिला गर्ने विषयलाई मानिएको छ । जसमा करदाताको खातावाट सिधै सरकारको खातामा रकम जम्मा हुन सकोस । मूल्याङ्कन नतिजाले विद्युतीय भुक्तानी गर्ने करदाताको संख्या अत्यन्त कम रहेको र कूल राजस्वमा विद्युतीय माध्यमवाट संकलन हुने राजस्व झनै कम रहेको देखाएको छ । ठूला करदाताहरूलेनै विद्युतीय माध्यम कम प्रयोग गरेको पाइएको छ । कर संकलनको सन्दर्भमा स्रोतमा कर कट्टीको माध्यम र प्रणालीवाट गरीने संकलन TADAT मापदण्ड वमोजिम रहेको उल्लेख गरिएको छ । कर संकलन अन्तर्गत करदाताले कर दाखिला गर्ने समयको पालना र दाखिला रकम अंक दुवैको मूल्याङ्कन औषत मात्र रहेको छ । कर बाँकी बक्यौता रकम गत वर्षको कूल राजस्व असुलीको तुलनामा वर्षान्तमा रहेको बाँकी वक्यौता रकमको अनुपात र कूल कर दायित्वमा एक वर्षभन्दा वढी अवधि बाँकी बक्यौता कर कुन हदसम्म छ भनी मूल्याङ्कनगरिएको थयो । यस मूल्याङ्कनमा अन्तराष्ट्रिय असल अभ्यासको १० प्रतिशतको तुलनामा हाम्रो ३६ प्रतिशतको बाँकी वक्यौता अत्याधिक धेरै रहेको औंल्याइएको छ ।

करदाताले कर विवरणहरू मार्फत गरिएका घोषणाहरूमा यथार्थ कारोवारका विरणहरू पेश गरेका छन् वा छैनन् भन्ने पहिचान गर्नको लागि कर परीक्षण, अनुसन्धान र कारोवार तथा आय भिडान गर्ने गरिन्छ । आधुनिक र सक्रिय (Proactive) कर प्रशासन भएको खण्डमा स्वचालित प्रणाली मार्फत तेस्रो पक्ष वा करदाताका अन्य सूचना तथा तथ्याङ्कहरू भिडान गरी करदातालाई जानकारी गराउने र अनावश्यक दण्ड जरीवानावाट बचाई कर प्रशासन र करदाताविच सहकार्यको वातावरण सिर्जना गरिन्छ । जसले करदातालाई सही कारोवार घोषणा गर्नको लागि प्रोत्साहन मिल्दछ ।

करदाताले कुन हद सम्म यथार्थ कारोवार घोषणा गर्दछन भन्ने विषयको भिडान गर्ने र गलत घोषणा पहिचान गर्ने कार्यमा कतिपय अन्तराष्ट्रिय असल अभ्यासहरूको अनुसरण गरिएको भएपनि थप प्रभावकरी वनाउन निजी क्षेत्र, बैंक तथा वित्तीय क्षेत्र, सरकारी निकायहरू लगायतका तथ्याङ्कहरू भिडान गर्न वृहत स्तरको तथ्याङ्क आधार तयार हुनुपर्ने विषय मूल्याङ्कनको क्रममा पहिचान गरिएको थियो । कर प्रशासनले सार्वजनिक तथा निजी तवरमा जारी गर्ने पूर्वादेश मार्फत यथार्थ घोषणामा सहयोग पुगेको मूल्याङ्कन छ । त्यस्तै कर प्रशासनसँग करदाताले सही घोषणा नगर्दा कति कर राजस्व गुमेको छ भनी हेर्ने र अनुगमन गर्ने नगरिएको उल्लेख छ ।

प्रभावकारी राजस्व व्यवस्थापन अन्तर्गत राजस्व प्रक्षेपण, राजस्व लेखा प्रणालीको अवस्था र कर फिर्ता सँग सम्बन्धित विषयहरूमा मूल्याङ्कन गरिएको थियो । कर प्रशासनमा राजस्व प्रक्षेपण शाखा भएतापनि राजस्व प्रक्षेपणमा उक्त्त शाखाको योगदान नरहेको उल्लेख छ । राजस्व लेखा प्रणालीको अवस्था सम्बन्धमा स्वचालित सरकारी राजस्व प्रणाली भएता पनि त्यसको प्रमाण पेश हुन नसकेको उल्लेख छ । कर फिर्ताको सम्बन्धमा नेपालको कर प्रशासनको औषत मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

कर प्रशासन कति उत्तरदायी र पारदर्शी छ भनी सुशानका महत्वपूर्ण आयामहरूसँग पनि कर

प्रशासनको तुलना गरी मूल्याङ्कन गरिएको थियो । यस अन्तर्गत कर प्रशासनमा हुने कर चुहावट र कमी कमजोरी तथा छली रोक्न कर प्रशासनमा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको व्यवस्था छ कि छैन र प्रभावकारी छ कि छैन भनी गरिएको मूल्याङ्कनमा स्वतन्त्र र प्रभावकरी आन्तरिक मूल्याङ्कन प्रणाली नरहेको उल्लेख गरिएको छ । वाह्य निगरानी निकायहरूको सम्वन्धमा संचालन तथा वित्तीय कार्य सम्पादन तथा गलत अभ्यासहरू निगरानी गर्ने व्यवस्था सम्बन्धमा औषत मूल्याङ्कन भएको छ। त्यस्तै कर प्रशासन प्रति करदाताहरू मार्फत सर्वेक्षण गराई धारणा लिने सम्बन्धमा पनि पटके रुपमा मात्र यस्तो कार्य गर्ने गरिएको वताइएको छ । त्यस्तै कर प्रशासनले सम्पादन गर्ने कार्यहरू सम्बन्धमा व्यवस्थित योजना तथा कार्यक्रम निर्माण गर्ने तथा प्रकाशन गर्ने सम्बन्धमा पनि कर प्रशासनको औषत मूल्याङ्कन नतिजा देखाइएको छ ।

कर सहभागिता अन्तर्गत कर दाताले कर विवरण मार्फत यथार्थ कारोवार घोषणा र कर दाखिलाको विषय पर्दछन । कर सहभागिताको लागि धेरै तत्वहरूले असर गर्दछन । करदाताको ईमान्दारिता, करदाताको चेतना स्तर, कर प्रशासनको दक्षता र करको राज्यले गर्ने सदुपयोग आदि । सबै भन्दा महत्वपूर्ण करको परिपालना गर्न कति सरल र सहज छ भन्ने विषयले कर परिपालनामा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । कम समयमा कम लागतमा सजिलो प्रक्रियावाट कर तिर्न पाउनु करदाताको अधिकार पनि हो ।

अन्य :

कर विवाद समाधानको लागि स्वतन्त्र कर विवाद समाधान संयन्त्र भए नभएको र विवाद समाधान सँग सम्वन्धित सूचनावाट करदातालाई सूचीत गर्ने संयन्त्रको सम्बन्धमा अन्तराष्ट्रिय असल अभ्यास बमोजिम कार्यहरू भएको मूल्याङ्कनमा वताइएको छ । तर कर विवाद समयमा समाधान हुन नसकि ठूलो संख्यामा विवादित फाईलको मौज्दात रहेकोले करदाताले समयमा विवादउपर निकास नपाएको उल्लेख गरिएको छ । विवादवाट सिर्जित मुद्दासँग सम्बन्धित विषयहरूलाई कानून तथा नीति निर्माणको क्रममा कुन हद सम्म समावेश र सम्वोधन गरिन्छ भनी हेरिएकोमा यसको व्यवस्थित अभिलेख राख्ने नगरिएको र पटके रुपमा मात्र यस्ता विषयहरू सम्वोधन हुने गरेको नतिजामा वताइएको छ । कर विवाद समाधानको प्रभावकारी व्यवस्थाले करदातालाई कर सुनिश्चितता सहित लगानी गर्ने वातावरण प्रदान गर्दछ । यसले आन्तरिक तथा वाह्य लगानी मार्फत थप राजस्वका स्रोत विकासमा सहयोग पुऱ्याउँछ ।

कर प्रशासन कति उत्तरदायी र पारदर्शी छ भनी सुशासनका महत्वपूर्ण आयामहरूसँग पनि कर प्रशासनको तुलना गरी मूल्याङ्कन गरिएको थियो । यस अन्तर्गत कर प्रशासनमा हुने कर चुहावट र कमी कमजोरी तथा छली रोक्न कर प्रशासनमा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको व्यवस्था छ कि छैन र प्रभावकारी छ कि छैन भनी गरिएको मूल्याङ्कनमा स्वतन्त्र र प्रभावकरी आन्तरिक मूल्याङ्कन प्रणाली नरहेको उल्लेख गरिएको छ । वाह्य निगरानी निकायहरूको सम्बन्धमा संचालन तथा वित्तीय कार्य सम्पादन तथा गलत अभ्यासहरू निगरानी गर्ने व्यवस्था सम्बन्धमा औषत मूल्याङ्कन भएको छ । त्यस्तै कर प्रशासन प्रति करदाताहरू मार्फत सर्वेक्षण गराई धारणा लिने सम्बन्धमा पनि पटके रुपमा मात्र यस्तो कार्य गर्ने गरिएको बताईएको छ । त्यस्तै कर प्रशासनले सम्पादन गर्ने कार्यहरू

सम्बन्धमा व्यवस्थित योजना तथा कार्यक्रम निर्माण गर्ने तथा प्रकाशन गर्ने सम्बन्धमा पनि कर प्रशासनको औषत मूल्याङ्कन नतिजा देखाइएको छ । यस सम्बन्धमा मुख्यतया संस्थाको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली, नियमनकारी तथा नियन्त्रणकारी निकाय र उत्तरदायित्व तथा पारदर्शिताको लागि प्रकाशन र प्रतिवेदनसँग सम्बन्धित विषयलाई महत्वका साथ हेरिएको थियो । आन्तरिक नियन्त्रण र वाह्य निगरानीले कर प्रशासनलाई उत्तरदायी र पारदर्शी वनाउन सहयोग गर्दछ । यसले गर्दा कर प्रशासनप्रति जनविश्वास वढ्न गई कर परिपालनास्तरमा सुधार आउंछ ।

निष्कर्ष :

विश्वका कर प्रशासनहरूको आ-आफ्नै संरचना र विशेषता हुने हुँदा एउटै मूल्याङ्कन ढाँचाको प्रयोग गरेर गरिएको मूल्याङ्कले कर प्रशासनको यथार्थ चित्रण नहुन पनि सक्छ । मूल्याङ्कन नतिजाकै आधारमा हामी कमजोर छौं वा सुधारमा पछाडि छौं भन्ने कदापि होइन । हाम्रो कर प्रशासनले पनि एउटा कर प्रशासनले गर्नुपर्ने सम्पूर्ण कार्यहरू गरिरहेकै छ । विभागको अब वन्ने तेस्रो रणनीतिक योजना लगायत आगामी योजना तथा कार्यक्रममा सुधारका कार्यक्रमलाई थप व्यवस्थित गरी हामी आफैले महशुस गरेका सुधारका कार्यहरूलाई अझ व्यवस्थित र संगठित वनाउँदै लैजानु पर्दछ । तर हामीमा आफूले सम्पादन गरेका कामको अभिलेख राख्ने र प्रतिवेदन गर्ने कार्यमा कमजोरीहरू छन । सायद हाम्रा कर कानून र नीतिहरूका सम्बन्धमाप्रश्न उठ्ने ठाउँहरू कमै छन । हाम्रो मूख्य समस्या भनेको कार्यान्वयनमा कमजोरी हो । गुणस्तरीय दर्ता गर्ने, वील विजक जारी गर्ने वानीको विकास गर्ने, ननफाईलर कम गर्ने, बाँकी बक्यौता व्यवस्थापन गर्ने जस्ता सामान्य प्रशासकीय कार्यहरू प्रभावकारी वनाएर हाम्रो राजस्व परिचालनमा थुप्रै सुधार गर्न सकिन्छ । यिनै क्षेत्रहरूमा हाम्रा प्रयास र उपलव्धिहरूबीच धेरै अन्तरहरू छन । यसको लागि सक्षम, दृढ नेतृत्व र सीपयुक्त कर्मचारीको खाँचो छ । विभागमा छिटो छिटो नेतृत्व परिवर्तन हुने प्रवृत्तिमा सुधार गर्ने र अनुभवी प्रशासनमा दखल भएको नेतृत्व भएमा सुधार कार्यलाई गति दिन सक्छ । राजस्व प्रशासनको संगठन विस्तार र कर्मचारी संख्यामा भएको वढोत्तरीको अनुपातमा सीप र क्षमता विकासका कार्यक्रमलाई संगठित रुममा संचालन गर्ने भन्दा पटके रुपमा काम चलाउने प्रवृत्ति छ । जसले गर्दा करका क्षेत्रमा विकास भएका अन्तराष्ट्रिय असल अभ्यासहरू सिक्न र डिजिटलाइजेसनको कारणले सिर्जना गरेका नयाँ चुनौतीहरू सामना गर्न आवश्यक ज्ञानमा कमी हुने अवस्था छ । कर प्रशासनमा देखिने संचालन र वित्तीय जोखिम कम गर्न आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली मार्फत प्रशासनलाई अनुशासित र उत्तरदायी वनाउन जरुरी छ । साथै अवान्छित आर्थिक कारोवार र कर छलि नियन्त्रणमाकर प्रशासनको निगरानी सहित जोखिम विश्लेषण र नियन्त्रण गरी करदाताहरूलाई जिम्मेवार पनि वनाउन आवश्यक छ ।

सन्दर्भ सामग्रीः

नेपालको आन्तरिक राजस्व प्रशासनको TADAT -TAX ADMINISTRATION DIAGNOSTIC ASSESSMENT TOOL गर्ने क्रममा प्रदान गरिएको तालिम तथा तालिम सामग्री र विज्ञहरूद्धारा कर प्रशासनमा भौतिक रुपमा TADAT मूल्याङ्कन गर्ने क्रममा व्यक्त गरिएका सुझाव तथा मूल्याङ्कन प्रतिक्रियाको आधारमा तयार गरिएको ।

■■

कराधारको क्षयीकरण र मुनाफाको स्थानान्तरण (Base Erosion and Profit Shifting)

✍ अर्जुन ढकाल

क) पृष्ठभूमि

औद्योगिक क्रान्तिवाट शुरु भएको विश्वव्यापीकरणको यात्रा एक्काईसौ शताब्दिमा सूचना प्रविधिमा आएको क्रान्तिपश्चात झनै वेगमय बनेको छ । यस क्रममा पुँजी, प्रविधि, बस्तु र सेवाको निर्वाध आवागमनलाई प्रविधिको प्रयोगले राष्ट्रिय सरकारको सीमा पार गर्न झनै सहज बनाएको छ । सीमापार ब्यापार र लगानीमा ब्यापक वृद्धि हुँदै गएको छ । पुँजी चलायमान भएको छ भने विश्व आर्थिक क्षेत्रमा सेवा क्षेत्रको हिस्सा निरन्तर वृद्धि हुँदै गएको छ । बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू संख्यात्मक र परिमाणात्मक दुवै दृष्टिले हावी हुँदै गएका छन । कर ब्यवस्थामा दिन प्रतिदिन नयाँ बिषयहरू देखिन थालेका छन् । फलतः सीमापार कर नियोजन (Cross Boarder Tax Planning) र कर पन्छाउने (Tax Avoidance) वीचको सीमारेखा धूमिल हुँदै गएको र Gray Area बढदै गएको छ । पुँजी, प्रविधि र लगानी कम कर भएका क्षेत्रमा स्थानान्तरण हुन थालेका छन । आपूर्ति श्रृखलाको अन्तर आवद्धता बढन थालेको छ । यि सवै अवसर हरूको उपयोग गर्दै बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू कर छल्न सफल भएका छन । सार्वभौम राज्यको कर लगाउने शक्ति क्षीण हुँदै गएको आभाष हुन थालेको पाईएको छ । परिणामस्वरूप Tax Rules मा Mismatches देखिन थालेको छ भने आर्थिक गतिविधिहरू No/ Low Tax Rates भएका क्षेत्रमा सकृय हुन थालेका छन । कोभिड पश्चात यस्ता कारोवारमा झनै बढोत्तरी आई आर्थिक असमानतामा बढेको र केही ब्यक्ति तथा कम्पनीहरूसँग चाहिने भन्दा बढी पैसा थुप्रिएको गुनासो सुन्न थालिएको छ । धनाढ्य बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू करनै नतिर्न वा न्यून कर तिर्न सक्षम भएका छन । कराधारको क्षयीकरण र मुनाफाको स्थानान्तरण (Base Erosion and Profit Shifting/BEPS) वाट बार्षिक रूपमा १०० देखि २४० बिलियन यूएस डलर राजस्व क्षय भएको र यो परिमाण विश्वव्यापी कर्पोरेट आयकरको ४ देखि १० प्रतिशत हिस्सा भएको प्रतिवेदन OECD ले सार्वजनिक गरेको छ । यसप्रकार विश्व अर्थतन्त्र हाल जटिल कर योजना (Sophisticated Tax Planning) र राज्य विहिन आम्दानी (Stateless Income) वाट गुज्रिरहेको छ भने केही राष्ट्रहरू लगानी आकर्षित गर्ने नाममा Global Tax Order लाई चुनौति दिदै करको दरमा Race to Bottom मा

✍ निर्देशक, आन्तरिक राजस्व विभाग

सहभागी भएका छन ।

हाल धेरै बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू आयरल्याण्ड, सिङगापुर हङकङ, दुवई, मरिसस, सेन्ट नेभिस जस्ता शून्य वा न्यून कर्पोरेट आयकर भएका देशमा किन धमाधम जाँदैछन भन्ने प्रश्न उठन थालेको छ । उच्च कर्पोरेट आयकर भएका देशमा किन धेरै ऋण प्रवाह हुन्छ या कर्पोरेट आयकर कम भएका देशमा Drug Patents, Patent Rights, Software आदीको धेरै रोयल्टी आम्दानी देखिन्छ भन्ने प्रश्नहरू उठन थालेका छन । यसै क्रममा No/Low Tax राष्ट्र तर्फ हुने मुनाफाको स्थानान्तरण लाई रोक्न G20 र OECD को संयुक्त पहलमा कराधारको क्षयीकरण र मुनाफाको स्थानान्तरण (Base Erosion and Profit Shifting/BEPS) परियोजना सहितको १५ बुँदे कार्य योजना लागू भएको छ । तर उक्त कार्ययोजना एकाएक आएको भने होईन ।

"… We, therefore strongly urge the timely implementation of the project and encourage all countries and jurisdictions, including developing ones, to participate. To monitor the implementation of the BEPS project globally, we call on the OECD to develop an inclusive framework by early 2016 with the involvement of interested non-G20 countries and jurisdictions which commit to implement the BEPS project, including developing economies, on an equal footing …" ***G20 Leaders, Antalya November 2015***

G20 का नेताहरूले सन् २०१५ मै उक्त परियोजना कार्यान्वयनका लागि गरेको यस्तो प्रतिवद्दतावाट यसको गांभिर्यता प्रष्ट हुन्छ । सन् २०१३ मा आक्रामक कर नियोजन (Aggressive Tax Planning) रोक्ने विषयमा उक्त कार्ययोजनाको रूपरेखा तयार भएको थियो । सन् २०१५ मा BEPS Action Plan सार्वजनिक भयो । सन् २०१९ मा Two Pillar Approach जारी भयो भने अक्टोवर २०२१ मा १३५ सदस्य राष्ट्रले High Level Statement on Two Pillar Solution सार्वजनिक गरे । हाल Global Tax Order मा BEPS Action Plan, Two Pillar Solution र Global Minimum Tax सवैभन्दा बिकाउशील शब्दावली बनेका छन ।

अहिले विश्वमा Global Minimum Tax को चर्चा बढेको छ । कुनै बहुराष्ट्रिय कम्पनी अर्को देशमा गएर आम्दानी गर्छ भने त्यस देशमा कम्तीमा १५ प्रतिशत कर्पोरेट आयकर तिर्नुपर्छ भनिएको छ । हालसम्म BEPS Global Tax Deal मा १३६ देशले हस्ताक्षर गरिसकेका छन जसले आकारको दृष्टिले विश्व अर्थतन्त्रको ९० प्रतिशत हिस्सा ओगटछ ।

अव Global Tax Architecture मा देखिएका केही परिदृश्यहरू हेरौ ।

केश १: Facebook को मुख्यालय USA मा छ । नेपालमा कुनै स्थायी संस्थापन वा शाखा

संचालनमा छैन । तर नेपालमा कारोवार भैरहेको र विज्ञापन लगायतका कामवाट वर्षेनी उल्लेख्य आम्दानी गर्छ तर नेपालमा कर्पोरेट आयकर तिर्दैन ।

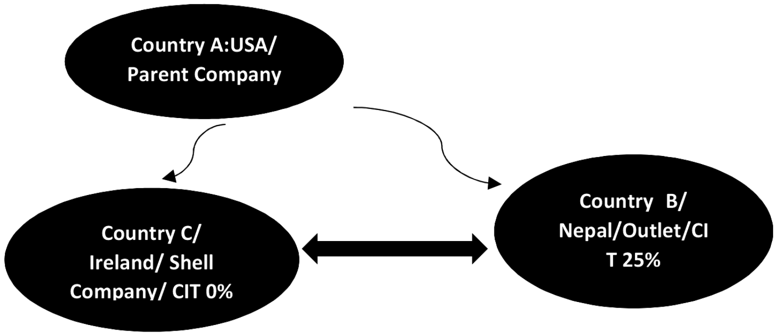

मानौ, संयुक्त राज्यमा रहेको Parent Company को नेपालमा इगतभित रहेको र वर्षभरिमा १०० करोड मुनाफा गरेको छ। नेपालमा कर्पोरेट आयकरको दर २५ प्रतिशत रहेकोले २५ करोड आयकर तिर्नुपर्ने भयो। सोहि कम्पनीले कर्पोरेट आयकरको दर शून्य प्रतिशत रहेको आयरल्याण्डमा नाम मात्रको Shell Company गठन गरेको छ । यस्तो अवस्थामा Loan, Patient, Technology आदिमा अस्वाभाविक खर्च देखाई नेपालमा नोक्सानी देखाउने र आयरल्याण्डमा मुनाफा देखाई आयकर छल्ने सम्भावना रहन्छ।

केश २: मानौ कि, नेपाल बायुसेवाले एउटा एअरवस एअरक्राफ्ट खरिदको लागि ग्लोवल टेण्डर आव्हान गरेको छ। एअरवस कम्पनीवाट सिधै खरिद गर्दा २० मिलियन यूएस डलर पर्छ। तर केही ब्यक्तिले आयरल्याण्डमा ३ वटा नाम मात्रका र कागजमा मात्र सीमित भएका Shell Company स्थापना गर्छन । उक्त Shell Company हरू मध्ये एउटाले सबैभन्दा कम २०० मिलियन यूएस डलर र अन्यले केही रकम बढी राखेर आपूर्ति गर्ने गरि Bidding मा भाग लिन्छन। साथै एअरबस कम्पनीलाई टेण्डरमा भाग नलिन मनाईसकेका हुन्छन। यसप्रकार सवै कानूनी प्रकृया पूरा गरेर २० मिलियन यूएस डलर पर्ने जहाज २०० मिलियन यूएस डलरमा आपूर्ति हुन्छ। आयरल्याण्डमा आयकरको दर शून्य रहेका कारण जहाज आपूर्ति गर्ने Shell Company ले कत्ति पनि कर्पोरेट आयकर तिर्नु पर्दैन ।

ख) दुई खम्बे समाधान (Two Pillar Solutions) र विश्वब्यापी न्यून कर (Global Minimum Tax)

हाल विश्वमा कैयौ ठूला बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू जहाँ आफ्नो प्रमुख बजार र आर्थिक गतिविधि रहन्छ उक्त स्थानमा कर तिर्दैनन वा न्यून कर तिर्छन। उक्त समस्या समाधान

गर्न Pillar One अन्तर्गत ति देशहरू जहाँ आफ्नो आर्थिक गतिविधि रहेको अनुपातमा कर अधिकार सुरक्षित गरिएको छ । यस्तो व्यवस्थालाई Amount A नाम दिईएको छ । यस्तो व्यवस्थावाट २०० विलियन यूएस डलर मुनाफा पुर्नवितरण (Reallocate) हुने अनुमान गरिएको छ । त्यस्तै, मूल्य हस्तान्तरण (Transfer Pricing) मार्फत धेरै बिकाशसील राष्ट्रहरू ठूलो समस्या भोगिरहेका छन । यस्तो समास्या समाधनार्थ विकासशील राष्ट्रहरूलाई Transfer Pricing Rules लागू गर्न सुझाईएको छ । यस्तो व्यवस्थालाई Amount B भनिएको छ ।

त्यस्तै, बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू Low Tax Jurisdiction भएका स्थानतर्फ मुनाफा हस्तान्तरण गर्न सफल भई बिकाशशील राष्ट्रहरूले उल्लेख्य राजस्व गुमाइरहेको अवस्थालाई सम्वोधन गर्न Pillar Two अन्तर्गत Minimum Top up Tax 15% असुल गर्नसक्ने अधिकार दिइएको छ । यस्तो व्यवस्थावाट बार्षिक २२० विलियन यूएस डलर थप राजस्व संकलन हुने अनुमान गरिएको छ । उक्त रकम Global Corporate Income Tax (Global CIT) को ९ प्रतिशत हुने अनुमान गरिएको छ । Subject to Tax Rule ले विकासशील राष्ट्रलाई कर लगाउन सक्ने अधिकार प्रदान गरेको छ । यसका अतिरिक्त १० प्रतिशत भन्दा बढी मुनाफा भएमा उक्त रकममा थप २५ प्रतिशत आयकर लगाउन सकिने छ । उक्त व्यवस्था हाल ७५० मिलियन युरो भन्दा बढी आम्दानी भएका बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूमा लागू हुनेछ ।

ग) पन्ध्र बुँदे कार्ययोजना (Fifteen Points Action Plan)

कराधारको क्षयीकरण र मुनाफाको स्थानान्तरणवाट विकासशील राष्ट्रहरूले पाउनुपर्ने कर हिस्सा नपाउदा राजस्व नोक्सानी ब्यहोर्नुपर्ने हुन्छ । यस्ता देशमा रहेका कम्पनीहरूले ब्याज खर्च, प्याटेन्ट अधिकार खर्च आदिका नाममा अधिक खर्च दावी गर्दछन । फलस्वरूप बासिन्दा कम्पनीहरूले यस्ता बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूसँग प्रतिस्पर्धा गर्न सक्दैनन । यस्तो अवस्थाको Course Correction गर्ने उद्देश्यले BEPS Action Plan बनाईएको हो । १५ बटा कार्ययोजनामा 1. Challenge of Digital Economy, 2. Neutralise the effects of hybrid mismatch arrangements, 3. Strengthen CFC rules, 4. Limit interest deductibility, 5. Counter harmful tax practices, 6. Prevent treaty abuse/Treaty Shopping, 7. Prevent the artificial avoidance of PE status, 8. Aligning transfer pricing outcomes with value creation, 9. Intangibles; Risk and capital, 10. Other high-risk transactions, 11. Data analysis, 12. Mandatory disclosure rules, 13. Re-examine transfer pricing documentation, 14. Dispute resolution, 15. Develop a multilateral instrument समेटिएका छन ।

यस कार्ययोजनाले बिस्तृत रूपमा International Tax Architecture मा सतहमा देखिएका सवैजसो समस्या सम्वोधन गर्ने प्रयास गरेको छ। यि मध्ये Digital Economy सँग जोडिएका समस्या सवैभन्दा पेचिला बन्दै गएका छन । Merchandise Goods को कारोवार भन्दा कैयौ गुणा ठूलो हुनेगरि Digital Economy विस्तार भैसकेको छ। Big Tech कम्पनी हरूले विश्वमा शासन गर्न सफल भएका छन । यिनीहरूका अगाडि सार्वभौम भन्ने गरिएका राष्ट्रिय सरकारहरू निरही बन्न पुगेका छन । शक्तिको श्रोत राजनीति नभएर सूचना र प्रविधि वन्न पुगेको छ । Four Big Tech का नामले चिनिने Google, Amazon, Apple र Facebook हरू जति शसक्त र ठूलो कारोवार छ यिनीहरूले तिर्ने कर्पोरेट आयकर (CIT) नाम मात्रको छ । यि चार वटा कम्पनीहरूले मात्र बार्षिक करिव १०० विलियन यूएस डलर आयकर कम तिर्ने गरेको अनुमान गरिएको छ । विश्वमा ठूला उपभोक्ता भएका ठूला आकारका अर्थतन्त्र भएका देशमा कर्पोरेट आयकर दर उच्च छ । उदाहरणको लागि संयुक्त राज्यमा २५ प्रतिशत, भारतमा ३० प्रतिशत, चिनमा २५ प्रतिशत, ब्राजिलमा ३४ प्रतिशत छ । तर स-साना पनामा, आयरल्याण्ड, ब्रिटिस भर्जिन आईल्याण्ड, मरिसस आदिमा कर्पोरेट आयकर दर नगण्य वा शून्य छ । तर यिनै साना देशमा अधिकांश पेटेन्ट राईट तथा ठूला कम्पनी हरूका Subsidiary Company वा Shell Company हरू रहेका छन । एप्पलले आफ्नो अधिकांश Intellectual Patent, २ प्रतिशत CIT भएको Cayman Island मा दर्ता गरेको छ । तर उसले चिन र भारतवाट उल्लेख्य आम्दानी गर्छ ।

Facebook को मात्र कुरा गर्ने हो भने उसले संयुक्त राज्यमा बसेर बिजनेस गर्छ तर संसारमा अन्य कुनै देशमा पनि Corporate Income Tax तिर्दैन । उसले आफ्नो स्थायी संस्थापन (Permanent Establishment/PE) संसारमा कतै छैन भनेको छ। पूर्ण रूपमा Digital Company लाई त संसारमा कहाँ Locate गरेको छ भन्ने थाहा पाउन पनि कठिन हुन्छ। OECD ले स्थायी संस्थापनको परिभाषा परिवर्तन गर्न सुझाएको छ। Server अर्को देशमा भएमा, आफ्नो देशमा Significance Digital Presence भएमा वा अर्को देशवाट Data Supply गरेमा पनि स्थायी संस्थापन मान्न भनिएको छ। यसवाट Non Residence को सुविधा लिएका कम्पनीहरू स्वतः स्थायी संस्थापनमा परिणत हुनेछन । भारतले तत्कालका लागि सन् २०१६ को Finance Act मार्फत ६ प्रतिशत Equalization Levy लगाएको थियो भने पछि सन् २०२० देखि २ प्रतिशत Digital Service Tax (DST) लगाउन थालेको छ । भारतमा Digital Service Tax ले सवै प्रकारका अनलाईन कारोवारलाई समेटेको छ । नेपालमा पनि केही समयदेखि Digital Service Tax लगाउन थालिएको छ । यो तत्कालको एउटा बिकल्प हो । यसले नेपालमा Non Residence मार्फत हुने

न्यून मात्र कारोवारलाई समेटेको छ । DST मात्र लगाउदा Non Residence कम्पनीका सूचना माथि पूर्ण अधिकार रहदैन । तर BEPS Initiatives मा जान सकेमा Exchange of Information (Action No. 12) मार्फत सूचना लिने र Global Minimum Tax Rule बमोजिम कर्पोरेट आयकर लगाउन सकिनेछ ।

त्यस्तै, BEPS Action Plan मा अन्य कैयौ महत्त्वपूर्ण विषयहरू समेटिएका छन । BEPS Article 2 ले लेखाङ्कन विधिमा हुने Hybrid Mismatch लाई समाधान गर्न खोजेको छ । Holding Company र Subsidiary Company लाई अलग्लै कम्पनी मानिन्छ । यस्तोमा एउटै Interest दुई देशमा लिने संभावना रहन्छ । त्यस्तै एउटा देशले Debt मानेको विषय अर्को देशले Equity मानेको पनि हुनसक्छ । कैयौ देशले Debenture लाई म्भदत मान्छन भने कैयौ देशले Equity मान्छन । त्यतिवेला Dividend छुटन पनि सक्छ । कतिपय अवस्थामा Double Non Taxation पनि हुनसक्छ । Country–Country Mismatch र Branch Mismatch पनि हुनसक्छ । यस प्रकारका Hybrid Mismatch समाधान गर्न बिभिन्न उपाय अवलम्वन गर्न सकिन्छ ।

मुनाफा स्थानान्तरण (Profit Shifting) गर्ने प्रमुख औजार ब्याज खर्च पनि हो । ब्यवसायिक कम्पनीहरू Equity भन्दा Debt तर्फ आकर्षित हुन्छन । किनकी Debt मा Interest लिन पाईन्छ । BEPS ले Interest मा सीमा तोक्न सुझाएको छ । भारत लगायत कैयौ देशमा Earning Before Interest, Taxes, Depreciation and Amortization (EBITDA) लाई ३० प्रतिशत को सीमा तोकिएको छ । नेपालमा पनि ब्याजको सिमा तोकि Thin Capitalization हुन रोक्नु जरुरी भैसकेको छ । यस्तो प्रावधानवाट ब्यवसायको नाममा लिएको ऋण घरजग्गा जस्तो अनुत्पादक क्षेत्रमा लगानी गर्ने र फर्ममा ब्याज खर्च चार्ज गर्ने गलत अभ्यास रोकिनेछ र कर्पोरेट आयकर समेत वृद्धि हुनेछ ।

BEPS Action Plan का अन्य प्रावधानहरूले Double Taxation रोक्न नियन्त्रित बिदेशी निकाय (Controlled Foreign Companies/CFC) को परिभाषा स्पष्ट पारेर कति प्रतिशत शेयर भएमा CFC हुने प्रष्ट पार्न भनिएको छ । नेपालको आयकर ऐनमा CFC को विषयमा प्रष्ट नै छ । यसका अतिरिक्त High Tax Rate भएका देशमा बढी ऋण (Debt) लिई ब्याज खर्च (Interest) लिने तथा Low Tax Rate भएका देशमा Patent Register गरि उच्च रोयल्टी आम्दानी देखाउने गरिन्छ । आवश्यक कानूनी सुधार गरि यस्ता Harmful Tax Practice रोक्न निर्देश गरिएको छ । कुनै देशमा खासगरि प्रकृतिक श्रोत साधन नभएका र उच्च श्रम लागत भएका देशमा अस्वाभाविक रूपमा बैदेशिक लगानी गएमा कराधारको क्षयीकरण र मुनाफाको स्थानान्तरण (BEPS) हुनसक्छ । साथै कर नियोजन तथा कर पन्छाउने प्रवृति रोक्न सूचना आदान प्रदान तथा संकलन लाई महत्त्वपूर्ण मानिएको

छ । Country by Country Reporting, Effective Mechanism, Provision of Treaty Abuse/ Treaty Shopping जस्ता प्रावधानहरू BEPS का अभिन्न अंग हुन ।

नेपाल Globalization मा दुई कारणले गएको मानिन्छ । एउटा, सबै गएकोले जानुपर्छ भन्ने मान्यता (Join the Club View) र अर्को, नजाँदा धेरै छुटछ कि भन्ने मान्यता (Missing the Boat View) । नेपालमा यि सबै कार्ययोजनाहरू तत्काल सान्दर्भिक नभएपनि हालको Digitalization को युगमा Globalization मा जाने उपरोक्त दुवै कारणहरू अझै यथावत रहेको अवस्थामा BEPS Project मा सहभागि भएर वा सहभागी नभएरै पनि यसका सान्दर्भिक सुझावलाई क्रमशः समायोजन (Adopt) गर्दै जानुपर्ने अवस्था सर्जना भएको छ ।

घ) नवउदारवादको नयाँ संस्करण (New Version of Neo Liberalism)

OECD र G20 को संयुक्त पहलमा आएको Global Minimum Tax को अवधारणा सहित आएको BEPS Project मार्फत विकासशील राष्ट्रको गुमेको कर फिर्ता गराउने योजना साच्चै असल नियत साथ आएको हो कि होइन भन्ने अहं सवाल पनि छ । अर्थात के विकासशील राष्ट्रको राजस्व बृद्धि मात्र यसको उद्देश्य हो या होईन भन्ने प्रश्न खडा भएको छ । OECD राष्ट्रहरू त विकासशील राष्ट्रहरूको राजस्व वृद्धि भन्दा पनि Low Tax Jurisdiction वा Tax Heaven Countries तर्फ गएका आफ्ना बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू फिर्ता ल्याउन चाहन्छन । कर नतिर्ने बहानामा स्थानान्तरण भएका कम्पनीहरूलाई Source Principle का माध्यमवाट पुनः कर लगाउन सकेमा त्यस्ता कम्पनीहरू पुनः प्रमुख आर्थिक कृयाकलाप भएका देशमा फिर्ता हुनेछन ।

दोश्रो विश्वयुद्ध सकिदा नसकिदै तत्कालीन World Economic Order मा विश्वयुद्धवाट क्षत विक्षत भएको विश्वको पुनर्निमाण गर्नुपर्ने अवस्था एकातिर थियो भने अर्कोतिर आपूर्ति श्रृखलामा देखिएको गंभिर अवरोधको समाधान गर्नुपर्ने थियो । आर्थिक अस्थिरता सम्हाल्न नसकिने अवस्थामा थियो । ब्यापारका अवरोधहरू बढदै थिए भने आन्तरिक मुद्रालाई अवमूल्यन (Devaluation) गरि ब्यापारमा अनुचित लाभ लिने संस्कारले पद्दतिको रूपमा स्थापित हुन खोज्दै थियो । यस्तो पृष्ठभूमिमा आफ्नो गुमेको भौगोलिक उपनिवेशलाई आर्थिक उपनिवेशमा बदल्ने योजना साथ Washington Consensus आएको थियो जसलाई नवउदारवाद (Neo Liberalism) पनि भनिन्छ । नवउदारवादले करिव चार दशकसम्म राम्रैसँग शासन गर्न सफल भयो । तर पछिल्लो डेढ दशकयता वित्तीय संकट, कोभिड देखि आर्थिक रूपमा देखिदै गएको नयाँ ध्रुविकरणका कारण हालको World Economic Order यथास्थितिमा जानसक्ने अवस्था थिएन । बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूका कारोवारहरू आफ्नो Parent Company रहेको स्थानवाट स्थानान्तरण हुँदै गए । Source Taxation को अवधारणा क्रमशः कमजोर हुँदै गएको थियो । यसप्रकार

Low Tax Jurisdiction तर्फ गएका बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूलाई आफ्नो देशमा फर्काउने सुनियोजित योजनासाथ Washington Consensus को New Version का रूपमा BEPS Project आएको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

ङ) निष्कर्ष (Take Home Message)

कराधारको क्षयीकरण र मुनाफाको स्थानान्तरण (BEPS) एउटा आक्रामक कर नियोजन (Aggressive Tax Planning) रोक्ने विश्वब्यापी साझा प्रयास हो । Two Pillar Solution र Global Minimum Tax को अवधारणा एउटा आधारभूत कर सुधार योजनाको रूपमा आएको छ । Global Tax Architecture मा देखिएका सारभूत समस्या समाधान गर्न समकालीन विश्व एक ठाउमा आउनुलाई एउटा अवसर नै मान्नुपर्छ । कर लगाउने कार्य सार्बभौम राज्यको क्षेत्राधिकार भित्र मात्र पर्छ भन्ने मान्यता अव जवरदस्त परिवर्तन भएको छ । नेपालले पनि यसमा सहभागी भएर वा यसका सारभूत बिषयलाई कुनै न कुनै रूपमा सम्वोधन गर्दै जानुपर्ने अवस्था सिर्जना भएको छ ।

सन्दर्भ सूची

1. International Economics, Trade and Finance; Dominick Salvatore/Eleventh Edition/ Willey.
2. Is Fiscal Policy the Answer? A Developing Country Perspective; The World Bank/ Blanca Moreno-Dodson.
3. International Business, Environments and Operations, John D. Daniels, Lee H. Radebaugh, Daniel P. Sullivan/ Pearson/ Global Edition.
4. The Clash of Civilizations and the Remarking of World Order; Samuel P. Huntington/ World Edition.
5. Why Nations Fail, The Origin of Power, Prosperity, and Poverty; Daron Acemoglu and James A. Robinson/
6. www.oecd.org/tax/beps/beps-action-5-harmful-tax-practices-peer-review-transparency-framework.pdf
7. www.oecd.org/tax/beps/
8. www.g20.org/en/about-g20.html
9. www.weforum.org/agenda/2022/11/g20-summit-what-you-need-to-know/
10. www.oecd.org/tax/beps/faqs-two-pillar-solution-to-address-the-tax-challenges-arising-from-the-digitalisation-of-the-economy-july-2022.pdf
11. www.worldbank.org/en/events/2020/10/08/tax-Sunday-conference-2020
12. www.oecd.org/tax/beps/developing-countries-and-the-oecd-g20-inclusive-framework-on-beps.pdf
13. www.oecd.org/tax/beps-reports.htm
14. www.oecd.org/tax/beps/beps-actions/

(प्रस्तुत विचारहरू लेखकका निजी धारणा हुन्)

■■

आन्तरिक राजस्व सम्बन्धी विवादमा उपचार र सरकारी वकिलको भूमिका

✍ दिपक भण्डारी

१. विषय प्रवेश

स्वेच्छिक सहभागितामा आधारित फराकिलो कराधार सहितको पारदर्शी एवं दिगो र न्यायोचित कर प्रणालीको विकास गर्ने राजस्व प्रशासनको उदेश्य रहेको देखिन्छ । सेवाग्राहीको समय तथा लागत मूल्यलाई सम्मान गर्ने साथै आर्थिक बृद्धि र विकास, सामाजिक न्याय सुनिश्चितताका लागि विश्वव्यापी आर्थिक कार्य वातावरण निर्माण गर्न राजश्य प्रशासन क्रियाशिल रहेको देखिन्छ । नेपालमा समतामूलक, प्रगतिशील, पारदर्शी र पूर्वानुमानयोग्य कर प्रणालीको सुनिश्चित गर्न आन्तरिक राजस्व अन्तर्गत आयकर ऐन, २०५८, अन्तशुल्क ऐन, २०५८, मदिरा ऐन, २०३१, मूल्य अभिवृद्धिकर ऐन, २०५२ र आर्थिक ऐनहरूमार्फत् प्रशासन गर्ने कार्य हुँदै आएको छ । नेपालको संविधानले वित्तिय संघियता अनुसार राजस्वको अधिकार तिनै तहका सरकारहरूलाई प्रत्योजन गरेको छ भने राजस्वको व्यवस्थाहरू तिनै तहका सरकारले कार्यान्वयन तथा प्रशासन गर्ने अवस्था रहेको छ ।

२. राजस्व र राजस्वको स्थीति

सरकारलाई अनिवार्य दायित्व वमोजिम कर तथा गैरकर स्रोतहरूबाट प्राप्त हुने सबै प्रकारका आम्दानीहरूलाई राजस्व भनिन्छ । राजस्व कर राजस्वलाई र गैर कर राजस्व गरि दुई भागमा विभाजन गरि हेर्न सकिन्छ । करको माध्यमबाट राज्यले करदाताबाट केही रकम संकलन गर्ने गर्दछ । कर राज्यका लागि करदाताले गर्ने अनिवार्य भुक्तानीको दायित्व हो । विना प्रतिफलको अपेक्षा यस प्रकारको भुक्तानी करदाताले राज्यलाई गरेका हुन्छन । कर राजस्वलाई प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष कर राजस्वको रूपमा हेरिन्छ । खासगरि करदाता प्रत्यक्ष दायित्वमा रहने र करको भार अन्य पक्षलाई हस्थानान्तरण गर्न नसक्ने प्रकृतिका करहरू प्रत्यक्ष करको रूपमा रहेका हुन्छन । आयकर, सम्पत्तिकर तथा पुँजीगत लाभकर आदीलाई यस अन्तर्गत हेर्न सकिन्छ । त्यसैगरि करको दायित्व एक पक्षमा रही भुक्तानीको भार अर्को पक्षमा रहने करहरू अप्रत्यक्ष करहरू हुन् र यस्ता करहरूमा करको भुक्तानीको दायित्व एक व्यक्तिमा हुन्छ भने करको भार अर्को व्यक्तिमा पर्दछ ।

✍ उपन्यायाधिवक्ता, आन्तरिक राजस्व विभाग

अप्रत्यक्ष करको रूपमा हाम्रो प्रचालनका रहेका प्रमुख करहरूमा मूल्य अभिवृद्धि कर, भन्सार, अन्तशुल्क जस्ता करहरू पर्दछन । त्यसैगरि गैरकर राजस्व प्रत्यक्ष सेवा तथा प्रतिफल लिए बापत राज्यलाई तिर्नु बुझाउनुपर्ने शुल्क तथा दस्तुरलाई गैर कर राजस्व भनिन्छ । राज्यबाट कुनै सेवा प्राप्त गरेबापत तथा राज्यको श्रोतको उपयोग गरेबापत राज्यलाई गरिने भुक्तानी यस प्रकारको करको रूपमा रहन्छन । सेवा प्राप्त गरेबापत गरिने शुल्क, दस्तुर, विभिन्न कारणबाट राज्यलाई भुक्तानी गरिने जरिवाना, लगानीको रूपमा राज्यले प्राप्त गर्ने लाभाशं, रोयल्टी आदी गैर कर राजस्वका उदाहरणहरू हुन ।

आर्थिक वर्ष २०७९।८० को फाल्गुण सम्म भन्सार विन्दूमा संकलन हुने राजस्व लक्ष्यको तुलनामा ५६.१ प्रतिशत मात्र रहेको छ । आर्थिक वर्षको तुलनामा यस्तो राजस्व २८.९ प्रतिशतले न्यून रहेको । चालु आर्थिक वर्षको फाल्गुण सम्म संघीय सरकारले संकलन गर्ने राजस्व गत आर्थिक वषको सोहि अवधिको तुलनामा १४.६ प्रतिशतले घटेर रु.५ खर्व ८२ अर्व ७७ करोड रहेको छ । यस अवधिमा संघमा ५.३ प्रतिशतले कमी आई रु. ५ खर्व ८ अर्व ७७ करोड कायम रहेको छ । प्रदेश र स्थानिय तहमा समेत बाँडफाँड हुने मूल्य अभिवृद्धि कर र अन्तशुल्क चालु आर्थिक वर्षको फाल्गुण मसान्तसम्मको लक्ष्यको तुलनामा ७५.० प्रतिशतमात्र संकलन भएको अवस्था देखिन्छ[१] ।

३. आन्तरिक राजस्वसँग सम्बन्धित निर्णय उपर कानूनी उपचारको व्यवस्था

३.१ कर निर्धारण सम्बन्धमाः

स्वयम कर निर्धारण पद्धति बमोजिम करदाताले नै कर निर्धारण गरि दाखिला गर्नुपर्दछ । करदाताले पेश गरेको विवरण र कर रकमका सम्बन्धमा कर कार्यालय/अधिकृतबाट गरिने कर तथा शुल्क निर्धारण सम्बन्धमा करदाताले कानूनी उपचारको खोजी गरेमा अथवा कर कार्यालयले आफुले गरेको कर निर्धारणको सम्बन्धमा प्रतिरक्षा गर्नुपर्दा विभिन्न चरणहरूमा कानूनी उपचारका तहहरू प्रचलित कानूनहरूमा रहेको पाईन्छ । आयकर ऐन, २०५८, मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२, अन्तशुल्क ऐन, २०५८, मदिरा ऐन २०३१, सालबसाली आर्थिक ऐन लगायतका विभिन्न आन्तरिक राजस्व सम्बन्धि ऐनहरू र राजस्व न्यायाधीकरण ऐन, २०३१ ले गरेका प्रावधानहरूका आधारमा कानूनी उपचारको मार्ग निम्न चरणमा उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- प्रथम चरणको उपचारः प्रशासकीय पुनरावलोकन (आन्तरिक राजस्व न्यायाधीकरण)
- दोस्रो चरणको उपचार : राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन दिन सकिने,

१. आर्थिक सर्वेक्षण २०७९।८०, कार्यकारी सारशं पेज xiii

- तेस्रो चरणको उपचार : सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन अनुमतिको निवेदन दिन सकिने र अनुमति पाएमा पुनरावेदन गर्न सकिने,
- अन्य उपचार : विभिन्न अदालतमा रिट निवेदन दिन सकिने,
- राजस्व चुहावटको हकमा कानूनी उपचार : उच्च अदालतमा शुरु कारवाही र सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन सुनुवाई हुने,

३.२ आन्तरिक राजस्व(कर) सम्बन्धी कसुरका सम्बन्धमा :

आयकर ऐन २०५८ को दफा १३३, अन्तशुल्क ऐन २०५८ को दफा १६,१८ र १९, मूल्य अभिवृद्धिकर ऐन, २०५२ को दफा २९, मदिरा ऐन, २०३३ को दफा १२,१४ लगायतको व्यवस्थाले आन्तरिक राजस्व अन्तर्गतका कसुरहरूमा कर अधिकृत, अन्तशुल्क अधिकृत तथा जिल्ला अदालतबाट सुनुवाई गरि उपचार गरिने व्यवस्था रहनुका साथै राजस्व चुहावटका सम्बन्धमा राजस्व चुहावट अनुसन्धान तथा नियन्त्रण ऐन, २०५२ को परिच्छेद ५ अन्तर्गतबाट उच्च अदालतबाट उपचार खोज्ने मार्ग व्यवस्था गरेको पाईन्छ ।

३.३ सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन अनुमति निवेदन सम्बन्धी व्यवस्था :

राजस्व न्यायाधिकरणको फैसला उपर सिधै पुनरावेदन लाग्ने व्यवस्था नभएको हुँदा सामान्यतया राजस्व न्यायाधिकरणको फैसलालाई अन्तिम फैसला मानिन्छ । राजस्व न्यायाधिकरणबाट भएको फैसलामा राजस्व न्यायाधिकरण ऐन, २०३१ को दफा ८ को अवस्था विद्यमान भएमा सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन अनुमतिको निवेदन दिन सक्ने व्यवस्था रहेको छ । जसमा देहायका अवस्थाहरू विद्यमान रहेको हुनुपर्दछ ।

- अधिकारक्षेत्रको प्रश्न उठेमा,
- बुझ्नुपर्ने प्रमाण नबुझेको वा बुझ्नु नहुने प्रमाण बुझेको प्रश्न रहेकोमा,
- बाध्यात्मक रूपमा पालना गर्नुपर्ने कार्यविधि सम्बन्धी कानूनको उल्लंघन भएको प्रश्न रहेमा,
- गम्भीर कानूनी त्रुटि सम्बन्धी प्रश्न रहेकोमा ।
- सर्वोच्च अदालतले पुनरावेदनको अनुमति दिएमा पुनरावेदन सरह हुने अनुमति नदिएमा मुद्दा अन्तिम हुने ।

३.४ राजस्वका विवादमा रिट क्षेत्र आकर्षित हुने अवस्थाः

नेपालको संविधानको धारा १३३ र धारा १४४ प्रयोग गरि मौलिक हक प्रचलन गराउन रिट क्षेत्राधिकार प्रयोग हुने देखिन्छ । करदाता उच्च अदालत र सर्वोच्च अदालतमा रिट

निवेदन दिन सक्ने व्यवस्था प्रचलित कानूनमा रहेको पाइन्छ । यसका प्रमुख आधारहरू निम्नानुसार रहेको पाइन्छ ।

- रिट व्यक्तिको मौलिक हकको प्रचलन वा कानून वमोजिम अर्को उपचारको व्यवस्था अपर्याप्त वा प्रभावहिन देखिएको अवस्थामा जारी हुने अदालतको असाधारण अधिकार प्रयोग हुने,
- करदाताको मौलिक हक हननको विषय समावेश भएको विवादको हकमा सिधै रिट क्षेत्राधिकार प्रयोग गरि उच्च अदालत तथा सर्वोच्च अदालत जान सक्ने,
- नियमित कानूनी उपचारको मार्ग नरहेको अवस्थामा करदाता रिट क्षेत्राधिकार प्रयोग गरि उच्च अदालत तथा सर्वोच्च अदालत जान सक्ने,
- करदाताको मौलिक हक हननको सम्भावना देखिएको अवस्थामा सोलाई रोक्नका लागि यस असाधारण क्षेत्राधिकार प्रयोग गर्न सक्ने,
- राजस्व चुहावटमा प्रत्यक्ष संलग्न व्यक्तिभन्दा अन्य व्यक्तिलाइ चुहावटको कसूरमा सिमित प्रमाणका आधारमा मुद्दा दायर वा करको भार थप गर्ने संभावनालाइ रोक्न,
- व्यक्तिगत एवम् संस्थागत दूराशयवाट प्रेरित भइ कुनै करदाता वा व्यक्ति उपर मौजुदा कानूनी व्यवस्थाको अपव्याख्या गरी हुन सक्ने कर निर्धारणको जोखिमलाइ न्यूनीकरण गर्न,
- कुनै व्यवसाय वा सेवालाइ निषेध गर्ने ध्येयवाट वा लगानी संरक्षणको संभावनालाइ नजरअन्दाज गरी हुन सक्ने गरी राजस्व चुहावटको मुद्दा अभियोजनलाइ नियन्त्रण गर्न,
- करदाताले पेश गरेको प्रमाणलाई अनदेखा गरी वा नजरअन्दाज गरी कर निर्धारण गर्ने अवस्था रहेमा,
- व्यवसायिक छवि, मर्यादा, विश्वसनियतामा प्रतिकुल प्रभाव पर्ने गरी अनुसन्धान गर्दै व्यवसायिक दिवालिया हुने अवस्था रहेमा,

यद्यपी, जुनसुकै अवस्थामा, नियमित उपचारको मार्ग रहेको अवस्थामा समेत समय, धरौटि राख्नुपर्ने दायित्व र सार्वजनिक सरोकारको हकदैया आदीको प्रबन्धलाई आधार बनाई असाधारण अधिकारक्षेत्रबाट कर राजस्व सम्बन्धित विवादहरूमा उच्च र सर्वोच्च अदालतमा निवेदन लिएर जाने प्रचलन पछिल्लो समय बढी रहेको देखिन्छ । साथै सरकारको Exclusive Executive Authority/Domain अन्तर्गत कार्यहरू न्यायीक परीक्षणका विषय नहुने व्यवस्था नेपालको संविधानले समेत स्पष्ट गरेको अवस्थामा सो

विषयलाई समेत रिटको माध्यमबाट निवेदन लाने अभ्यास धेरै हुने गरेको पाईन्छ जुन सैदान्तिक रूपमा मिल्ने देखिदैन ।

४. राजस्व सम्बन्धी मुद्दामा सरकारी वकिलको संलग्नता :

नेपाल सरकारको कानूनी सल्लाहकार महान्यायाधीवक्ता रहने र निजले प्रत्यायोजन गरेको अधिकार प्रयोग गरि नेपाल सरकारको तर्फबाट अभियोजन, बहस पैरवी र प्रतिरक्षा गर्ने प्रमुख भूमिका सरकारी वकिलको हुने व्यवस्था नेपालको संविधानको व्यवस्था हो । राजस्व सम्बन्धी विवादका मुद्दाहरूमा विभिन्न निकायहरूमा सरकारी वकिलको भूमिका रहने गरेको पाईन्छ । खासगरि राजस्व विवादको निरोपण सम्बन्धमा अनुसन्धान तथा अभियोजन गर्ने, बहस पैरवी प्रतिरक्षा गर्ने र पुनरावेदन साथै अन्य विभिन्न प्रकारका निवेदन आदी तयार, लिखित जवाफ मस्यौदा, प्रशासकीय पुनरावलोकनमा सहयोग, परामर्श, समन्वय जस्ता कार्य संचालन गर्ने र राजस्व प्रशासनलाई कानूनी राय प्रदान प्रदान गरी कानूनी सहयोग गर्ने सम्बन्धमा भूमिका रहेको पाईन्छ। [२] नेपालको संविधान र प्रचलित आन्तरिक राजस्व अर्न्तगतका कानूनी व्यवस्थाहरूको आधारमा सरकारी वकिलको भूमिकालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

- नेपालको संविधानको भाग १२ मा महान्यायाधीवक्ताको व्यवस्था रहेको र महान्यायाधीवक्ताले अधिकार प्रत्यायोजन गरि सोको आधारमा सरकारी वकिलले राजस्व सम्बन्धी विवादहरमा समेत अदालत तथा न्यायाधीकरणहरूमा बहस पैरवी तथा प्रतिरक्षा गर्ने,
- आयकर निर्धारण र आयकर सम्बन्धी कसुरका विषयमा तहकिकात गर्दा तहकिकात अधिकृतले सरकारी वकिलको राय सल्लाह लिनुपर्ने (दफा १३१ उपदफा (२), यस ऐन अन्तर्गतका मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजनमा सरकारी वकिलको भूमिका रहने र प्रतिरक्षा पनि सरकारी वकिलले गर्ने,
- अन्तशुल्क ऐन, २०५८ बमोजिमका कसूरमा सजायको निर्णय गर्ने अधिकार अन्तशुल्क अधिकृतलाई रहने, यसमा अदालत साथै न्यायाधीकरणमा मुद्दा दायर भएपश्चात बहस प्रतिरक्षा गरिदिने भूमिका सरकारी वकिलको रहने,
- मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ को दफा २० बमोजिम कर अधिकृतले कारवाही गरी अन्तिम कर निर्धारण गर्नसक्ने व्यवस्था गर्नुका साथै यस अन्तर्गतका मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजनमा सरकारी वकिलको भूमिका रहने र प्रतिरक्षा पनि सरकारी वकिलले गर्ने,

२ सरकारी वकिल दिग्दर्शन, २०६३ चौथो संस्करण २०७९, पोज ३६

- मदिरा ऐन, २०३१ को दफा १२ अन्तर्गतका कसुरहरूमा कारवाही र किनारा नेपाल सरकारले तोकेको अधिकारीलाई र सो बाहेकमा अन्तशुल्क अधिकृतलाई हुने, (दफा १४), यस ऐन अर्न्तगत समेत सरकारी वकिलको भूमिका राय प्रदान गर्ने साथै बहस तथा प्रतिरक्षा गर्ने रहेको,
- आर्थिक ऐनमा समावेश भएका प्रावधानहरूमा विवाद भएमा साथै सोको कार्यान्वयनमा विवाद भएमा अदालत तथा न्ययाधीकरणमा बहस प्रतिरक्षा गर्ने साथै लिखितजवाफ तयारी गर्ने सम्मका भूमिकामा सरकारी वकिल रहने व्यवस्था रहेको,
- राजस्व चुहावट अनुसन्धान तथा नियन्त्रण ऐन २०५२ को दफा २० ले देहायका भूमिका सरकारी वकिललाई प्रदान गरेको छ जसमा :
    - अनुसन्धान अधिकृतले मुद्दा चल्ने नचल्ने राय सहित मिसिल सम्बन्धित सरकारी वकिल कार्यालयमा पठाउने,
    - मुद्दा नचल्ने भए कारण खुलाउनु पर्ने, मुद्दा चल्ने भए चलाउनुपर्ने व्यक्ति निजउपरको अभियोग, सजाय र अभियोगपत्रमा लिनुपर्ने दावि प्रष्ट हुनुपर्ने,
    - दफा २३(क) वमोजिम सजाय छुट दिनुपर्ने सो समेत स्पष्ट उल्लेख गर्ने,
    - थप अनुसन्धान गर्नुपर्ने देखिए आधार र कारण खोलि मिसिल फिर्ता गर्ने,
    - सरकारी वकिलले मुद्दा चल्ने, नचल्ने निर्णय गरी विभाग समक्ष मिसिल पठाउने,
    - मुद्दा चल्ने निर्णय भए ३० (तीस) दिनभित्र नेपाल सरकारको नामबाट अभियोग पत्र अनुसन्धान अधिकृतले दर्ता गर्ने,

अन्य राजस्व सम्बन्धी निकाय र मुद्दाहरूको हकमा समेत निम्नानुसारको भूमिका रहने गरेको पाईन्छ ।

- राजस्व कार्यालयहरूमा कर कानून कार्यान्वयन, कर निर्धारण, अदालतमा मुद्दा दायर, पुनरावेदन गर्ने सम्बन्धमा कानूनी राय माग गरे बाहेकको अन्य अवस्थामा सरकारी वकिलको कुनै भूमिका नहुने,
- न्यायिक निकायहरू सर्वोच्च अदालत, उच्च अदालत, राजस्व न्यायाधिकरण तथा जिल्ला अदालतमा शुरु मुद्दा तथा पुनरावेदन परेपछि भने वहस पैरवी तथा प्रतिरक्षाको कार्यमा सरकारी वकिलको संलग्नता रहने ।
- आन्तरिक राजस्व विभाग, भन्सार विभाग, कर कार्यालयहरूमा कानूनी

राय प्रदान, अदालतको आदेश बमोजिम विभाग तथा कार्यालयको तर्फबाट लिखित जवाफ तयारी, मुद्दा दायर, पुनरावेदन दायर र अन्य प्रतिवेदन दायरका सम्बन्धमा लिखतको तयारी गर्ने र आवश्यकता अनुसार राजस्वका मुद्दाहरूमा बहस पैरवी र प्रतिरक्षा र अन्य समन्वयका कार्यहरू गर्नुपर्ने भूमिका रहेको पाइन्छ ।

५. आन्तरिक राजस्व विवादको उपचार सम्बन्धमा अदालती दृष्टिकोण :

पुनरावेदक आन्तरिक राजस्व कार्यालय विराटनगर विरुद्ध हुलास वायर इण्डष्ट्रिज प्रा.लि. को (२०५८ सालको फौ.पु.नं २९६६) मुद्दा आयकर फैसला मिति २०६२/१२/१४[३]

- कर अधिकृतको कर निर्धारण गर्ने कार्य न्यायिक कार्य हो । कर अधिकृत कर निर्धारणको प्रकृयामा छानविन गर्ने अधिकृत हुनका साथै कर निर्धारण गर्ने अधिकारी पनि हुँदा निजको कानूनी हैसियत आरोपी एवं निर्णयकर्ता दुवै हुने।
- कर सम्बन्धी विवादमा अमुक रकम यो यस कारणले करयोग्य छैन भनी करदाताले देखाएको अवस्थामा कर लगाउन चाहने कर अधिकृत या कार्यालयले यस परिबन्दबाट कर लाग्ने हो भन्ने देखाउनु पर्ने हुन्छ । कर लाग्ने आय हो भन्ने कुराको प्रमाण पुऱ्याउने भार कर कार्यालय वा कर अधिकृत उपरनै हुने ।
- कर सम्बन्धी विवादमा प्रमाणको भार अत्यन्तै महत्त्व र आवश्यकता हुँदा करदाता उपरमात्र प्रमाण पुऱ्याउने भार नरहने ।
- करदाताले भूलबाट पूरा कट्टा हुन नसकेको भन्दै पछि कानून बमोजिमको रकम स्रोतबाट कट्टी गरी बुझाएको भन्ने देखिएपछि करदाताले कानून उल्लंघन गरेको भन्न सकिने नहुँदा सो रकमलाई खुदआयमा समावेश नगर्ने ठहराएको राजस्व न्यायाधीकरणको फैसला न्यायोचित देखिँदा अनुमति प्रदान भएको आदेशसँग सहमत हुन नसकिने ।

एनसेल प्रा.लि. विरुद्ध ठुला करदाता कार्यालय हरिहरभवन ललितपुर, मुद्दा उत्प्रेषण परमादेश फैसला मिति २०७६/५/९[४]

- कर निर्धारण गर्दा कर अधिकृतले कानूनी व्यवस्थाको भावना र मर्म अनुकुल हुने गरी निर्धारण गर्नुपर्छ । कर निर्धारण गर्दा न्यायोचित (Justiciable) आधारलाई बास्तविक व्यवहारमै अबलम्बन गर्न सकेको अवस्थामा मात्र कर निर्धारणको कार्यका कानूनी प्रक्रियाले पूर्णता प्राप्त गरेको मानिन जाने ।

---

३ नेकाप २०६३ अंक ७ निर्णय नं. ७७३)

४ २०७५-WFF-०००५, उत्प्रेषण/परमादेश

- पुनरावेदक ठुला करदाता कार्यालय, हरिहरभवन ललितपुर विरुद्ध स्ट्याण्डर्ड चार्टड बैंक लि., ०७२–RB-०१५० मुद्दा आयकर, फैसला २०७५/२/१४
    - करदाताले पेश गरेको आय विवरणमा संशोधन गरी करदातालाई थप कर निर्धारण गर्दा सोको आधार कारण खुलाई करदाताले पेश गरेको विवरण यस कारणले त्रुटि हो भन्ने औंल्याई यो कारणले यो यसरी समायोजन गरी संशोधित कर निर्धारण गर्ने भन्ने बारेमा आयकर ऐन, २०५८ को दफा १०१ को उपदफा (६) बमोजिम सफाईको मौका प्रदान गरी पर्याप्त प्रमाणको आधारमा विभागले निर्णय गर्नुपर्ने ।
- नेपाल साहित्य प्रकाशन केन्द्रका प्रोपराइटर मोहन कुमार उपाध्याय वि. आन्तरीक राजस्व कार्यालय काडमाडौं, नि.नं.९५९६; फैसला मिति २०७१/११/११.
    - रिट क्षेत्रबाट अदालत प्रवेश गर्नका लागि साधारण अधिकारक्षेत्रको मार्ग समाप्त भएको हुनुपर्दछ । साधारण अधिकारक्षेत्रको मार्ग कानूनले दिई रहेको अवस्थामा असाधारण अधिकारक्षेत्रबाट न्याय निरूपण गर्न मिल्दैन । साधारण अधिकारक्षेत्रको मार्ग नै अवलम्बन गर्नुपर्दछ । कानूनबमोजिम पुनरावेदकले प्रत्यर्थी विभागको निर्णयउपर साधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन गर्न पाउने कानूनी हक हुँदाहुँदै असाधारण अधिकारक्षेत्रको वैकल्पिक मार्गबाट निर्णय गर्दा आयकर ऐन, २०५८ को दफा ११६ (१) मा भएको विधायिकी व्यवस्था निस्प्रभावी हुने तथ्य विदितै छ । पुनरावेदकले उठाएका प्रश्नहरूको निरूपण राजस्व न्यायाधिकरणबाट पुनरावेदनको रोहमा हुन सक्ने अवस्थामा अदालतबाट हस्तक्षेप गरी बोल्नु अधिकारक्षेत्र सम्बन्धी मान्य सिद्धान्त र न्यायपालिकाले हालसम्म अवलम्बन गर्दै आएको अभ्यासको समेत प्रतिकुल हुने ।
    - पुनरावेदनको कानूनी उपचार प्राप्त हुँदाहुँदै पनि कुनै वा केही मुद्दामा यस अदालतले रिट क्षेत्रबाट उपचार प्रदान गरेको कारणले मात्र तत्सम्बन्धी निर्णयलाई नजिरको रूपमा ग्रहण गर्न आवश्यक नहुने ।
    - न्यायिक वा अर्धन्यायिक अधिकारीको निर्णय वा आदेश अधिकार क्षेत्रविहिन छ वा निजले प्रयोग गरेको कानून नै संविधान सम्मत छैन वा अधिकारै नभएको निकायले अधिकार क्षेत्र ग्रहण गरेको छ अथवा प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त वा कानून बिपरित मार्का पर्ने पक्षलाई प्रतिवाद गर्ने मौका नै नदिई निर्णय भएको छ भन्ने जिकिर लिएर सम्बन्धित पक्ष त्यस्को उपचारको

लागि यस अदालतको असाधारण अधिकारमा आएको छ र निजको जिकिर उचित देखिन्छ भने त्यस अवस्थामा निजलाई यस अदालतले निश्चय नै मद्दत गर्न सक्दछ र गर्नु पर्छ। त्यस्तो निर्णय कानूनको दृष्टिमा शून्य सरह हुने हुनाले तत्सम्बन्धमा पुनरावेदन वा अन्य कानूनी उपचारको कुनै अर्थ नै नहुने ।

६. निष्कर्ष :

राजस्वका विवादहरूमा कानूनी उपचारको सम्बन्धमा विभिन्न कानूनहरूले विभिन्न प्रबन्ध गरेको देखिन्छ । नेपालमा कर सम्बन्धी विवाद समाधानको लागि राजस्व प्रशासनसँग सम्बन्धित निकायहरू बिच आपसी सहयोग र समन्वयात्मक भूमिकाको आवश्यक रहेको छ । कतिपय कर प्रशासनसम्बन्धी प्राविधिक शब्दावलीहरू जटिल भएको हुँदा ती शब्दावलीहरू समेत समेटी राजस्व सम्बन्धी ऐन, नियमहरूलाई समेत समेटेर त्यसको व्याख्यात्मक टिप्पणी सहितको निर्देशिकाहरू जारी गरी सम्बन्धीत निकायहरूलाई उपलब्ध गराउनुपर्ने देखिन्छ । कर प्रशासनसँग सम्बद्ध निकायहरू र मुद्दा हेर्ने न्यायीक निकायहरू बीच आवश्यकताअनुसार अन्तरक्रियाको माध्यमबाट एक आपसमा समस्याको समाधान गर्न सकिन्छ । कर प्रशासनमा कार्यरत सम्पूर्ण जनशक्तिलाई कर कानून कार्यान्वयन सम्बन्धी कार्यविधिगत विषयबस्तुको पालनामा प्रशिक्षण प्रदान गर्नु पनि त्यतिकै आवश्यक र जरुरी देखिन्छ । राजस्व सम्बन्धी विवादहरूमा सरकारी वकिलको भूमिका अनुसन्धान तथा कारवाहीमा राय दिने देखि अदालत तथा न्यायाधीकरणमा बहस पैरवी गर्ने, प्रतिरक्षा गर्ने लगायतको देखिन्छ। कर प्रशासन अन्तर्गत कर कानूनको कार्यान्वयन गर्दा कार्यविधिगत पक्षलाई विशेष ध्यान दिन सकेमा साथै सरकारी वकिललाई विषयगत दक्षता अभिवृद्धि गराउन सकेमा कर कानून कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता आउने देखिन्छ।

कर सम्बन्धी विवाद समाधानका लागि स्थापना गरिएका निकायहरूको संस्थागत र संरचनागत क्षमता अभिवृद्धिको माध्यमबाट राजस्व चुहावट र कर छली जस्ता कार्यहरूलाई न्यूनीकरण गर्नु पनि आजको आवश्यकता देखिन्छ । खासगरि कर कार्यालयहरूबाट गरिने कर निर्धारण तथा कर प्रशासनलाई व्यवस्थीत बनाउन सकेमा विवादको अवस्था प्रारम्भ नहुने देखिन्छ। साथै आन्तरिक राजस्व विभागबाट प्रशासकीय पुनरावलोकन गर्दा विशेषरूपमा न्यायिक प्रक्रिया अपनाई न्याय निरोपण गरिनु पर्दछ। राजस्व न्यायाधीकरणका निर्णयको कार्यान्वयनको कार्य प्रभावकारी बनाउनु जरुरी देखिन्छ। त्यसैगरि सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट गरिने पुनरावेदनको रोहमा र रिट क्षेत्राधिकारको रोहमा हेरिने निवेदनहरूको सम्बन्धमा निश्चित मार्गदर्शन हुनेगरि

फैसलाहरूमा एकरूपता कायम हुनपर्ने देखिनुका साथै फैसला कार्यान्वयनमा विशेष जोड दिन सकेमा विवादहरूको समाधानमा कोशेढुङ्गा हुने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू :

- आर्थिक सर्वेक्षण २०७९।८०
- आयकर ऐन, २०५८, नियमावली, २०५९
- अन्तशुल्क ऐन, २०५८, नियमावली २०५३
- नेपाल कानून पत्रिकाहरू, सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट प्रकाशित बुलेटिनहरू ।
- नेपालको संविधान, २०७२
- मूल्य अभिवृद्धिकर ऐन, २०५२,
- राजस्व न्यायाधीकरण ऐन, २०३१
- राजस्व न्यायाधीकरण काठमाडौका वार्षिक प्रतिवेदनहरू
- सरकारी वकिल दिग्दर्शन, २०६३ चौथो संस्करण २०७९

■■

गुनासोरहित भन्सार प्रशासनको अपेक्षा र आवश्यकता

✍ पुण्यविक्रम खड्का

१. पृष्ठभूमिः

राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई आत्मनिर्भर, उत्पादनशील र आन्तरिक राजस्व परिचालनलाई उच्च प्राथमिकतामा राख्दै वैदेशिक व्यापारमा भन्सारको राजस्व असुली लक्ष्य भन्दा बढी गर्ने दायित्वबोधका साथ कार्य सम्पादन गर्नुपर्ने आजको आवश्यकता हो । वैदेशिक व्यापारमा बढ्दो आयात र कमजोर अवस्थामा रहेको निर्यातका कारण व्यापार घाटा बढेको कुरा विदितै छ । भन्सार प्रशासनलाई आधुनिकीकरण, विद्युतीय माध्यमको पूर्ण उपयोग र समग्र पूर्वाधारलाई सूचना प्रविधिमैत्री बनाउनु पर्ने आवश्यकता पनि उत्तिकै छ। भन्सार प्रशासनको कार्य प्रणालीमा आधुनिकीकरण र समयानुकूल बनाउने क्रममा आशिकुडा वर्ल्ड प्रणालीको कार्यान्वयनका साथै नेपाल राष्ट्रिय एकद्वार प्रणालीको कार्यान्वयनले सबै सरोकारवाला निकायहरूको आवद्धतालाई बढाएको छ । प्रणालीमा गर्नुपर्ने सुधार र विकासका लागि आवश्यक वजेटको अभाव हुन नहुने मात्र होईन आवश्यक जनशक्तिको विकासलाई प्राथमिकतामा राखेर काम गर्नुपर्ने हुन्छ। राजस्व सङ्कलनको लक्ष्य पुरा गरेर मात्र सरकारी व्ययभारलाई धान्न नसकिने भएकोले चोरी निकासी पैठारीलाई न्यूनीकरण गर्ने कार्यका लागि ठोस कार्ययोजना बनाई कार्यान्वयन गर्ने विषयले पनि प्राथमिकता पाउनु पर्दछ ।

भन्सार मूल्याङ्कनका विषयहरूको कुरा गर्दा विश्व व्यापार संगठनका सिद्बान्त तथा मान्यताहरूको पालना गरी कारोवार मूल्यलाई कसरी प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने भन्ने विषयमा ध्यान जानुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ। भन्सार कार्यालयहरूमा एउटै मालवस्तुको पनि फरक मूल्य निर्धारण र व्यवसायीहरूबीच नै फरक फरक व्यवहार देखिएका कारण आउन सक्ने जायज गुनासाहरूको निराकरण गर्ने तर्फ भन्सार प्रशासनको ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ। भन्सार ऐन, २०६४ बमोजिम वस्तुको वर्गीकरण र मूल्याङ्कनमा विवाद भएमा त्यसको कानूनी उपचारको लागि प्रशासकीय पुनरावलोकन तथा पुनरावेदन गर्दा निर्णयमा हुने ढिलासुस्तीले सरोकारवाला वा पुनरावेदकले गर्ने गुनासोको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ । निजीक्षेत्रको सरोकारलाई सम्वोधन हुने गरी व्यापार सहजीकरण गर्ने र राजस्व चुहावट नियन्त्रणका उपायहरू अपनाउँदा भेदभाव र असन्तुलित नहुने गरी कानूनको कार्यान्वयन गर्दै गुनासोरहित प्रशासन, सुशासन र सदाचारिता भन्सार प्रशासनको आवश्यकता हो भन्ने विषयमा जोड दिनु पर्ने हुन्छ। साथै कानूनी व्यवस्थामा परिमार्जन गर्दै भन्सार प्रशासनको आधुनिकीकरण, विकास र प्रविधियुक्त कार्य प्रणालीको प्रयोग गरी व्यापार लागत घटाउन र व्यापार सहजीकरण गर्न प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गरेमा मात्र भन्सार प्रशासन सफल हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ। भन्सार

✍ निर्देशक, भन्सार विभाग ।

प्रशासनको एक्लो प्रयासले मात्र वैदेशिक व्यापारको नियमन र चुहावट नियन्त्रण गर्न सक्ने परिस्थिति नभएकोले यसमा सरोकार राख्ने सबैले गुनासोरहित प्रशासनको अपेक्षा अनुसार नै सहयोग र सहकार्य अपरिहार्य हुने देखिएकोले भन्सार विभागबाट प्राप्त भएको सेवाग्राही सन्तुष्टि सर्वेक्षण २०७९/०८० को नतिजामा आधारित विश्लेषणलाई सन्दर्भ सामग्रीका रूपमा लिएर छोटकरीमा यहाँ चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

२. भन्सार प्रशासनमा सेवाग्राही सन्तुष्टि सर्वेक्षणको नतिजाः

भन्सार प्रशासनप्रतिको गुनासो व्यवस्थापनका लागि तत्परता देखाई भन्सार विभागले गत आ.व. २०७९/०८० मा सेवाग्राही सन्तुष्टि सर्वेक्षण सम्पन्न गरी प्रतिवेदन प्राप्त गरेको विषय आफ्नो वार्षिक प्रगति विवरणमा समावेश गरेको छ। यस लेखमा उक्त सर्वेक्षणको नतिजालाई सन्दर्भ सामग्रीको रूपमा लिई भन्सार प्रशासनमा रहेका समस्या तथा समाधानका उपायहरूलाई समेत विश्लेषण गर्दै नतिजामुखी प्रशासनको विकासका लागि केही सुझावहरू प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ। भन्सार प्रशासनमा सुधारका कार्यहरू नियमित र योजनावद्ध रूपमा हुँदै आएको भएतापनि सुधारको विकल्प सुधार नै हो भन्ने बिचारका साथ वि. सं. २०६० सालदेखि शुरुवात् भएको भन्सार सुधार तथा आधुनिकीकरण रणनीतिक योजनाहरू चरणवद्ध कार्यान्वयनमा ल्याउने क्रममा हाल छैटौँ चरणको योजना सञ्चालनमा रहेकोले स्वतन्त्र निकायबाट सेवाग्राही सन्तुष्टि सर्वेक्षण गरी सुधारको स्तरमापन तथा समस्याको पहिचान र गुनासो व्यवस्थापनमा ठोस पहलकदमी लिने उद्धेश्य रहेको देखियो। सर्वेक्षणमा जम्मा ६ वटा प्रमुख भन्सार कार्यालयहरूमा उपस्थित सेवाग्राहीबाट लिएको प्राथमिक तथ्याङ्कहरू प्रतिनिधीमूलक भएतापनि आर्थिक वर्ष २०७९/०८० को कुल वैदेशिक व्यापारका आधारमा उक्त कार्यालयहरूको हिस्सा ९० प्रतिशत भन्दा बढी रहेको विवरण देहायको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छः

तालिका नं १

आ.व. २०७९/०८०को बैदेशिक व्यापारको तथ्याङ्कमा आधारित

क्रम संख्या	भन्सार कार्यालयको नाम	आयात (रू. अर्बमा)	निर्यात (रू. अर्बमा)	उत्तरदाताको संख्या
१	वीरगन्ज	७०६.३९	८०.४९	१५१
२	भैरहवा	२९५.६७	७.६१	७७
३	सुक्खा वन्दरगाह	२१७.९८	४.४७	७६
४	विराटनगर	२१२.९७	५६.८८	७६
५	त्रि. वि. भन्सार	२१०.५९	३२.२७	७५
६	नेपालगन्ज	८१.६०	२.५५	५२
	जम्मा	१७२५.२१	१८४.२७	५०७
	कुल वार्षिक व्यापार	१९२०.४०	२००.०३	
	प्रतिशत	९०%	९२%	

श्रोतः भन्सार विभाग

भन्सार कार्यालयहरूमा सेवाग्राहीका रूपमा नियमित उपस्थित हुने वैदेशिक व्यापारमा संलग्न व्यवसायी, भन्सार एजेन्ट, ढुवानी सेवा प्रदायक संस्थामा आवद्ध कर्मचारी र कामको शिलशिलामा कार्यालयमा आएका सेवाग्राहीहरू समावेश रहेको सेवाग्राही सन्तुष्टि सर्वेक्षणबाट प्राप्त नतिजा विभागमा अप्रकाशित रूपमा रहेको पाइयो। सर्वेक्षणमा सहभागी जम्मा ५०७ जना सेवाग्राहीलाई सोधिएको प्रश्नावलीमा प्राप्त उत्तरहरूको विश्लेक्षण गरी नतिजा प्रस्तुत गरिएको रहेछ । उक्त सर्वेक्षणमा सहभागीहरू मध्ये ८७ प्रतिशतले भन्सार प्रशासनको कार्य प्रणालीको सुधार भएको जवाफ दिएका छन् भने १३ प्रतिशतले सुधारको खाँचो रहेको औल्याएका छन् । भन्सार प्रशासनको कार्य प्रणालीमा सुधार गरी समय र लागत घटाउन तथा व्यापार सहजीकरण गर्न भन्सार जाँचपासका लागि यन्त्र उपकरण तथा सूचना प्रविधिको प्रयोग बढाउने प्रमुख चुनौती भएकोले यसैसँग आधारित भई राखिएको प्रश्नावलीमा दिएका उत्तरहरूको विश्लेक्षण गर्दा जम्मा ५०७ जना मध्ये ३६१ जनाले सूचना प्रविधिको क्षेत्रमा सुधार भएको जवाफ दिएका छन् भने २६७ जनाले जाँचपास प्रणालीमा सुधार भएको जवाफ दिएका छन् । यसैगरी भन्सार कर्मचारीहरूको व्यवहारमा पनि प्रश्न उठ्ने गरेकोले सर्वेक्षणमा समावेश प्रश्नको जवाफमा विश्लेषण गरिएको नतिजा हेर्दा ३०४ जना उत्तरदाताले कर्मचारीको व्यवहारमा सुधार भएको जवाफ दिएको पाइयो । उल्लिखित सुधारमा देखिएका सन्तुष्टि बाहेक सुधार गर्नुपर्ने अन्य क्षेत्रहरूको वारेमा सर्वेक्षणबाट प्राप्त नतिजा हेर्दा देहायका क्षेत्रमा अझै पनि सुधारका कार्यहरू गर्नुपर्ने भनि सिफारिस भएकोले भन्सार प्रशासनमा सुधारका कार्यले निरन्तरता पाउनु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ । उक्त सर्वेक्षणमा भन्सारका क्रियाकलापहरूमा विवरणात्मक तथ्यहरूको विश्लेषण राख्दै देहायका क्षेत्रमा सुधारका थप कार्यहरू गर्न सुझाव दिएको पाइयो:

- प्रक्रियागत सुधार
- जनशक्ति व्यवस्थापनमा सुधार
- भौतिक संरचनामा सुधार
- भौतिक यन्त्र उपकरणको प्रयोगमा विस्तार
- वस्तुको मूल्याङ्कन तथा वर्गीकरणमा सुधार
- चोरी निकासी पैठारी नियन्त्रण प्रभावकारी बनाउने
- विद्युतीय भुक्तानी प्रणालीमा सुधार
- ऐन कानूनमा सुधार
- अग्रीम कर कट्टि फिर्ता सम्बन्धी व्यवस्थामा सुधार
- आचरण र व्यवहारमा सुधार

भन्सार विभागले सेवाग्राहीहरूको अत्याधिक चाप भएका भन्सार कार्यालयहरूबाट सेवा लिइरहेका सेवाग्राहीहरूसँग गरिएको प्रश्नका आधारमा सङ्कलन गरिएको नतिजालाई आफ्नो कार्य सम्पादनमा मार्गदर्शनको रूपमा आत्मसाथ गर्ने अपेक्षा राख्न सकिन्छ । समस्याहरूको पहिचान पछि गरिने सुधारले गुनासोरहित भन्सार प्रशासनको अभियानलाई सकारात्मक रूपले अगाडि लैजाने विश्वास गरिएको छ ।

३. भन्सार प्रशासनको सन्दर्भमा धेरै सुनिने गुनासोहरू:

देशको अर्थतन्त्र आत्मनिर्भर हुन नसक्नु, राज्य सञ्चालनको लागि आवश्यक पर्ने राजस्व सङ्कलन गर्ने दायित्व राज्यका निकायहरूमा निहित हुनु र वैदेशिक व्यापारको आकार बढेर गएको भएतापनि करिब १७८० कि. मी. खुला सिमाका कारण अवैध व्यापारमा समेत बृद्धि भई स्वदेशी उद्योगधन्दा फष्टाउन नसक्दा अर्थतन्त्रमा प्रत्यक्ष असर पर्नुका साथै परनिर्भरता बढेर गएको आम नागरिकमा गुनासो रहेको छ। भन्सारका क्रियाकलापहरू मालवस्तुको जाँचपास र राजस्व सङ्कलनसँग जोडिएको हुँदा व्यवसायीदेखि उपभोक्तासम्म सबैले यसका प्रक्रियाहरूमा चासो राख्ने गर्दछन्। भन्सार हुँदै उपभोक्तासम्म पुग्ने सामानहरूको मूल्य, गुणस्तर र सहज पहुँचका विषयहरू जोडेर जनगुनासोहरू हुने गरेको छ। बजारमा बढेको अत्याधिक मूल्य वृद्धिको प्रमुख कारण भन्सार दरबन्दी र मूल्याङ्कनमा भएको अस्वभाविक वृद्धिले भन्ने बुद्धिजिवीहरूको भनाई र भन्सारमा अपारदर्शी रूपमा हुने मिलेमतोका कारण गैरभन्सार लागतमा हुने वृद्धिले मूल्य बढेको आक्षेप उपभोक्ता स्वयमले लगाउने गरेका छन्। अतः भन्सारभित्रबाट हुने कुनै पनि गलत क्रियाकलापका कारण समग्र अर्थतन्त्रमा पर्न सक्ने प्रभावको मूल्याङ्कन गरी सकेसम्म जायज गुनासाहरूको सम्बोधन गर्नु देशको अर्थतन्त्र र जनजीविकालाई चलायमान बनाउन पनि आवश्यक छ। तर भन्सारमा भएका सबै समस्याहरूको कारक भन्सार प्रशासनमा सीमित छ भन्ने मान्यता राखी व्यवहार गरिएमा यसमाथि अन्याय हुन सक्छ। अतः सेवाग्राही सन्तुष्टि सर्वेक्षणबाट प्राप्त नतिजामा आधारित असन्तुष्टिलाई हटाउन अन्य निकायहरूसँगको सहकार्यमा तत्काल प्रारम्भ गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ।

३.१. भौतिक पूर्वाधारको अभाव र भन्सार प्रशासनको अपेक्षा:

दुई विशाल छिमेकी राष्ट्र भारत र चीनका बीचमा भूपरिवेष्ठित भएकै कारण नेपालले पारवहनमा ठूलो समस्या भोगिरहेको छ। वैदेशिक व्यापारका लागि आवश्यक पर्ने भौतिक पूर्वाधारको कमीका कारण समेत निकासी पैठारी व्यापारमा संकुचन आईरहेको छ। वैदेशिक व्यापारमा आवश्यक पर्ने ढुवानीका माध्यमहरूको सहज पहुँच र सञ्चालनका वारेमा ठोस पहल नहुँदासम्म भन्सार प्रशासनप्रति व्यवसायिक वर्गको गुनासो रहिरहने स्थिति छ। वस्तुको उत्पादनस्थल देखि गन्तव्यसम्मको दूरी पार गराउन आवश्यक पर्ने पारवहन सम्बन्धी मल्टिमोडल तथा इन्टरमोडलका माध्यमहरूको प्रयोग तथा झन्झटमुक्त व्यवस्थापन गर्न समेत सहज र सुविधायुक्त उपायहरूको खोजी हुनु अति जरुरी छ। भन्सार प्रशासन स्वयमले यस प्रकारका पूर्वाधारहरूको विकासमा कुनै भूमिका खेल्ने होईन। भन्सार कार्यालय हुँदै वस्तुहरूको एक देशबाट अर्को देशमा गरिने निकासी तथा पैठारीलाई सहजीकरण गर्न विभिन्न ढुवानीका माध्यम वा साधनहरूको महत्वपूर्ण भूमिका हुने भएकोले रेलमार्ग, सडकमार्ग तथा हवाइमार्ग जस्ता पूर्वाधारहरूको विकास गरी जनगुनासोको सम्बोधन गर्न सक्नु पर्दछ। यसतर्फ समयमै ध्यान नदिदा भन्सार प्रशासनमा गुनासोहरू बढेर जाने निश्चित भएकोले पूर्वाधार विकाससँगै कन्टेनर लगायतका ढुवानीका साधनहरूको व्यवस्थापनमा समेत ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ।

भन्सार प्रशासनको लागि आवश्यक पर्ने सबै किसिमका भौतिक संरचना तथा ढुवानी सेवाहरूको प्रवन्ध एउटै निकायबाट हुने गरी त्यसको दिगो रूपमा सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्न विकास समिति ऐन, २०१३ बमोजिम नेपाल इन्टरमोडल यातायात विकास समितिको स्थापना विक्रम संवत २०५४ सालमा भएको थियो। वैदेशिक व्यापारको लागि पूर्वाधार विकास गर्ने तथा यसको व्यवस्थित सञ्चालनको जिम्मेवारी प्राप्त सरकारी निकाय नेपाल इन्टरमोडल यातायात विकास समिति हो । भन्सार प्रशासनले आयात निर्यातकर्तालाई प्रदान गर्ने सेवाको प्रभावकारीता र सफलता समितिले बनाउने भौतिक संरचना र यसको व्यवस्थापनमा निर्भर हुने गर्दछ। भन्सार परिसरमा कन्टेनरहरूको उचित व्यवस्थापन, टर्मिनल भवन तथा वेयर हाउसहरूको अभावका कारण वैदेशिक व्यापार अस्तव्यस्त रूपमा सञ्चालनमा रहेको अनुभवका आधारमा नेपाल सरकारले विभिन्न स्थानका भन्सार क्षेत्रहरूमा जग्गा प्राप्ति गरी सुक्खा बन्दरगाह, एकीकृत जाँच चौकी र सुविधायुक्त भवनहरूको निर्माण कार्य गर्ने प्रयास स्वरूप नेपाल इन्टरमोडल यातायात विकास समितिसँग सहकार्य गरिरहेको छ ।

नेपाल इन्टरमोडलको गठन आदेशमै सरकारी र निजी क्षेत्रबाट प्रतिनिधित्व हुने गरी समितिको व्यवस्था गरिएको छ। सरकारी निजी साझेदारीमा रहेको व्यवस्थापन समितिले गर्ने व्यवस्थापकिय कार्य सम्पादनबाट वैदेशिक व्यापारको सहजीकरणका लागि आवश्यक पर्ने पूर्वाधारको विकास र त्यसको उचित सदूपयोय हुने अपेक्षा समेत राखिएको छ। सुक्खा बन्दरगाहहरूको सञ्चालनमा समानता र निर्माण खर्च समेतमा एकरूपता कायम गर्न यसको परिकल्पना गरिएको छ । यसैगरी टर्मिनल भवन तथा वेयरहाउस, यन्त्र उपकरणको प्रयोग र सुरक्षालाई समेत मध्यनजर गरी निजीक्षेत्रबाट व्यवस्थापन गर्न र तोकिए बमोजिमको सेवा शुल्क असुल गरी समितिको भूमिकालाई दीर्घकालीन अवधारणा अनुसार अगाडि बढाउन सम्पूर्ण अधिकार समितिमा रहेको भन्ने बुझिन्छ। समितिको गठनपछि विकसित भएका भन्सारका टर्मिनल भवन तथा वेयरहाउस र निर्माण कार्यको प्रक्रियामा रहेका विभिन्न भन्सार क्षेत्रका संरचनाहरूबाट समेत यसको आवश्यकता र औचित्यको पुष्टि हुँदै गईरहेको छ । तर भन्सार प्रशासनसँग सहकार्य नहुँदा पूर्वाधारहरूको विकास र संरचनागत व्यवस्थामा भने गुनासो बृद्धि हुँदै गएको पाईन्छ । मित्र राष्ट्रहरूको अनुदान सहयोगमा बनेका एकीकृत भन्सार जाँच चौकी वा सुक्खा वन्दरगाहहरू भन्सार प्रशासनका लागि उपयोगी हुने गरी संरचनाहरू बनाउन नसकेको कारण छोटो समयमा नै पूर्वाधारहरूको अभाव भएको तथा उपयुक्त संरचनाहरूको निर्माण नभएकोले नेपाल सरकार भन्सार प्रशासनले थप जग्गा प्राप्ति र पूर्वाधार विस्तारको काम दोहोर्याउनु परेको विषय चर्चामा आएको छ । नेपाल सरकारको बजेट वक्तव्यमा विकास तथा निर्माणका लागि घोषणा भएका कतिपय भन्सार क्षेत्रहरूको टर्मिनल भवन तथा परिसरहरूको विकास र विस्तार हुने कामले निरन्तरता पाईरहेको देखिएको छ । यी सबै पूर्वाधारहरू तयार भएपछि अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा सहजीकरण हुने र नेपालको भन्सार प्रशासनमा रहेका भौतिक पूर्वाधार सम्बन्धी अभावहरू समेत समाप्त भै आमनागरिक तथा व्यवसायिक क्षेत्रमा समेत सकारात्मक सन्देश प्रवाह भएर जानेछ ।

भन्सार क्षेत्रमा भौतिक पूर्वाधारको विकास मात्रले व्यापार सहजीकरण हुने नभई त्यसमा जोडिएका अन्य पक्षहरू जस्तैः जनशक्ति विकास, आधुनिक यन्त्र उपकरणको प्रयोग गरी त्यसमा लाग्ने समय र लागतलाई घटाउन उत्तिकै ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । पैठारी हुने व्यापारिक वस्तु तथा सेवाको मूल्यमा समावेश राजस्वको अंशलाई हिनामिना नहुने गरी असुल गर्ने काम भन्सार कार्यालयहरूले गरेका हुन्छन् । वस्तुको सुरक्षा एवं संरक्षणमा टर्मिनल सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्ने जिम्मेवारी लिने फरक निकाय हुने भएकोले उसले जिम्मेवारीपूर्वक आफ्नो दायित्व निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ । यसको लागि टर्मिनल सञ्चालनको जिम्मा लगाउँदा निजीक्षेत्रको छनौटमा विशेष ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । निजीक्षेत्रको जिम्मामा रहेका प्रमुख भन्सार कार्यालयहरूका भन्सार परिसरबाटै हुने वस्तुको चोरी तथा अवैध ओसारपसारका कारण राजस्व चुहावट भएमा भन्सार प्रशासननै जिम्मेवार हुनुपर्ने वर्तमान परिस्थितिमा सरोकारवालाहरूलाई यस विषयको जानकारी गराउने दायित्व समेत पूरा गर्न सम्बन्धित पक्षहरू चुकेका छन् । उल्लिखित विषयमा आएका गुनासोहरूको सम्वोधनले मात्र व्यापारमा सहजीकरण हुने भएको हुँदा भौतिक पूर्वाधारको विकासमा जिम्मेवारी पाएका निकायहरूबाट सम्पादन गरिने कार्यहरूलाई ती निकायले पूरा गरिदिए भन्सारमा रहेका भौतिक पूर्वाधारको अभावसँग सम्बन्धित गुनासोहरू घटेर जाने अपेक्षा भन्सार प्रशासनले राखेको देखिन्छ ।

३.२. वस्तु वर्गीकरण, भन्सार मूल्याङ्कन र न्यूनबिजकीकरणको समस्याः

वस्तु वर्गीकरण भन्सार महसुल निर्धारण गर्ने प्रमुख आधार हो । वस्तु वर्गीकरण भन्नाले विश्व व्यापार संगठन र विश्व भन्सार संगठनले प्रचलनमा ल्याएको विश्वव्यापी मान्यता प्राप्त हार्मोनाइज्ड प्रणालीलाई बुझाउँछ । हार्मोनाइज्ड प्रणालीको व्याख्यासम्बन्धी सामान्य नियमहरूमा आधारित भै वस्तुहरूको वर्गीकरण हुने र यस प्रणालीमा भन्सारमा जाँचपास हुने प्रत्येक वस्तुको संकेत अनुसार भन्सार दरबन्दी तोकिएको हुन्छ । व्यवसायीहरूले राजस्व कम तिर्न फरक संकेत नम्बरको प्रयोग गरी वस्तुको घोषणा गर्ने र भन्सार प्रशासनले आफूखुशी संकेत राखी जाँचपास गर्ने गरेको भन्ने नै वर्गीकरणको विवाद र गुनासो भएकोले कानूनी रूपमा तोकिए बमोजिम न्यायिक निरूपण गर्ने बाटो प्रभावकारी रूपमा अपनाएमा यस सम्बन्धी विवाद समाधान हुने देखिन्छ ।

भन्सार मूल्याङ्कन यथार्थ हुन नसकेको गुनासो बढी मात्रामा सुनिने गरिन्छ । भन्सार ऐन, २०६४ को दफा १३ मा मूल्याङ्कनका विधिहरू उल्लेख गरिएको र त्यस प्रकृयामा अन्तर र्‍ाष्ट्रिय मान्यताहरूलाई अपनाउनुपर्ने वाध्यात्मक परिस्थितिले मूल्याङ्कनमा भन्सार प्रशासन र व्यवसायीका बीचमा विवादहरू हुने र गुनासोको आकार लिई विभिन्न मञ्चहरूमा सुनाउने गरिन्छ । पैठारीकर्ताले पेश गरेको कागजातका आधारमा कायम हुने भन्सार मूल्यलाई कारोवारका आधारमा गरिएको मूल्याङ्कन भन्ने कानूनी व्याख्या भएकोले व्यवसायीहरूको आफूले पेश गरेको कागजातहरूका आधारमा नै मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने माग रहेको हुन्छ । भन्सार प्रशासनले कानूनमा मूल्याङ्कनका अन्य विधिहरू पनि भएकोले एउटै मात्र मूल्य सत्य नहुने वा त्यसमा न्यून बिजकीकरण हुदैन भन्ने विश्वसनीय आधार के भन्ने विवादका कारण पुनरावेदन तहसम्म

मूल्याङ्कनका विषयहरू उठ्ने गरेका छन्। साथै भन्सार विन्दुमा न्यून बिजकीकरण भएका कारण वस्तुहरू बजारमा बिक्री गर्दा बिजक जारी नहुने भै मूल्य अभिवृद्धि कर समेत चुहावट हुने गरेको व्यापक गुनासोहरू रहेका छन् । अर्कोतर्फ न्यून बिजकीकरणले गर्दा आन्तरिक रूपमा उत्पादन भएका वस्तुले बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्दैनन् । न्यून बिजकीकरण भै पैठारी हुने वस्तु सस्तोमा बिक्री हुने भएकोले कारोवारको आकार सानो भै आयकर कम असुल हुने साथै स्वदेशी उद्योगहरूको उत्पादन बिक्री नभई उद्योग धरासायी हुने कुराले भन्सार प्रशासनप्रति गुनासो बढेर गएको सन्दर्भमा यसलाई समयमा सम्बोधन गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ। त्यसको लागि वस्तुको किटानी घोषणा गराउने, यथार्थ बर्गीकरण गरी कागज प्रमाणका आधारमा सही मूल्याङ्कनका विधि अपनाई मालवस्तुको जाँचपास गर्नुपर्ने आवाज पनि सुनिन्छ ।

वस्तुको मूल्याङ्कन सहि गरी पैठारीकर्ताले स्वतःस्फूर्त घोषणा गरिदिएमा न्यून बिजकीकरणको समस्या हल हुने र त्यसमा सबैभन्दा बढी जिम्मेवारी वस्तुको पैठारीकर्ता नै हुने हुँदा समस्या समाधानको लागि अन्य उपाय पहिचान गरिरहनु पर्ने देखिदैन्। भन्सार प्रशासनले कार्य सम्पादन गर्दा स्वेच्छाचारी वा निरंकुश नहोस् भन्ने बिचार गरी न्यायको मान्य सिद्धान्त बमोजिम न्याय निरूपणको लागि वस्तुको वर्गीकरण तथा मूल्याङ्कनका विवाद उपर पुनरावलोकन तथा पुनरावेदन गर्न पाउने र छिटो न्याय निरूपणका लागि समयसिमा समेत कानूनले तोकिदिएको छ । वर्गीकरण तथा मूल्याङ्कनका विवादलाई दुवै पक्षले कानून बमोजिम निरूपण गर्न सहमत भएमा गुनासोको रूपमा लिईरहनुपर्ने देखिदैन् ।

३.३. भन्सार प्रशासनमा पारदर्शिता, सदाचारिता र सुशासनको अपेक्षाः

भन्सार प्रशासनले गर्ने सेवा प्रवाहको अवस्थालाई तेश्रोपक्षको प्रयोग गरी सेवाग्राही सन्तुष्टि सर्वेक्षणको कार्य सम्पन्न गरी नजिता भन्सार विभागमा पेश भएको विषय यस अगाडि नै उल्लेख गरिएको छ । सोही प्रतिवेदनमा समावेश भएको भन्सार कार्यालयमा गरिने विभिन्न क्रियाकलापहरूका आधारमा सेवाग्राहीले महसुस गरिरहेको सुशासन र पारदर्शिताको अवस्था मापनलाई देहायको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छः

तालिका नं २

सेवाग्राही सन्तुष्टि सर्वेक्षण २०७९/०८० मा पारदर्शिता सम्बन्धमा प्राप्त नतिजाः

क्रम संख्या	क्रियाकलाप	नमूना उत्तरदाता	धेरै सन्तुष्ट	सन्तुष्ट	तटस्थ	असन्तुष्ट	धेरै असन्तुष्ट
१	भन्सार जाँचपास कार्यहरू	५०७	२५	३६८	८८	१९	७
२	भन्सार मूल्याङ्कन		१४	२५०	१२८	९६	१९
३	पुनरावलोकन तथा पुनरावेदन		१३	२५७	१७४	४५	१८
४	राजस्व चुहावट नियन्त्रण		९	१५३	१०४	१३०	१११
५	सूचना प्राप्ति र नागरिक वडापत्रको अवस्था		११	१२६	१६७	१३६	६७
६	भन्सार एजेन्टको सेवाको मूल्य र गुणस्तर		१७	२८६	१०८	४५	५१
७	अभिलेख व्यवस्थापन		८	२७४	१५३	४८	२४

श्रोतः भन्सार विभाग

माथिको तालिकामा ५०७ जना उत्तरदाताबाट प्राप्त जवाफलाई विभाजन गरी भन्सारमा गरिने कार्यहरूमा सर्वेक्षण मार्फत सन्तुष्टि मापनको तथ्यलाई प्रस्तुत गरिएको छ। सन्तुष्टि मापन गर्न पाँच तहमा विभाजन गरी सोधिएको प्रश्नावलीमा कतिपय क्रियाकलापहरूमा तटस्थ, असन्तुष्ट र धेरै असन्तुष्टको जोड गर्ने हो भने बढीभार त्यसतर्फ देखिएकोले सेवाग्राहीको सन्तुष्टि भन्दा गुनासोहरू बढी रहेको स्पष्ट हुन्छ । राजस्व चुहावट नियन्त्रणको कार्यमा सेवाग्राही सन्तुष्टि कमजोर हुनुमा अवैध रूपमा खुला सिमानाका कारण प्रवेश पाउने वस्तुसँग भन्सार महसुल बुझाई बजारमा पैठारी भएका वस्तुले प्रतिस्पर्धा गर्नु परेकोले उत्तरदाताहरूको तर्फबाट नकारात्मक जवाफ बढी आएको हो भन्ने अनुमान लगाउन सकिन्छ । भन्सार विन्दुमा हुने जोखिम भनेको मिलोमतोमा हुने चोरी पैठारीको आरोप पनि हो। एकातिर खुला सिमा नियन्त्रण नहुनु र अर्को तर्फ मिलेमतोमा हुने अवैध कारोवारले धेरै ठाउँका सिमानाका बदनाम भएका छन् । राजस्व बुझाएर ल्याउने व्यापारीले भन्दा अवैध व्यापारमा संलग्नहरूले पुरा गर्नुपर्ने दायित्व कम र मुनाफा बढी हुने कारण खुला सिमाको दूरूपयोग गरी चोरी निकासी पैठारी बढेर गएको अनुमान गरिन्छ।

भन्सारमा धेरैजसो व्यवसायी स्वयम् उपस्थित नभई भन्सार एजेन्ट मार्फत भन्सार जाँचपासका काम कारवाही हुने गर्दछन्। जसलाई आजभोली विचौलियाको परिभाषाभित्र राखेर गुनासोहरू सुनिने गरिन्छ। भन्सारभित्र हुने मिलेमतोको प्रश्न भन्सार कर्मचारी, व्यवसायी र एजेन्टसँग जोडिएको छ भनिन्छ । तर भन्सार एजेन्ट अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन अनुसार भन्सार कानूनमा व्यवस्था गरी नियुक्ति भएको हुने र उनीहरूको भन्सार प्रशासनमा व्यापार सहजीकरणका लागि महत्वपूर्ण भूमिका हुने गरेको छ। सर्वेक्षणमा पनि उनीहरूले लिने सेवा शुल्क र कामको गुणस्तरमा सन्तुष्टि देखिएको छ । कतिपय अवस्थामा सेवाग्राहीको काममा प्रत्यक्ष भन्सार कर्मचारीनै संलग्न हुँदा भन्दा राजस्वको जोखिम न्यूनीकरणका लागि उनीहरूको भूमिका सकारात्मक रहेको मानिन्छ। सूचना प्रविधिको प्रयोग गरी अनलाईनको माध्यमबाट वस्तुको घोषणा र विद्युतीय माध्यमको प्रयोग गरी महसुल भुक्तानीका कामहरू भन्सारमा सफल हुनुमा पनि सक्षम र योग्य भन्सार एजेन्टले पुऱ्याएको भूमिकालाई लिने गरिएको छ।

कतिपय भन्सारमा कार्यरत कर्मचारीहरूले पालना गर्नुपर्ने आचारसंहितालाई व्यवहारमा नउतारेको कारण सदाचारिताको विषयमा प्रश्न उठिरहेको छ। भन्सार कार्यालयलाई दस्तुरी लिने अड्डाको रूपमा लिएर त्यहाँ कार्यरत कर्मचारीहरू सुविधाभोगी हुन भन्ने समाचारहरू सुन्ने गरिन्छ । तर इतिहास भैसकेको दस्तुरी प्रथाको चर्चा अब समाजमा गर्नु आवश्यक हुदैन । देशको राजस्व सङ्कलनको लागि नियमित खटिने कर्मचारीले लिएको राजस्वनै व्यक्तिगत रूपमा गरेको आम्दानीको रूपमा बुझिदिने सोचका कारण पनि भन्सार प्रशासन गुनासोरहित नभएको हो कि भन्ने लाग्नु पनि स्वभाविक देखिन्छ। कुनै आधार र प्रमाणविना नै लाग्ने आरोपले कर्मचारीहरूको मनोवलमा ह्रास ल्याउने निश्चित छ । यसैगरी भन्सारमा भएका कार्यहरू पारदर्शी रूपमा सार्वजनिक गर्दागर्दै कानूनी व्यवस्थाका कारण कतिपय व्यक्तिगत र व्यवसायिक

तथ्य र विवरणहरू सार्वजनिक गर्न नमिल्ने र त्यस्ता सूचना माग गर्ने व्यक्तिले सूचना नपाएको हुँदा सूचनाको हक हनन् भएको भन्ने गुनासोहरू अभिव्यक्त गरिएका केही समाचारहरूलाई आधार मानेर भन्सार प्रशासनलाई बदनाम र गुनासो सम्बोधन नगर्ने कार्यालयका रूपमा सावित गराउने प्रयासहरू भएका छन् ।

भन्सार प्रशासनले विदेशबाट यात्रुले ल्याउने सामानहरूमध्ये महसुल छुट गरेका सामानहरू बाहेक चेकजाँच गर्दा बढी भएको सामानमा राजस्व सङ्कलन गर्ने दायित्वबाट पन्छिन मिल्दैन । सामानहरूको घोषणा गराई चेकजाँच गर्ने, महसुल हिसाव गरी असुल गर्ने र महसुल असुलीको प्रमाण राजस्व बुझाउने व्यक्तिलाई दिने दायित्व सम्बन्धित भन्सार कर्मचारीको हो । भन्सार कार्यालयहरूमा नागरिक वडापत्रको व्यवस्था, वेबसाइटको व्यवस्था मार्फत वस्तु जाँचपासमा लाग्ने समय, दस्तुर, पेश गर्नुपर्ने आवश्यक कागजातहरूको विवरण र प्रविधिमैत्री कार्य प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्दै सरोकारवाला व्यक्ति तथा निकायहरूको लागि जानकारी हुने सूचना नै पारदर्शिताको सार्थक अभ्यास भएकोले सुशासन र सदाचारितामा भन्सार प्रशासन प्रतिवद्ध रहेको देखिन्छ । कार्यालयहरूमा सूचना अधिकारीको व्यवस्था गर्नु र गुनासो सुन्ने अधिकारीको व्यवस्था गरिनुले गुनासोरहित प्रशासनको परिकल्पनालाई साकार पार्ने प्रयासमा भन्सार प्रशासन जिम्मेवार रहेको मान्न सकिन्छ । सार्वजनिक प्रशासनका उल्लिखित आयामहरूलाई कार्यसम्पादनका क्रममा कार्यान्वयन गरिएमा गुनासोहरू कमी हुँदै जाने निश्चित छ ।

४. उपसंहार

मुलुकको अर्थतन्त्रको विकासमा भन्सारको प्रत्यक्ष भूमिका रहेको हुन्छ । राजस्व सङ्कलनको प्रमुख कार्यभारलाई पुरा गर्दै जोखिमयुक्त वस्तुहरूको निकासी तथा पैठारीलाई नियन्त्रण गरी आर्थिक गतिविधिहरूलाई प्रोत्साहन र प्रश्रय दिने तथा स्वदेशी उद्योगको संरक्षणका उपायहरू अपनाउने सहयोगी भूमिका भन्सार प्रशासनले निर्वाह गर्दै आएको छ । भन्सारको अर्थतन्त्रमा रहेको महत्वपूर्ण भूमिकाले गर्दा यसको भौतिक र संस्थागत सुधार गरी क्षमता विस्तार र विकास गर्नु जरुरी छ । भन्सारमा भएका विकृति, विसंगति र सबै प्रकारका समस्याहरूको समाधानका लागि गरिने प्रयासहरूलाई समयमै सबैका सामू राख्नु जायज नै हुनेछ । भन्सारले पछिल्लो समयमा तेश्रो पक्षबाट गरेको सेवाग्राही सन्तुष्टि सर्वेक्षण २०७९/०८० को नतिजा र पहिचान गरिएका समस्याहरूको समाधानका लागि चालिने कदमका बारेमा सार्वजनिक रूपमा प्रस्तुत गर्नु प्रशंसनीय कार्य हो । भन्सार प्रशासनको आधुनिकीकरणका लागि ठोस पहलकदमी मानिएको चरणवद्ध रणनीतिक योजनाको तर्जुमा र कार्यान्वयनको छैटौं चरणमा रहेको प्रयासहरूको मूल्याङ्कन गर्दै भएको यस आधारभूत चरणको सर्वेक्षणबाट प्राप्त सुझावहरू भन्सार प्रशासनको संस्थागत, भौतिक तथा प्रक्रियागत सुधारका लागि मार्गनिर्देशन हुने निश्चित छ । भन्सार प्रशासनका सबै प्रक्रियाहरू पूर्णरूपमा स्वचालित बनाउन चालिएका दुई प्रमुख कदमहरू इन्टरनेटमा आधारित आशिकुडा वर्ल्ड र एकद्वार प्रणालीको सफल प्रयोगले सेवाग्राहीहरूको कार्य प्रक्रियमा सहजीकरण हुन गई सन्तुष्टि बढेर गएको देखिन्छ ।

नेपाल इन्टरमोडल यातायात विकास समितिको नेतृत्वदायी भूमिका र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अनुदान सहयोगमा हुने भौतिक पूर्वाधारको विकास कार्य पनि क्रमशः अगाडि बढेको छ । विराटनगर, वीरगञ्ज तथा नेपालगञ्जमा भारतीय सरकारको सहयोगमा एकीकृत भन्सार जाँच चौकीहरू तयार भै सञ्चालनमा रहेका छन् भने तातोपानी र रसुवामा चीन सरकारको सहयोगमा सुक्खा वन्दरगाह भन्सार कार्यालयहरू तयार भै सञ्चालनमा आएका छन् । यसैगरी वीरगञ्ज, चोभार र मेचीमा पनि सुक्खा वन्दरगाह भन्सार कार्यालयहरू बनेका छन् । अन्य सिमानाका भन्सार कार्यालयहरूको पूर्वाधार विकासमा सरकारले चासो दिएको देखिन्छ जस्तैः मुस्ताङ्गको कोरला नाका, भैरहवा र चाँदनी दोधारामा नयाँ संरचना बनाउने प्रस्ताव भैरहेको छ । यस किसिमका कामले पूर्वाधारको क्षेत्रमा रहेका गुनासोहरू समाधान भएर जाने पक्का छ । भन्सार कार्यालयहरू सिमाका स्तम्भ हुन भने भन्सार प्रशासनमा काम गर्ने कर्मचारीहरू देशको सिमाना र अन्तर्राष्ट्रिय विमनास्थलहरूमा कार्यरत सिपाही हुन भन्ने बुझाइ समाजमा नहुँदासम्म गुनासोरहित भन्सार प्रशासनको कल्पना गर्न सकिदैन । खुला सिमाका कारण दैनिक रूपमा लाखौको संख्यामा विना रोकतोक हुने नागरिकहरूको आवतजावत र सामानहरूको ओसारपसारमा हुने निगरानीका कारण मात्र होईन कि वैदेशिक यात्रा र वैदेशिक व्यापारका शिलशिलामा हुने अवैध सामानहरूको ओसारपसारलाई नियन्त्रण गर्ने जिम्मेवारी पूरा गरिरहनु पर्दा भन्सार प्रशासन बढी नै गुनासो आउने कार्यालयभित्र परेको छ । भन्सारमा जनशक्तिको क्षमता विकास तथा भेदभावरहित विन्यास गर्नुपर्ने कार्यरत कर्मचारीहरूको माग रहेको पाइन्छ । समयानुकूल कानूनमा परिवर्तन गरी मूल्याङ्कन तथा वर्गीकरणका विवाद सम्बोधन हुने व्यवस्थाका लागि भन्सार तयार हुनु आवश्यक देखिन्छ । भौतिक पूर्वाधार विकास, संस्थागत क्षमतामा सुधार र सूचना प्रविधिमैत्री प्रक्रियागत सुधार गरी सर्वसाधारणको विश्वास अभिवृद्धि गर्न सकेमा भन्सार प्रशासन अन्य प्रशासनको तुलनामा अझै बढी सेवाग्राहीमैत्री र गुनासोरहित हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीः

- भन्सार ऐन, २०६४; नेपाल सरकार, कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल ।
- भन्सार नियमावली, २०६४; नेपाल सरकार, कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल ।
- भन्सार विभागको वार्षिक प्रगति विवरण २०७९/०८०, भन्सार विभाग, त्रिपुरेश्वर, काठमाडौँ ।
- सेवाग्राही सन्तुष्टि सर्वेक्षण २०७९/०८०, (अप्रकाशित); विकास अध्ययन तथा व्यवहारिक अनुसन्धानका लागि राष्ट्रिय संस्था, काठमाडौँ ।

■■

कर प्रणालीमा सुधार

✍ **रामबहादुर के.सी.**

विषय प्रवेश

मुलुकी शासन प्रशासन सञ्चालनका लागि आवश्यक आन्तरिक स्रोत साधन मध्ये प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष करको प्रशासन, कर सम्बन्धी सिद्धान्त, कर राजस्व सम्बन्धी नीति, कानून, कर संकलन गर्ने निकाय, कर दाखिला गर्ने करदाता, करका विवादहरू निरूपण गर्ने संरचना र अन्तर्राष्ट्रिय कर व्यवस्थासँगको अन्तर आवद्धता समेत कर प्रणाली हो । नेपालको कर प्रणाली वैदिक कालदेखि नै विकास भएको पाइन्छ । नेपालको संविधानले कानुन बमोजिम बाहेक कर लगाउन वा उठाउन नपाउने संवैधानिक व्यवस्था गरेको छ । सोह्रौं योजनाको अवधारणापत्रले राजस्वको आधार र दायरा विस्तारसँगै अनुमान योग्य वित्त प्रणालीको विकास गर्ने रणनीति लिएको छ। साथै, चालु वर्षको बजेट वक्तव्यमा कर प्रणाली सुधारका लागि उच्चस्तरीय सुधार सुझाव समिति गठन गर्ने नीतिगत व्यवस्था गरेको छ । तथापि, विभिन्न कारणले राजनीतिक तथा प्रशासनिक नेतृत्वमा श्रृजना भएको अस्थिरता, विगतमा सुधारका लागि प्राप्त सुझावहरू कार्यान्वयनमा निष्कृयता, करदतामा सकारात्मक सोंचको कमी, मानव पुँजीमा क्षमता, व्यावसायिकता तथा दक्षताको कमी तथा आर्थिक दायराको विस्तारमा सकुंचनले कर प्रणाली सुधारमा थुप्रै चुनौतिहरू देखिएका छन् ।

कर प्रणाली सम्बन्धमा भएका व्यवस्थाहरू:

(क) सवैधानिक व्यवस्था:

कर लगाउन वा ऋण लिन नपाउने: नेपालको संविधानका धाराहरू क्रमशः ११५, २०३ र २२८ ले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले कानून बमोजिम बाहेक कर लगाउन वा उठाउन र ऋण लिन नपाउने संवैधानिक व्यवस्था गरेको छ । यो संवैधानिक व्यवस्था कार्यान्वयन गर्दा विश्वव्यापी प्रचलित सिद्धान्तहरू जस्तै फाइदाको सिद्धान्त, कर तिर्न सक्ने क्षमताको सिद्धान्त, सेवाको लागत सिद्धान्त र अर्थशास्त्री आडम स्मिथबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरू समेतका आधारमा कर लगाउन र संकलन गर्न सक्ने गरी कर प्रणालीको विकास गरिएको छ ।

(ख) योजनागत व्यवस्था:

सोह्रौं योजनाको अवधारणापत्रको संरचनात्मक रूपान्तरणका क्षेत्र तथा रणनीति मध्ये समष्टिगत आर्थिक आधारहरूको सवलीकरणमा राजस्वको आधार र दायरा विस्तारसँगै अनुमान योग्य वित्त प्रणालीको विकास गर्ने उल्लेख छ । त्यस्तै, अनौपचारिक आर्थिक क्रियाकलापलाई औपचारिक क्रियाकलापमा रूपान्तरण गर्ने योजनागत रणनीतिको व्यवस्था रहेको छ ।

✍ प्रमुख कर अधिकृत, ठूला करदाता कार्यालय, हरिहरभवन

(ग) कानूनी व्यवस्थाः

(क) आयकर ऐन, २०५८ तथा नियमावली, २०५९ र आयकर निर्देशिका, २०६८

(ख) मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ तथा नियमावली, २०५३ तथा मूल्य अभिवृद्धि कर निर्देशिका, २०६९

(ग) भन्सार ऐन, २०६४ तथा भन्सार नियमावली, २०६४ तथा निर्देशिका

(घ) अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ तथा अन्तःशुल्क नियमावली, २०५९ तथा अन्तःशुल्क निर्देशिका, २०६८

(ङ) सालबसाली आर्थिक ऐनहरू,

(च) वार्षिक बजेट बक्तव्य, मन्त्रालय तथा विभागबाट हुने परिपत्रहरू,

(छ) न्यायिक र नियामकीय निकायहरूबाट हुने निर्णयहरू,

(घ) संरचनागत व्यवस्थाः

वर्तमान समयमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले कर लगाउन र उठाउन पाउने व्यवस्था गरेको छ। संघमा अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गतका निकायहरू आन्तरिक राजस्व विभाग र सो अन्तर्गतका ठूला करदाता कार्यालय, मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालय, आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरू र करदाता सेवा कार्यालयहरू तथा यी कार्यालय नभएका जिल्लाहरूमा कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालय समेतबाट व्यक्तिगत आयकर, संस्थागत आयकर, मूल्य अभिवृद्धि कर, भन्सार महसुल एवं अन्तःशुल्कको प्रशासन हुने गर्दछ भने भन्सार विभाग अन्तर्गतका भन्सार कार्यालय, सुख्खा बन्दरगाह कार्यालय, छोटी भन्सार कार्यालयहरूबाट भन्सार प्रशासन सम्बन्धी कार्य हुने गर्दछ। प्रदेश अन्तर्गत आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालयबाट करको प्रशासन हुने गर्दछ। त्यसैगरी स्थानीय तहबाट बहालकर, मालपोत कर, सम्पत्ति कर लगायतका करको प्रशासन भइरहेको छ।

(ङ) प्रतिवेदनगत व्यवस्थाः

नेपालको कर प्रणालीमा विद्यमान रहेका समस्याहरू समाधान गर्न देहायका प्रतिवेदनहरूले समेत बलियो आधार प्रदान गरेका छन्

(क) उच्चस्तरीय कर प्रणाली पुनरावलोकन आयोग, २०७१ को प्रतिवेदन

(ख) महालेखा परीक्षकको कार्यालयबाट बार्षिक रूपमा सार्वजनिक हुने प्रतिवेदनहरू,

(ग) अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोगका वार्षिक प्रतिवेदनहरू,

(घ) संसदीय समितिका प्रतिवेदनहरू,

(ङ) विश्व बैंक तथा आईएमएफबाट जारी हुने प्रतिवेदनहरू,

कर प्रणाली सम्बन्धमा करदाता तथा आम जनताका गुनासाहरू:

विभिन्न सञ्चार माध्यम, नियामकीय निकाय, हेल्लो सरकार, गुनासो पेटिका तथा कार्यालयबाट हुने अन्तरक्रियामा करदाताले कर प्रणालीका सम्बन्धमा गर्ने गुनासाहरू प्रायः देहाय अनुसार रहेको देखिन्छः

(क) कर नीति र कानूनहरूको विषयमा बुझिएन, स्पष्ट भईएन, कर कानूनहरू जटिल भएको,

(ख) आर्थिक ऐनले गरेका नवीनतम व्यवस्थाहरू समयमा जानकारी नभएको,

(ग) कार्यालयमा समस्याहरू राख्दा कार्यालयले विभागलाई देखाउने, विभागले मन्त्रालयलाई देखाई समस्याको समाधान नदिने गरेको,

(घ) गुनासोहरूको विषयमा तोकिएको समयमा यथोचित सम्बोधन नभएको,

(ङ) मूल्य अभिवृद्धि कर विवरण पेश गर्ने समय प्रायशः प्रत्येक महिनाको २४-२५ सम्म र आयविवरण पेश गर्ने समयावधि पौष मसान्तमा सर्भर डाउन हुने, ह्याङ्ग हुने र नचल्ने समस्या देखिएको,

(च) प्रविधि सञ्चालन गर्न व्यवसायीले थप कर्मचारी नियुक्ति गर्नुपर्ने, आफैँले सञ्चालन गर्न नसक्ने, User Friendly नभएको,

(छ) सेवा लिन जाँदा कार्यालयमा कर्मचारीले भोलि वा पर्सी भनी बक पासिङ्ग गर्ने, मनोवलको कमी रहेको आदि ।

कर प्रणालीमा सुधारका लागि घोषणा भएका तर हालसम्म कार्यान्वयन नभएका असल विषयहरू:

(क) उच्चस्तरीय कर प्रणाली पुनरावलोकन आयोग, २०७१ का सुझावहरू,

(ख) राजस्व बोर्ड गठन,

(ग) राजस्व सेवा गठन,

(घ) राजस्व समूहमा प्रवेशको लागि विशिष्टिकृत योग्यता,

(ङ) कार्यसम्पादनमा आधारित प्रोत्साहन प्रणाली,

नेपालको कर प्रणालीका वर्तमान चुनौतिहरू:

नेपालको कर प्रणालीमा देहायका चुनौतिहरू रहेको विभिन्न अध्ययन तथा विज्ञ एवं सञ्चार जगतले उल्लेख गरेको पाइन्छः

(क) Digital Economy को कारण Cross Border/Boundryless digital Economic Transaction दिनानुदिन बढी रहेको अवस्थामा श्रोतका आधारमा वा गन्तव्यका आधारमा Taxation गर्ने भनी सिर्जना भएको विवाद समाधान गर्नु,

(ख) ऊर्जा, वातावरण र हावा (Air and Space) जस्ता प्राकृतिक श्रोतमा आधारित करारोपण गर्नु,

(ग) करदाता मैत्री कर प्रशासन निर्माण गरी यसबाट निजी लगानी मैत्री कर प्रणाली विकास गर्नु,

(घ) Revised Kyoto Convension अनुसार जोखिम, परीक्षण र स्वचालन प्रणालीमा आधारित भन्सार जांचपास प्रकृयामा सरलीकरण गरी वैध व्यापारमा सहजीकरण, चोरी पैठारी नियन्त्रण र नकारात्मक सूची (Negative List) का माल वस्तु तथा सेवा प्रतिबन्ध गर्नु,

(ङ) अन्तःशुल्क स्टिकरमा Bar Code र Tracking System अबलम्बन गरी स्वयम् निष्काशन प्रणाली लागू गर्नु, मदिरामा अटो फ्लो मिटर व्यवस्थित गरी सञ्चालन गर्नु,

(च) अनौपचारिक अर्थतन्त्रलाई औपचारिक बनाउनु,

(छ) संघीयतामा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा अन्तर आवद्धता कायम गर्नु, प्रदेश/स्थानीय तहको राजस्व संकलन र स्रोत पहिचानमा ती निकायको क्षमता बढाउनु,

(ज) गैरकरलाई लागत प्रभावी बनाई दरहरू पुनरावलोकन गर्नु,

(झ) सीमा क्षेत्रमा समन्वयात्मक व्यवस्था मिलाई राजस्व चुहावट नियन्त्रण गर्नु,

(ञ) प्रत्यक्ष करको कुल गार्हस्थ उत्पादनमा योगदान बढाउनु,

(ट) मूल्य अभिवृद्धि करमा बहुदर कायम गरी मूल्य श्रृङ्खला (Value Chain) कायम गर्दै अन्य करहरूको आधारभूमिको रूपमा विकास गर्नु,

(ठ) कर प्रशासनको क्षमता वृद्धि गरी जनसंख्या र आर्थिक कारोवार बढी हुने स्थानमा राजस्व कार्यालय स्थापना गर्नु,

(ड) सूचना प्रविधिको सुरक्षित र नियमित गतिको दर बढाउनु,

(ढ) कर प्रणालीमा सुधारका लागि प्राप्त हुने सुझावहरूको पूर्ण कार्यान्वयन गर्नु,

(ण) कर प्रणालीमा सुधार गरी सरकार (राजनीतिज्ञ) र करदाताको सन्तुष्टिको दायरा विस्तार गर्नु,

वैश्विक रूपमा कर प्रणालीमा विकास भएका नवीनतम अवधारणाः (Rate to Reporting)

(क) Multinational Companies को करको दरमा पुनरावलोकन,

(ख) Tax in Remittance Income and Natural Resources,

(ग) High Tax Rate in Real Sector,

(घ) Quantum Tax Saving Fund and Expenditure,

(ङ) Participation of Private Sector in Administrative Review Mechanism,

(च) Use of AI in Tax System,

(छ) Better Cooperation Mechanism in and out Tax Administration,

(ज) Strict Tax Enforcement Strategies,

(झ) Electronic Tax Invoicing (Billing) and Electronically reporting Mechanism,

(ञ) Base Erosion and Profit Shifting (BEPS),

(ट) The Introduction of Global Minimum and Inclusive Tax Rate (GMITR),

(ठ) The spread of taxation on digital economy,

(ड) Home Delivery Service in Tax Collection,

कर प्रणालीमा सुधारका लागि सुझावहरू

नेपालको संविधान, आर्थिक नीति, आवधिक योजना, मध्यमकालीन खर्च संरचना (MTEF), वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रम तथा वैश्विक कर प्रणालीमा देखिएका नवीनतम अवधारणा बीचमा तादत्यमता कायम गरी महसुस हुने गरी कर प्रणालीमा सुधार गर्न देहायका सुझावहरू उल्लेख गरिएको छः

(क) Policy Aspects मा सुधार गर्नेः

- ✓ कर नीति तथा कानूनहरू अद्यावधिक गर्ने, सरल बनाउने, कर कानूनलाई स्थानीय भाषामा प्रकाशित गर्ने,
- ✓ संघीय एकीकृत राजस्व नीति तर्जुमा गर्ने र राजस्व सेवा गठन गर्ने,
- ✓ कर छुट तथा Threshold का सम्बन्धमा हचुवामा निर्णय नगर्ने,
- ✓ करको दर घटाउने, दायरा फराकिलो बनाउने, कर जागरण, आवश्यकताका आधारमा करदाता शिक्षा कार्यक्रम बढाउने,
- ✓ अनौपचारिक अर्थतन्त्रलाई औपचारिकीकरण गर्न समष्टिगत आर्थिक नीतिमा सहजीकरण गर्ने,
- ✓ कर छली गर्ने, राजस्व चुहावट गर्नेलाई निर्मम रूपमा प्रदर्शनीय कारबाही गर्ने,
- ✓ वक्यौता र बेरुजुसम्बन्धी कार्य सम्पादन उच्च प्राथमिकताका साथ सम्पन्न गर्ने,
- ✓ जोखिममा आधारित भन्सार मूल्याङ्कन, कर परीक्षण र अनुसन्धान गर्ने,

- ✓ वित्तीय संघीयताको पूर्ण कार्यान्वयन गरी प्रदेश सरकारको सवलीकरण र स्थानीय तहको क्षमता विकास गर्ने,
- ✓ कर प्रशासनमा कार्यरत जनशक्तिलाई वार्षिक रूपमा अन्तर्राष्ट्रियस्तरका विश्व विद्यालयमा अध्ययन गर्न पठाई क्षमता विकास गर्ने,
- ✓ आयातमा आधारित राजस्वलाई आन्तरिक आर्थिक क्रियाकलापमा आधारित बनाउन नीतिगत व्यवस्थाको प्रबन्ध गर्ने,
- ✓ Tax Assessment पश्चात करदाता Administrative Review र पुनः Revenue Tribunal मा जाने प्रचलन बढेको छ । यसले Tax Money in ऋयिगम वृद्धि भई Real Time मा Tax Release हुन नसकेकोले दिगो कर नीति तर्जुमा मार्फत न्यायिक कर निर्धारण हुने आधार तयार गर्नुपर्ने,

(ख) Institutional Aspects मा सुधार गर्नेः

- ✓ राजस्व बोर्डको गठन गर्ने,
- ✓ सँगठनहरूको भौतिक पूर्वाधार समावेशी र आधुनिक प्रविधि मैत्री बनाउने,
- ✓ अधिक आर्थिक क्रियाकलाप हुने क्षेत्रमा कार्यालयहरू स्थापना गर्ने,
- ✓ Functional Strategies पूर्ण रूपमा अवलम्बन गर्ने,
- ✓ संस्थागत क्षमतामा सुदृढीकरण बढाउने,
- ✓ गुनासो सुन्ने संयन्त्रको असल अभ्यास गर्ने,
- ✓ कार्यालयको मासिक, वार्षिक प्रगति समय मै तयार गर्ने,
- ✓ अन्तर तह र अन्तर निकाय समन्वय र आवद्धता (Integration) कायम गर्ने,
- ✓ करदातालाई दिनुपर्ने सेवाको गुणस्तरमा सुधार गरी करदातालाई संस्थाप्रतिको विश्वास र सामाजिक साखमा वृद्धि गर्ने,
- ✓ सम्मानित सर्वोच्च अदालतमा सम्माननीय प्रधानन्यायाधीश तथा माननीय न्यायाधीशहरूसँग लगायत न्यायिक प्रशासनका नेतृत्वसँग समन्वय गरी Tax Bench (सर्वोच्चमा कर ईजलास) स्थापना गरी डेडिकेटेड सुनुवाई र फर्छ्यौट हुने व्यवस्था गर्ने,
- ✓ निवेदनको ढाँचामा सरलीकरण गरी कार्यसम्पादनका प्रकृयाहरू सरल र नागरिकले बुझ्ने गरी तयार गर्ने,

(ग) Technology Aspects मा सुधार गर्नेः

- ✓ Digital Governance को पूर्ण अवलम्बन गर्ने,
- ✓ Paperless, Faceless, Speechless प्रणाली अवलम्बन गरी सेवा प्रदान गर्न AI को अभ्यास शुरु गर्ने,

- ✓ Digital Service को प्रकृया साधारण साक्षर नागरिकले समेत प्रयोग गर्न सक्ने गरी तर्जुमा गर्ने,
- ✓ Integration of Software, Equipment अवलम्बन गर्ने,
- ✓ Server को क्षमता विस्तार, अद्यावधिक र सुरक्षामा जोड दिई Slowness लाई स्थायी रूपमा समाधान गर्ने,

(घ) Human Resource Aspects **मा सुधार गर्ने,**

- ✓ Revenue Administration को लागि संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय तथा लोक सेवा आयोगसँग समन्वय गरी आवश्यक योग्यता तोक्ने,
- ✓ Right Person in Righ Place at Right Time अबलम्बन गर्ने,
- ✓ पूर्वानुमानयोग्य सरुवा तथा बढुवा प्रणाली अवलम्बन गर्ने,
- ✓ Performance Based Pay System अवलम्बन गरी जनशक्तिको मनोबल उँचो बनाउने,
- ✓ जनशक्तिलाई तालिम, प्रशिक्षण, स्वदेश तथा विदेशमा Exposure Visit प्रदान गरी कर्मचारीको क्षमता विकास गर्ने,
- ✓ Integrity, Professionalism, Diversity & Democracy प्रति कर्मचारहीरूलाई प्रतिवद्ध बनाउने,

(ङ) Other Aspects **मा गर्नुपर्ने सुधारहरू:**

- ✓ अर्थतन्त्रको आर्थिक संरचनामा रूपान्तरण गर्न सरकार तथा निजी क्षेत्र प्रतिवद्ध हुने, कृषि, उद्योग र सेवा क्षेत्रको क्रमिक विकासमा जोड दिने,
- ✓ निर्यातमूलक उद्योगको स्थापना र उत्पादनलाई प्रोत्साहन गर्न नगद रकमको दरलाई वृद्धि गर्ने, विशेष आर्थिक क्षेत्रमा प्रदान गरिने सुविधाहरू वढाई निजी क्षेत्र मैत्री बनाउने,
- ✓ निजी क्षेत्रलाई सहजीकरण गरी व्यावसायिक वातावरण र व्यापार सहजीकरण गर्न CART मा सुधार गर्ने,
- ✓ पुँजीगत खर्चको गुणस्तर र आकार वृद्धि गर्ने,
- ✓ मागमा आधारित करदाता शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने,

(च) Investment in Tax Administration Aspects **मा गर्नुपर्ने सुधारहरू:**

- ✓ राजस्व संकलन गर्न कर प्रशासनमा Performance Based Pay System लागू गर्नुपर्ने,

- ✓ कर प्रशासनको दक्षता, क्षमता विकास गर्न वार्षिक कुल बजेटको करिव ४ प्रतिशत लगानी गर्नुपर्ने,
- ✓ हाल नेपालमा रु. १००० राजस्व संकलन गर्न करिव ४ रूपैंया खर्च भएको छ, सिँगापुरमा १००० रूपैंया राजस्व संकलन गर्न करिव रु. १६ रूपैंया खर्च हुने गरेको, अमेरिकामा १००० रूपैंया राजस्व संकलन गर्न १८ रूपैंया खर्च हुने गरेको छ । राजस्व संकलनमा सरकारले गर्ने खर्चले राजस्व सेवाको गुणस्तर र सुशासन कायम गर्न मद्दत गर्दछ भन्ने हेक्का राख्नु पर्दछ । राजस्व प्रशासनमा संकलनको लागि गरिने लगानीले यसको समग्र पक्षमा सकारात्मक असर पर्दछ ।
- ✓ कर प्रणाली सुधारका लागि Minimum Foreign Aid Mobilzation पद्धतिमा सुधार गर्ने,

(छ) Research and Development Aspects मा गर्नुपर्ने सुधारहरू:

- ✓ अर्थ मन्त्रालयमा कर प्रणाली सुधारका लागि स्थायी संयन्त्रको विकास गर्ने,
- ✓ संस्थालाई सदैव बलियो बनाउन संविधान, नीति र कानून बमोजिम कार्यसम्पादन गर्ने प्रणालीको विकास गर्ने,
- ✓ नेपाल सरकारको राजस्व संकलन क्षमता यथार्थ र वास्तविकतामा कति छ, संभाव्यता अध्ययन गर्ने,
- ✓ अबको ५ वर्ष, दश वर्ष देखि करिव ५० वर्ष पछि नेपालको कर प्रणालीलाई कहाँ पुऱ्याउने भन्ने विषयमा अध्ययन गर्ने,
- ✓ विगतमा कर प्रणाली सुधारका लागि प्राप्त सुझाव र ती सुझावहरूको कार्यान्वयनको अवस्था विश्लेषण गर्ने र के कति कारणले सुधार गर्न सकिएन भन्ने जानकारी प्रतिवेदन मार्फत जनतालाई जानकारी दिने,
- ✓ सोह्रौ योजनाको अवधारणापत्रले राजस्वको आधार र दायरा विस्तारसँगै अनुमान योग्य वित्त प्रणालीको विकास गर्ने उल्लेख गरेकोले अनुमानयोग वित्त प्रणालीको विकास कसरी गर्ने भनी आर्थिक, प्राविधिक र नीतिगत पक्षमा अध्ययन गर्ने,
- ✓ नेपाल LDC Graduation को ऐतिहासिक क्षणमा रहेको छ । सो पश्चातको कर प्रणाली कस्तो बनाउने भनी अध्ययन र अनुसन्धान गर्ने,

निष्कर्षमा:

कर प्रणालीमा सुधार नियमित र निरन्तर प्रकृया हो । सबै सुधारका प्रयासहरू आम करदाताको हित, भलाई र कल्याणसँग सम्बन्धित रहेका हुन्छन् । विशुद्ध राजस्व संकलन वृद्धि गर्ने गरी मात्र गरिने सुधारको प्रयासले कर प्रणाली सुधारको गतिमा वृद्धि गर्न सकिदैंन । हाल

उच्चस्तरीय कर सुधार सुझाव समितिले आफ्नो कार्य आरम्भ गरिसकेको छ । सुन्दा अति उत्तम लाग्ने शव्दहरूको खोजी गरी हौवामा प्रतिवेदन दिनु भन्दा मुलुकको अर्थतन्त्रको विशिष्ट परिवेश, राजनीतिको ईच्छाशक्ति तथा कार्यान्वयन तत्परता, जनशक्तिको कार्यान्वयन क्षमता र नागरिकको ग्रहणशीलतालाई मध्यनजर गरी व्यवहारिक रूपमा अक्षरशः कार्यान्वयन योग्य सुझावहरू दिन उपयुक्त हुन्छ । सुझावहरू दिनुको आधार, कारण र कार्यान्वयनको लागि आर्थिक, प्राविधिक र अन्य प्रबन्धको आवश्यकताको महत्त्व उत्तरदायी रूपमा जनतालाई दिनु पर्दछ । त्यस्तो प्रतिवेदन कार्यान्वयन गर्न राजनीतिक तथा प्रशासनिक नेतृत्व तथा विभागीय र कार्यालय प्रमुखको भूमिका र क्षेत्र स्पष्ट किटानी गर्नुका साथै प्रतिवेदन कार्यान्वयन नगर्ने पदाधिकारीलाई आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ तथा अन्य प्रचलित कानून बमोजिम कारबाहीको सुनिश्चितता गरिनु पर्दछ । यी व्यवस्थालाई समेटी प्रतिवेदन गर्न सकिएमा प्रतिवेदन कार्यान्वयन भई नीतिगत, संस्थागत, प्राविधिक, जनशक्तिगत, अन्य र संरचनागत पक्षमा सुधार हुनेछ । यसले कर प्रणालीमा दीर्घकालिन, विश्वसनीय र समयवद्ध तवरमा सुधार हुँदै जाने र उत्तरदायी कर प्रणाली निर्माणमा ठूलो टेवा पुग्नेछ ।

सन्दर्भ सामाग्रीः

- नेपालको संविधान, कानून किताव व्यवस्था समिति, बबरमहल ।
- सोह्रौं योजना (आ.व. २०८१/०८२/२०८५/८६) को अवधारणापत्र, राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरबार ।
- आर्थिक वर्ष २०७९।०८० को बजेट बक्तव्य र आर्थिक सर्वेक्षण, अर्थ मन्त्रालय सिंहदरबार ।
- महालेखा परीक्षकको कार्यालय तथा अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोगका वार्षिक प्रतिवेदनहरू ।
- आर्थिक वर्ष २०८०/०८१ को बजेट वक्तव्य, अर्थ मन्त्रालय ।
- अर्थ-राजनीतिक दिशाबोध, टक्सार मासिक, अनामनगर, काठमाडौं ।
- Current Macroeconomic and Financial Situation–Nepali (Based on Annual Data 2079/080), नेपाल राष्ट्र बैंक
- Musgrave, Richard, Public Finance in Theory and Practice, MC Graw-Hill, Kogakusa.
- Gillis, Malcon, Tax Reform in Developing Countries, Duke University Press, Durham and London,
- Hill, Napoleon, Think and Grow Rich, Tarcher Perigee Press,
- www.worldbank.org

इमेलः gulmelykc@gmail.com

नेपालमा बैदेशिक लगानीको पछिल्लो अबस्थाको विश्लेषण

✍ गोविन्दराज आचार्य (आगो)

सारांश

विश्व अर्थतन्त्रसँग नेपालको अन्तरनिर्भरता विकास गर्नका लागि बैदेशिक लगानीको उल्लेख्य भूमिका रहेको छ । नेपालमा विदेशी लगानीका लागि गरिएको अथक प्रयासका वाबजुद अपेक्षित रूपमा प्रत्यक्ष बैदेशिक लगानी भित्र्याउन सकिएको छैन । तुलनात्मक लाभका क्षेत्रहरूमा लगानीकर्तालाई आकर्षित गर्न सकिएको छैन । बेला बेलामा लगानी सम्मेलन गरेर प्रतिबद्दता गरिए पनि सो अनुसार लगानी आउन सकेको समेत पाइदैन ।

यस लेखमा संघीयता कार्यान्वयन पश्चात बैदेशिक लगानीको प्रवृतिका सम्बन्धमा विश्लेषण गरिएको छ। जसबाट नेपालमा सघीयता पश्चातको बैदेशिक प्रत्यक्ष लगानीको अवस्थालाई चित्रण गर्न सहयोग गर्ने आशा लिएको छु। लेखमा नेपालमा प्रत्यक्ष बैदेशिक लगानीको अवस्थाको संक्षिप्त विश्लेषण गरिनुका साथै यसका लागि अपनाईएका प्रमुख प्रयासहरू प्रस्तुत गरिएको छ । यस्तै बैदेशिक लगानी परिचालनका क्रममा विद्यमान समस्याहरू पहिचान गरी यस सन्दर्भमा सुधारका उपायहरू समेत सुझाईएको छ ।

१. विषय प्रवेश

कुनै एक देशको लगानीकर्ताको शेयरका आधारमा अर्को देशमा कुनै कम्पनी उपर नियन्त्रण हुने अवस्थाको लगानीलाई प्रत्यक्ष बैदेशिक लगानी भनिन्छ। जसमा एक देशका व्यक्ति वा संस्थाले अर्को देशमा गएर गर्ने लगानीको शेयरका आधारमा हक सुनिश्चित हुने गर्दछ। बैदेशिक लगानी मूलतः ठेक्का सम्झौता र शेयर स्वामित्वका माध्यमबाट हुने गर्दछ । यस अन्तर्गत पुँजी, प्रविधि तथा व्यवस्थापकीय दक्षता सम्बन्धी लगानी पर्दछ ।

सन् १९३० को विश्व आर्थिक मन्दीपछि अर्थतन्त्रमा सरकारको हस्तक्षेप र लगानी व्यापक रूपमा बढ्न गएपछि आर्थिक संरक्षण बढ्दै गएको थियो। सार्वजनिक संस्थानहरू व्यापक रूपमा खुल्न पुगे। सरकारी क्षेत्रको अत्यधिक संलग्नताले निजी क्षेत्र संकुचित हुन पुग्यो।

सन् १९८० मा विश्वमा प्रजातन्त्र र उदारवादको फैलावटसँगै विश्वव्यापीकरणले स्थान लियो । वित्तीय क्षेत्र सुधार, सरकारी खर्चमा कटौती, करमा सुधार, सार्वजनिक संस्थानहरूको निजीकरण, बैदेशिक लगानीका लागि खुला, बैंकको व्याजदर र विदेशी

✍ प्रमुख कर अधिकृत, आन्तरिक राजस्व कार्यालय, नयाँबानेश्वर

मुद्राको दर निर्धारण बजारद्वारा निर्धारण, सम्पत्तिको अधिकार तथा सरकारी नियन्त्रण खुकुलो बनाउने जस्ता मान्यताले संसारभर विश्वव्यापीकरणको अवधारणा विस्तार हुन गयो ।

विश्वव्यापीकरणले बस्तु र सेवा, पुँजी, श्रम, वित्त, ज्ञान, सीप र प्रविधिको एक देशबाट अर्को देशमा निर्वाध आवागमन सहज बनायो । देशहरूले वस्तु, सेवा, प्रविधि, वित्तको आवागमनलाई पूर्णतः खुला गरे पनि लगानीकर्ता कामदारका लागि भने भिसाको प्रावधान राखेर विदेशी लगानी परिचालन गर्ने अभ्यास अपनाएका छन् ।

नेपालले पनि आठौ योजनाबाट उदार आर्थिक नीति अवलम्वन गऱ्यो । सार्वजनिक संस्थानहरूको निजीकरण गरियो । विकास र सेवा प्रवाहका काममा सरकारको संलग्नतामा कमी आयो र निजी क्षेत्र आर्थिक क्रियाकलापमा सक्रिय सहभागी बन्न थाल्यो । परिणामस्वरूप बैदेशिक लगानी भित्रिने क्रम बढ्दै गयो ।

प्रत्यक्ष बैदेशिक लगानी बजार प्राप्तिको चाहना, प्राकृतिक वा अन्य स्रोत प्राप्तिको चाहना र बजार प्राप्तिको चाहना जस्ता प्रमुख तीन उद्देश्यबाट हुने गर्दछ । नेपालको सन्दर्भमा बजार र प्राकृतिक स्रोत प्राप्ति प्रत्यक्ष बैदेशिक लगानीको लागि आकर्षक हुने देखिन्छ । छिमेकी मित्र राष्ट्र भारत र चीनको करिब तीन अर्ब जनसख्या भएकाले निकासीको लागि उच्च सम्भावना रहेको छ । यहाँ ठुला खालका जलविद्युत र सिमेन्ट उद्योगहरू लगानीका लागि आकर्षक गन्तव्य हुने सम्भावना छ ।

नेपालमा दिगो आर्थिक विकास गर्न, रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्न, अन्तरराष्ट्रिय बजारमा पहुँच वृद्धि गर्न, निर्यात बढाई व्यापार घाटा कम गर्न, व्यावसायिक क्षेत्रमा नवीन संस्कृतिको विकास गर्न र राष्ट्रिय उत्पादकत्व र उत्पादन बढाई बैदेशिक सहायतामाथिको अत्यधिक निर्भरता कम गर्न विदेशी लगानीले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्नेछ ।

देशको औद्योगीकरणका लागि सीमित पुँजी भएकाले मानवीय एवं प्राकृतिक स्रोत साधनको अधिकतम परिचालन गरी अर्थव्यवस्थालाई सबल, गतिशील एवं प्रतिस्पर्धात्मक बनाउन विदेशी लगानी परिचालन एवं नवीन प्रविधि हस्तान्तरण गर्न आवश्यक हुन्छ । नेपालको प्राकृतिक स्रोतको परिचालन, कृषिमा औधोगिकीकरण गर्दै रोजगारी सिर्जना गर्न प्रत्यक्ष विदेशी लगानीलाई प्रादेशिक सन्तुलित विकासमा योगदान हुने गरी परिचालन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

२. विद्यमान नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्था

नेपालमा बैदेशिक लगानी आकर्षित गर्न देहाय बमोजिमका नीतिगत कानूनी व्यवस्था रहेका छन् :

१. नेपालको संविधान

धारा ५१ को राज्यको नीति अन्तर्गत अर्थ, उद्योग र वाणिज्यसम्बन्धी नीतिमा निम्न व्यवस्था छ:

- राष्ट्रिय हित अनुकुल आयात प्रतिस्थापन, निर्यात प्रवर्धनका क्षेत्रमा वैदेशिक पुँजी तथा प्रविधिको लगानीलाई आकर्षित गर्दै पूर्वाधार विकासमा प्रोत्साहन एवं परिचालन गर्ने,
- गैरआवासीय नेपालीहरूको ज्ञान, सीप, प्रविधि र पुँजीलाई राष्ट्रिय विकासमा उपयोग गर्ने,
- औद्योगिक करिडोर, विशेष आर्थिक क्षेत्र, राष्ट्रिय परियोजना, विदेशी लगानीका परियोजनाको सन्दर्भमा अन्तर प्रदेश तथा प्रदेश र संघ बीच समन्वय स्थापित गराई आर्थिक विकासलाई गतिशीलता प्रदान गर्ने ।

२. क्षेत्रगत नीतिहरू

२.१ विदेशी लगानी नीति, २०७१

- स्वदेशी र विदेशी लगानीकर्ता विच फरक व्यवहार नगरिने ।
- विदेशी लगानीमा सञ्चालित उद्योगहरूको सुरक्षाका लागि औद्योगिक सुरक्षा बल परिचालन गरिने ।
- लगानीकर्ताले स्वपुँजीको रूपमा मेशिनरी औजार आयात गर्दा भन्सार महसुलको दर ४ प्रतिशत भन्दा बढी नहुने गरी न्युनतम भन्सार महसुल लाग्ने व्यवस्था गर्ने ।
- लगानी र आर्जित रकम परिवर्त्य विदेशी मुद्रामा प्रचलित बजार विनिमयदरमा सटही गरी नेपाल बाहिर फिर्ता लैजान पाउने ।

२.२ औधोगिक नीति, २०६७

वैदेशिक लगानी संरक्षण, विविधीकरण र प्रवर्द्धन गर्न गैर आवासीय नेपालीहरूलाई नेपालमा लगानी गर्न प्रोत्साहित गरिनेछ र प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी (Foreign Direct Investment) बढी गर्ने मुलुकस्थित नेपाली राजदूतावास तथा नियोगमा औद्योगिक लगानी प्रवर्द्धनका लागि आर्थिक कुटनीतिक एकाईलाई सबल तुल्याइने छ ।

२.३ राष्ट्रिय हवाई नीति, २०६३

स्वदेशी तथा विदेशी निजी लगानिकर्तालाई आक्षित र प्रोत्साहित गरी स्वस्थ एव प्रतिस्पर्धात्मक हवाई सेवाको विकास गर्ने ।

२.४ निजीकरण ऐन, २०५०

निजीकरण गरिने प्रतिष्ठानहरू विदेशी लगानीकर्ताले समेत खरिद गर्न सक्ने प्रावधान रहेको ।

३. क्षेत्रगत ऐन तथा नियमहरू

३.१ विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५

- विदेशी लगानीकर्ताले उद्योग व्यवसायको शेयरमा गरेको लगानी, लगानीबाट प्राप्त आयको पुर्नलगानी, ऋण वा ऋण सुविधाको रूपमा गरेको लगानीलाई प्रत्यक्ष विदेशी लगानीको रूपमा परिभाषित गरिएको छ ।
- उद्योग र विदेशी लगानीकर्ताबिच विदेशी उत्पत्तिको कुनै प्रविधि सम्बन्धी अधिकार विशिष्टता, फरमुला, प्रक्रिया, पेटेण्ट वा प्राविधिक ज्ञानको उपयोग गर्ने, विदेशी स्वामित्वको ट्रेडमार्क उपयोग गर्ने तथा वैदेशिक प्राविधिक सल्लाहकार, व्यवस्थापन एवं बजार सेवा उपलब्ध गर्ने सम्झौता गरी गरिने प्रविधिको हस्तान्तरणमा पनि विदेशी लगानी हुने स्पष्ट गरेको छ ।
- विदेशी लगानीका सन्दर्भमा लगानीकर्तालाई लगानी गर्ने, लगानीको नाफा पठाउने, पुँजी फिर्ता लैजाने सम्बन्धी व्यवस्था छ ।
- विदेशी लगानी भएका उद्योगहरूलाई नेपालमा स्थापित उद्योग सरह औद्योगिक सुरक्षा उपलब्ध गराइने ।
- विदेशी लगानीका लागि अध्ययन अनुसन्धान र सर्भेक्षण गर्न आउने विदेशी नागरिकलाई ६ महिनासम्मको लागि गैर पर्यटकीय भिसा दिइने ।
- विदेशी लगानी भएको उद्योगलाइ राष्ट्रियकरण नगरिने । सार्वजनिक प्रयोजनका लागि अधिग्रहण गर्नु परेमा प्रचलित कानून बमोजिमको उचित प्रक्रिया पूरा गरिने ।

३.२ औधोगिक व्यवसाय ऐन, २०७६

- प्रचलित कानूनको अधीनमा रही विदेशी लगानी र प्रविधि हस्तान्तरण सम्बन्धी आवश्यक नीतिगत व्यवस्था गरेको,
- औद्योगिक लगानी तथा विदेशी लगानी अभिवृद्धि गर्न तथा प्रोत्साहन दिन आवश्यकता अनुसार अध्ययन, अनुसन्धान तथा सर्वेक्षण गरिने,
- विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण सम्बन्धी प्रचलित कानून बमोजिम उद्योग दर्ता गर्नु अघि लगानी बोर्डबाट अनुमति लिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको ।

३.३ आयकर ऐन २०५८

कुनै सडक तथा पुल विद्युतको उत्पादन तथा प्रशारण गर्ने उद्योग तथा ग्रइइत आयोजनाका आम्दानीमा २० प्रतिशत मात्र आयकर लगाईने ।

३.४ मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२

निकासी गरिने वस्तु उत्पादन गर्दा तिरेको मूल्य अभिवृद्धि कर निवेदन दिएको ६० दिनभित्र फिर्ता गरिने अन्यथा व्याज समेत दिइने ।

३.५ सार्वजनिक निजी साझेदारी लगानी ऐन, २०७५

- विदेशी लगानी प्रवर्द्धन गर्ने सम्बन्धमा प्रचार प्रसार तथा विदशी लगानीकर्ता वीच अन्तर्क्रिया तथा अन्य आवश्यक कार्य गर्नका लागि कार्यालय तथा विदेशस्थित नेपाली नियोगहरूको सहकार्य तथा समन्वय स्थापित हुने गरी त्यस्ता निकायलाई परिचालन गर्ने गराउने,
- विदेशी लगानी आकर्षण गर्न र त्यस्ता लगानीमा स्थापना तथा सञ्चालन हुने कुनै पनि परियोजनाको लागि एकल विन्दु सेवा केन्द्रबाट सेवा प्रदान गर्ने गराउने ।

४. नेपालमा बैदेशिक लगानी क्षेत्रमा देखिएका प्रमुख प्रयासहरू

- आठौं योजनापछिका सबै आबधिक योजनाहरूले दिगो, फराकिलो र उच्च आर्थिक विकास तथा रोजगारी सिर्जनाका लागि विदेशी लगानीलाई आर्कषित र प्रोत्साहन गर्ने नीति लिएका छन् ।
- नेपालको संविधानले राष्ट्रिय हित अनुकुल आयात प्रतिस्थापन, निर्यात प्रवर्धनका क्षेत्रमा बैदेशिक पुँजी तथा प्रविधिको लगानीलाई आर्कषित गर्दै पूर्वाधार विकासमा प्रोत्साहन एवं परिचालन गर्ने नीति लिएको छ ।
- उद्योग व्यापारलाई राष्ट्रियकरण नगरिने र वस्तुको मूल्य निर्धारणमा सरकारको हस्तक्षेप नहुने प्रतिवद्धता पनि विदेशी लगानी नीति, २०७१ ले गरेको छ ।
- श्रम ऐन, २०७४ मा सुधार गरी श्रमिक, सरकार र उद्योगपति बीचको औद्योगिक सम्वन्धलाई सौहार्द बनाइएको छ ।
- विदेशी लगानी व्यवस्थापनका लागि आवश्यक दामाशाही (इनसोल्भेन्सी) ऐन २०६४, निजीकरण ऐन, २०५०, प्रतिस्पर्धा तथा बजार संरक्षण ऐन, २०६३, उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५, विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३, हेजिङ्ग सम्बन्धी

नियमावली, २०७५, औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६ को व्यवस्था समेत गरिएको छ ।

- विदेशी लगानीलाई आर्कषित र सुनिश्चित गर्नका लागि फ्रान्स, बेलायत, जर्मनी, आयरल्याण्ड, मौरिसस, फिनल्याण्ड र भारत गरी ७ वटा देशहरूसँग बिप्पा सम्झौता गरिएको छ ।
- छिमेकी तथा मित्रराष्ट्रहरूसँग व्यापार तथा पारवाहन सम्झौता गरेको छ भने विभिन्न ११ मुलुकहरूसँग दोहोरो करमुक्तिका लागि संझौता पनि गरेको छ ।
- विदेशी लगानी आकर्षित गर्न लगानीको सुरक्षा र लगानीको प्रतिफल फिर्ता लैजाने व्यवस्थाको प्रत्याभूतिका लागि नेपाल विश्व बैंकको भातृ सँगठन बहुपक्षीय लगानी सुनिश्चित नियोग रहेको छ ।
- विदेशी लगानीसम्वन्धी विवाद समाधानका लागि अन्तराष्ट्रिय व्यापार कानून सम्वन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय आयोग रहेको छ ।
- नेपालमा विदेशी लगानीलाई आर्कषित र प्रोत्साहित गर्नका लागि औद्योगिक नीति, व्यापार नीतिमा सुधार गरी उदारवादलाई अंगीकार गर्दै विदेशी लगानीमैत्री बनाइएको छ ।
- आर्थिक कूटनीति अवलम्वन गरी विश्वका देशहरूमा नेपालको आर्थिक नीति तथा लगानी वातावरणको प्रचारप्रसार गरी देशमा विदेशी लगानी ल्याउन सक्रिय बनाइएको छ ।
- लगानीसम्वन्धी कार्य गर्न अलग्गै निकायका रूपमा लगानी बोर्डको समेत व्यवस्था गरिएको छ ।
- नेपालले विदेशी लगानीका लागि विशेष आर्थिक क्षेत्र (सेज) को स्थापना गरेको पनि छ । विशेष आर्थिक क्षेत्र भैरहवामा स्थापना भइ उद्योहरू दर्ता तथा संचालनमा आएका छन् । यस्तै सिमरामा अर्को विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माणाधिन रहेको छ ।
- एकल विन्दु सेवा केन्द्रको स्थापना गरिएको छ । यसबाट लगानिकर्तालाई विभिन्न कम्पनी दर्ता, उद्योग दर्ता, कर दर्ता लगायत विभिन्न सुविधाहरू उपलब्ध छन् ।
- संघीयता अनुरूप नयाँ विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन जारी गरिएको छ ।
- लगानी सम्मेलन आयोजना गरी लगानीका क्षेत्र विषयहरूमा लगानीकर्ता सँग गहन छलफल गर्ने गरिएको छ। पछिल्लो पटक सन् २०१९ मार्च २९-३० मा तेस्रो लगानी सम्मेलन गरि विभिन्न ७७ वटा आयोजना प्रस्तुत गरीएकोमा १७ वटामा आवेदन परेको थियो ।

५. नेपालमा प्रत्यक्ष बैदेशिक लगानीको तथ्याङ्कीय तालिका, चित्र एवं तथ्यहरू

यस लेखमा उद्योग विभागले वार्षिक रूपमा सार्वजनिक गर्ने औद्योगिक तथ्याङ्क मध्ये आ.ब. २०७२/०७३ देखी २०७८/०७९ सम्मका तथ्याङ्कको विवरणलाई निम्न तालिका र चित्रमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

Table 1: Industries Approved for Foreign Investment by Scale (FY 072/73 to 078/79)

	No . of Projects				
FY	Large	Medium	Small	Total	Proposed total amount of foreign Investment (in Million Rs .)
2072/073	9	18	314	341	6351.15
2073/074	9	16	376	401	15153.00
2074/075	15	7	375	397	55730.38
2075/076	12	58	273	343	24999.25
2076/077	9	64	154	227	37853.27
2077/078	6	6	172	184	32072.82
2078/079	5	73	217	295	54158.94
Total	65	242	1881	2188	226319

स्रोतःवार्षिक प्रतिवेदन, उद्योग विभाग ।

प्रस्तुत तालिका नं.१ अनुसार नेपालमा संघीयता कार्यान्वयन भए पश्चात आ ब २०७८/०७९ सम्म २१८८ वटा आयोजनाहरूमा बैदेशिक लगानी परिचालन भएको छ । उक्त अवधिमा कुल रु.२ खर्ब २६ अर्ब ३१ करोड बराबरको बैदेशिक लगानी परिचालान हुने प्रस्ताव रहेको छ ।

चार्ट नं १

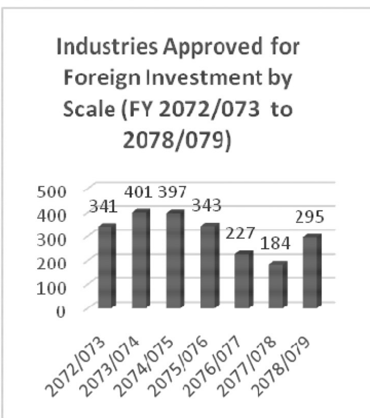

चार्ट नं. २

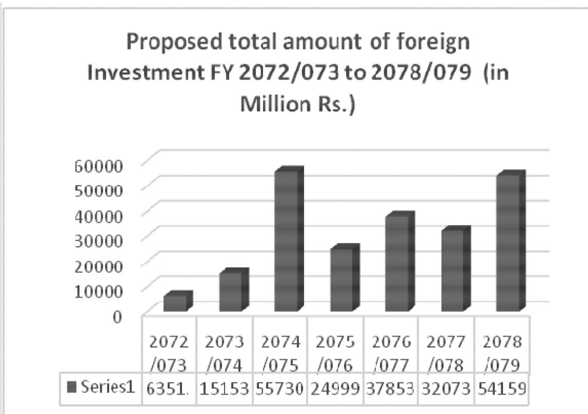

प्रस्तुत चार्ट नं. १ र २ अनुसार संख्यात्मक रूपमा आ.ब. २०७३/०७४ मा सबैभन्दा बढी आयोजनामा बैदेशिक लगानी स्वीकृत भएको छ भने आ. ब. २०७७/०७८ मा सबैभन्दा कम १८४ वटा आयोजनामा बैदेशिक लगानीको स्वीकृती भएको छ। यसै गरी लगानी रकमका आधारमा आ.ब. २०७४/०७५ मा सबै भन्दा बढी ५५ अर्ब ७३ करोडको बैदेशिक लगानी स्वीकृत भएको छ भने सबैभन्दा कम आ.ब. २०७२/०७३ मा ६ अर्ब ३५ करोडको मात्र बैदेशिक लगानीको स्वीकृती रहेको छ।

चार्ट नं. ३

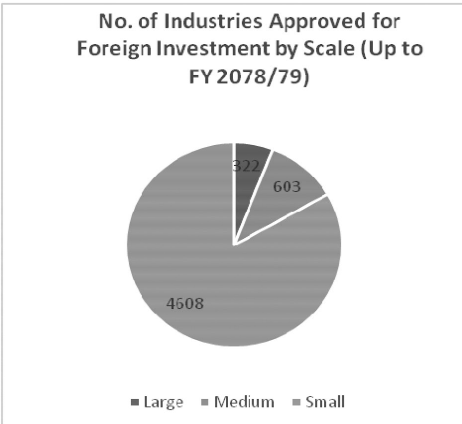

चार्ट नं. ४

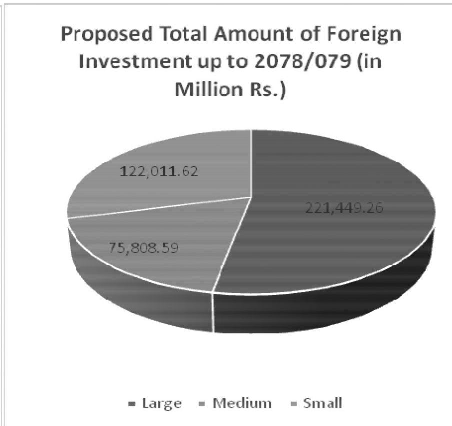

चार्ट नं. ५

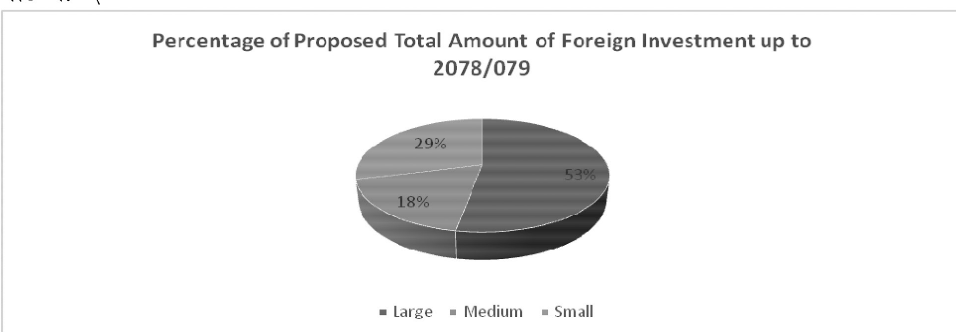

प्रस्तुत चार्टहरू अनुसार आ.ब. २०७८/०७९ सम्ममा लगानी स्केलका आधारमा संख्यात्मक रूपमा क्रमशः साना उद्योगहरू, मझौला उद्योग र ठुला उद्योगहरू क्रमशः ४६०८, ६०३ र ३२२ वटा गरी जम्मा ५५३३ उद्योगहरूमा बैदेशिक लगानीका लागि स्वीकृति प्रदान गरिएको छ। उक्त उद्योगहरूको कुल स्वीकृत लगानी रु. ४ खर्ब १९ अर्ब २६ करोडमा ठुला, मझौला र साना उद्योगहरूमा क्रमशः ५३ प्रतिशत, २९ प्रतिशत र १८ प्रतिशतको हिस्सा रहेको छ।

Table 2: Top Ten Countries Based Foreign Investment in industries (Up to FY 2078/079)

S. N.	Country Name	No. of projects	Total amount of Foreign Investment (Rs. In 10 crore)	No. of Employment
1	CHINA (INCLUDING TIWAN)	2111	2166	101128
2	INDIA	819	1010	74303
3	USA	438	156	19687
4	SOUTH KOREA	362	128	12094
5	BRITIS VERGIN ISLAND	17	111	2326
6	UK	196	80	11440
7	SINGAPUR	56	75	3816
8	UNITED ARAB EMIRATES	24	38	1931
9	CANADA	51	36	2695
10	JAPAN	278	34	10521
11	OTHERS	1181	357	52179
TOTAL		5533	4192	292120

प्रस्तुत तालिका नं. २ अनुसार आ ब २०७८/०७९ सम्म विभिन्न ९५ मुलुकहरूको प्रत्यक्ष बैदेशिक लगानी रहेको छ । बैदेशिक लगानीको स्वीकृत प्राप्त उद्योगहरूमध्ये सबैभन्दा बढी चीनको २१११ वटा आयोजनामा २खर्ब ६६ अर्ब रहेको छ। यसैगरी लगानी रकमका आधारमा क्रमशः भारत,अमेरिका, दक्षिण कोरिया, बेलायत, सिँगापुर र जापान अग्रस्थानमा रहेका छन् । कुल ५५३३ उद्योगहरूमा २ लाख ९२ हजार १२० जनालाई प्रत्यक्ष रोजगारीको प्रत्याभूती हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

Table 3: Industries Approved for FDI by Category (Up to FY 2078/079)

Category	No . of Projects	Proposed total amount of foreign Investment (In Million Rs .)	Proposed Employment
ENERGY BASED	91	130404 . 08	11890
SERVICE	1821	95914 . 32	78124
TOURISM	1816	90607 . 38	65544
MANUFACTURING	1264	69227 . 56	106568
INFORMATIONTECHNOLOGY BASED	120	11987 . 38	6321
AGRO AND FORESTY BASED	295	8188 . 23	10846

MINERAL	72	7981 . 01	8786
INFRASTRUCTURE	54	2983 . 01	3824
TOTAL	5533	419269 . 47	292120

प्रस्तुत तालिका नं ३ अनुसार आ ब २०७८/०७९ सम्ममा सबैभन्दा बढी उर्जामूलक उद्योगहरूमा रु. १ खर्ब ३० अर्ब बराबरको बैदेशिक लगानी प्रस्ताव रहेको छ भने सबैभन्दा कम निर्माणजन्य उद्योगतर्फ रु.२ अर्ब ९८ करोडको बैदेशिक लगानी प्रस्ताव रहेको छ । आयोजनाको संख्यात्मक आधारमा भने पहिलो स्थानमा सेवामूलक १८२१ वटा दोस्रोमा सेवामूलक १८१६ वटा तथा तेस्रो स्थानमा उत्पादनमूलक उद्योग १२६४ वटा रहेका छन् ।

नोटः यस लेखमा आ. ब. २०७८/०७९ सम्मको सार्वजनिक गरिएको वार्षिक औधोगिक तथ्याङ्कलाई आधार मानि विश्लेषण गरिएको छ । यद्यपी वि.स.२०८० मा सार्वजनिक गरिएको आ. ब. २०७९/०८० को फागुन मसान्त सम्मको उपलब्ध तथ्याङ्कलाई आधार मान्दा परिमाणात्मक रूपमा भिन्न अंक रहेता पनि विश्लेषणको गुणात्मक नतिजा समान हुने देखिन्छ ।

नेपालमा प्रत्यक्ष बैदेशिक लगानी सम्बन्धी केही महत्त्वपूर्ण एवं नवीनतम तथ्याङ्कहरू

- सन् २०२१/२२ मा विश्वव्यापी प्रवृत्ती अनुसार कुल प्रत्यक्ष विदेशी लगानी ३.५ प्रतिशतले घटेर रु १९.२ अर्ब रहेको छ । यस्तै सो अवधीमा विदेशी लगानीको विनिवेश ६५ करोड ८७ लाख रह्यो । जुन कुल FDI Inflow को ३.४ प्रतिशत हुन आउँछ ।
- आ. ब. २०७८/०७९ को अन्त्यसम्ममारु. २ खर्ब ६४ अर्ब ३० करोड खुद FDI Stock मा सबैभन्दा धेरै हिस्सा भारतको ३३.५ प्रतिशत रहेको छ । यस्तै चीन आयरल्याण्ड र सिँगापुरको क्रमशः १२.७, ७.९ र ६.१ प्रतिशत हिस्सा रहेको छ ।
- सबैभन्दा बढी FDI Stock बिजुली ग्याँस स्टीम र वातानुकूलित क्षेत्रमा ८६.८ अर्ब रहेको छ । जुन कुल FDI Stock को ३२.८ प्रतिशतले हुन आउँछ । यस्तै दोस्रो स्थानमा उत्पादन क्षेत्रमा ७७.९ अर्ब र वितीय तथा बीमा सेवा क्षेत्रमा ६७.८ अर्ब स्टक रहेको छ ।
- कुल FDI Stock रु. २ खर्ब ६४ अर्ब ३० करोडमा चुक्ता पुंजी, संचिति र ऋणको हिस्सा क्रमशः ५३.७,३१.७ र १४.५ प्रतिशत रहेको छ ।
- नेपालमा सन् १९९५/९६ देखी २०२१/२२ को बीचमा कुल स्वीकृत बैदेशिक प्रत्यक्ष लगानीको तुलनामा ३६.२ प्रतिशत मात्र प्राप्त भएको देखिन्छ ।
- विश्व बैकद्वरा प्रकाशन गरिने Doing Business Report मा २०१९ मा उलेख्य सुधार आई नेपालले ६३.२ अंक सहित ९४ औ स्थान हासिल गरेको थियो ।

५. विद्यमान समस्याहरू

नेपालमा बैदेशिक लगानी सम्बद्ध प्रमुख समस्याहरू देहाय बमोजिम रहेका छन्:

१. सरकारको नीतिगत अस्थिरता तथा राजनीतिक दलका उच्च नेतृत्वका विरोधाषपूर्ण अभिव्यक्तिले विदेशी लगानीकर्ताबाट राजनीतिक तहको प्रतिवद्धतामाथि शंका हुने गरेको ।

२. हाल लगानी र उद्योग स्थापनामा एक भन्दा बढी निकायबाट सम्बन्धन लिनुपर्ने बाध्यताले गर्दा दर्ता र वैदेशिक कम्पनीहरूलाई स्थापना गर्न झन्झटिलो प्रक्रिया रहेको ।

३. बैदेशिक लगानी सम्बन्धी काम गर्ने निकायहरूबिच संस्थागत समन्वय सबल हुन नसकेको ।

४. राजनीतिज्ञ र कर्मचारीतन्त्र दुवैमा उत्तरदायी एवं पारदर्शी व्यवहारको कमी एवं सूचना प्रवाह प्रणाली कमजोर रहेको ।

५. देशमा दक्ष कामदारको अभाव एवं विश्वासिलो उत्पादनको आधारभूत पूर्वाधार विकास गर्न नसकिएको ।

६. काम गराइमा रहने अपारदर्शिता, सानो बजार, न्यून आय भएका उपभोक्ता, अदक्ष मानव संसाधन, उत्पादनका साधनहरूको न्यून उत्पादकत्वको अवस्था रहेको ।

७. श्रम व्यवस्थापनको अविश्वासिलो वातावरण, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको लगानी क्षमता कमजोर तथा लगानीको सुरक्षाको सुनिश्चितता प्रत्याभूत गराउन नसक्नु जस्ता तत्वहरूले विदेशी लगानीलाई अनुत्प्रेरित गर्ने गरेको ।

८. कृषि क्षेत्रमा खेर गईरहेका फलफूल तरकारहीरू तथा नया कृषि प्रविधिलाई प्रवेश गर्न र ठूला ठूला पर्यटनका पूर्वाधार विकासमा बैदेशिक लगानी बन्देज गर्दा यस क्षेत्रमा लगानी संकुचन भएको ।

९. नेपालमा सघीयता कार्यान्वयनसँगै राजनीतिक स्थायित्वको झल्को आएको भएतापनि लगानीकर्ता र पुँजी वजारमा खुल्ला रूपले अघि बढ्न र बजारको विश्वास जित्न नसकेको ।

१०. वैदेशिक लगानीकर्तालाई प्रत्यक्ष प्रभावित पर्ने स्वतन्त्र क्रेडिट रेटिंगको अभावले लगानीकर्तालाई निष्क्रिय बनाउने गरेको ।

११. प्रत्यक्ष बैदेशिक लगानीको स्वीकृतीको तुलनामा करिब ३६ प्रतिशत मात्र FDI Inflow हुने गरेको ।

७. समस्या समाधानका लागि सुझावहरू

देहायका सुधार मार्फत नेपालको बैदेशिक लगानीमा रहेका समस्याहरूको समाधान गर्न सकिन्छः

१. विदेशी लगानीकर्ताले पूर्वलगानीको वातावरणलाई राम्रोसँग अध्ययन गर्ने हुँदा विदेशी लगानीकर्तालाई दिइने सुविधा, सम्मान र अवसरहरू अन्य देशको तुलनामा हाम्रो देशमा उत्कृष्ट बनाईनुपर्दछ ।

२. आर्थिक नीतिका सम्बन्धमा साझा राष्ट्रिय दृष्टिकोण विकास गरिनुपर्दछ । स्थानीय स्वदेशी तथा बैदेशिक संयुक्त लगानीको परिचालनलाई प्राथमिकता दिइनुपर्दछ ।

३. सरकारले लगानीको प्रबेश, लगानीपछिको कार्यसञ्चालन सहजता तथा लगानीको बर्हिगमन प्रक्रिया स्पष्ट गरी लगानीकर्तालाई बुझाउनुपर्छ । यस्तै बैदेशिक लगानी ल्याउन सकिने थप सम्भाव्य मुलुकहरूसँग BIPPA & DTAA गर्नुपर्दछ ।

४. लगानीकर्ता आफ्नो नाफाउन्मुख स्वार्थ र उद्देश्यलाई मार्गनिर्देशक सिद्धान्तका रूपमा लिँदै लगानी गर्दा लगानीको सरलता, लगानी गर्दाको सम्मान र लगानीको भविष्य हेर्ने भएकाले सोतर्फ सुनिश्चितताका आधार उपलब्ध गराउन सक्नुपर्दछ ।

५. बैदेशिक लगानी सम्बन्धी नयाँ नीति तथा कानूनी प्रावधानका सम्बन्धमा प्रचार र पैरवी गर्ने, सक्षम आर्थिक कुटनीति मार्फत बैदेशिक लगानीकर्तालाई आकर्षित गर्ने एवं गैर आवासीय नेपालीसँगको पुँजी प्रविधि र सिपलाई परिचालन गर्न विशेष व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

६. सरकार र राजनीतिक दलका राजनीतिक पदाधिकारहीरूले निजी सम्पतिको अधिकार र सुरक्षा, खुला बजार नीति तथा परराष्ट्र नीति जस्ता विषयमा राष्ट्रिय हितलाई ध्यानमा राखेर अभिव्यक्ति दिने संस्कारको विकास गर्नुपर्छ ।

७. निजामती सेवा सभ्य, सुसंस्कृत र नैतिकवान बन्नुपर्दछ । निजामती सेवाको काम गराई सूचना प्रविधिमा आधारित छिटो छरितो बनाई कर्मचारीतन्त्रीय झन्झटमुक्त बनाईनुपर्दछ ।

८. विदेशी लगानी आकर्षित गर्न नीतिगत स्थिरता, कार्यप्रणालीमा पारदर्शिता र उत्तरदायित्व, सही सूचना प्रवाहको संस्कृति, भरपर्दो पूर्वाधारको विकास, दक्ष मानव संसाधनको विकास, असल औद्योगिक सम्वन्ध, लचिलो श्रम कानून, सशक्त पुँजी बजार, भ्रष्टाचारको शुन्यता र जिम्मेवारपूर्ण व्यवसायिक व्यवहार हुनुपर्छ ।

९. विदेशी लगानीका कम्पनीको दर्तादेखि खारेजीसम्मको सबै कार्य एकल विन्दुबाट

विश्वका सबै देशको भन्दा कम समयमा सम्पन्न हुने व्यवस्था गर्नुपर्दछ। विवादको व्यवस्थापन अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअनुसार हुने व्यवस्थाको प्रचार गर्नुपर्छ।

१०. राजनीतिक जोखिमको विमा गर्ने व्यवस्था तथा ब्ल्याकचेन प्रविधि, विटक्वाईन र क्रिप्टो करेन्सीको प्रयोगबाट विदेशी लगानी आउँछ भने बौद्धिक मन्थन गरी उपयुक्त कानून बनाउनु पनि पर्छ।

११. सुरक्षित र भरपर्दो यातायात विद्युत लगायत पूर्वाधारको विकास र विस्तार गरी लगानीमैत्री वातावरण विकास गर्नुपर्दछ। साथै लगानी बोर्डमा समेत एकल बिन्दु सेवा केन्द्र स्थापना गर्नुपर्दछ।

१२. सरकारले जमानीमा बसेर स्वदेशी निजी तथा विदेशी लगानीकर्ताको संयुक्त लगानी गर्न मिल्ने विधीहरू प्रयोग गरिनुपर्दछ। वैदेशिक लगानीको प्रतिफल फिर्ता लैजान हेजिङ्ग कानून अनुरूपको सहज व्यवस्था गरिनुपर्दछ।

१३. लगानीकर्ताहरूको भावना अनुरूप लगानीकर्तासँग प्रत्यक्ष कुराकानी गरि उनीहरूका संशयलाई निराकरण गर्ने ठोस कदम अपनाउनुपर्दछ।

१४. उदार अर्थनीति अनुरूप सार्वजनिक लगानी शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक न्याय र समानताका लागि केन्द्रित गरी सार्वजनिक निजी साझेदारीको अवधारणा अनुसार अर्थतन्त्रमा लगानी परिचालन गरिनुपर्दछ।

१५. गैर आवासीय नेपाली नागरिकहरूको पुँजी, प्रविधि र सीपलाई बैदेशिक लगानीका प्राथमिकतापूर्वक क्षेत्रमा परिचालन गर्न विशेष सुविधा उपलब्ध गराउनुपर्दछ।

८. निष्कर्ष:

देशको राजनीतिक, आर्थिक र प्रशासनिक संरचनालाई लगानीमैत्री बनाउने तर्फ केन्द्रित गर्न सकेमात्र पनि देशले एउटा लगानीका क्षेत्रमा निश्चित दिशा लिने पक्का छ। लगानी सम्बन्धी नीतिनियम पुरक मात्र हुन्। त्यस अलावा बजार बन्दोबस्तीदेखि अन्तराष्ट्रिय बजारका आधारभुत संरचना तयार गर्न क्रमशः काम गर्नु पर्छ। बित्तीय समावेशिता, विधुतीय अर्थतन्त्रलाई प्रोत्साहन र उचित नियमन गरेर आधुनिक विश्वमा सुरु भएका विद्युतीय मुद्रा र पेमेन्ट टेक्नोलोजीलाई आत्मासात गर्नु अनिवार्य छ। बजारको आधुनिकीकरण पनि लगानी पूर्वाधारको एउटा पाटो हो। निर्यातको गुणस्तर वृद्धि गर्ने र भूमण्डलीय बजार संजालसँग नेपालका व्यापार र उत्पादनलाई जोड्न रणनीतिक योजना र कार्यक्रमको जरुरी देखिन्छ।

नेपालमा संघीयता कार्यान्वयनका शुरुका वर्षहरूमा लगानीमैत्री वातावरण बन्न नसकेको भएता पनि पछिल्ला वर्षहरूमा यस क्षेत्रमा क्रमिक सुधार हुँदै गएको छ। यस

क्षेत्रका सूचकहरूमा हासिल भएको उपलब्धिलाई संस्थागत र सवलीकरण गर्दै कमजोर सूचकहरूको सुधारमा ध्यान पुर्याउनु पर्दछ । यसबाट नेपाललाई विकासशील मुलुकमा स्तरोन्नती गर्दै दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न तथा वि.स. २१०० सम्ममा उच्च मध्यम आयको तहमा पुग्ने दीर्घकालीन सोंच हासिल गर्न बैदेशिक लगानीको उल्लेख्य योगदान हुने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

१. आर्थिक सर्भेक्षण, २०७३ देखी २०८० सम्म, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय ।

२. औधोगिक नीति, २०६७ नेपाल सरकार उद्योग तथा वाणिज्य मन्त्रालय सिहदरबार काठमाडौं ।

३. नेपालको संविधान, नेपाल कानून आयोग ।

४. पन्ध्रौ योजना, ०७६/७७ -०८०/८१, राष्ट्रिय योजना आयोग ।

५. विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५ नेपाल सरकार, उद्योग तथा वाणिज्य मन्त्रालय , सिहदरबार काठमाडौं ।

६. विदेशी लगानी नीति, २०७१ नेपाल सरकार, उद्योग तथा वाणिज्य मन्त्रालय, सिहदरबार काठमाडौं ।

७. A Survey Report on Foreign Direct Investment in Nepal, Nepal Rastra Bank, Research Department June 2018

८ .A Survey Report on Foreign Direct investment in Nepal 2021/022, Nepal Rastra Bank, Economic Research Department, September, 2023

९. Doing Business Report 2016 to 2020

१०. Foreign Direct investment in Nepal, Policy Research Institute,Narayanhiti, Kathmandu, January, 2022

११. Industrial Statistic 2072/073 to 2078/079, Department of Industry, Tripureshwor, Kathmandu .

१२ World Investment Report 2023, UNCTAD

■■

प्रतिस्पर्धी परीक्षार्थी र आर्थिक दृष्टिकोण

✍ प्रतीक ढकाल

विषय प्रवेश:

प्रतिस्पर्धी परीक्षाहरू दिन प्रतिदिन जटिल मात्रै होइन, विषयवस्तुको व्यापकताका कारणले दुर्भेद्य समेत हुँदै गएका छन् । निर्धारित पाठ्यक्रमको सीमाभित्रै रहेर हजारौं प्रतिभाशाली प्रतिस्पर्धीहरू मध्येबाट केही सर्वोत्कृष्टहरूको मात्रै छनौट गर्नुपर्ने बाध्यता परीक्षा संचालकमा रहने हुनाले परीक्षाका प्रश्नहरू झट्ट हेर्दा सरल देखिने भए पनि परीक्षार्थीहरूबाट त्यसको उत्तरस्वरूप केही निश्चित तथ्य वा बुँदालाई अघि सारिएका होऊन् भन्ने अपेक्षा परीक्षकले राखेको हुन्छ । त्यसैले "प्रश्नहरू खूबै सजिला थिए- खूब गफ लेखियो" वा "मैले त कापी पनि थपिदिएँ, क्या मज्जा" भन्ने जस्ता परीक्षापछिका अभिव्यक्तिहरूले सफलताको निकट पुऱ्याउन खासै सहयोग पुऱ्याउँदैनन् । वास्तवमा कुनै पनि प्रश्नले गफको अपेक्षा गरेकै हुँदैन । हो, विषयगत रूपमा उत्तर दिँदा भाषा, शिल्प, अभिव्यक्तिको शैली, लेखाइको शुद्धता र अक्षरको सुन्दरता जस्ता कुराहरूले पनि केही प्रभाव छोडेका हुन्छन्, तर यति हुँदाहुँदै पनि विषयवस्तुको ज्ञान र त्यसको सुललित प्रकटीकरणले नै परीक्षार्थीलाई सफल बनाउँछ । हामीले झट्ट हेर्दा सरल, सोझो र उत्तरको रूपमा गफ नै लेख्नु पर्ने पो हो कि जस्तो देखिने प्रश्नले पनि केही निश्चित बुँदाहरू समेटिएको उत्तरको अपेक्षा गरेको हुन्छ । त्यसैले सफलताका लागि सधैं सम्झनु पर्ने कुराहरूमध्येको एउट कुरो हो- प्रश्नहरू सरल हुँदैनन् । जस्तै उदाहरणको लागि 'तालीम' विषयको कुनै प्रश्नमा परीक्षार्थीले जतिसुकै लामो उत्तर प्रस्तुत गरे पनि त्यस उत्तरभित्र 'ज्ञान, सीप र अभिवृत्तिमा परिवर्तन ल्याई उत्पादकत्वमा वृद्धि गर्ने' भन्ने मुख्य कुरो नपरेसम्म त्यो उत्तर परिपक्व हुनै सक्तैन । यो मुख्य 'चुरो' छोडेर गरिएको लामो 'कुरो' ले परीक्षार्थीलाई अगाडि ल्याउन मद्दत गर्दैन, चाहे दुईपटक कापी थपिएकै किन नहोस् । अर्को उदाहरण हेरौं- 'जनसहभागिता' सम्बन्धी प्रश्नको । सर्वप्रथम प्रश्न हेरेर, २ पटकसम्म पढेर, जनसहभागिताको कुन पक्षबाट प्रश्न सोधियो भन्ने कुरामा प्रष्ट हुनुपऱ्यो । र, प्रश्नको माग एवं आवश्यकता अनुसार थप कुराहरू त गर्नै पऱ्यो तर 'निर्णय प्रक्रियामा सहभागिता, कार्यान्वयन पक्षमा संलग्नता र लाभको वितरणमा साझेदारी' (Priority setting, Planning, Paying, Producing and Consuming) भन्ने मूल मर्म वा कुरोको चुरो नलेखेसम्म त्यस प्रश्नको उत्तरले पूर्णता पाउनै सक्तैन । त्यसैले परीक्षार्थीहरूले सधैं याद राख्नु पर्ने कुरो के हो भने-उत्तर लामो होइन, खँदिलो हुनुपर्छ । जुन विषयको प्रश्न हो, त्यसको मूल दर्शन वा मर्मलाई आफ्नो उत्तरले समेटेको हुनुपर्छ । अब आफैं विचार गर्नुहोस् त– तपाईंले अहिलेसम्म बुझिरहेको 'सामाजिक न्याय' र उत्तरपुस्तिका परीक्षकले तपाईंको कापीमा खोज्ने सामाजिक न्यायको चुरो कुरोमा कति फरक परिरहेको हुन्छ होला ? परीक्षामा लेखिने उत्तरको मूल 'चुरो' **(Core)** भनेकै यही हो ।

✍ पूर्व सह-सचिव, नेपाल सरकार

विषयवस्तुको दर्शन

अब विषयवस्तुको दर्शन कसरी र के कुराबाट प्रभावित हुन्छ भन्ने बारेमा पनि छोटो चर्चा गरौँ । मानवीय र समाजशास्त्रीय कुराहरूको उत्पत्ति र विकास सामाजिक पृष्ठभूमिबाट भएको हुन्छ । त्यसैले 'सामाजिकता' यस्ता विषयवस्तुको विशेषता रहने गर्दछ । सामाजिक सिद्धान्त वा मानवीय भावनाहरू भौतिक विज्ञानका सूत्रहरूभैंm विश्वव्यापी रूपमा एउटै हुँदैनन् । गुरुत्वाकर्षणको नियम जेनेभा र टोकियोमा समान रूपले लागू हुन्छ । हाइड्रोजनका अणुहरू नेपाल र बेलायत दुवै ठाउँमा एकै नासका हुन्छन् । तर के नेपाल र बेलायतको गरिबीको अर्थ एउटै लाग्छ ? पानीले जहिले पनि आफ्नो सतह आफैँ मिलाउँछ । तर के धनी र गरीवहरूका बीचमा एउटा सतह कायम हुन सक्छ ? भौतिक विज्ञान प्रकृतिप्रति मात्र जवाफदेही हुने भएकाले यो जहाँ पनि एउटै हुन्छ । तर यसको विपरीत एक व्यक्ति (Individual) र मानिसहरूको समाज (Society) जहिले पनि आफ्नो धर्म, रीतिरिवाज, संस्कृति, कानून, आर्थिक अवस्था, राजनीतिक व्यवस्था, भू-राजनीति, भौगोलिक अवस्था, कर्तव्य, निष्ठा, आचार, नैतिकता जस्ता अनेकौँ कुराहरूले बाँधिएको हुन्छ । यी सबै कुराहरूलाई समष्टिमा भन्नु पर्दा सामाजिक प्रभाव भन्न सकिन्छ । सामाजिक प्रभावका कारणले मानिसको चिन्तन, व्यवहार र जीवनशैलीको बाटो निर्धारित हुन जान्छ । यसका आर्थिक स्तर, भौगोलिक प्रभाव, राजनीतिक व्यवस्था र सांस्कृतिक पक्षहरूले एक मानिसलाई अर्कोसँग, एउटा समाजलाई अर्कोसँग र एउटा देशलाई अर्कोसँग फरक बनाउँदै लैजान्छन् । यो फरकलाई मेटाउन सकिन्न । किनकि व्यक्तिगत विभिन्नता, समष्टिगत व्यक्तित्व, अभिप्रेरित आचरण र व्यक्तिको मूल्य (Dignity) जस्ता कुराहरूबाट मानिसको स्वभाव बनेको हुन्छ । तर समाज एक 'प्रणाली' पनि भएकाले यसले पारस्परिक हितको अभिवृद्धि गर्न चाहन्छ- फलस्वरूप नीति नियम, कानून, आचारसंहिता जस्ता कुराहरूको जन्म हुन पुग्छ । यसबाट मानवीय व्यवहार संस्थागत हुन पुग्दछ र एक व्यक्ति सामाजिकताको एक इकाईको रूपमा स्थापित हुन्छ ।

समाजको इकाईको रूपमा रहने व्यक्ति र व्यक्ति व्यक्तिको योगबाट बन्ने समाजमा सामाजिकताको प्रभाव नपर्ने भन्ने कुरै आउँदैन । माथि नै उल्लेख गरिएको छ कि सामाजिक ढाँचाको निर्माणमा धार्मिक/सांस्कृतिक पक्ष, राजनीतिक व्यवस्था र आर्थिक पक्षको ठूलो भूमिका रहन्छ । यसमा पनि धार्मिक/सांस्कृतिक पक्षले व्यक्तिमा सांस्कृतिक निधिहरूको हस्तान्तरण गर्दछ । राजनीतिक पक्षले व्यक्तिको हैसियतको निर्धारण गर्दछ, जस्तो कि ऊ सार्वभौमसत्ता सम्पन्न नागरिक हो कि होइन ? मानव अधिकारको प्रत्याभूति गरिएको छ कि छैन ? ऊ राज्यको तल्लो राजनीतिक इकाईको रूपमा मानिएको छ कि छैन ? आदि । यसबाहेक सबैभन्दा ठूलो भूमिका आर्थिक पक्षले खेल्दछ । आर्थिक पक्षले सामाजिक ढाँचा र व्यक्तिगत जीवनको स्तर निर्धारण गर्ने मात्र होइन- समष्टिगत उन्नतिको सूचकको रूपमा समेत कार्य गर्ने भएकाले आर्थिक पक्षलाई उपेक्षा गरिएको जीवनको कल्पना पनि गर्न सकिन्न । पेट भोको भएको मान्छेले धर्म मान्दैन । पेट भोको भएपछि वाक स्वतन्त्रता प्राप्त सार्वभौमसत्ता सम्पन्न नागरिक हुनुको पनि कुनै अर्थ रहँदैन । यसबाट के बुझिन्छ भने आर्थिक पक्षको सुदृढीकरणको अभावमा धार्मिक र राजनीतिक पक्षको समेत उन्नति हुन सक्तैन । निष्कर्षतः के भन्न सकिन्छ भने आर्थिक तत्वको अभावमा सामाजिक जीवनका अन्य पक्षहरू मृतप्रायः हुने भएकाले सृष्टिको आदि उषादेखि नै यसको महत्वलाई कुनै न कुनै रूपमा स्वीकार्दै आइएको पाइन्छ ।

आर्थिक मान्छे

कार्ल मार्क्सद्वारा प्रतिपादित वर्ग संघर्षको सिद्धान्तको कुरा गरौं वा अतिरिक्त मूल्यको सिद्धान्तको, यसमा भन्न खोजिएको मूल कुरो श्रमिकको आर्थिक जीवनस्तर, श्रमको मूल्य र न्यायोचित वितरण प्रणालीको व्यवस्था नै हो । किन्सको पूँजीवादी अवधारणाले आर्थिक क्रियाकलापहरूको स्वतन्त्र चलखेलको परिकल्पना गरेको छ, जसमा पूँजीपति र प्रतिष्ठानहरूले बजार संयन्त्रको संरचनामाथि स्वतन्त्ररूपले विचरण गर्दछन् । अब्राहम मास्लोको 'आवश्यकताको पदसोपान सिद्धान्त' को कुरो गरौं वा हर्जवर्गको 'दुई तत्व सिद्धान्त' मा चर्चा गरिएको 'संभार तत्व' को, यी दुवैको आधारभूमिमा प्रत्यक्षतः आर्थिक तत्वको उपस्थिति रहेको पाइन्छ । 'प्रेरणा' र 'योग्यता' अथवा अर्को शब्दमा भन्ने हो भने 'जाँगर' र 'योग्यता' को अभावमा संसारको कुनै पनि कार्य सम्पादन हुन सक्तैन । यी दुवै वस्तुको जगको रूपमा रहेर आर्थिक तत्वले 'जाँगर' र 'योग्यता' दुवैलाई दुर्बल वा सबल बनाइरहने हुनाले आर्थिक तत्वबाट अप्रभावित रहने क्रियाशील र उत्पादनशील मानिसको परिकल्पना पनि गर्न नसकिने भएको छ । यसैको परिणामस्वरूप आजको मान्छे 'आर्थिक मान्छे', आजको मूल विषय 'अर्थशास्त्र' र आजको सबलता भनेको 'आर्थिक सबलता' भन्ने अर्थ लाग्न थालेको छ । यसलाई अलिकति प्रष्ट्याएर हेरौं- जापानलाई आज संसारको ठूलो शक्ति मानिन्छ । तर जापानलाई शक्ति स्वीकारिएको एक मात्र कारण उसको सेना, आणविक हतियारको भण्डार र सामरिक महत्वका कारणले नभई उसले आर्थिक जगतमा आर्जन गरेको छविले गर्दा नै हो । जापान आजको विश्वको प्रमुख आर्थिक शक्ति हो । त्यस्तै आजको राजनीति भनेको 'अर्थ राजनीति' हो र आजको कूटनीति भनेको 'आर्थिक कूटनीति' हो । आजको विश्वले हरेक वस्तु र घटनालाई आर्थिक दृष्टिकोणबाट हेर्ने गरेको पाइन्छ र नेपाली सन्दर्भ पनि यसको अपवाद भएर रहनै सक्तैन । आज सामाजिक क्षेत्रका अरू सबै विषयहरूमाथि अर्थशास्त्रले एकछत्र प्रभाव जमाइरहेको छ । त्यसैले परीक्षार्थीको रूपमा प्रतियोगी परीक्षामा सामेल हुने हरेक व्यक्तिले थोरबहुत अर्थशास्त्रीय ज्ञान हासिल गर्नु र हरेक विषयवस्तुलाई आर्थिक दृष्टिकोणले चिरफार गर्न सक्ने ठाउँमा आफूलाई पुऱ्याउनु नितान्त जरुरी भइसकेको छ । अन्य विषयहरूमाथि अर्थशास्त्रको निरन्तर एवं एकोहोरो प्रभावले गर्दा अर्थशास्त्रको ज्ञानविना अब प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने ठाउँ सीमित हुँदै गएको छ ।

आजको दैनिक जीवनको सामान्य सन्दर्भमै हेर्ने हो भने पनि अर्थशास्त्रको सामान्य ज्ञानको अभावमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादन, कूल राष्ट्रिय उत्पादन, भुक्तानी सन्तुलन, कर प्रणाली, वित्तीय नीति, वित्तीय परिचालन, मौद्रिक नीति, बजेट तर्जुमा तथा खर्च प्रणाली, सीमान्तता, उत्पादन र उत्पादकत्व, चालु खाता, पूँजी खाता, शोधनान्तर स्थिति जस्ता कुराहरूबारे मात्र प्रष्ट धारणा बनाउन कठिनाइ पर्ने नभई पाठ्यक्रममा परेका र त्यसबारेमा अनिवार्य रूपले स्पष्ट ज्ञान राखेर मात्र प्रतिस्पर्धामा आउन सकिने आर्थिक संरचना, गरिवी निवारण, बजार संयन्त्र, निजीकरण, आर्थिक उदारीकरण, पूँजी निर्माण, जनसहभागिता, राष्ट्रिय व्यापार, महिला विकास, सार्वजनिक नीति, आयोजना तर्जुमा, लागत प्रतिफल अनुपात (CBR), आन्तरिक प्रतिफलन दर (IRR), क्रिटिकल पाथ पद्धति (CPM), मूल्य निर्धारण पद्धति, व्यवस्थापन कौशल, Value for money जस्ता विषयवस्तुका बारेमा पनि कुरोको चुरो बुझ्न अप्ठेरो

पर्दछ । यसका लागि अर्थशास्त्रीय पृष्ठभूमि नभएका विद्यार्थीहरूले पनि अर्थशास्त्रीय सिद्धान्तहरूको गम्भीर अध्ययन गर्दै जाने र परीक्षाका बेला प्रश्नमा सोधिएको विषयवस्तुलाई आर्थिक मूल्यसँग जोडेर विश्लेषण गर्ने क्षमताको विकास गर्नुपर्दछ ।

आर्थिक दृष्टिकोण

मुलुकको विकासको मापन आर्थिक परिसूचकहरूबाटै हुने गर्दछ । आर्थिक परिसूचकहरूमा जे जस्ता सूचकाङ्कहरूलाई समावेश गरिए पनि आर्थिक वृद्धि र आर्थिक विकास नभईकन मुलुक अगाडि बढेको निष्कर्ष निकाल्न सकिँदैन । राज्य व्यवस्था एक सामाजिक प्रणाली भएकाले यसभित्र विश्वास, भावना, उद्देश्य, मान्यता, मर्यादा, भूमिका, श्रेणी, शक्ति, अनुमति, सुविधा आदि जस्ता विषयवस्तुहरू मिश्रित रूपमा रहेका हुन्छन् । यी सबै घटकहरूको आर्थिक मूल्य निर्धारण गर्ने कार्य निकै जटिल हुने गर्छ । सामाजिक प्रणाली भन्नाले मूलतः सामाजिक अन्तर्क्रियाहरूको नियमित तथा वैज्ञानिक व्यवस्था वा समाजका विभिन्न अंगहरूको अन्तर्सम्बन्धको समष्टिगत स्वरूप बुझिने भएकोले यसको आर्थिक मूल्य निरूपण गर्ने कार्य अघि बढाउन आर्थिक वृद्धि र आर्थिक विकासको क्षेत्रमा दृष्टि दिनुपर्ने हुन्छ । किनकि आर्थिक अवस्था र सामाजिक प्रणाली एक आपसमा सम्बन्धित हुन्छन् भन्ने कुराको चर्चा माथि नै भइसकेको छ ।

'आर्थिक वृद्धि' र 'आर्थिक विकास' भन्ने दुई कुराहरूलाई कतिपय परीक्षार्थीहरूले एउटै विषय हो भन्ने ठानेका हुन्छन् । त्यस्तै कतिपय अवस्थामा यसको 'चुरो' थाहा नपाएर यसलाई एउटा 'सामान्य गफ गर्ने सजिलो प्रश्न' को रूपमा लिएको पनि पाइन्छ । तर यी दुवै अवस्था रहनु परीक्षार्थीहरूका लागि उचित कुरा होइन । लेखाइ लामो/छोटो जे जस्तो भए पनि धारणा स्पष्ट भएको वा नभएको कुरो उत्तर पुस्तिकामा नजर पर्ने बित्तिकै थाहा पाइन्छ । आर्थिक वृद्धि र आर्थिक विकासको ज्ञानमा आधारित भएर अरू धेरै प्रश्नहरूको जवाफ दिनुपर्ने आजको अवस्था रहेकाले यहाँ यी दुई पक्षका बारेमा छोटो चर्चा गरिएको छ ।

आर्थिक वृद्धि

आर्थिक वृद्धिलाई आर्थिक विकासको एउटा महत्वपूर्ण एवं आधारभूत पक्षको रूपमा स्वीकारिन्छ । तर यो नै आर्थिक विकास भने होइन । आर्थिक वृद्धिले GDP र GNP मा भएको वृद्धिलाई जनाउँछ । यसको मूल सरोकार नै 'उत्पादनमा हुने वृद्धि' सँग रहन्छ- जस्तै कुनै मुलुकको राष्ट्रिय आय बढ्नु भनेको आर्थिक वृद्धि हुनु हो । यो विशुद्ध गणितीय प्रक्रिया भएकाले यसले सूचक अंकमा आएको वा आउने परिवर्तनलाई मात्र ध्यानमा राख्दछ । समग्र जीवन स्तर र वितरणको न्यायलाई यसले समेट्दैन । आर्थिक वृद्धिले 'तथ्यांक' मा कस्तो वृद्धि भइरहेको छ भन्ने कुरालाई मात्र जनाउँछ, तर 'के हुनपर्थ्यो' भन्ने प्रश्नको जवाफचाहिँ यसले दिँदैन । त्यसैले आर्थिक वृद्धिको चरम बिन्दुमा पुग्दा पनि आर्थिक विकास नभएको हुन सक्छ । आर्थिक वृद्धि भन्ने कुरो आर्थिक विकासका निम्ति एउटा पूर्वाधार वा एउटा पक्ष मात्र हो- यो नै विकासको सम्पूर्ण सूचक कदापि होइन ।

आर्थिक वृद्धिले 'उत्पादन बढाउने' कुरामा मात्र जोड दिन्छ । उत्पादनमा वृद्धि ल्याउन या त उत्पादन सामाग्री (input) हरूको बढी प्रयोग गरिनुपर्छ या त दक्षता (Efficiency) मा वृद्धि गरिनुपर्छ । त्यस्तै उत्पादनका साधनहरूको पूर्ण क्षमतामा परिचालन गरिनुले पनि उत्पादन वृद्धिमा मद्दत पुऱ्याउँछ ।

आर्थिक वृद्धिले उत्पादनको स्केलमा परिवर्तन ल्याउँछ । यसप्रकार के देखिन्छ भने आर्थिक वृद्धि जहिले पनि उत्पादनको परिमाणात्मक वृद्धिसँग मात्र सम्बन्धित रहेको हुन्छ र यो कुनै एक निश्चित बिन्दुमा पुगेर टुंगिन्छ । जसरी बेलुनमा एक निश्चित हदभन्दा बढी हावा भर्न सकिँदैन, त्यसरी नै उत्पादनमा हुने वृद्धि पनि एक निश्चित हदभन्दा माथि जान सक्तैन । तर विकास अनन्त हुन्छ । यो कहिल्यै नटुंगिने प्रक्रिया हो । त्यसैले आर्थिक वृद्धिले निम्नानुसारका सोझा र एकमुखे प्रश्नहरूको मात्र मात्रात्मक रूपमा जवाफको माँग गर्दछ ।

कूल गार्हस्थ्य उत्पादन
कूल राष्ट्रिय उत्पादन
कूल व्यापार घाटा/नाफा
अर्थतन्त्रमा कृषिको योगदान
अर्थतन्त्रमा उद्योगको योगदान
प्रतिव्यक्ति आय
कुनै क्षेत्र विशेषको वार्षिक उत्पादन
पूँजीको प्रचलित प्रतिफलन दर

कति छ ?

आर्थिक विकास

आर्थिक वृद्धि भनेको मात्रात्मक परिवर्तन हो र यसले उत्पादनको स्केलमा आएको वृद्धिलाई जनाउँछ । तर आर्थिक विकास भनेको आर्थिक वृद्धिका कारणले व्यक्तिको जीवनस्तरमा ल्याइने गुणात्मक परिवर्तन हो, जसले न्यायोचित वितरण हुनुपर्ने कुरामा जोड दिन्छ । सिंगो मुलुकको अर्थतन्त्र नै केही व्यापारिक घरानाहरूको हातमा रहेका ठाउँमा पनि आर्थिक वृद्धि भएको हुन सक्छ । जस्तो कि कूल राष्ट्रिय उत्पादनमा औद्योगिक क्षेत्रको योगदान १५ प्रतिशत बाट बढेर २० प्रतिशत पुगेको हुनसक्छ- तर आम नागरिकको जीवनमा त्यसले कुनै सहुलियत पुऱ्याएको रहेनछ भने त्यसबाट आर्थिक विकास भएको मानिँदैन । त्यसैले आर्थिक विकास हुनका लागि निम्न पूर्वशर्तहरूका बारेमा के भइरहेको छ भनेर हेर्ने गरिन्छ । किण्डलवर्जर र ह्यारिकको भनाइअनुसार ती पूर्वशर्तहरू निम्नानुसार हुन्छन्–

१. न्यून आय भएका व्यक्तिहरूका लागि भौतिक सुविधामा सुधार भएको छ कि छैन ?
२. अशिक्षा, कुपोषण, रोग, भोक, अकाल मृत्युजस्ता मानवीय त्रासदीको अवस्थामा सुधार ल्याई गरिवी निवारण भएको स्थिति सिर्जना गरिएको छ कि छैन ?
३. औद्योगिक क्रियाकलापको विकास गरी input-output को संरचनामा सुधार ल्याइएको अवस्था छ कि छैन ?
४. नयाँ नयाँ प्रविधिको विकास भएको छ कि छैन ?
५. कुनै पनि प्रकारको आरक्षणविना नै काम गर्न सक्ने उमेरको जनसंख्यालाई उत्पादनशील रोजगारीको अवसर सिर्जना गर्न सकिएको छ कि छैन ?

६. निर्णय प्रक्रियामा जनताको व्यापक सहभागिता छ कि छैन ? र, जनता निर्णय प्रक्रियाको माध्यमबाट आफ्नो हित प्रवर्द्धन गर्ने अवस्थामा ल्याइएका छन् कि छैनन् ?

उपर्युक्त पूर्वाधारहरूको अध्ययनबाट पनि स्पष्ट रूपमा बुझ्न सकिन्छ कि 'आर्थिक विकास' भन्ने कुराले मानव जीवनको समग्र विकास र न्यायोचित वितरण प्रणालीसँग घनिष्टतम् सम्बन्ध राख्दछ । हिजो आज विकासको मापन गर्दा मानव विकास सूचकाङ्क (Human Development Index) लाई आधार मानेर गर्ने गरिन्छ । मानव विकासको सूचकाङ्क भन्नाले औसत आयु, साक्षरता र प्रतिव्यक्ति आयको समष्टिगत स्वरूपलाई बुझ्ने गरिन्छ । त्यसैले विकासलाई वृद्धिभन्दा धेरै परसम्म जाने प्रक्रियाका रूपमा बुझ्नुपर्दछ । वृद्धि निश्चित सीमासम्म मात्र हुन्छ- तर विकास अनन्त हुन्छ । सजिलोको लागि आर्थिक वृद्धि एक प्रयत्न वा उपक्रम हो जो कहीँ गएर टुंगिन्छ तर विकास एक निरन्तर प्रक्रिया हो जो अनन्त छ । वृद्धिको सम्बन्ध उत्पादनसँग हुन्छ तर विकासको सम्बन्ध 'उत्पादकत्व' सँग हुन्छ । त्यस्तै वृद्धि Output मात्र हो, तर विकास 'उत्पादन गर्ने क्षमता' हो । वृद्धिको सरोकारको विषय Output मात्रै हो, तर विकास भनेको त्यो Output बाट समाजमा परेको प्रभाव र त्यसबाट सामाजिक संरचनामा आएको परिवर्तन हो । सजिलो गरी भन्नुपर्दा आर्थिक वृद्धिले आम्दानी बढेको कुरालाई जनाउँछ र आर्थिक विकासले जीवन स्तरमा आएको परिवर्तनलाई । वृद्धि निश्चित सीमासम्म मात्र हुन सक्दछ भने विकास गतिशील र सीमारहित हुन्छ । वृद्धिले उत्पादनमा जोड दिन्छ भने विकासले वितरणमा जोड दिन्छ । वृद्धि जहिले पनि मात्रा र स्केलसँग सम्बन्धित हुन्छ भने विकास सधैँ नै गुणस्तर र परिवर्तनसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ । सूत्रात्मक रूपमा भन्नुपर्दा वृद्धि र विकासको अन्तरलाई यसप्रकार देखाउन सकिन्छ ।

* Input -- Transformation -- Output = वृद्धि (Growth)
* Input -- Transformation -- Output -- Social change = विकास (Development)

अन्त्यमा, आर्थिक विकासले निम्न प्रश्नहरूको जवाफ खोज्छ । तर यो जवाफ आर्थिक वृद्धिले उठाएका प्रश्नहरूमा झैं 'कति ?' भन्ने खालको मात्रात्मक (Quantitative) हुँदैन । बरु यो जवाफ जीवनको गुणस्तरसँग सम्बन्धित हुन्छ र 'के भइरहेको छ ?' भनेर थप सुधार गर्न प्रेरित गर्दछ–

गरिवी निवारणका विषयमा
बेरोजगारीका विषयमा — **के भइरहेको छ ?**
राष्ट्रिय आयको न्यायोचित वितरणका विषयमा

यसप्रकार आर्थिक वृद्धि र आर्थिक विकासका बीचमा स्पष्ट विभाजन रेखा कोर्न सकिन्छ । तापनि स्मरणीय के छ भने आर्थिक वृद्धिको अभावमा आर्थिक विकासले गति पक्रिनै सक्तैन । किनकि आर्थिक वृद्धि विकासको एक महत्वपूर्ण पक्ष र पूर्वशर्त दुवै हो । र अर्को कुरो, वृद्धिलाई दिगो बनाउन नसक्नु विकासोन्मुख मुलुकको सबैभन्दा ठूलो कमजोरी हो । जब यो वृद्धि दिगो र न्यायोचित वितरणमुखी हुन्छ, तव विकास भएको मानिन्छ । तर विकासशील मुलुकको आर्थिक वृद्धि मौसमी कृषिमा आधारित हुने भएकाले यो दिगो हुन सक्तैन र विकास एक गम्भीर चुनौती बन्न पुगेको हुन्छ ।

■■

नेपालको अर्थतन्त्रको वर्तमान अवस्था र स्थिति–सुधारका उपायहरू

✍ **गम्भीर बहादुर हाडा**

सारांश (Abstract)

विकासको अवधारणालाई समाजशास्त्रीहरूले सामाजिक परिवर्तनलाई, अर्थशास्त्रीहरूले आर्थिक वृद्धिलाई तथा शिक्षाशास्त्रीहरूले ज्ञानको विस्तारलाई केन्द्रमा राखेर भिन्न भिनै तरिकाले परिभाषित गरेका छन् । विकास आर्थिक, सामाजिक, शारीरिक, भाषिक, शैक्षिक, औद्योगिक आदि क्षेत्रको सकारात्मक दिशामा हुने परिवर्तन हो । विद्वान R.K.Sapru का अनुसार विकासको प्रकृति सन् १९९२ को दशकमा एक प्रकारको, सन् १९५० को दशकमा अर्को प्रकारको र उन्नाइसौं शताब्दीमा अर्कै प्रकारको रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

विकास बहुआयामिक तथा गतिशील प्रक्रिया हो । यसलाई विभिन्न दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्न सकिन्छ । मानिसको सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक हैसियतको बढोत्तरी हुनु विकास हो । पामरले सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक, आर्थिक आदिलाई विकासका आयामको रूपमा लिएका छन् । त्यसैगरी आरके सप्रुले पनि सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, प्रशासनिक र सांस्कृतिक लगायतका आयामहरू उल्लेख गरेका छन् । यसर्थ विकास बहुआयामिक पक्ष एवम् प्रक्रिया हो भन्ने कुरा बुझिन्छ ।

नेपाल दक्षिण एसियामा अवस्थित भूपरिवेष्ठित मुलुक हो । नेपालमा पूर्वदेखि पश्चिमसम्म फैलिएका हिमाल, पहाड र तराई गरी तीन भौगोलिक क्षेत्रहरू छन् । उत्तरतर्फ रहेको हिमाली क्षेत्र अविच्छिन्न हिमश्रृङ्खलाले सुशोभित छ । यस क्षेत्रमा विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथा (८८४८.८६ मिटर) सहित आठ हजार मिटर भन्दा वढी उचाई भएका आठवटा हिमशिखरहरू अवस्थित छन् । मध्य भागमा रहेको पहाडी क्षेत्रमा महाभारत श्रृखङ्लाका पर्वत, उपत्यका, ताल तलैयाहरूको सघन उपस्थिति छ । नेपालको संघीय राजधानी काठमाडौं यसै क्षेत्रमा पर्दछ । दक्षिणी भागमा अवस्थित तराई क्षेत्रमा प्रशस्त खेतियोग्य भूमि रहेकाले यस क्षेत्रलाई नेपालको अन्न भण्डारका रूपले चिनिन्छ । नेपालको संविधान (२०७२) ले नेपाललाई सात प्रदेशमा पुनःसंरचना गरेको छ ।

आर्थिक वर्ष २०७९/२०८० मा नेपालको आर्थिक वृद्धिदर कम हुने अनुमान छ । चालु आर्थिक वर्षमा निर्माण उत्पादनमूलक उद्योग, तथा थोक तथा खुद्रा व्यापारको क्षेत्रको उत्पादन

✍ सह-प्राध्यापक, अर्थशास्त्र, भक्तपुर बहुमुखी क्याम्पस (अवकास प्राप्त)

संकुचन हुने अनुमान छ । त्यसैगरी, यातायात तथा भण्डारण क्षेत्र, शिक्षा र मानव स्वास्थ्य तथा सामाजिक कार्यक्षेत्रको उत्पादन वृद्धिदर घट्ने अनुमान छ । फलस्वरूप, आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा नेपालको आर्थिक वृद्धि आधारभूत मूल्यमा २.१६ प्रतिशत हुने अनुमान छ । उर्जा उत्पादनमा वृद्धि भएको कारण विद्युत, ग्यास वाप्स र वातानुकुलित क्षेत्रको उत्पादन भने १९.० प्रतिशतले वृद्धि हुने अनुमान छ । गत आर्थिक वर्षमा नेपालको आर्थिक वृद्धि आधारभूत मूल्यमा ५.२६ प्रतिशत रहेको थियो ।

चालु आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को दोस्रो महिनामा पनि शोधनान्तर स्थिति ५३ अर्ब ६१ करोड रुपियाँले बचतमा रहेको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा शोधनान्तर स्थिति २० अर्ब ८१ करोड रुपियाँले घाटामा रहेको थियो । अमेरिकी डलरमा अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा १६ करोड ३४ लाखले घाटामा रहेको शोधनान्तर स्थिति समीक्षा अवधिमा ४० करोड ५६ लाखले बचतमा रहेको छ ।

मुख्य शब्दावलीहरू (Keywords): *सारांश, परिचय, विकासको अवधारणा, नेपालको अर्थतन्त्रको अवस्था, समस्या तथा चुनौती, सुझावहरू, निष्कर्ष, सन्दर्भ ग्रन्थहरू*

परिचय (Introduction)

आर्थिक नीति राज्यको आर्थिक क्रियाकलाप सम्बन्धी समग्र नीति हो । यसमा आर्थिक क्रियाकलापमा राज्यको भूमिका कस्तो रहने भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको हुन्छ । राज्यले उद्योगधन्दा सञ्चालन गर्ने नगर्ने अथवा उद्योगधन्दाका क्षेत्रमा राज्य कुन हदसम्म संलग्न रहने र कस्तो भूमिका निर्वाह गर्ने, राज्यले आय कसरी प्राप्त गर्ने र त्यसको खर्च गर्ने प्राथमिकता कसरी निर्धारण गर्ने, निजी क्षेत्रको भूमिकालाई कुन रूपमा महत्त्व दिने आदि विषयहरू आर्थिक नीतिअन्तर्गत पर्ने विषयहरू हुन् । त्यसैले आर्थिक नीति आर्थिक विकासको दीर्घकालीन दृष्टिकोण हो । यसको अन्तिम उद्देश्य नै मुलुकमा आर्थिक क्रियाकलापहरूको वृद्धि गर्नु, त्यसलाई स्थायी बनाइराख्नु, जनताको जीवनस्तर उकास्नु र आयको असमानता बढ्न नदिनु आदि हुन्छ । (स्रोतः डम्बरजङ्ग डाँगी, सार्वजनिक नीति विश्लेषण, धौलागिरी बुक्स एण्ड स्टेसनर्श, पुतलीसडक, काठमाडौं, प्रथम संस्करण २०५९ माघ, पेज नं. २१९)।

यसमा साधन परिचालन नीति, सरकारी खर्च व्यवस्थापन सम्बन्धी नीति, मौद्रिक नीति अन्तर्गत मुद्रा, कर्जा र बैङ्किङ सम्बन्धी नीति र पुँजीबजार सम्बन्धी नीति आउने गर्दछन् । यसको साथसाथै वैदेशिक सहायता नीति, औद्योगिक नीति, वैदेशिक लगानी नीति, कृषि नीति, बाणिज्य नीति, पर्यटन नीति, रोजगारी नीति, राष्ट्रिय श्रम नीति, निजीकरण नीति, वातावरण नीति आदि जस्ता नीतिहरू पनि यस अन्तर्गत पर्दछन् ।

नेपालको वर्तमान आर्थिक सामाजिक स्थिति

नेपालको संविधान २०७२ ले सबै लिङ्ग र समुदायभित्रका आर्थिक रूपले विपन्न व्यक्तिलाई प्राथमिकतामा राखी सामाजिक सुरक्षा र सामाजिक न्याय प्रदान गर्न गरिबी निवारण तथा रोजगार लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गर्न मार्गदर्शन गरेको छ । सरकारी तथा निजीस्तरबाट सञ्चालित कार्यक्रमबाट निरक्षेप गरिबीको रेखामुनी रहेको जनसंख्या घट्दै गएको छ । जनसाङ्ख्यिक लाभको अवसर विद्यमान रहेपनि आन्तरिक रोजगारीका पर्याप्त अवसर उपलब्ध नहुँदा उचित अवसरको खोजीमा युवाशक्ति वैदेशिक रोजगारमा जाने प्रवृत्ति बढ्ने छ । साथै जलवायु परिवर्तन, प्राकृतिक प्रकोप र महामारीका कारण आवधिक योजनाले लिएको गरिबी न्यूनीकरणको लक्ष्य हासिल गर्ने कार्य चुनौतीपूर्ण रहेको छ ।

मानव विकास प्रतिवेदन, २०२१ अनुसार नेपालको मानव विकास सूचकाङ्क ०.६०२ पुगेको छ । सामाजिक सुरक्षा र श्रम कानुनको पहुँचभन्दा बाहिर रहेका अनौपचारिक क्षेत्रको रोजगारीलाई व्यवस्थापन गर्न चालु आर्थिक वर्षमा १ वर्षे कार्ययोजना तयार भई कार्यान्वयनमा आएको छ । आर्थिक वर्ष २०७९/८० को फागुनसम्म ७४१ गैर नेपाली नागरिकलाई श्रम स्वीकृति दिइएको र ७९५ गैर नेपाली नागरिकको श्रम स्वीकृति नवीकरण गरिएको छ । गत आर्थिक वर्षको सोही अवधिमा यस्तो सङ्ख्या क्रमशः ६८६ र ६०६ रहेको थियो । आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा ९५० श्रम स्वीकृति प्रदान र १२३१ श्रम स्वीकृति नवीकरण गरिएको थियो ।

प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनाअन्तर्गत सञ्चालित कार्यक्रमबाट आर्थिक वर्ष २०७९/८० को फागुनसम्म १ लाख ३१ हजार ४ सय ७१ व्यक्तिले आंशिक रोजगारी र ११ हजार ३ सय ३३ व्यक्तिले पूर्ण रोजगारी प्राप्त गरेका छन् । सीप विकास तालिम प्रतिष्ठान, वैदेशिक रोजगार बोर्ड र सुरक्षित आप्रवासन कार्यक्रम अन्तर्गत आर्थिक वर्ष २०७९/८० को फागुनसम्म ९२५ जना व्यक्तिलाई विभिन्न क्षेत्रमा वैदेशिक रोजगार सम्बन्धी व्यवसायिक तथा सीप विकास तालिम प्रदान गरिएको छ ।

विप्रेषण अर्थात् विदेशमा रहेका नेपाली कामदारहरूले नेपालमा रहेका घरपरिवारलाई पठाउने रकमले नेपालको अर्थतन्त्रलाई दूरगामी प्रभाव पारेको छ । अर्थ मन्त्रालयका अनुसार नेपालमा आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा करिब १० खर्ब रकम विप्रेषण आय भित्रिएको थियो, जुन सो वर्षको नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २०.४२ प्रतिशत हुन आउँछ । २०७९ फागुनसम्म वैदेशिक रोजगारीमा जान नयाँ श्रम स्वीकृति लिनेको संख्या ५५ लाख २६ हजार ७०४ पुगेको छ जसमा महिलाको हिस्सा ५.६ प्रतिशत रहेको छ ।

नेपालको अर्थतन्त्रको दिगो विकासमा भने विप्रेषण आयले दूरगामी प्रतिकुलता थपिदिएको छ ।

अर्थ मन्त्रालयका अनुसार नेपालको प्रतिव्यक्ति आय १,३९९ अमेरिकी डलर रहेको छ, जुन विश्वको मात्र होइन, दक्षिण एसियाली औसतभन्दा समेत कम रहेको छ ।

आर्थिक सर्वेक्षण, आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा उल्लेख गरिएअनुसार पछिल्ला ३ आर्थिक वर्षमा विनियोजित पुँजीगत बजेटको ठूलो हिस्सा खर्च हुन नसक्दा विनियोजनको तुलनामा पुँजीगत खर्च न्यून रहन गयो । साथै, कुल विनियोजनमा पुँजीगत बजेटको अंशमा समेत कमी आएको छ। आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा विनियोजित पुँजीगत बजेटको ५७.२ प्रतिशत मात्र खर्च भएको थियो । सङ्घीय सरकारको कुल बजेटमा पुँजीगत बजेटको हिस्सा आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा २३.२ प्रतिशत रहेको छ । अघिल्ला दुई आर्थिक वर्षहरूमा यस्तो हिस्सा क्रमशः २३.९ प्रतिशत र २६.७ प्रतिशत रहेको थियो ।

नेपालमा कोभिड १९ को कारणले आर्थिक क्षेत्रमा गम्भिर झड्का दिएको छ । अर्थतन्त्रका कतिपय क्षेत्रमा अकस्मात डरलाग्दो प्रभाव देखिएको छ ।

नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय, थापाथली, काठमाडौं, २०८० मा प्रकाशित भएअनुसार राष्ट्रिय कृषि गणना, २०७८ –सार-संक्षेपमा उल्लेख गरिएअनुसार नेपालमा ३९ लाख ९९ हजार परिवारले खेतीपाती गरेको र १ लाख ३२ हजारले पशुपन्छीमात्र पाल्ने गरेको पाईएको छ । गत कृषिगणना २०६८ मा यिनीहरू क्रमशः ३७ लाख १६ हजार र एक लाख १६ हजार थिए ।

विगत ६० वर्षमा (२०१८ देखि २०७८ सम्मको अवधिमा) नेपालका कृषक परविार एक पछि अर्को गणनामा बढ्दै गएको देखिन्छ । २०१८ सालमा खेतीपाती गर्ने कृषक परिवारको संख्या १५ लाख १८ हजार तथा पशुपन्छी मात्र पाल्ने कृषक परिवारको संख्या २२ हजार थियो । साठी वर्ष पछि आएर (२०७८ मा) खेतीपाती गर्ने परिवार डेढ गुणा भन्दा बढी र पशुपन्छी मात्र पाल्ने परिवार पाँच गुणाले बढेका छन् । यसरी यी दुबै प्रकारका गरी नेपालमा जम्मा ४१ लाख ३१ हजार कृषक परिवार रहेको कृषिगणना २०७८ ले देखाएको छ । प्रदेश तथा जिल्लागत रूपमा हेर्दा, कृषि गणना २०७८ को प्राप्त नतिजाले कृषक परिवार सबैभन्दा बढी भएको प्रदेश कोशी र जिल्लामा झापा देखाएको छ ।

पछिल्लो गणना (२०७८) ले दश वर्ष अघिको तुलनामा कृषक परिवारले चलन गरेको जग्गा १२ प्रतिशतले घटेको देखाएको छ । सोही अवधिमा (२०६८-२०७८) खेतीपाती गर्ने परिवारको संख्या भने ८ प्रतिशतले बढेको देखिएको छ । प्राप्त नतिजाले कृषक परिवार अन्तर्गत बढी क्षेत्रफल भएको प्रदेशमा कोशी र जिल्लामा मोरङ देखिएको छ । अघिल्लो कृषिगणना २०६८ अनुसार देशभरमा कृषक परिवारअन्तर्गत १ करोड २० लाख ९६ हजार कित्ता रहेको देखिएको

थियो भने कृषिगणना २०७८ ले यो संख्या केही घटेर १ करोड १५ लाख ८४ हजार भएको देखाएको छ । २०१८ सालको गणनामा एक कित्ताको सरदर क्षेत्रफल ०.१६ हेक्टर भएकोमा अहिले पछिल्लो गणनामा यो आकार ०.१९ हेक्टर पुगेको छ । तर गत कृषिगणना २०६८ मा यसको आकार ०.२१ हेक्टर थियो । (स्रोतः राष्ट्रिय कृषिगणना २०७८, सार-संक्षेप, नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय, थापाथली, काठमाडौं, २०८०) ।

आर्थिक सर्वेक्षण, आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा उल्लेख गरिएअनुसार प्राथमिक क्षेत्र, दितीय क्षेत्र र सेवा क्षेत्रको बृद्धिदर क्रमशः २.७ प्रतिशत , ०.६ प्रतिशत र २.३ प्रतिशत रहने अनुमान छ। आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा यस्तो वृद्धिदर क्रमशः २.४ प्रतिशत १०.९ प्रतिशत र ५३ प्रतिशत रहेको थियो । पछिल्लो दशकमा प्राथमिक क्षेत्र, द्वितीयक क्षेत्र र सेवा क्षेत्रको औसत बृद्धिदर क्रमशः ३.० प्रतिशत, ५.४ प्रतिशत र ४.५ प्रतिशत रहेको छ । आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको क्षेत्रगत संरचनामा केही परिवर्तन भएको छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा प्राथमिक क्षेत्रको योगदान घट्दै गएको छ भने सेवा क्षेत्रको योगदान बढ्दै गएको छ। चालु आर्थिक वर्षमा पनि सेवा क्षेत्रको योगदानमा बृद्धि भएको छ भने प्राथमिक र द्धितीयक क्षेत्रको योगदान केही कमी आएको छ। औद्योगिक आधार कमजोर भएकोले द्धितीयक क्षेत्रको योगदान अझै पनि सन्तोषजनक रूपमा बढ्न सकेको छैन । आर्थिक वर्ष २०७८/७९मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा प्राथमिक, द्धितीयक र सेवा क्षेत्रको योगदान क्रमशः २५.२ प्रतिशत, १३.५ प्रतिशत र ६१.२ प्रतिशत रहेकोमा चालु आर्थिक वर्षमा यस्तो योगदान क्रमशः २४.६ प्रतिशत, १२.९ प्रतिशत र ६२.४ प्रतिशत रहने अनुमान छ। पछिल्लो दश वर्षको प्राथमिक क्षेत्र, द्धितीयक क्षेत्र र सेवा क्षेत्रको औसत योगदान क्रमशः २७.१ प्रतिशत, १३.८ प्रतिशत र ५९.१ प्रतिशत रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि, उद्योग र सेवा क्षेत्रको योगदान क्रमशः २४.७ प्रतिशत, १४.१ प्रतिशत र ६१.२ प्रतिशत रहेकोमा चालु आर्थिक वर्षमा यस्तो योगदान क्रमशः २४.१ प्रतिशत, १३.५ प्रतिशत र ६२.४ प्रतिशत रहने अनुमान छ ।

आर्थिक वर्ष २०७९/८० को कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्र (कृषि, वन तथा मत्स्यपालन) को योगदान २४.१ प्रतिशत रहने अनुमान छ । गत आर्थिक वर्षमा यस्तो योगदान २४.७ प्रतिशत रहेको थियो । आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा कृषि, वन तथा मत्स्यपालन क्षेत्रको मुल मूल्य अभिवृद्धि २.२ प्रतिशतले वृद्धि भएकोमा चालु आर्थिक वर्षमा यस्तो बृद्धिदर २.७ प्रतिशत रहने अनुमान छ। उत्पादनमूलक उद्योग र निर्माण क्षेत्रको क्रियाकलाप घट्दै गएकाले समग्र उद्योग क्षेत्रको कुल मूल्य अभिवृद्धिमा कमी आएको छ । भूकम्प र कोभिड-१९ महामारीको समयमा उच्चदरमा घटेको उत्पादनमूलक उद्योग क्षेत्रको कुल मूल्य अभिवृद्धि त्यसपछिका आर्थिक वर्षमा बढ्दै गएको भए पनि पुनः घटेको छ। आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा उत्पादन

मूलक उद्योगको कुल मूल्य अभिवृद्धि ६.७ प्रतिशतले बढेता पनि चालु आर्थिक वर्षमा यस्तो वृद्धिदर २.० प्रतिशतले ऋणात्मक हुने अनुमान छ। पछिल्लो दश वर्षमा उत्पादनमूलक उद्योग क्षेत्रको कुल मूल्य अभिवृद्धि वृद्धिदर औसत ३.४ प्रतिशत रहेको छ।

आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा उत्पादनमूलक उद्योगको योगदान ५.७ प्रतिशत रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा यस्तो योगदानमा केही कमी आइ ५.३ प्रतिशत रहने अनुमान छ। खासगरी वनस्पति, तोरी, सोयाविन तथा सूर्यमूखी तेलको उत्पादनका साथै फलाम तथा स्टिलजन्य उत्पादनमा आएको कमीको कारण उत्पादनमूलक उद्योग क्षेत्रको अझै न्यून हुन गएको छ। सार्वजनिक तथा निजी क्षेत्रको निर्माण कार्यमा आएको शिथिलता र निर्माण सामग्रीको आयात तथा आन्तरिक उत्पादनमा समेत कमी आएकोले चालु आर्थिक वर्षमा निर्माण क्षेत्र संकुचन हुने अनुमान छ। आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा निर्माण क्षेत्रको कुल मूल्य अभिवृद्धिको वृद्धिदर ७.० प्रतिशत रहेकोमा चालु आर्थिक वर्षमा यस्तो वृद्धिदर २.६ प्रतिशतले ऋणात्मक हुने अनुमान छ। यसैगरी, आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा निर्माण क्षेत्रको योगदान ५.८ प्रतिशत रहेकोमा चालु आर्थिक वर्षमा यस्तो योगदानमा सीमान्त कमी भइ ५.५ प्रतिशत हुने अनुमान छ।

नयाँ जलविद्युत आयोजनाले विद्युत उत्पादन गर्न शुरु गरेको र केही विद्युत आयोजना सम्पन्नको क्रममा रहेको हुँदा विद्युत क्षेत्रको मूल्य अभिवृद्धि चालु आर्थिक वर्षमा समेत उल्लेख्य रूपमा रहने अनुमान रहेको छ। सेवा क्षेत्रको मूल्य अभिवृद्धिमा सबैभन्दा वढी योगदान थोक तथा खुद्रा व्यापार, गाडी तथा मोटरसाइकल मर्मत सेवा क्षेत्रको रहेको छ। आयात तथा आन्तरिक औद्योगिक उत्पादनमा आएको कमीले यस क्षेत्रको वृद्धिदर ऋणात्मक रहने र यातायात तथा भण्डारण सेवाको वृद्धि पनि न्यून हुने अनुमानको आधारमा सेवा क्षेत्रको कुल मूल्य अभिवृद्धिदर केही कमी हुने अनुमान छ। विदेशी पर्यटकको आगमनमा भएको उल्लेख्य वृद्धि तथा आन्तरिक पर्यटकको संख्यामा भएको सुधारको कारणले आवास तथा भोजन सेवा क्षेत्रको कुल मूल्य अभिवृद्धिदर उच्च रहने अनुमान छ। अर्थतन्त्रमा देखिएको सुस्तता र अनिश्चितताको बाबजुद पनि आन्तरिक र वाह्य पर्यटकको संख्यामा भएको वृद्धिले अर्थतन्त्र गतिशिल बन्दै जान सहयोग पुर्‍याउने देखिन्छ।

बैंक, बीमा तथा गैर बैंकिङ वित्तीय संस्थाको क्रियाकलाप बढ्दै गएकोले गत आर्थिक वर्षको तुलनामा चालु आर्थिक वर्षमा वित्तीय तथा बीमा क्षेत्रको कुल मूल्य अभिवृद्धिको वृद्धिदर बढ्ने अनुमान रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा यस क्षेत्रको कुल मूल्य अभिवृद्धिको वृद्धिदर ६.९ प्रतिशत रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा यस्तो वृद्धिदर ७.३ प्रतिशत रहने अनुमान छ।

चालु आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा नेपाल विद्युत प्राधिकरणले गत जेठ अन्तिमदेखि असोजसम्ममा

११ अर्ब ८० करोड २८ लाख रूपैयाँको विद्युत् भारततर्फ निर्यात गरेको छ । प्राधिकरणले देशभित्र खपत गरी बचत भएको वर्षायामको विद्युत् यस वर्ष गत २८ जेठबाट भारतीय बजारमा बिक्री सुरु गरेको थियो ।

चालु आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को तीन महिनामा साढे १६ अर्ब रूपैयाँको प्रत्यक्ष विदेशी लगानी -एफडिआई) प्रतिबद्धता आएको छ । उद्योग विभागको तथ्याङ्क अनुसार साउनदेखि असोजसम्म १५१ परियोजनामार्फत १६ अर्ब ६० करोड ४३ लाख लगानी प्रतिबद्धता आएको हो ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले गरेको प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीसम्बन्धी सर्वेक्षण प्रतिवेदन अनुसार आर्थिक वर्ष २०७९ असार मसान्तसम्म नेपालमा ५७ देशका दुई खर्ब ६४ अर्ब लगानी भित्रिएको छ । जसमा सबैभन्दा धेरै भारतको ८८ अर्ब ५९ करोड रहेको छ ।

आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को बजेट वक्तव्यमा उल्लेख गरिएअनुसार यस आर्थिक वर्षमा अर्थतन्त्रको संरचनागत रूपान्तरण गर्न आर्थिक सुधार कार्यक्रम अगाडि बढाइनुका साथै यो सुधार मूलतः व्यवसायको लागत घटाई अर्थतन्त्रमा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमताको विकास, कार्यकुशलता अभिवृद्धि, संस्थागत सुदृढीकरण, स्वदेशी र विदेशी लगानीमा बृद्धि, हरित अर्थतन्त्रको विकास, सूचना प्रविधि तथा नवप्रवर्तन, चौथो पुस्ताका औद्योगिकीकरण तथा डिजिटल अर्थतन्त्र प्रवर्द्धनमा केन्द्रित हुनेछ । निजी क्षेत्रलाई आर्थिक विकासको संवाहक बनाउनेतर्फ सुधार निर्देशित हुनेछ । व्यवसायमैत्री वातावरण सिर्जना गरी निजी क्षेत्रको मनोबल बढाइने तथा स्वदेशी एवं विदेशी पुँजी र प्रविधि आकर्षित गरिनुका साथै लगानी बिस्तार गरी उत्पादन र उत्पादकत्व बृद्धि गर्न क्षेत्रगत रूपमा नीतिगत र प्रक्रियागत सुधारको प्रस्ताव गरिएको छ । मुलुकको आर्थिक रूपान्तरणका लागि डिजिटल अर्थतन्त्रलाई प्रवर्द्धन गरिनुका साथै यसका लागि सञ्चार पूर्वाधारको विकास, डिजिटल बैंकको स्थापना, सूचना प्रविधि उद्योगको प्रवर्द्धन तथा आर्थिक क्रियाकलापमा इन्टरनेट, मोबाइल एप्लिकेशन र अन्य नेटवर्कको प्रयोगलाई बढावा दिइने नीति लिइएको छ । यसबाट आर्थिक कारोवारको लागत घट्ने, समय बचत हुने, कार्यकुशलता बृद्धि हुने तथा पारदर्शि र सुशासन प्रवर्द्धन भई प्रतिस्पर्धी क्षमताको विकास हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

आर्थिक नीति तथा वित्तीय नीतिको बिच समन्वयको आवश्यकता

नीति समन्वय भन्नाले आपसमा अन्तरसम्बन्ध भएका क्षेत्रहरूको एकै साथ वा समन्वयात्मक रूपमा विकास गर्ने गरी नीतिहरूको तर्जुमा गर्नु हो । सरल भाषामा भन्नुपर्दा एक नीतिको प्रतिफलले अर्को नीतिलाई आवश्यक पर्ने वस्तुको उपलब्धता सृजना गर्ने गरी विकासका योजनाहरू सँगसँगै तर्जुमा एवम् कार्यान्वयन गर्नु हो । एउटा क्षेत्रको उत्पादन अर्को क्षेत्रको लागि कच्चा पदार्थ बन्न सकेको खण्डमा आपूर्ति र वितरण मात्र नभएर उक्त क्षेत्रमा नयाँ बजार

सृजना हुने र नयाँ स्थापना हुने शिशु उद्योगका लागि समेत सहयोग पुग्दछ । उद्योग स्थापना गर्दा लाग्ने अन्य खर्चका कारण पनि शिशु उद्योगहरूको उत्पादनले बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्न नसक्ने र सिमित बजारको कारण उद्योगले लगानी उठाउन निकै कठिनाई पर्ने हुन्छ । यस्तो अवस्थामा एक क्षेत्रमा भएको लगानीले अर्का क्षेत्रमा भएको लगानीलाई बजार सृजना गर्ने गरी विकासको नीति बनाईयो भने संकटको अवस्थामा समेत सिमित लगानीबाट औद्योगिक विकासको जग हाल्न सकिन्छ ।

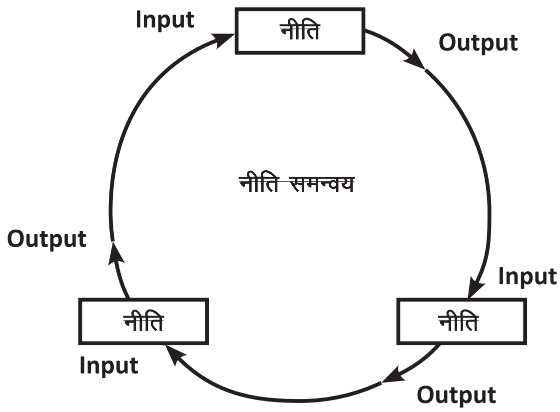

नीति समन्वय, आर्थिक विकास र पुनर्निर्माणको सवाल

नीति समन्वय र आर्थिक विकास बीच प्रत्यक्ष सम्बन्ध नदेखिएता पनि आर्थिक विकासका लागि सरकारद्वारा जारी हुने नीतिहरूले अर्थ बजारमा असर पार्दछ । सरकारले सार्वजनिक नीतिहरूको माध्यमबाट अर्थ बजारलाई हस्तक्षेप गर्दछ र जसको कारण सकारात्मक तथा नकारात्मक प्रभाव पनि पर्न सक्दछन् । बाह्य तत्वहरूबाट मुलुकको अर्थ व्यवस्थाका आधारभूत अवयवहरूमा पर्न सक्ने वा परेको असरहरूबाट उत्पन्न हुने अव्यवस्थाहरू र मुलुकको अर्थ व्यवस्थालाई क्रियाशील बनाई राख्न पनि सरकारले सार्वजनिक नीतिमार्फत हस्तक्षेपका उपकरणहरूको प्रयोग गर्दछ । सरकारले मुलुकको अपेक्षित आर्थिक विकासका लागि पनि यस्ता नीतिहरू जारी गर्दछ । सरकारका विभिन्न निकायबाट जारी हुने त्यस्ता नीतिहरूबीच समन्वय भएन भने एकातर्फ स्रोत साधन खेर जान सक्छ भने अर्कोतर्फ बजार अर्थ व्यवस्थामा असन्तुलन समेत पैदा हुन सक्छ । विकासका नीति निर्माणका लागि कस्ता अववसरहरू हुन सक्दछन् त अहिले ? यो क्षति पछिको अवस्थालाई कसरी अवसरका रूपमा लिने ? विकासमा नीतिगत समन्वयले आर्थिक विकासमा कसरी उपलब्धी हाँसिल गर्ने ? भन्ने विषय माथि चर्चा गर्यौं । (स्रोतः यज्ञ पुरी, आर्थिक विकास र पुर्ननिर्माणमा नीति समन्वय, निजामती सेवा पत्रिका, लोक सेवा आयोग, सूचना तथा प्रकाशन शाखा, अनामनगर, काठमाडौं, पेज नं. १२९) ।

नेपालको अर्थतन्त्रमा देखा परेका समस्या, बाधा तथा चुनौतिहरू

- People's greatest happiness भएन, नागरिक सन्तुष्टि खस्कियो, प्रशासनिक संस्कार विकास भएन, आर्थिक अनुशासन भएन, नीति आवश्यकता पहिचान भएन, आवश्यक बहस, पैरवी, छलफल भएन, Research based भएन wish based भयो, कासमूलाई नीति कार्यान्वयनसँग Tie Up भएन, जनताका Right, Choice/Voice सुनिएन, सामान होइन मानिस निर्यात गरियो, M/E मा ध्यान दिइएन ।

- गतिशील, जनमुखी र उपलब्धिमूलक हुनुपर्ने नीति दिशाहीन र क्रियाहीन हुँदा समाज, सरकार र सभ्यतालाई नै पछाडि पारेको पाइन्छ । कानूनको शासनमा चुनौती देखियो, सरकारको प्रभावकारिता घट्यो, विगत महिनामा सरकार परिवर्तन भयो, नागरिकमा निराशा देखा पर्यो जनतामा Negativity बढ्यो, विकास निर्माण प्रभावकारी भएन, गरिबी आशातीत रूपमा घट्न सकेन हालसम्म १६.६७ प्रतिशत रहनु, राजनीतिको अपराधीकरण र अपराधको राजनीतिकरण मौलायो ।

- विगतको लामो संक्रमणकालिन राजनीतिक परिवेश, छिटो-छिटो सरकार परिवर्तन हुनु, कमजोर सरकारी प्रतिबद्धता हुनु, आर्थिक नीतिको कमजोर पालना हुनु, उदारीकरणको नीति प्रभावकारी नहुनु, साझेदारी नीतिको कमजोर कार्यान्वयन हुनु । आर्थिक विकासका पक्षहरूको नेतृत्व गर्ने कृषि, वाणिज्य तथा उद्योग पर्यटन लगायतका मन्त्रालयहरूको संस्थागत क्षमता कमजोर हुनु, यी निकायहरू बिच समन्वयको अभाव हुनु ।

- योजनागत नीतिहरूको कार्यान्वयन पक्ष कमजोर हुनु, उत्पादनमुखी बजेटमा जोड दिन नसक्नु, P1, P2, P3 का कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन पक्ष कमजोर हुनु, Budget Freeze को संस्कृति रहनु, आर्थिक नीति, योजना, बजेट र आयोजना तथा कार्यक्रमहरू बिच समन्वय नहुनु ।

- जनशक्ति पलायन हुनु, उपलब्ध जनशक्तिको उपयोग गर्न नसक्नु, राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरू निर्धारित परिणाम, गुणस्तर, समय र लागतमा सम्पन्न हुन नसक्नु । प्राथमिकताको आधारमा लगानी केन्द्रीत गर्न नसक्नु ।

- आर्थिक विकासका मुख्य संवाहकहरू चलायमान बनाउन नसक्नु, औद्योगिक विकासमा जोड दिन नसक्नु, आर्थिक विकास सम्बद्ध कृयाकलापहरूको प्रभावकारी अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्न नसक्नु । शान्ति-सुरक्षा र द्वन्द्व समाधान, कार्यमूलक आर्थिक र वित्तीय नीतिहरू, उच्च दिगो र फराकिलो आर्थिक बृद्धि, उपयुक्त परिवेश र वातावरण नहुनु ।

- राजनीतिक स्थायित्व र स्थायी सरकार, राम्रो औद्योगिक आधार, दक्ष मानव संशाधन र सीपयुक्त कामदार, स्वस्थ बैंकिङ र वित्त क्षेत्र, स्थिर पुँजी बजार आदि जस्ता समस्याहरू देखा परेका छन् । विकासका साझेदारहरूको निरन्तर सहयोग र सहकार्य, ग्रामीण लघुकर्जा व्यवस्था, असल शासन र भ्रष्टाचार निवारणका उपायहरूको अवलम्बन । बेरोजगारी र अर्धबेरोजगारी न्यून साक्षरता, आयको असमान वितरण, न्यून आयु, न्यून उत्पादकत्व, कमजोर सामाजिक आर्थिक पूर्वाधार विद्यमान भएको छ ।

- सुशासनको अभाव, वातावरणीय प्रदूषण र स्रोतको विनाश, उत्पादनमूलक लगानीमा कमी, कमजोर मानव संशाधन, द्वन्द्वको विद्यमानता, प्रविधिको कम उपयोग, सानो र कमजोर बाह्य व्यापार, सामाजिक वञ्चितीकरण, लैङ्गिक विभेद, कमजोर निजी क्षेत्र, न्यून वैदेशिक लगानी, तुलनात्मक लाभका क्षेत्रको न्यून उपयोग, उच्च जनसंख्या बृद्धिदर, विकट भौगोलिक अवस्था, कमजोर पर्यावरणीय स्थिति, जीवन धान्ने खालको अर्थतन्त्र, थोरै कृषियोग्य भूमि, क्षेत्रीय र प्रादेशिक असन्तुलन, वैदेशिक सहायताको उच्चतम उपयोग नहुनु ।

- न्यून आर्थिक वृद्धि, गरिबी र पछौटेपन, बेरोजगारी उच्च रहनु, आय असमानता उच्च रहनु, दक्ष मानव संशोधनको कमी, न्यून पुँजी, सामाजिक-भौतिक पूर्वाधारको कमी, कम प्रविधिको विकास, केन्द्रीकृत शासन प्रणाली, अत्यधिक रूपमा कृषिमा निर्भरता, औद्योगिक क्षेत्रको विस्तारमा कमी, वैदेशिक व्यापारमा कमी ।

- प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्र जलविद्युत्, कृषि, पर्यटन, सडकमा बजेट कम विनियोजन गरी अन्य क्षेत्रमा कनिका छरे जस्तै बजेट छर्नु, कृषि क्षेत्र व्यवसायिक नभइ जीवन निर्वाहमुखी हुनु, देशमा रोजगारीको सिर्जना पर्याप्त नहुनु, पुँजीगत बजेटको खर्च गर्ने क्षमता नहुनु, मुलुकमा राजनीतिक अस्थिरता हुनु, लगानीमैत्री वातावरण नहुनु, बन्द, हडताल, चन्दा आतङ्क र बढ्दो श्रम समस्या आदिले औद्योगिक सम्बन्ध कमजोर हुनु, मौसम प्रतिकुलताले कृषि क्षेत्रमा असर गर्नु ।

- उच्च बेरोजगारी, उच्च गरिबी, मनसुनमा आधारित परम्परागत कृषि, GDP मा औद्योगिक क्षेत्रको अंश न्युन, उच्च मुद्रास्फीति दर, उच्च उपयोग न्युन बचत, पूर्वाधारको अपर्याप्तता, सूस्त निर्यात व्यापार र व्यापार घाटा उच्च, विप्रेषणको उत्पादनशील क्षेत्रमा प्रयोग नहुनु, अपेक्षित रूपमा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी नभित्रनु, राजस्व संकलनको सानो आकार, चालु खर्च उच्च र पुँजीगत खर्च न्यून, सार्वजनिक संस्थान सरकारको लागि बोझ, कमजोर विकास प्रशासन, आर्थिक अनुशासनहिनताको अवस्था कायमै, राजनैतिक अस्थिरताको अवस्था तथा दृढ राजनैतिक इच्छाशक्तिको अभाव, कानुनको कार्यान्वयनको कमजोर अवस्था आदि ।

- स्थानीय निकायहरूको कमजोर संस्थागत क्षमता, स्थानीयस्तरका पूर्वाधारहरू द्वन्द्वबाट नष्ट हुनु एवं समयमा पुनर्निर्माण हुन नसक्नु, योजना सञ्चालन गर्दा अनुगमन हुन नसक्नु, स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनमा व्यवस्था भएका प्रावधानहरूको पूर्ण कार्यान्वयन हुन नसक्नु । ऐनसँग बाझिएका कतिपय अन्य ऐनहरू संशोधन हुन नसक्दा कार्यान्वयनमा अन्योल रहेको छ ।

- स्थानीय निकायहरूमा चुहावट नियन्त्रण तथा वित्तीय अनुशासन पूर्ण रूपमा लागु हुन नसक्नु, काममा दोहोरोपना सरकारी निकाय-स्थानीय निकाय तथा स्थानीय-स्थानीय निकायहरू बीचको काममा, योजनाहरूमा पर्याप्त प्राविधिक सहयोग पुग्न नसक्दा समयमा र गुणस्तरयुक्त तवरले योजना सम्पन्न हुन नसक्नु, स्थानीय निकायमा कार्यरत कर्मचारहीरूको कार्यवोझ, बहुविषयक विशेषज्ञताको आवश्यकता अनुरूप क्षमता अभिवृद्धि गर्न सकेको छैन ।

- प्रशासन यन्त्रले गर्न सक्ने र गर्नुपर्ने कामहरू गर्नको निमित्त साधन र स्रोतको कमी र त्यसको समुचित परिचालन गर्नु, साधन र स्रोतको सीमितताले गर्दा विकासोन्मुख मुलुकहरूले विदेशी सहयोग लिएर विकास कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने बाध्यता,

- विदेशी सहयोगमाथिको अत्याधिक निर्भरताले गर्दा वैदेशिक हस्तक्षेप, विज्ञान र प्रविधिको विकाससँगै विशेषज्ञता र ज्ञानको खाँचोमा वृद्धि भएको सन्दर्भमा दजक्ष जनशक्तिको अभाव साथै भएका दक्ष व्यक्तिहरू विदेश पलायन हुने प्रवृत्ति बढ्दो,

- उपयुक्त लक्ष्य, योजना र कार्यक्रमको तर्जुमा र कार्यान्वयन हुन नसक्नु, विभिन्न निकाय र कार्यक्रमहरूको बीचमा समन्वय कायम गर्ने, विकासमा क्षेत्रीय सन्तुलन कायम, प्रशासनिक दक्षता र प्रतिष्ठानको वृद्धि र रक्षा, भ्रष्टाचार नियन्त्रण, विकासमा आम जनता र पिछडिएका वर्ग तथा समुदायको सहभागिता, सार्वजनिक सेवाको प्रभावकारिता वितरण,

- प्रशासन र राजनीति बीचको उपयुक्त सम्बन्धको पहिचान र विकास, विकासको प्रशासन र प्रशासनको विकास बीचको सामञ्जस्यता राख्न कठिन, विकास रणनीतिमा भन्दा राज्य सबलीकरणतर्फ देश उन्मुख, मूल्य मान्यतामा आएको परिवर्तन, जस्तै सार्वजनिक व्यवस्थापन, सार्वजनिक निजी साझेदारी, सीमा पारीका अवसर, बहुराष्ट्र कम्पनीहरूको प्रादुर्भाव तथा विस्तार ।

- विकास नीति, कार्यक्रम एवम् कार्यान्वयन गर्ने निकायबीच आवश्यक तालमेल हुन नसक्नु । साथै तय गरिएका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न अवलम्बन गरिने विस्तृत

कार्यविधि र प्रक्रियामा स्पष्टता नभएको । निर्दिष्ट लक्ष्य तथा उद्देश्य हासिल भए, नभएको मापन गर्ने उचित मापदण्ड र सूचकहरूको कमी ।

- नेपाली समाजको परम्परावादी प्रकृति र प्रशासनको आडमा राजनीति गर्ने प्रवृत्तिले गर्दा प्रशासनलाई प्रतिबद्ध, तटस्थ र निष्पक्ष राख्न राजनीतिक तथा सामाजिक क्षेत्रबाट उचित र पर्याप्त प्रयास नभएको । सार्वजनिक प्रशासन र विशेष गरी विकास प्रशासनसँग सम्बद्ध कर्मचारहीरू जनताका शासक नभएर सेवकको रूपमा प्रस्तुत हुने संस्कारले गर्दा प्रजातान्त्रिक वातावरणको सिर्जना हुन नसकेको ।

- दलितहरूभित्रै छुवाछुत र विभेदलाई हटाउन सक्ने कि नसक्ने । दलित आन्दोलनका विषयहरूलाई सबै दलहरूले महत्त्व दिन खोजेको देखिन्छ । तर दलितहरूको पहिचान, हक, हित र समावेशीकरणका लागि कुन दल किन बढी प्रभावकारी छ ? त्यसको पहिचान त्यसतर्फ केन्द्रित हुन सक्ने कि नसक्ने यो एउटा चुनौति छ भने सबै दलहरूमा आबद्ध दलित समुदायलाई आफ्नो मुद्दाप्रति केन्द्रित हुन बाध्य पार्न सक्ने कि नसक्ने ?

नेपालको आर्थिक विकासमा देखा परेका समस्या तथा चुनौतीलाई निराकरण गर्ने उपायहरू

- लगानीमैत्री वातावरण सिर्जना गरी प्राथमिकताका क्षेत्रमा लगानी बढाउन नीतिगत, संस्थागत र संरचनागत सुधार गर्ने, उपयुक्त, भरपर्दो र छिटो विद्युत उत्पादन गर्न सक्ने आयोजनाहरूको पहिचान गरी तिनमा लगानी बढाएर एवं नीतिगत तथा अन्य अप्ठ्याराहरू फुकाएर पर्याप्त विद्युत् आपूर्ति गर्ने ।
- विप्रेषण आयलाई उत्पादनशील क्षेत्रमा परिचालन गर्न, पुँजीगत खर्च बढाई विकास निर्माणका कार्यहरूलाई तीव्रता दिने, सरकारी खर्चको प्राथमिकीकरण गरी नतिजान्मुख खर्च प्रणालीको विकास गर्न र सार्वजनिक खर्च व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउने ।
- देशभित्र उत्पादन हुने वस्तुहरूको आपूर्ति बढाई मूल्यलाई निश्चित सीमाभित्र राख्ने । नेपालको वैदेशिक व्यापारघाटा बढीरहेकोले यसलाई कम गर्न तुलनात्मक र प्रतिस्पर्धी लाभ भएका वस्तु तथा सेवाहरूको प्रबर्धनमा जोड दिने, पर्यटकीय पूर्वाधारको विकास गर्दै गुणस्तरीय पर्यटकको संख्यामा बृद्धि गर्ने ।
- नीतिको नेतृत्व लिने, उपयुक्त नीति निर्णय गर्ने, सूचना तथ्याङ्कको उपयोग गर्ने, विज्ञहरूसँग राय सल्लाह लिने, दलीय राजनीतिबाट माथि आई राष्ट्रिय दृष्टिकोण, नीति तर्जुमा कार्यान्वयनमा भातृ सँगठन परिचालन, M/E निरन्तर गर्ने, स्रोतको

ग्यारेन्टी गर्ने, भू राजनीतिक अवस्थालाई मध्यनजर गर्दै अन्तर्राष्ट्रिय पक्षसँग समर्थन लिने । नीति तर्जुमामा विज्ञताको उपयोग गर्ने, राजनीतिलाई उपयुक्त राय सल्लाह दिने, Institutional Memory को कार्य गर्ने, अन्तर निकाय समन्वय मिलाउने, नीति विश्लेषणलाई तथ्यपरक बनाउने, नीतिको उपयुक्त प्रसार गर्ने, नागरिक Feedback लिने, प्रशासनिक व्यवसायिकताको विकास गर्ने, नीति कार्यान्वयनमा दत्तचित्त भएर लाग्ने, जिम्मेवारी र जवाफदेहिता निर्वाह गर्ने, अन्तर्राष्ट्रिय Best Practices हरू भित्र्याउने, निरन्तर सुधारमा जोड दिने, प्रभावकारी सेवा वितरण गर्ने र नागरिक गुनासो सुनुवाइ गर्नु जरुरी छ ।

- नागरिक खबरदारी गर्ने, सूचना माग गर्ने संस्कृति विकास गर्ने, सरकारी गतिविधिको निगरानी गर्ने, सार्वजनिक सुनुवाइमा भाग लिने, जनप्रतिनिधिलाई घच्घच्याउने, अधिकारप्रति सचेत हुँदै कर्तव्यको पालना गर्ने, लोकतान्त्रिक संस्कारको सम्मान गर्ने, Public Audit मा भाग लिने, चेतना प्रवाह र सचेतना विस्तार गर्ने, राष्ट्र र राष्ट्रियताको सम्वर्धन गर्नु आवश्यक छ ।
- विभेदकारी र असमान कानूनको संशोधन गर्नुपर्ने । सामाजिक न्याय तथा समानता सम्बन्धी छुट्टै नीति तथा रणनीतिको तर्जुमा गर्नुपर्ने । शिक्षा, जनचेतनाको माध्यमबाट भेदभाव तथा असमानता हटाउने कार्यमा तिव्रता दिनुपर्ने । राष्ट्रिय आय, स्रोत साधन र सेवासुविधाको न्यायोचित वितरण गर्नुपर्ने ।
- रोजगारीका अवसर पर्याप्त मात्रामा सिर्जना गर्नुपर्ने । देशमा राजनीतिक स्थिरता कायम गर्नुपर्ने । कल्याणकारी वस्तु तथा सेवाको वितरणलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्ने, सहभागितामूलक र पारदर्शी निर्णय प्रकृयाको अवलम्बन गर्नुपर्ने ।
- गरिबी न्यूनीकरणका कार्यक्रम प्रभावकारी बनाउनुपर्ने । सन्तुलित विकास मार्फत क्षेत्रीय तथा वर्गीय असमानता अन्त्य गर्नुपर्ने । निश्चित मापदण्डका आधारमा लक्षित वर्गको पहिचान गर्नुपर्ने । विभेदकारी सामाजिक संरचनाको अन्त्य गर्नुपर्ने । राज्यका साधन स्रोत र अवसर तथा उपलब्धिको वितरण, उपयोग र नियन्त्रणमा न्यायोचित समानता कायम गर्नुपर्ने ।
- छुट्टै वृहद् सामाजिक न्याय सम्बन्धी नीति तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्न, वैज्ञानिक र वास्तविकताको आधारमा लक्षित वर्गको पहिचान गर्ने, सरकारी, निजी र नागरिक समाजका सहकार्यको नीति अख्तियार गर्ने । सामाजिक न्यायको भावनालाई प्रत्याभूति गर्न संविधानको व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्ने, असमान र विभेदकारी कानुन खारेज गर्न, अविभेद, समानता, विशेष संरक्षण, सकारात्मक विभेद, सामाजिक सुरक्षा जस्ता विषयलाई व्यवस्थित गर्न आवश्यक कानुन निर्माण गर्ने । सामाजिक न्यायको प्रवर्धनका

लागि विशेष संरचनाको निर्माण गर्ने, व्यवस्थापिका संसदको विषयगत समितिमा सामाजिक न्याय समितिको व्यवस्था गर्ने ।

- सिँगो समुदाय एक बनाउँदै संविधान र प्रचलित कानुनहरूले प्रत्याभूत गरेको हक, अधिकारको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि कुनै प्रकारको आग्रह र पूर्वाग्रहभन्दा माथि उठेर दबाबमूलक खबरदारी गर्नुपर्नेछ । दलित मुक्ति आन्दोलन इतिहासदेखि नै विभाजित रूपमा अघि बढ्दै गएको पाइन्छ । यसैले दलित मुक्ति आन्दोलनलाई एकताबद्ध बनाएर अघि बढाउनुपर्दछ ।
- दलित समुदायका लागि गरिएका विशेष व्यवस्थाहरूमा दलितभित्रको पनि सबैभन्दा पींदमा भएको दलितले पाउनेगरी प्राथमिकीकरण गर्नुपर्दछ । दलित आन्दोलनमा देखिएका सानातिना कमी कमजोरहीरूलाई त्यागेर विगतमा प्राप्त भएका उपलब्धीहरूको संस्थागत गर्दै थप उपलब्धीहरू हासिल गर्नका लागि जोड दिनुपर्दछ ।
- उत्पीडित दलित समुदायको स्तरलाई सबै हिसाबले माथि उठाउनको लागि, राज्यको मूल प्रवाहमा ल्याउनको लागि दलित समुदायका मुद्धाहरूको सुक्ष्म ढंगले रणनैतिक योजना तयार गरी क्रियाकलापहरू सञ्चालन गरिएमा अझ राम्रो हुनेछ । दलित मुक्ति आन्दोलनका कतिपय मुद्धाहरूलाई अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा भएका दलित आन्दोलनलाई समेत जोडेर हाम्रा मुद्धाहरूलाई अन्तर्राष्ट्रियकरण गर्नु आवश्यक छ ।
- दलित समुदायलाई हेर्ने गैरदलितहरूको गलत किसिमको दृष्टिकोणमा सुधार ल्याउन र आन्दोलनलाई अघि बढाउने सन्दर्भमा दलित समुदायभित्रै आइरहेको विचलनलाई समयमै रोक्नको लागि पहल र प्रयत्न गर्नु जरुरी भएको छ । नेपाल सरकारले दलितहरूलाई राज्यका निकाय, अंग र संयन्त्रका सबै क्षेत्र र तहहरूमा समावेश गराउनका लागि बाध्यकारी नीति, प्रावधान र कानूनहरूको निर्माण र कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।
- नेपाल सरकारले राज्य र समाजका सबै तह र क्षेत्रमा दलितहरूको निर्णय निर्माण प्रक्रियामा उचित, प्रभावकारी र समान पहुँच सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । यसका लागि सरकारले विशेषाधिकार, समानुपातिक अधिकार र आरक्षण लगायतका विशेष नीति बनाउनुपर्दछ ।
- दलितहरूलाई राजनीतिक दल, नागरिक समाज र अन्य गैरसरकारी निकायहरूका निर्णय निर्माण प्रक्रियामा उचित, प्रभावकारी र समान पहुँच सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । यसका लागि सरकारले विशेषाधिकार, समानुपातिक अधिकार र आरक्षण लगायतका विशेष नीति बनाउनुपर्दछ ।
- दलितहरूलाई राजनीतिक दल, आर्थिक समाज र अन्य गैरसरकारी निकायहरूका

निर्णय निर्माण प्रक्रियाका सबै तह र क्षेत्रमा समावेश गर्ने नीति र कानूनहरू बनाई तिनलाई पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।

- कानून पालना गराउने त्यस्ता निकायहरूमा दलित प्रतिनिधिहरूको अनिवार्य संलग्नता (समावेशीकरण) हुनुपर्दछ ।
- सरकारले नागरिक जीवनका सबै वृत्तहरूमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष जातीय विभेद र छुवाछूतलाई विशेष रूपमा सम्बोधन गर्ने किसिमका चुस्त राष्ट्रिय विधान र प्रशासनिक उपायहरूलाई पारित र अवलम्बन गर्नुका साथै सबलीकरण गर्नुपर्दछ ।
- सरकारले नियमित रूपमा सार्वजनिक र निजी क्षेत्रमा हुने जातिय विभेद र छुवाछूतको परम्परालाई अनुगमन गर्नुपर्दछ र यसमा कानून पालना गराउने अधिकारहीरूले गरेको अपराधलाई पनि छाड्नु हुँदैन ।
- राज्यको सम्भाव्यता र जनशक्तिको क्षमताबीचको तालमेल मिलाउनु पर्ने, नीति तथा योजनाको प्राविधिक, वित्तीय र कार्यान्वयनको पक्षमा जोड दिनुपर्ने, समाजमा खस्कँदै गएको सेवाभाव र नैतिक मूल्य मान्यताको प्रवर्धन गर्नुपर्ने, राजनीतिक नेतृत्वप्रति जनताको दृष्टिकोण र जनताकेन्द्रित विकास तथा राजनीतिको अवस्था बीच सामञ्जस्यता हुनुपर्छ ।
- विकासको बहसको निरन्तरता र विकासको एजेण्डा बीच तालमेल हुनुपर्ने, नवप्रवर्तन र अध्ययन अनुसन्धानमा राज्यको लगानि केन्द्रित गर्नुपर्ने, उद्यमशिलता विकासमा जोड दिने, गतिशिल र आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रको लागि उत्पादन र उपभोगको ढाँचामा रूपान्तरण गर्नुपर्ने, सामाजिक पूँजिलाई आर्थिक, सामाजिक, रूपान्तरणमा उपयोग गरिनु आवश्यक छ ।
- आर्थिक कूटनीतिलाई राष्ट्रहित अनुकुल उपयोग गरिनुपर्ने, शिक्षा, स्वास्थ्यमा लगानी बढाई मानव स्रोत विकासमा ध्यान दिने, नीतिगत स्थायित्व हुनुपर्ने, पुँजीगत खर्च गर्न क्षमतामा बढोत्तरी गर्ने, भ्रष्टाचार विरुद्धको शुन्य सहनशीलतालाई व्यवहारमा उतार्न नियामक निकायको क्षमता विकास हुनुपर्ने, तजविजीय अधिकारको दुरूपयोग गरि नीतिगत भ्रष्टाचार भएको पाइएमा कानुनी दायरामा ल्याइनु जरुरी छ ।
- नागरिकको करबाट तलबभत्ता खाने सबैले सम्पत्ति विवरण Disclousure गर्नुपर्ने, सन्तुलित विकासको लागि जनशक्ति व्यवस्थापन एवं अन्तरसरकारी वित्तिय व्यवस्थापनलाई पारदर्शि र नतिजामूलक बनाइनुपर्ने, सँगठित अपराध लगायत अनियमित आर्थिक गतिविधिलाई न्यूनिकरण गर्न प्रभावकारी संयन्त्र खडा गर्ने, नीजि क्षेत्रबाट हुनसक्ने भ्रष्टाचारलाई कानूनी दायरामा ल्याउनु आवश्यक छ ।

- शान्ति, सुरक्षा र विकासलाई अन्तर सम्बन्धित अवयवको रूपमा परिचालन गर्ने, सरकारको अंगहरू बिच शक्ति पृथकीकरण र सन्तुलनलाई पारदर्शि र नतिजामूलक बनाउन विधि, नीति, नैतिकता, जवाफदेहिता र स्रोतसाधनको उचित तालमेल एवं क्षमता विकासका कार्यक्रमलाई तिनै तहका शासकीय इकाईमा आवश्यकता अनुरूप मिलान गर्नुपर्छ। नीति परिषद्, विकास परिषद्, नागरिक सम्वाद, अध्ययन अनुसन्धान परिषद् जस्ता निकायलाई जीवन्त र नियमित संयन्त्रको रूपमा विकास गर्ने, जलवायू परिवर्तन लगायत प्रकोप व्यवस्थापनको लागि सेन्ढाई ढाँचा अनुरूप शासनमा मूल प्रवाहिकरण गर्नुपर्छ।

- नेपाल मानव विकास प्रतिवेदन –२०२० स्तरोन्नति पश्चातको दिशाः उत्पादनशील रूपान्तरण र समृद्धि (पेज नं. १४०-१४६) मा उत्पादनशील रूपान्तरणका लागि आर्थिक नीतिहरूमा व्यापक सुधार गरिनुपर्ने कुरा उल्लेख गरिएको पाइन्छः-

- आर्थिक नीतिहरू सुसँगत र संरचनागत सुधारप्रति केन्द्रित हुनुपर्छ। तिनीहरूले न्यून उत्पादकत्व आपूर्तिका बाधाहरू र उत्पादनशील आधारहरूको क्षयीकरणसम्बन्धी समस्याहरू समाधान गर्ने लक्ष्य राख्नुपर्छ। प्रायः समष्टिगत आर्थिक नीतिको एक प्रमुख अङ्गको रूपमा लिइने स्थायित्व–केन्द्रित, चक्रीय, मागमा आधारित व्यवस्थापन नीति अवधारणामा व्यापक परिवर्तन गरिनु पर्दछ।

- सार्वजनिक वित्त नीतिका सुधारहरूले सार्वजनिक खर्च तथा वित्तीय व्यवस्थापनको बृहत् पुनर्संरचना गर्नुपर्दछ। हाल सञ्चालित र दशकौंदेखि दायित्व बढाइरहेका आयोजना तथा कार्यक्रमहरूको पूर्ण लेखाजोखा गरिनुपर्दछ। तिनीहरूलाई हटाउने वा खारेज गरिनुपर्दछ। मध्यमकालीन खर्च संरचनामा सिद्धान्ततः स्रोत व्यवस्था, उत्पादन, परिणाम तथा प्रभाव सूचकहरूलाई समावेश गर्नुपर्ने हुँदा यसमा उल्लेख्य सुधार गर्नु महत्त्वपूर्ण हुनेछ।

- अप्रत्यक्ष कर प्रणाली अन्तर्गत करको दायरा तथा करदाताको अनुपालना बढाई मूल्यअभिवृद्धि करबाट राजस्व वृद्धि गर्ने सम्भावना ज्यादै महत्त्वपूर्ण छ। संस्थाहरू र व्यक्तिहरूबाट हुने कर छली रोक्न कडा कदम चाल्न जरुरी छ। गैर राजस्व स्रोतहरूबाट पनि धेरै राजस्व उठाउन सकिन्छ। सार्वजनिक उद्यमहरूको उत्पादकत्वमा बृद्धिको माध्यमबाट राजस्व बढाउनुका साथै राजस्व सिर्जना गर्ने सम्भाव्यता भएका राज्य सम्पत्तिको संरक्षण र उपयोगसम्बन्धी बलियो नीति हुनुपर्छ।

- मौद्रिक तथा वित्तीय नीतिले अर्थतन्त्रमा स्थायित्व कायम गर्न भूमिका खेल्नुका साथै उत्पादनशील क्षेत्रहरूमा लगानी बढाउन मद्दत गर्नुपर्दछ। नेपाल जस्ता मुलुकहरूमा

मौद्रिक तथा वित्तीय नीतिलाई आर्थिक बृद्धि र अर्थतन्त्रको उत्पादनशील क्षमता अभिवृद्धि गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने माध्यमका रूपमा मान्यता दिइनुपर्छ ।

- ग्रामीण जनसंख्या, सीमान्तकृत तथा गरिब जनताका लागि संस्थागत कर्जामा पहुँच विस्तार गर्न र पिछडिएका क्षेत्रहरूमा बढी वित्तीय स्रोत मोड्न उच्च प्राथमिकता दिइनुपर्दछ । आन्तरिक उत्पादन तथा बाह्य व्यापार सम्बन्धको माध्मयबाट व्यापारको सिर्जना तथा विविधीकरण व्यापार नीतिको मूल विषय हुनुपर्दछ ।
- राज्यका संस्थाहरूलाई सुव्यवस्थित तथा सुदृढ गर्ने कार्य उच्च प्राथमिकतामा पर्नुपर्छ । संवैधानिक व्यवस्थाहरूसँग सामञ्जस्यता कायम गर्न केन्द्रीय, प्रादेशिक तथा स्थानीय तहहरूमा विभिन्न अधिकार तथा जिम्मेवारहीरूमा रहेको अस्पष्टता तथा दोहोरोपनाको समस्या समाधान गर्न जरुरी छ । भ्रष्टाचार नियन्त्रण तथा लेखा परीक्षणसँग सम्बन्धित निकायहरूलाई उन्नत भूमिकाको आवश्यकता छ । दोहोरो–जाँच तथा पुष्ट्याइँको विविध प्रणालीहरूलाई प्रवर्धन गर्ने नीतिको माध्यमबाट सरोकारवालाहरू,
- नागरिक समाज तथा सञ्चारको भूमिकालाई निर्दिष्ट तथा प्रभावकारी बनाइनु पर्दछ । शासन व्यवस्थाका तीनै तहहरूमा कार्यसम्पादनमा आधारित प्रगतिको अनुगमन तथा सुपरीवेक्षण शुरु गरिनुपर्दछ । प्रणालीगत सुधारका लागि तयार हुन सूचना प्रविधिको संस्थागत उपयोगको विस्तारलाई उच्च प्राथमिकता दिइनुपर्दछ ।

निष्कर्ष (Conclusion)

औद्योगिक उत्पादनमा जोड, कृषिको ब्यवसायिकरण एवं आधुनिकीकरणबाट उत्पादकत्व बढाउने, उत्पादन लागत कम गर्दै गुणस्तरीय उत्पादनमा केन्द्रित, तुलनात्मक लाभकर बस्तुहरूको उत्पादन एवं ब्यापार विविधीकरणको माध्यमबाट आन्तरिक उपभोगमा आत्मनिर्भर बन्दै क्रमशः आयात प्रतिस्थापन र निर्यात प्रवर्धनको माध्यमबाट बढ्दो ब्यापार घाटा कम गर्दै जाने । जनताको प्रत्यक्ष सरोकार र आर्थिक विकासको मेरुदण्डको रूपमा रहेको उर्जा क्षेत्रको समस्या दिगोरूपमा समाधान गरी औद्योगिक र व्यवसायिक क्रियाकलापलाई उर्जा संकट मुक्त बनाउनु आवश्यक छ । आयातमा आधारित अर्थतन्त्रलाई उत्पादनमा आधारित अर्थतन्त्रमा रूपान्तरण गर्न औद्योगिक र कृषि उत्पादनमा जोड दिँदै अगाडि बढ्ने । राष्ट्रिय हितका विषय र क्षेत्रमा वैदेशिक सहायता परिचालन र प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी बढाई भुक्तानी सन्तुलन कायम गर्ने । सेवा क्षेत्र खासगरी पर्यटन, यातायात, सञ्चार, वित्तीय क्षेत्र, होटल तथा रेष्टुरेन्ट, रियलस्टेट तथा ब्यवसायिक सेवा एवं शिक्षा, स्वास्थ्य र अन्य सामाजिक सेवाका क्षेत्रमा सरकारी तथा निजी क्षेत्रको लगानी बढाउँदै कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा यी क्षेत्रको हिस्सा बढाउनु जरुरी छ । अर्थतन्त्रको महत्त्वपूर्ण खम्बाको रूपमा रहेको सहकारी क्षेत्रको नियमन, अनुगमन तथा

यस प्रतिको जनविश्वास बढाई अर्थतन्त्रमा यसको योगदान बढाउने । वित्तीय क्षेत्रमा स्थायित्व ल्याउँदै वित्तीय पहुँचमा अभिवृद्धि गर्ने । यस क्षेत्रको नियमन तथा अनुगमन प्रभावकारी बनाई निक्षेपकर्ताको निक्षेपको सुरक्षण र निजीक्षेत्रको लगानी सुनिश्चित गर्न आवश्यक रहन आएको छ ।

सुशासन र कानूनी राज्यको अवधारणा अनुसार कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन विद्यमान ऐन तथा नियममा समय सापेक्ष सुधार एवं परिमार्जन गर्न र समकालीन आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न नयाँ ऐन तथा नियम तर्जुमा गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई मनन् गरी कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयबाट २४ वटा विभिन्न विधेयक/अध्यादेशको मस्यौदामा सहमति सम्बन्धी कार्यहरू १ सय २३ वटा नियम तथा ३४ गठन आदेशको मस्यौदा तथा सहमतिसम्बन्धी कार्यहरू १ सय १९ वटा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी राय तथा सन्धि सम्झौताहरू सम्बन्धी कार्यहरू, विभिन्न २६ वटा बिषयहरूमा कानूनी राय प्रदान गर्ने सम्बन्धी कार्यहरू र नेपाल राजपत्रमा प्रकाशन हुने ३ सय ६१ वटा सूचनाहरू सम्पादन गर्ने कार्यहरू सम्पन्न भएका छन् । यसबाट कानूनी प्रक्रियामा सरलता, स्पष्टता तथा पारदर्शीता आई कानूनी राज्यको अवधारणा अनुसार कार्यसम्पादनमा सहजता आएको अपेक्षा गरिएको छ ।

नतिजामूलक व्यवस्थापन विकास व्यवस्थापनलाई नतिजामूलक एवं प्रभावकारी बनाउन विकास नतिजाका लागि व्यवस्थापन Managing for Development Results (MfDR) को अवधारणालाई विभिन्न तहमा संस्थागत गर्ने प्रयास भैरहेको छ । यस अवधारणालाई भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय, शिक्षा मन्त्रालय, संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय, कृषि विकास मन्त्रालय एवं ऊर्जा मन्त्रालय र अन्तर्गतका केही विभागहरूमा समेत लागू गरिएको छ । यसक्रममा ती निकायहरूको व्यावसायिक योजना तयार भएका छन् । यसैगरी यही अवधारणा अनुरूप ती निकायहरूमा नतिजामा आधारित बजेटप्रणालीलाई पनि लागू गर्ने प्रयास गरिएको छ । यसका अतिरिक्त आगामी आर्थिक वर्ष २०७०/७१ देखि प्रारम्भ हुने तेह्रौं आवधिक योजनाका लागि शिक्षा, कृषि, स्वास्थ्य, वन, स्थानीय विकास, पूर्वाधार, खानेपानी ऊर्जा र वातावरण क्षेत्रहरूको नतिजा खाका तयार गर्ने कार्य प्रारम्भ भएको छ ।

बजेट प्रक्रियालाई बढी वस्तुपरक एवं आबधिक योजनासँग अन्तर सम्बन्धित गराउने उद्देश्यले मध्यावधि खर्च संरचनालाई विगत वर्षहरूको भन्दा पृथक तरिकाले तर्जुमा गर्न लागिएको छ । यस संरचनालाई नतिजामूलक बनाउन कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूको नतिजालाई विषय क्षेत्रगत नतिजासँग आबद्ध गराउने गरी सोको दस्तावेज तयार भैरहेको छ । कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूको कार्यान्वयनमा जवाफदेहीता प्रवर्धन गर्न एवं तिनीहरूको सफलताको सुनिश्चितताका लागि आर्थिक वर्ष २०६९/७० देखि राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरूमा

कार्यसम्पादन करारको अवधारणालाई अवलम्बन गरिएको छ । यसले कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूको सफलताको स्तर अभिवृद्धि गर्नेछ ।

समष्टिगत रूपमा अनुगमन प्रणालीलाई नतिजामा आधारित बनाउन विगत केही वर्षदेखि थालिएको प्रयास जारी छ । आवधिक योजनाले राखेका उद्देश्य तथा लक्ष्यहरू हासिल गर्नका लागि सम्बन्धित नीति, कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूको अनुगमनलाई नतिजामूलक बनाउन जरूरी हुन्छ । यस तथ्यलाई मनन् गरी नतिजा सूचकहरूको परिमार्जन तथा ती सूचकहरूको मापनका लागि चाहिने सूचनाका श्रोतहरूलाई भरपर्दो र व्यवस्थित गर्ने प्रयास स्वरूप कार्य सम्पादन सूचकहरू सहितको अनुगमन खाकाको तयारी कार्य यस आर्थिक वर्षमा पनि भएको छ । कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूको अनुगमनलाई सरल, पारदर्शी एवं व्यवस्थित गर्नका लागि हाल प्रयोगमा रहेका अनुगमन तथा मूल्याङ्कनसम्बन्धी विभिन्न निर्देशिका, कार्यविधि तथा फारामहरूलाई परिमार्जन समेत गरी एकीकृत अनुगमन तथा मूल्याङ्कन दिग्दर्शनको मस्यौंदा तयार भएको छ । यो नयाँ दिग्दर्शन तयार गर्दा मन्त्रालय, विभाग लगायतका केन्द्रीय स्तरका निकायहरू र विकासका साझेदारहरूको समेत प्रतिक्रिया तथा सुझावहरू लिईएको थियो । यसले सबै सरकारी निकायहरूबाट हुने अनुगमन तथा मूल्याङ्कनलाई वस्तुपरक, भरपर्दो र व्यवस्थित बनाउने अपेक्षा राखिएको छ । अनुगमन तथा मूल्याङ्कनमा आधुनिक सूचना प्रविधिको प्रयोग अभिवृद्धि गर्न यस आर्थिक वर्षमा आयोजनाको आधारभूत तथ्याङ्क तथा स्थिति विवरण फारामका आधारमा सफ्टवेयर विकास गरी वार्षिक प्रगति वेभ मार्फत पठाउन सकिने व्यवस्था गरिएको छ । यसले तथ्याङ्कहरूको संकलन र विश्लेषणमा सूचना प्रविधिको प्रयोग बढाउनेछ ।

आयोजनाको विस्तृत सम्भाव्यता अध्ययन गरी लागत लाभ विश्लेषणबाट उपयुक्त देखिएका आयोजना छनौटमा प्राथमिकता दिने, सम्पन्न नभएका आयोजनाहरूको विश्लेषण गरी अधुरा आयोजना सम्पन्न गर्ने नीति लिनुपर्दछ । प्रदेश सरकारले परियोजना बैंक तयार गरी प्राथमिकता प्राप्त आयोजनाको छनौट गरी पुँजीगत खर्चलाई उपलब्धिमूलक क्षेत्रमा परिचालन गर्न सक्नुपर्दछ । आयोजनाको अनुगमन र मूल्याङ्कन कार्यलाई आयोजना कार्यालय, मन्त्रालय स्तर, प्रदेश नीति तथा योजना आयोग र मुख्यमन्त्री तथा मन्त्री परिषद्को कार्यालयले अनुगमन मूल्याङ्कन सम्बन्धी आधुनिक विधिहरू प्रयोगमा ल्याई प्रभावकारी बनाइनुपर्दछ । संघ र प्रदेशबाट सञ्चालन हुने आयोजनासँग सम्बन्धित सूचनाहरूलाई ब्यवस्थित गरी काममा हुने दोहोरोपना रोक्न तथा प्रगतिको अनुगमन गर्न आयोजना व्यवस्थापन सूचना प्रणाली तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याउन ढिलाई गर्नु हुँदैन । खरिद व्यवस्थापनः प्रदेश सरकारले यस सम्बन्धमा देहाय अनुसार गर्नुपर्दछ । सार्वजनिक निकायले खरिद गुरुयोजना तथा वार्षिक

खरिद योजना तयार गरी प्रतिस्पर्धात्मक रूपमा खरिद कार्य गर्नुपर्दछ । परामर्श सेवा खरिदमा आन्तरिक जनशक्तिको अधिकतम परिचालन गरी अपनत्वको विकास गर्नुपर्दछ । साथै परामर्श सेवाको नर्म्स तयार गरी लागू गर्नुपर्दछ । निर्माण कार्य अधुरो रहँदा सरकारलाई ठूलो रकमको दायित्व सिर्जना हुने तर तोकिएको समयमा प्रतिफल प्राप्त नहुँदा लाभग्राहीले सेवाबाट बञ्चित भई नागरिकको जीवनस्तरमा अपेक्षित सुधार हुन सकेको छैन । निर्माण व्यवसायीलाई समयमा कार्यसम्पन्न गर्ने वातावरण तयार गर्ने र आईपरेका बाधा व्यवधान समाधान गर्न कार्यमा सम्बन्धित सार्वजनिक निकायले अग्रसरताका साथ सहयोग र सबै पक्ष निकायबीच समन्वय तथा सहकार्य हुने व्यवस्था गर्नुपर्दछ । सार्वजनिक स्रोत र साधनको अधिकतम उपयोग गरी सेवा प्रवाहलाई मितव्ययी, प्रभावकारी र दक्षतापूर्वक सञ्चालन गर्न चक्रीय समय प्रणाली, टोकन प्रणाली, एकद्वार सेवा प्रणाली र हेल्पडेस्क प्रणाली कार्यान्वयनमा ल्याउन अवाश्यक व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ । सेवाग्राहीको समय र लागत घटाउन विद्युतीय माध्यमबाट सेवा प्रवाह गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ । यसैगरी प्रदेश तहबाट प्रवाह हुने सेवालाई व्यवस्थित गर्न, घुम्ती सेवा प्रदान गर्ने, सेवा मापदण्ड निर्धारण गर्ने, अनुगमन संयन्त्र बनाउने र गुनासो सुनुवाई संयन्त्रको व्यवस्था र आवधिक रूपमा सार्वजनिक सुनुवाई गर्ने प्रक्रियालाई अनिवार्य रूपमा अवलम्बन गर्नुपर्दछ ।

सहायक ग्रन्थहरू

- नेपाल मानव विकास प्रतिवेदन –२०२० स्तरोन्नति पश्चातको दिशाः उत्पादनशील रूपान्तरण र समृद्धि, नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, UNDP ।
- Chet Nath Dahal, Tax Administration reforms M Smarter Working Tax Administration, राजस्व, वर्ष ३५, २०७१ माघ, अंक १ ।
- विनोद कुमार उपाध्याय, भन्सार, प्रशासन सोंचको आवश्यकता, राजस्व, वर्ष ३०।३१, २०६७ फागुन । २०६७ जेठ, अंक ४।१ ।
- डा.चन्द्रमणी अधिकारी, वित्तीय क्षेत्रको लागि संघीय संरचनाको आधारभूत प्रस्तावना, राजस्व, वर्ष ३२, २०६८ माघ, अंक ३ ।
- राष्ट्रिय कृषि गणना, २०७८ –सार-संक्षेप, नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय, थापाथली, काठमाडौं, २०८० ।
- Three Writers, Society and Development (RDS 424), अक्सफोर्ड इन्टरनेशनल पब्लिकेसन प्रा.लि., अनामनगर, काठमाडौं, नेपाल ।
- N. Neupane, S. Chapagain, सामाजिक विविधता र असमानता, बृहस्पति पुस्तक प्रकाशन प्रा.लि., काठमाडौं, नेपाल ।

- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र मानव अधिकार सम्बन्धी संवैधानिक आयोगहरूबीच समन्वय र सहकार्यको रणनीतिक ढाँचा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, हरिहरभवन, ललितपुर, २०७९, कार्तिक ।
- Report on The Human Right Situation of Migrant Workers, National Human Rights Commission of Nepal, Hariharbhawan, Lalitpur, December 2022.
- मानव अधिकार रक्षकहरूको अवस्था अध्ययन प्रतिवेदन–२०७९, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, हरिहरभवन, ललितपुर, प्रकाशन मिति श्रावण २०७९ ।
- जेबी विश्वकर्मा, समानुपातिक समावेशी सिद्धान्त र निर्वाचन परिणामबीचको अन्तरविरोध (२०७९ को निर्वाचनमा दलित र सीमान्तीकृत समुदायको प्रतिनिधित्वको अवस्थाको विश्लेषण), डिग्निटी इनिसियटिभ, काठमाडौं- ३२, अनामनगर, काठमाडौं, नेपाल, प्रकाशन मितिः वि.सं. २०८०) ।

■■

मुद्रा तथा पूँजीबजारः नेपालको सन्दर्भ

✍ ईश्वर उप्रेती

विषय प्रवेश

अर्थतन्त्रमा बचत गर्ने एकाईले गरेको बचतलाई वित्तीय स्रोतको आवश्यकता भएका एकाईसम्म पुऱ्याउने क्रममा पुलको रूपमा काम गर्ने संयन्त्रलाई नै वित्तीय बजार भनिन्छ। यस अन्तर्गत वित्तीय स्रोत परिचालन गर्नका लागि विभिन्न वित्तीय उपकरणहरूको खरिद बिक्री हुने गर्दछ। अर्थव्यवस्थाको महत्त्वपूर्ण प्रणाली वित्तीय प्रणाली हो। वित्तीय प्रणालीको मुटुको रूपमा वित्तीय बजारलाई लिइन्छ। अल्पकालीन तथा दीर्घकालीन रूपमा वित्तीय उपकरणहरूको कारोवार हुने बजारलाई वित्तीय बजार भनिन्छ। वित्तीय बजार मुद्रा बजार र पूँजीबजार गरी दुई प्रकारको हुन्छ। जसलाई यहाँ चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ। यस लेखमा वित्तीय बजार अन्तर्गत रहने मुद्रा तथा पूँजी बजारको सम्बन्धमा नेपालको विकासक्रम, अवस्था, मुलभूत चुनौती तथा समाधानका उपायहरूका बारेमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

मुद्रा बजार

मानव सभ्यताको विकास सँगसँगै मुद्राको पनि क्रमिक रूपमा विकास भएको पाइन्छ। विनिमयको माध्यमको रूपमा सम्पत्ति तथा मूल्य संचयका रूपमा र वस्तुको मूल्य मापन गर्ने माध्यमको रूपमा सर्वस्वीकार्य वस्तु नै मुद्रा हो जसले राष्ट्रको केन्द्रीय बैंकबाट बैधानिकता प्राप्त गरेको हुन्छ। प्रारम्भिक रूपमा मुद्राको स्वरूप वस्तुको रूपमा रहेको थियो भने आधुनिक समयमा यो सिक्का तथा कागजको रूपमा रहेको छ। समयकालसँगै मुद्राको स्वरूपमा पनि परिवर्तन हुँदै आईरहेकाले भविष्यमा मुद्राको स्वरूपमा पुनः परिवर्तन नहोला भन्न सकिन्न। वर्तमान समयमा केही देशका केन्द्रीय बैंकले केन्द्रीय बैंक डिजिटल करेन्सीको निष्काशन गरिरहेकै छन्। सामान्यतया एक वर्ष वा सो भन्दा कम अवधि भित्र हिसाब मिलान हुने गरी मुद्रा एवं मुद्राजन्य तरल सम्पत्तिहरूको कारोवार हुने बजारलाई मुद्रा बजार भनिन्छ। मुद्रा बजारमा मुद्राको खरिद, बिक्री, बचत, लगानी, सापटी र कर्जाको अल्पकालीन कारोवार हुने गर्दछ। अर्थतन्त्रका विभिन्न इकाइहरूमा छरिएर रहेका बचत संकलन गरी खांचो परेको क्षेत्रमा लगानीकर्तालाई श्रोत उपलब्ध गराउँदै बचतकर्ता र लगानीकर्ताको बीचमा मध्यस्थताको कार्य गर्ने बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू नै मुद्रा बजारका अभिन्न अंगका रूपमा रहेका हुन्छन्। मुद्रा बजारमा कारोवार गरिने मुद्राको खरिद बिक्री अर्थात् माग र आपूर्तिमा उक्त मुद्राको मूल्यले प्रभाव पार्दछ। मुद्रा बजारको मूल्य भनेको ब्याजदर हो। बजारमा अल्पकालीन पूंजीको माग

✍ सहायक प्रबन्धक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि.

तथा आपूर्ति मुद्रा बजारबाट हुने गर्दछ । मुद्रा बजारमा विभिन्न सूचांकहरूले यसको माग तथा आपूर्तिलाई प्रभाव पारिरहेको हुन्छ ।

विश्व बैंकका अनुसार " Money market in which short term securities such as treasury bills, certificates of deposits and commercial bills are traded."

मुद्राको चरहरू

मुद्रा बजारका चरहरूले मुद्रा बजारमा हुने कारोवार एवं कारोवार स्थललाई प्रभावित गर्ने गर्दछन् । मुद्रा बजारमा कारोवार गरिने सम्पत्तिहरूको मूल्यमा प्रभाव पार्ने तत्वहरू नै मुद्रा बजारका चरहरू हुन् । मुद्रा बजारका चरहरू मुद्राको माग तथा आपूर्ति, निक्षेपमा दिइने ब्याजदर, बैंक कर्जा वा लगानी दर, अन्तर बैंक लगानी दर, अल्पकालीन ब्याजदर, बैंकदर, रिपो दर, टेजरी बिल्सको दर, बोण्ड दर, विदेशी विनिमय सटहीमा लिने कमिसन, अल्पकालीन कारोवार दर, टाभलर चेकमा लिइने कमिसन दर आदि हुन् ।

मुद्रा बजारका उपकरणहरू

मुद्रा बजारका उपकरणहरूको रूपमा नोट, ट्रेजरी बिल्स, सर्टिफिकेट अफ डिपोजिट, कमर्सियल पेपर, बैंकर्स एसेप्टेन्स, प्रोमिसरी नोट्स, रिपर्चेज एग्रिमेण्ट्स आदिलाई मुख्य रूपमा लिने गरिन्छ । यस्ता उपकरणहरूको मुद्रा बजारमा ठूलो भोल्युममा मुद्राको मूल्य तय गरेर डिल हुने गर्दछ ।

मुद्रा बजारमा संलग्न हुने वित्तीय संस्थाहरू

मुद्रा बजारमा मुख्य रूपमा केन्द्रीय बैंक, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू, वित्तीय कारोवार गर्ने गैर बैंकिङ्ग संस्थाहरू, नगद व्यवस्थाको कार्य गर्ने संस्थाहरू आदि संलग्न हुन्छन् ।

नेपालमा मुद्रा बजारको विकासक्रम तथा अवस्था

मुद्रा विनिमयको प्रचलन प्राचीनकालदेखि रहेको पाइएता पनि सँगठित रूपमा राणाकालमा तेजारथ अड्डाको स्थापनासँगै बैंकिङ्ग प्रणालीको विकास भएको पाइन्छ । विश्वमा धेरै अगाडिदेखि बैंकिङ्ग प्रणालीको सुरुवात भएको भएता पनि नेपालमा आधुनिक बैंकिङ्ग प्रणालीको प्रारम्भ वि.सं. १९९४ बाट भएको मानिन्छ । नेपाल बैंक लि. ऐन, १९९३ बमोजिम वि.सं.१९९४ कात्तिक ३० गते नेपालको पहिलो बैंक नेपाल बैंक लिमिटेडको स्थापनासँगै आधुनिक बैंकिङ्ग प्रणालीको विकास हुन थाल्यो । सुरुको केही समय देशको केन्द्रीय बैंकको रूपमा समेत नेपाल बैंक लि.ले कार्य गर्दै आईरहेको थियो । नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०१२ बमोजिम वि.सं.२०१३ साल बैशाख १४ गते नेपाल राष्ट्र बैंकको स्थापना भएसँगै केन्द्रीय बैंकको कार्य नेपल राष्ट्र बैंकले

गर्दै आईरहेको छ । तत्पश्चात देशमा औद्योगिक क्षेत्रको विकासका लागि वि.सं.२०१६ सालमा नेपाल औद्योगिक विकास निगम(वि.सं. २०७५ सालमा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकमा मर्ज भैसकेको), वाणिज्य क्षेत्रको विकासका लागि वि.सं.२०२२ साल माघ १० गते राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक र कृषि क्षेत्रको विकासका लागि वि.सं.२०२४ सालमा कृषि विकास बैंकको सरकारी क्षेत्रबाट स्थापना गरियो ।

वि.सं.२०३६ सालपछि विश्वव्यापी रूपमा देखिएको आर्थिक उदारीकरणको लहरले नेपालमा समेत प्रभाव पारी देशमा पनि सरकारी बैंकहरूको एकाधिकार समाप्त भई नीजि क्षेत्रबाट बैंकहरूको स्थापना गर्ने लहर नै चल्यो । यसबीच, बैंकिङ्ग व्यवसायमा उदारीकरणको क्रममा नेपालमा नीजि क्षेत्रको पहिलो बैंकको रूपमा वि.सं.२०४१ सालमा नेपाल अर्ब बैंक लि.(हाल नबिल बैंक) को स्थापना भयो । तत्पश्चात नीजि क्षेत्रबाट संयुक्त पुंजी लगानीमा बैंकहरू खुल्ने क्रम रह्यो । वि.सं. २०४२ सालमा ईण्डोस्वेज बैंक, वि.सं. २०४३ मा ग्रीण्डलेज बैंक, वि.सं.२०४९ सालमा नेपाल आवास फाइनान्स, नेपाल फाइनान्स, वि.सं.२०४९ सालमा हिमालयन बैंक, वि.सं.२०५० सालमा नेपाल एस.वि.आई. बैंक, वि.सं.२०५१ सालमा एभरेष्ट बैंक, पूर्वाञ्चल ग्रामिण विकास बैंक, निर्धन उत्थान बैंक, वि.सं. २०५० मा नवजीवन कोअपरेटिभ लि., राष्ट्रिय सहकारी बैंक लि. को स्थापना हुँदै गयो ।

बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी अध्यादेश, २०६० स्विकृत भई लागू गरिए पछी नेपालमा खुला बैंकिङ्ग व्यवसायको विकास प्रारम्भ भयो । यो अध्यादेश लागू भएपछी विगतमा लागू भईरहेका विभिन्न अलग अलग ऐनहरू जस्तै विकास बैंक ऐन, २०२४, वाणिज्य बैंक ऐन, २०३१, बित्त कम्पनी ऐन, २०४२, नेपाल औद्योगिक विकास निगम ऐन, २०४६ र विकास बैंक ऐन, २०५२ खारेज गरी यी ऐन अन्तर्गत स्थापना र सञ्चालन भईरहेका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू पूर्णरूपमा यस छाता अध्यादेश(पछी ऐन भएको) अन्तर्गत सञ्चालन गर्ने व्यवस्था गरियो । वि.सं. २०५९ सालमा लागू भएको वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमले सरकारी बैंकको अवस्था सुदृढीकरण भई वित्तीय स्वस्थता कायम हुन पुग्यो । नेपालका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई सुदृढ बनाई अन्तराष्ट्रिय मापदण्ड अनुकुलको बनाई एउटै छाता ऐन अन्तर्गत स्थापना, सञ्चालन तथा नियन्त्रण हुने गरी हाल बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०७३ कार्यन्वयनमा आएको छ । ऐन लागू भएपछी ऐनले तोकेको पुँजी कोष कायम गर्नुपर्ने, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू कम्पनीमा पब्लिक कम्पनीमा दर्ता हुनुपर्ने, वित्तीय सुशासन कायम गर्नुपर्ने, कर्जा लगानी गर्दा विभिन्न विधिहरू पालना गर्नुपर्ने, सञ्चालक समितिको काम, कर्तव्य अधिकार जस्ता अन्तराष्ट्रिय प्रमाणित नियमहरू अंगीकार गर्नुपर्ने व्यवस्थाहरू लागू भयो । बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०७३ ले संस्थाको पुँजीगत आधार सँगसँगै बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई क, ख , ग र घ वर्गमा वर्गीकरण गरेको र यसैको आधारमा गर्ने कार्य एवं अधिकार क्षेत्रको बारेमा स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ ।

जनताको निक्षेप तथा पुँजी लगानीको सुरक्षा महत्त्वपूर्ण विषय भएकाले तोकिएको नियम अनुसार सञ्चालन भए नभएको अनुगमन, सुपरीवेक्षण, नियन्त्रण गर्नको लागि नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ मा समसामयीक संशोधन हुँदै आई नेपालमा नयाँ नयाँ व्यवस्थाहरू लागू हुँदै खुला बैंकिङ्ग व्यवसायको विकास हुँदै आएको पाइन्छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंकको २०८० भदौ महिनाको मासीक तथ्थाङ्क अनुसार क, ख ग र घ वर्गका जम्मा १११ वटा र पूर्वाधार विकार बैंक एक गरी कुल ११२ वटा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू रहेको छ भने यिनिहरूको कुल शाखा संख्या ११५६७ रहेको छ । यस हिसाबले एउटा शाखाले औसतमा २५२१ जना नागरिकमा बैंकिङ्ग सेवा पुगेको देखिन्छ ।

नेपालका औपचारिक रूपमा सञ्चालनमा रहेको मुद्रा बजार एकदमै साघुँरो छ । धेरैजसो कारोवारहरू केन्द्रीय बैंक र बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूका बीचमा हुने गरेका छन् । यस अन्तरगत रिपो तथा रिभर्सरिपो, अन्तर बैंक कारोवार लगायतका कारोवार मात्र हुने गरेका छन् । गत वर्ष रु. ४३०० अर्ब बराबरको अन्तरबैंक कारोवार हुन गएको थियो भने रु. ४०० अर्ब बराबरको रिपो कारोवार, रु.२३०० अर्बको ओभरनाइट तरलता सुविधा र रु. २७०० अर्बको स्थायी तरलता सुविधाको उपयोग भएको थियो । अन्तरबैंक कारोवारमा तथा ब्याजदरमा उतारचढाव रहने गरेको छ ।

पूँजीबजार

सामान्यतया एक वर्षभन्दा बढी समयमा परिपक्क हुने वित्तीय सम्पत्ति वा साधानहरूको कारोवार हुने बजारलाई पूँजीबजार भनिन्छ । पूँजी बजारबाट अर्थव्यवस्थामा दीर्घकालिन वित्तीय प्रत्याभूतिहरूको कारोवार भई पूंजीको माग पूरा गरिन्छ । पूँजीबजारमा Non Securities Market को रूपमा बैक तथा वित्तीय संस्थाहरूले उपलब्ध गराउने दीर्घकालिन कर्जा, लगानी आदि रहेका हुन्छन भने Securities Market को रूपमा शेयर, डिबेन्चर, बण्ड, सरकारी प्रत्याभूतिहरू आदि पर्दछन् । दीर्घकालिन वित्तीय उपकरणहरू जस्तै शेयर, डिबेन्चर, बण्ड, सरकारी प्रत्याभूतिहरूको कारोवार नै पूँजीबजार हो । पूँजीबजारले अर्थतन्त्रमा निष्कृय रहेको पूँजीलाई उत्पादनमुलक कार्यमा क्रियाशील गराई उत्पादकत्वमा बृद्धि गरी आर्थिक विकासमा थप टेवा पुर्याईरहेको हुन्छ ।

विश्व बैंकका अनुसार "The Capital Market is that in which the long term financial instruments such as equities and bond are raised and trade"

पूँजीबजारले पूँजी माग गर्ने व्यक्ति, संस्थाहरू तथा सरकार र पूँजीपूर्ती गर्ने व्यक्ति, संस्थाहरू तथा सरकारबीच पुलको कार्य गर्दछ । पूँजीबजार पूंजीको दीर्घकालिन आवश्यकता पूरा गर्न

चाहने व्यक्ति तथा संस्थागत लगानीकर्ताको लागि अवसर प्रदान गर्ने बजार हो । पूँजी बजारलाई मुख्यतया प्राथमिक बजार र दोश्रो बजार गरी दुई भागमा वर्गीकरण गरिन्छ । पूँजीबजारमा सुरक्षणहरूको मूल्य खरिदकर्ता र बिक्रीकर्ताको खुला बोलकबोलबाट हुने गर्दछ । यस्ता बजारको कारोवारले शेयर तथा सुरक्षणहरू लिएर बस्ने व्यक्ति तथा सँगठित संस्थाहरूलाई पूंजीगत लाभ वा हानी हुने गर्दछ । यस बाहेक लाभांश दर, मुनाफा, प्रतिफलले पनि पूँजीबजार प्रति लगानीकताहरू आकर्षित हुन्छन् ।

पूँजीबजारका चरहरू

पूँजीबजारका चरहर पूँजीबजारमा हुने कारोवार एवंम कारोवार स्थललाई प्रभावित गर्ने गर्दछन् । लामो समय अवधि भएका निक्षेप र कर्जा, तिनको ब्याजदर, लगानी, प्रतिफलदर, लाभांश, शेयर सुचकाज, शेयरको माग र आपूर्ति, कम्पनीको परिणाम, पूंजीगत लाभ हानी आदि हुन ।

पूँजीबजारका उपकरणहरू

पूँजीबजारका उपकरणहरूको रूपमा शेयर, डिबेन्चर, बण्ड, सरकारी सुरक्षणहरू, म्यूचल फण्ड आदिलाई मुख्य रूपमा दिने गरिन्छ । यस्ता उपकरणहरूको पूँजीबजारमा सानो देखि ठूलो इकाइसम्म सामान्यतया बोलकबोल गरेर कारोवार हुने गर्दछ ।

पूँजीबजारमा संलग्न हुने संस्थाहरू

पूँजीबजारमा मुख्य रूपमा स्टक एक्चेन्ज, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू, बिमा कम्पनीहरू, वित्तीय कारोवार गर्ने गैर बैंकिन संस्थाहरू, म्यूचल फण्डको कार्य गर्ने संस्थाहरू आदि संलग्न हुन्छन् ।

नेपालमा पूँजीबजारको विकासक्रम तथा अवस्था

नेपालमा पूँजीबजारको विकासक्रम त्यती लामो छैन । वि.सं. १९३३ मा बिराटनगर जुट मिल्सका् स्थापना र वि.सं. १९९४ मा नेपाल बैंकको स्थापनासँगै शेयर निष्काशन गरी पूँजी संकलन गर्ने कार्यबाट पूँजीबजारको सुरुवात भएको बुझ्न सकिन्छ । त्यससँगै वि.सं. २०२१ मा कम्पनी ऐन जारी, वि.सं. २०२१ मा सरकारी ऋणपत्र जारी, वि.सं. २०३३ असार २२ गते धितोपत्र खरिद बिक्री केन्द्रको स्थापना भएसँगै पूँजीबजारको विकासक्रम अगाडि बढेको देख्न सकिन्छ । वि.सं.२०५० मा धितोपत्र खरिद बिक्री केन्द्र नेपाल स्टक एक्सचेन्जमा परिणत भई नेप्सेको रूपमा रहेको थियो । वि.सं. २०५० असार २९ गतेबाट (माध्यमबाट) ब्रोकरको माध्यमबाट औपचारिक रूपमा नेप्सेबाट शेयर कारोवारको सुरु भएको थियो । वि.सं. २०५० माघ ३० बाट नेप्से परिसूचक गणना सुरु भयो । वि.सं. २०६४ भदौबाट कम्प्युटरकृत कारोवार शुरु भयो भने वि.सं. २०६७ फागुन १२ गते बाट उपत्यका बाहिरबाट शेयर खरिद बिक्री कारोवार सुरु भयो ।

२०८० असोज मसान्तसम्मा एउटा स्टक एक्सचेन्ज, सुचिकृत कम्पनी २४१, मर्चेण्ट बैंकिङ्ग ३१, धितोपत्र दलाल ८५, सिडिएस एण्ड क्लियरिङ्ग १, निक्षेप सदस्य १०९, क्रेडिट रेटिङ्ग एजेन्सी ३, आस्वा प्रणालीमा आवद्ध संस्था ४३, स्टक डिलर २ रहेका संस्था रहेका छन् । २०८० कात्तिक १३ गतेका दिन नेप्से १८७८।७० विन्दुमा पुगेको छ । पूँजीबजारको नियामक निकायको रूपमा नेपाल धितोपत्र बोर्ड रहेको छ ।

पूँजी बजारमा सहभागिता बढ्दै गएको छ । डिम्याट खाताको संख्या ५८ लाख, मेरो शेयर प्रयोगकर्ताको संख्या ४९ लाख, दोस्रो बजारका लगानीकर्ता १५ लाख माथि तथा सक्रिय लगानीकर्ता संख्या करिब १० लाख पुगेको छ ।

पूँजी बजारमा सहभागिता बढ्दै गएको छ । डिम्याट खाताको संख्या ५८ लाख, मेरो शेयर प्रयोगकर्ताको संख्या ४९ लाख, दोस्रो बजारका लगानीकर्ता १५ लाख माथि तथा सक्रिय लगानीकर्ता संख्या करिब १० लाख पुगेको छ ।

नेपालमा लगानीकर्ताहरूको पूँजी बजारमा सहभागिता बढ्दै गएको छ। डिम्याट खाताको संख्या ५८ लाख, मेरो शेयर प्रयोगकर्ताको संख्या ४९ लाख, दोस्रो बजारका लगानीकर्ता १५ लाख माथि तथा सक्रिय लगानीकर्ता संख्या करिब १० लाख पुगेको छ। पूँजी बजारमा वित्तीय क्षेत्रका कम्पनीहरूको बाहुल्यता रहेको छ ।

मुद्रा बजार तथा पूँजीबजार बीचको फरक

मुद्रा तथा पूँजीबजार उस्तै उस्तै लागेता पनि यसमा फरक रहेको छ । केही मूलभूत फरकहरूलाई यस प्रकार अभिव्यक्त गर्न सकिन्छ ।

मुद्रा बजार र पूँजीबजार बीचको फरक

आधार	मुद्रा बजार	पूँजीबजार
अर्थ	अल्पकालीन रूपमा जहाँ वित्तीय उपकरणको कारोवार हुन्छ ।	दीर्घकालिन रूपमा जहाँ वित्तीय उपकरणहरूको कारोवार हुन्छ ।
उद्देश्य	व्यवसायमा पूंजीको अल्पकालीन आवश्यकता पूरा गर्नु ।	व्यवसायमा पूंजीको दीर्घकालिन आवश्यकता पूरा गर्नु ।
बजारको प्रकृती	अनौपचारिक, औपचारिक	औपचारिक
संलग्न वित्तीय संस्थाहरू	केन्द्रीय बैंक, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू, वित्तीय कारोवार गर्ने गैर बैंकिन संस्थाहरू, नगद व्यवस्थाको कार्य गर्ने संस्थाहरू आदि ।	स्टक एक्सचेन्ज, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू, बिमा कम्पनीहरू, मर्चेन्ट बैकिनहरू, गैर बैकिन संस्थाहरू आदि ।

आधार	मुद्रा बजार	पूँजीबजार
वित्तीय उपकरणहरू	टेजरी बिल्स, सर्टिफिकेट अफ डिपोजिट, कमर्सियल पेपर, बैंकर्स एसेप्टेन्सलाई आदि	शेयर, डिबेन्चर, सरकारी सुरक्षणहरू, राष्ट्रिय बचतपत्रहरू, बण्ड, म्युचल फण्ड आदि
जोखिम	कम	बढी
लरलता	बढी	कम

नेपालको मुद्रा बजार तथा पूँजी बजारका मुलभूत चुनौतीहरू

समय समयमा देखापर्ने तरलता अभावको कारण निक्षेप र कर्जामा हुने बृद्धिको असन्तुलन रहेको छ। २०७९ असार देखि साउन महिनामा निक्षेप १२३ अर्ब रूपैंयाले घटेको छ भने कर्जा १० अर्ब रूपैंयाले बृद्धि भएको छ। यसरी कर्जाबाट प्राप्त रकमको ठूलो हिस्सा बस्तु तथा सेवा आयातमा प्रयोग हुने देखिएको छ। बैंक तथा वित्तीय संस्थाको संख्या र कारोवारमा बृद्धि देखिए तापनि गुणात्मक पक्षमा भने धेरै सुधारको खाँचो छ। निक्षेपमा दिने र कर्जामा लिने ब्याजदर बीचको फरक उच्च रहनुलाई ब्याजदरमा स्थिरता कायम हुन नसक्नु हो।

मुद्रा बजार तथा पूँजीबजारका मुलभूत चुनौतीहरू देहाय बमोजिम रहेका छन्।

१. नेपालमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको कारोवार अझै परम्परागत ढाँचाको रहेकोले नगदको कारोवारले प्राथमिकता पाईरहेको छ।

२. स्प्रेड बढी छ। निक्षेप र कर्जाको ब्याजदरको अन्तर फराकिलो रहेको छ।

३. बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले कृषि, उत्पानदशील तथा परियोजना क्षेत्रमा भन्दा पनि उपभोक्ता कर्जामा लगानी गर्न जोड दिने गर्नु।

४. मुद्रा तथा पूँजीबजारको विकास भैरहेको भएतापनि बजारको प्रभावकारी सुपरिवेक्षण, नियमनका लागि नियामक निकायहरू साधन स्रोत, समन्वयन र दक्ष जनशक्तिको अभाब रहनु।

५. ठूला कोष व्यवस्थापकहरू कर्मचारी संचयकोष, नागरिक लगानी कोष तथा बीमा संस्थान आदि पुँजी बजारमा निर्णायक संस्थाहरू बैंकहरूको मुद्दती निक्षेप र राष्ट्रिय बचतपत्र खरिदमै केन्द्रित रहने प्रवृत्ति रहनु।

६. न्यून वित्तीय पंहुचले गर्दा सहर केन्द्रीत व्यक्ति तथा संस्थाले मात्र मुद्रा तथा पूंजीबजारबाट लाभ लिन सकिरहेको।

७. पूँजीबजारमा वास्तविक क्षेत्रको प्रवेश एकदमै न्यून रहेको।

८. गैर आवासीय नेपाली तथा विदेशी लगानी तथा प्रविधिलाई पूँजीबजारमा प्रवेश गराउन नसक्नु।

९. पूँजीबजार पूर्ण स्वचालित हुने गरी अनलाइन कारोवारको सुरुवात भएको भएतापनि भरपर्दो रूपमा सञ्चालन हुन नसकनु ।
१०. बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले आफ्नो नाफा सुरक्षित गर्नको लागि कर्जाको ब्याजदर बढाइरहनु । ब्याज दरमा परिवर्तन भैरहनु ।
११. नेपाली पूँजीबजारमा सीमित प्रकारका ऋणपत्रहरूको मात्र कारोवार हुनु । निजी क्षेत्र ऋणपत्र जारी गरेर वित्तीय साधन जुटाउन अभ्यस्त नहुन, ऋणपत्र बिक्री प्रवन्ध देशव्यापी रूपमा हुन नसक्नु ।
१२. स्टक एक्सचेन्जमा सूचीकृत कम्पनीहरूको पनि वित्तीय विवरण समयमै प्रकाशित नहुनु र लगानीकर्ता सुसूचित नहुनु ।
१३. अहिले पनि सीमित व्यक्तिले धितोपत्र बजारमा उथलपुथल पार्न खोज्नु, Insider Trading को नियन्त्रण नहुनु ।
१४. पोर्टफोलियो लगानी, भेन्चर क्यापिटलको प्रभावकारी ढङ्गबाट कार्य नहुनु ।
१५. कारोवार गर्दा दलाल दस्तुर तथा पूँजीगत लाभकारको दरलाई कम गर्न नसक्नु ।
१६. पूँजीबजारमा वित्तीय उपकरणहरूको आपूर्ति धेरै भैरहेको समयमा सोलाई धान्न सक्ने माग सिर्जना गर्नको विभिन्न रणनीतिहरू अबलम्बन गर्न नसक्नु आदि ।
१७. भित्री कारोवारलाई रोक्ने संयन्त्रको विकास गर्न नसक्नु ।
१८. नेपालको पूँजी बजार बाह्य बजारसँग आवद्ध हुन सकेको छैन ।
१९. विश्वस्तरीय प्रविधि एवं प्रविधि सञ्चालनमा आवश्यक जनशक्ति तयार गरी सुपरीवेक्षण प्रणालीलाई Artificial Intelligence मा आधारित Regtech प्रणाली मार्फत चुस्त दुरुस्त बनाई मुद्रा तथा पुँजी बजारमा हुने चलखेल तथा अनुचित कृयाकलापलाई रोक्न सकेको छैन ।
२०. दुई नियामक निकाय राष्ट्र बैंक तथा धितोपत्र बोर्ड बीच तालमेल नहुनु ।
२१. सरकार तथा राजनैतिक नेतृत्वको गैरजिम्मेवारपूर्ण अभिव्यक्तिका कारणले पूँजी बजारमा त्यसको प्रभाव पर्नु ।
२२. सामाजिक सञ्जाल मार्फत गलत समाचार फैलाएर शेयर कर्नरिङ्ग र कृत्रिम रूपमा माग बढाएर मूल्य बढाउने प्रथालाई रोक्न नसक्नु ।

चुनौती समाधानः

आधुनिक अर्थतन्त्रमा वित्तीय क्षेत्रका मौद्रिक तथा पूँजी बजारको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ । उत्पादनका साधनहरूमध्ये पूँजी उच्च प्रतिफल र न्यून जोखिम हुने क्षेत्रमा प्रवाह हुने भएका कारण साधनको उत्पादनशील प्रयोग र जोखिम विविधीकरणका लागि वित्तीय क्षेत्रको भर पर्नु पर्दछ । मौद्रिक क्षेत्रले आर्थिक विकासलाई केन्द्रमा राख्न सकेन भने समाजको पूँजी रियल

स्टेट तथा गैर कानूनी कारोवार मार्फत् बिना मिहिनेत र पूँजी निहित स्वार्थ भएका सीमित व्यक्तिहरूको हातमा पुग्दछ। त्यसैगरी पूँजी बजारले लगानीको रूपमा रहेको पूँजीलाई लरलता प्रदान गर्न सकेन भने मुद्रा बजार निस्कृय हुन्छ। फलस्वरूप यि दुई बजारमा सन्तुलन कायम नहुँदा मुद्रा तथा बजारको थयोचित विकास र स्थायित्वलाई मात्र खलल पुऱ्याउने नभई समग्र आर्थिक विकासलाई प्रभावित गर्दछ। अतः मुद्रा तथा पूँजी बजारको विकासलाई आर्थिक विकासँग आवद्ध गर्न सकेमात्र समृद्धिको दिगो मार्ग पहिल्याई आर्थिक स्थायीत्व कायम गर्न सकिन्छ। तसर्थ, माथि उल्लिखित चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न नियामकीय निकायको निर्देशन एवं कानूनको अनुपालना गरी प्रभावकारी, समावेशी र स्थायीत्व सहितको वित्तीय प्रणालीको विकास गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसका लागि नीतिगत सुधार, संस्थागत सुधार, व्यवस्थापकीय सुधार, नियमन तथा सुपरीवेक्षकीय सुधारबाट मात्र त्यसको सुनिश्चितता रहन्छ।

अन्तमा:

आर्थिक गतिविधिलाई स्रोत उपलब्ध गराएर चलायमान बनाउने बैंकिङ्ग क्षेत्र रक्त सञ्चार हो भने पूँजी बजार ऐना हो। वित्तीय प्रणाली भित्रका यी महत्त्वपूर्ण दुई क्षेत्रको देशको आर्थिक स्थायीत्व कायम गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने गर्दछ। नेपाललाई मध्यम आय भएको अर्थतन्त्रमा स्तरोन्नति गर्न यी क्षेत्रले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने हुँदा बैंकिङ्ग तथा पूँजी बजार क्षेत्रमा देखिएका चुनौतीहरूको बेलैमा सामना गर्दै सम्भावनाहरूलाई अंगीकार गर्नुपर्ने छ। पूँजी बजारको तुलनामा नेपालको मौद्रिक बजारमा प्रतिस्पर्धी आधुनिकिकरण भएको देखिन्छ। पूँजी बजार अझै प्रतिस्पर्धी र प्रभावकारी बनाउन वास्तविक क्षेत्रलाई पूँजीबजारमा आबद्ध गर्नुपर्ने, अन्तर्राष्ट्रियकरण गर्नुपर्ने साथै कानूनी सहित संरचनात्मक सुधारको बाटो पहिलाउनु पर्ने देखिन्छ। अबको मौद्रिक तथा पूँजी बजार अन्य मुलुकको वित्तीय प्रणाली जस्तो नीति, नियम, निर्देशनको पूर्ण परिपालना गर्दै प्रविधियुक्त, सबल, सक्षम र पूर्ण सेवा सहित नेपालको सम्पूर्ण क्षेत्रमा वित्तीय सेवा पुऱ्याई अन्य क्षेत्रका लागि अनुकरणीय क्षेत्र बन्न सक्नु पर्दछ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू:

१. नेपाल राष्ट्र बैंकको एकीकृत निर्देशन, २०८०।
२. नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालयले प्रकाशन गरेको आर्थिक सर्वेक्षण।
३. नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोगको पन्ध्रौ आवधिक योजना।
४. नेपाल राष्ट्र बैंकको आ.व.२०८०।०८१ को मौद्रिक नीति।
५. नेपाल सरकार, राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको आ.व.२०७९।०७८० को राष्ट्रिय तथ्याङ्क विवरण।

Email: yishwar@gmail.com
सम्पर्क: ९८५५०६८१८२

आर्थिक समृद्धि र दिगोपना: नेपालको मार्गचित्र

✍ टीका उपाध्याय

विषय प्रवेश

दिगो, फराकिलो र उच्च आर्थिक वृद्धि, दिगो आर्थिक विकास तथा विकासको प्रतिफलको न्यायोचित वितरण भएको अवस्थालाई आर्थिक समृद्धि मानिन्छ । नेपालको संविधान, २०७२ ले सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिता तथा विकास मार्फत उपलब्ध साधन र श्रोतको अधिकतम परिचालनद्वारा तीव्र आर्थिक वृद्धि हासिल गर्दै दिगो आर्थिक विकास र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई आत्मनिर्भर, स्वतन्त्र तथा उन्नतशील बनाउदै समाजवाद उन्मुख स्वतन्त्र अर्थतन्त्रको विकास गर्ने आर्थिक उद्देश्य लिएको छ । नेपालमा आवधिक योजनाको शुरूवातसँगै आर्थिक वृद्धि र आर्थिक विकास योजनाको केन्द्रविन्दुमा भएतापनि विक्रम संवत् २१०० साल सम्ममा नेपाललाई उच्च आय भएको मुलुकमा रूपान्तरण 'समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली' को राष्ट्रिय आकांक्षा पूरा गर्न दीर्घकालीन सोचसहित नेपालको पन्ध्रौ आवधिक योजना तर्जुमा भएसँगै नेपालमा आर्थिक समृद्धिको मुद्दाले बढी प्राथमिकता पाएको देखिन्छ ।

उच्च आर्थिक वृद्धि र दिगो आर्थिक विकास: आर्थिक समृद्धिको पूर्वशर्त

कुनै निश्चित अवधि (१ वर्ष) मा वस्तु तथा सेवाको उत्पादनमा हुने वढोत्तरीलाई नै आर्थिक वृद्धि भनिन्छ । आर्थिक वृद्धि आर्थिक विकासको पूर्वशर्त एवं आधारशिला हो । आर्थिक वृद्धिलाई सामान्यतया कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (GDP) ले मापन गारिन्छ ।

"Economic growth an increase in the production of goods and services in the specific time period"

Economic growth = GDP – GDP_1 (GDP = consumption + investment + government spending + net Exports)

अर्थशास्त्रीय अवधारणा अनुसार कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (GDP) र प्रतिव्यक्ति आयमा हुने वृद्धिलाई आर्थिक विकास भनिन्छ । तर समाजशास्त्रीय अवधारणा अनुसार, आर्थिक विकास भन्नाले प्रतिव्यक्ति आयमा हुने वृद्धि तथा भौतिक संरचनाहरूको विकासका साथसाथै सामाजिक कल्याण जस्तै शिक्षा, स्वास्थ्य, सञ्चार आदीमा भएको गुणात्मक तथा परिमाणत्मक सुधार भन्ने बुझिन्छ । निरन्तर रूपमा उच्च आर्थिक वृद्धि र आर्थिक विकास कायम गर्न सकिएमा आर्थिक

✍ कर अधिकृत, आन्तरिक राजस्व कार्यालय, टंगाल

समृद्धि हासिल गर्न सकिन्छ। आर्थिक समृद्धिले आर्थिक वृद्धि, आर्थिक गतिविधिहरू/क्रियाकलाप गर्न सुरक्षाको सुनिश्चितता र स्वस्थ्य आर्थिक प्रतिस्पर्धाको स्थितीलाई जनाउछ।

आर्थिक समृद्धि र नेपालको स्तर

नेपाल एक विकाससिल अर्थतन्त्र भएको मूलुक भएकाले आर्थिक वृद्धिको प्रशस्त एवं पर्याप्त सम्भावनाहरू हुँदाहुँदै पनि हामीले त्यसलाई विकाशसँग आवद्ध गर्न सकिरहेका छैनौ। अर्थ मन्त्रालयको तथ्यांङ्क अनुसार विगत १० वर्षको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको औषत वृद्धिदर ३.५ प्रतिशत रहेको छ, जुन अत्यन्त न्युन हो। वि. सं. २०७२ सालको भुकम्प पश्चातका तीन वर्षमा पुँजीगत खर्चमा वृद्धि भएसँगै औषत ७ प्रतिशतको आर्थिक वृद्धि हासिल भएपछि अर्थतन्त्र सुधारको केही आशा देखिएतापनि त्यसलाई निरन्तरता दिन सकेनौ। सन् २०१९/२० को कोरोना महामारी सँगै संकुचनमा आएको अर्थतन्त्र रुस-युक्रेन युद्धको प्रभावले थप सिथिल हुन पुग्यो। कोभिड पश्चात २.१२ प्रतिशतले ऋणात्मक रहन गएको आर्थिक वृद्धिदरमा केही सुधार हुँदै आ.व २०७७/०७८ र ०७८/०७९ मा क्रमश ४.२५ र ५.८४ प्रतिशतले वृद्धि भएको अर्थतन्त्र आर्थिक वर्ष २०७९/०८० मा पुन घटेर २.४ प्रतिशतमा सिमित हुन पुग्यो। आर्थिक वर्ष २०८०/०८१ मा ६ प्रतिशतको आर्थिक वृद्धिको लक्ष्य राखिएको छ जुन आफैमा चूनौतीपूर्ण छ।

आर्थिक विकासको दीर्घकालीन नीति र विकासका प्राथमिकता निर्धारण हुन नसक्दा मुलुकले अपेक्षाकृत आर्थिक प्रगति हासिल गर्न नसकेको यथार्थ हामी सामु छ। देशको आर्थिक विकासको दीर्घकालीन खाकाको विषयमा न राजनीतिक तहमा सघन रूपमा छलफल भएको छ, न त देशका आर्थिक जानकारहरूले सरकारलाई सुधारका लागि दबाब दिन सकेका छन्। विकास र समृद्धिका ठूलाठूला मोडलहरू छलफलमा ल्याइएता पनि ती पूरा गर्न पुंजी र प्रविधिको श्रोत व्यवस्थापन कहाँबाट ल्याउने र कसरी परिचालन गर्ने भन्ने विषयले स्थान पाएको छैनन्। यसले गर्दा आर्थिक समृद्धिको सपना कागजका पानामा मात्र सिमित हुन पुगेको छ। आर्थिक समृद्धि हासिल हुन नसक्दा विकासका अन्य आयामहरूले पनि गति लिन सकेका छैनन्। गुणस्तरीय शिक्षा, स्वास्थ्य, खाद्यान्न आपुर्ति, सामाजिक न्याय र सामाजिक सुरक्षा जस्ता आधारभुत आवश्यकताको समेत प्रत्याभुति गर्न सकिएको छैन। करिव ५४ खर्बको नेपालको अर्थतन्त्रले दुई ठुला आर्थिक समृद्धि हासिल गरेका छिमेकी मुलुकहरू चीन र भारतको समृद्धिको मोडेलबाट पाठ सिकेर फाईदा लिन सकिरहेको छैन। उदारीकरणको लहरसँगै सार्वजनिक संस्थानहरूको निजीकरण सँगै वाँसवारी छाला जुत्ता कारखाना, विराटनगर जुट मिल, भृकुटी कागज उद्योग बन्द भए। तर नयाँ उधोगहरूमा लगानी गरिएन। निजी क्षेत्रपनि उत्पादनमुखी उधोगमा लगानी गर्न उत्साहित भएनन्। कृषि क्षेत्रबाट उद्योग क्षेत्रमा रूपान्तरण नभई सेवा क्षेत्रमा रूपान्तरण हुँदा अर्थतन्त्र थप जोखिमपुर्ण भएको छ।

आर्थिक समृद्धिका लागि आधार स्तम्भहरू :

क) राजनीतिक प्रतिवद्धता र कुशल नेतृत्व,

ख) नीतिगत र शासकिय स्थायित्व,

ग) स्पष्ट आर्थिक नीति,

घ) सबल संस्था,

ङ) सबल कर्मचारीतन्त्र र सुशासन,

च) लगानी (आन्तरिक तथा वाह्य लगानी)

छ) नयाँ प्रविधिको उपयोग, नवप्रवर्तन (अध्ययन तथा विकास (R&D)),

ज) मानव संशाधनको विकास र उच्चतम उपयोग ।

आर्थिक समृद्धिको भावी कार्यदिशा

नेपालको संविधानमा सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिता र विकास मार्फत तिव्र आर्थिक वृद्धि हासिल गर्दै समाजवाद उन्मुख राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको विकास गर्ने आर्थिक उद्देश्य लिईएको छ । साथै समृद्ध नेपाल, सुखी नेपालीको राष्ट्रिय लक्ष्य हासिल गर्न तय गरिएको वि.सं. २१०० सम्मको दिर्घकालीन सोचमा समेत नेपाललाई विं.सं. २१०० सम्म उच्च आय भएको समुन्नत मुलुकमा स्तरोन्नति गर्ने लक्ष्य राखिएको छ। उक्त् लक्ष्य पूरा गर्न दुई अंकको आर्थिक वृद्धि आवश्यक पर्दछ । अतः आर्थिक समृद्धिका लागि देहायका आयामहरूमा सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१) राजनितिक र शासकिय स्थायित्व :

कुनै पनि देश समृद्ध हुन राजनीतिक र शासकीय स्थायित्व अपरिहार्य हुन्छ। राजनीतिक र शासकीय स्थायित्व कायम हुन सकेमा नीतिगत स्थिरता सँगै योजनाहरूले निरन्तरता पाउँछन, नीति कार्यान्वयनमा सुनिश्चितता एवं प्रभावकारिता हुन्छ जसले विकास र समृद्धिको मार्ग प्रशस्त गर्दछन्। राजनीतिक र शासकिय स्थायित्व हुँदा आर्थिक एजेण्डाले समेत राजनीतिक सहमति प्राप्त गरी सरकारले लिएको दीर्घकालीन रणनीतिलाई कुशल कार्यरूप दिन सक्दछ।

२) नेतृत्वको प्रतिवद्धता र सबल संस्था :

आर्थिक समृद्धि र यसको दिगोपनाको लागि नेतृत्वमा Hunger and Commitment हुन आवश्यक छ। स्पष्ट आर्थिक नीति तय गरी सो अनुरूपको उधमशिलता विकास, रोजगारी प्रवर्दन, उधोग क्षेत्रको विकास, पुर्वाधार विकास, आन्तरिक तथा वाह्य लगानी

अभिवृद्धि आदिलाई योजनावद्ध तवरले कार्यन्वयन गर्न नेतृत्वमा प्रतिवद्धता चाहिन्छ साथै उच्च संस्थागत क्षमता आवश्यक पर्दछ । प्रतिवद्ध नेतृत्व, प्रभावकारी नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्था, आवश्यक संरचनागत प्रबन्ध र त्यसलाई कार्यान्वयन गर्न सक्षम कर्मचारीतन्त्र भएमा मात्र आर्थिक समृद्धि हासिल गर्न सकिन्छ । जापान, सिँगापुर, ताईवान, मलेशिया जस्ता देशहरू नेतृत्वको प्रतिवद्धता र सवल संस्थागत संरचनावाट अहिलेको आर्थिक समृद्धि हासिल गर्न सफल भएका उदाहरण हाम्रा सामु छन् ।

३) नीतिगत स्पष्टता :

आर्थिक विकासलाई लयवद्ध गर्न स्पष्ट आर्थिक नीति आवश्यक पर्दछ । आर्थिक नीतिले समग्र अर्थतन्त्रलाई दिशानिर्देश गर्नुपर्ने थियो, सो हुन सकेको छैन । सरकार परिवर्तन सँगै विकासका एजेण्डा, नीति र कार्यक्रममा परिवर्तन हुने प्रवृतिले स्रोतसाधनको अनावश्यक खर्च वृद्धि गरिरहेको अवस्था छ । नीतिगत निरन्तरता र स्पष्टता नहुँदा राजनीतिक परिवर्तनसँगै आर्थिक एजेन्डाले निरन्तरता नपाएको अवस्था छ । यस अवस्थामा सरकार परिवर्तन भएता पनि आर्थिक एजेण्डाले निरन्तरता दिनु अपरिहार्य छ ।

४) आर्थिक कुटनीति :

सरकारले आर्थिक कुटनीतिलाई बलियो बनाई अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार र लगानी वढाउन सक्दछ । पारवहन सम्बन्धी जटिलताहरू समाधान गर्न भएका सन्धि/सम्झौताहरूमा पुनरावलोकन गरी सहज बनाउने, लगानी भित्र्याउन नयाँ रणनीति अवलम्वन गर्ने, नेपाली वस्तु तथा सेवाको वजारीकरण विविधीकरणमा जोड दिने, कार्वन व्यापारवाट लाभलिने जस्ता विषयमा आर्थिक कुटनीति केन्द्रित हुन आवश्यक छ ।

५) सर्वसुलभ आधुनिक पुर्वाधार :

बलियो पूर्वाधार आर्थिक विकासको मेरुदण्ड हो । नेपालले दुर्गम क्षेत्रलाई जोड्न र व्यापार तथा पर्यटनलाई सहज बनाउन सडक, पुल, विमानस्थल र ऊर्जा प्रसारण लाईन लगायतका पूर्वाधार निर्माण र मर्मतमा लगानी गर्नुपर्छ । आधुनिक पुर्वाधार निर्माण गर्न सकिएमा रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना हुने, कृषिको बजारीकरण र आपुर्ति शृङ्खलामा चुस्तता कायम गर्न सकिन्छ । यसले आर्थिक विकासको दिगोपनाको सुनिश्चितता गर्दछ । विनियोजन कुशलता, कार्यान्वयन दक्षता र वित्तीय अनुशासन कायम गरी सार्वजनिक खर्चलाई पुर्वाधार विकासमा केन्द्रित गरिनुपर्दछ ।

६) नवप्रवर्तन तथा नयाँ प्रविधिको उपयोग :

आर्थिक वृद्धि र दिगोपनाको लागि सरकार तथा निजी क्षेत्र दुबैले नयाँ प्रविधिको उपयोग

गर्नु जरुरी छ । उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउन प्रविधिको प्रयोगलाई आत्मसाथ गर्न नवप्रवर्तनमा यथेष्ट लगानी गरिनुपर्छ । उत्पादनका तत्वहरू land, labor, capital र entrepreneurship मा नियमित रूपमा गरिने अनुसन्धान र विकास सँगै नयाँ प्रविधिको उपयोगले उत्पादनशिलता वढाउछ। हामी यो पाटोमा निक्कै पछाडि छौ। सन् २०२२ मा नेपालको अनुसन्धान र विकासमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ०.३ प्रतिशत मात्रै लगानी देखिन्छ। World Intellectual Property Organization ले सन् २०२२ मा सार्वजनिक गरेको प्रतिवेदन अनुसार Global Innovation Index (GII) मा १३२ देशहरूमध्ये नेपाल १११ स्थानमा पर्दछ। यसमा थप एवं प्रभावकारी सुधार गर्न आवश्यक छ।

७) जनसांख्यिक लाभको उपयोग :

नेपालमा हाल रहेको ६५ प्रतिशतको सक्रिय जनशक्तिलाई उपयोग गर्न जान्नुपर्दछ। पछिल्लो समय युवाको ठुलो जमात देशबाट पलायन भएको छ। यसलाई रोक्न सरकारले देशभित्रै रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्ने, रोजगारीको सुनिश्चितता र आधारभुत पूर्वाधारको निर्माण गरी देशभित्र रोक्न आवश्यक छ। मानव संशाधन नीति तर्जुमा गरी शिक्षालाई सीप र रोजगारी सँग आवद्ध गर्ने तथा मानव संशाधनको उच्चतम उपयोग वाट समुन्नति हासिल गर्न सकिन्छ।

८) रेमिट्यान्स र डायस्पोराको उपयोग :

नेपाली अर्थतन्त्रमा रेमिट्यान्स ९० प्रतिशत उपभोगमा केन्द्रित भएकोमा यसलाई लगानी तर्फ डोर्याउन Remit Hydro जस्ता अन्य परियोजनाहरू बनाउनुपर्छ। विदेशमा छरिएर रहेका नेपालीको ज्ञान, सीप, पुँजी र प्रविधिको उपयोग गर्न जरुरी छ। हालै आर्थिक अधिकार सहितको गैर आवासीय नेपाली नागरिकता प्रदान गरी विदेशमा रहेका नेपालीलाई लगानी गर्न थप सहजता कायम भएको छ। यसको लागि सरकारले स्पष्ट योजना बनाई Brain Drain लाई Brain Circulation मा परिणत गर्नुपर्छ।

९) अर्थतन्त्रको संरचनागत रूपान्तरण :

सैद्धान्तिक हिसाबले आर्थिक वृद्धि/विकासमा अर्थतन्त्रका क्षेत्रमा क्रमिक रूपान्तरण हुँदा उत्पादनका तत्वहरूवीच अन्तरआवद्धता कायम गर्न सकिने र उत्पादनशीलता वढ्ने हुन्छ। कृषि क्षेत्रको विकास सँगै उद्योग क्षेत्रको विकास हुन आवश्यक छ। कृषि उत्पादनलाई प्रशोधन गरी त्यसमा मूल्य अभिवृद्धि गर्न तथा कच्चा पदार्थको उपयोग गर्न औद्योगिक क्षेत्रको विकासमा आर्थिक रूपान्तरण हुन जरुरी छ। स्टार्टअप ईको सिस्टमको विकास, ईन्क्युवेशन सेन्टरको स्थापना तथा लगानीको वातावरण तय गर्न क्रेडिट रेटिङ

गर्न समेत ढिला भइसकेको छ । प्रचुर सम्भावना भएका वस्तुको आन्तरिक उत्पादन बढाई निर्यात वढाउने र बढ्दो व्यापार घाटालाई कम गरी वाह्यक्षेत्रलाई सन्तुलित गर्न समेत जरुरी छ ।

१०) वित्तीय क्षेत्रको सुदृढीकरण :

आन्तरिक लगानी वढाउन तथा निजी क्षेत्रलाई आर्थिक क्रियाकलापमा सहजीकरण गर्न वित्तीय सुदृढीकरण आवश्यक छ । प्रर्याप्त तरलता, ब्याजदर निर्धारणमा स्पष्टता, मूल्य स्थिरता कायम भई वित्तीय क्षेत्रको स्थायित्व कायम हुन सकेमा आन्तरिक लगानी बढ्छ, उद्यमशिलताको विकास हुन्छ । पछिल्लो समय अर्थतन्त्रमा आएको उतारचढाव सँगै वित्तीय क्षेत्रमा स्थिरता कायम हुन सकेको छैन ।

निष्कर्ष

विकास र समृद्धिका लागि स्पष्ट र कार्यान्वयन योग्य नीति सहितको नेतृत्व, नीति कार्यान्वयनका लागि आवश्यक कानूनी तथा संरचनागत प्रबन्ध र सक्षम एवम् प्रतिबद्ध प्रशासन यन्त्र आवश्यक पर्दछ । फराकिलो आर्थिक वृद्धि, दिगो आर्थिक विकास र आर्थिक समृद्धि हासिल गर्न ठूला तथा रणनीतिक महत्त्वका पूर्वाधार निर्माण, कृषि क्षेत्रको विविधीकरण, व्यवसायीकरण र यान्त्रिकीकरण, औद्योगिक क्षेत्रको विकास र विस्तार, मानवीय पुँजी निर्माण तथा ठूलो मात्रामा रोजगारी सिर्जना, आपूर्ति श्रृङ्खलामा सुधार लगायतका विषयमा जोड दिनुपर्दछ । यसैगरी आर्थिक समृद्धिका लागि तुलनात्मक लाभका क्षेत्रहरू (पर्यटन क्षेत्र, जलविद्युत लगायत) मा लगानी अभिवृद्धि, दक्ष जनशक्तिको विकास र अनुसन्धान र विकासलाई प्रोत्साहन, सूचना प्रविधिको प्रयोगमा विस्तार आवश्यक छ । जलवायु परिवर्तन, प्रविधि हस्तान्तरण र विश्व बजारमा पहुँच लगायतका विषयमा अन्तराष्ट्रिय साझेदारी र सहकार्य आर्थिक समृद्धिका लागि सहयोगी हुन सक्छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

१) आर्थिक सर्वेक्षण, २०७९/०८०

२) आर्थिक वर्ष २०८०/०८१ को वजेट वक्तव्य

३) नेपालको संविधान, कानुन किताव व्यवस्था समिति बवरमहल काठमाडौ

४) विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित विभिन्न लेखहरू

■■

Business Process Reengineering: IRD Context

✍ **Chudamani Dhungana**

Introduction

Every organization has its own set of business processes that are instrumental in achieving its strategic objectives. The use of information technology is indispensable to every organization that operates in a current competitive environment. Business Process Re-engineering (BPR), Business Process Automation (BPA), process reform etc. are the terminologies used to refer to the use of technology to streamline and automate repetitive manual tasks within an organization. The goals of BPA include improving operational efficiency, reducing errors, standardizing processes and freeing up staff to focus on more strategic value-added activities. In the case of government entities, it effectively improves public service delivery by reducing the cost, time, and effort the public has to spend to receive relevant services. BPR is used in a broader perspective.

In recent years, many organizations have undertaken Business Process Re-engineering (BPR) projects, primarily, to revise the processes to fit in current environmental changes, improve efficiency and reduce costs. Although this approach can result in significant improvements and benefits, there are high risks associated with radical changes in business processes. The failure rate of BPR projects has been reported to be as high as 70% during the beginning of the 21st century. The lesson learned through failure and the sharing of success stories has, however, significantly improved the success rate in recent years.

The Income Tax Department of India has taken several initiatives and implemented projects aimed at providing better taxpayer service, reducing compliance burden on taxpayers and improving enforcement. In 2006, it decided to undergo BPR to tackle the remained severe operational bottlenecks and fundamental issues of aligning people, processes and technology. The conclusion of the BPR report states that the new technology initiatives and functional segregation of the department's operations together with the upgradation of manpower skills would help the department to deliver better taxpayer services and improve enforcement functions resulting in enhanced compliance. As structural reform, compliance was segregated from processing in 2009 as per BPR recommendation.

✍Director, Inland Revenue Department

In many organizations, reform projects are not named BPR despite the same type of activities included in it. BPR enables organizations to deploy optimized business processes at a significantly faster rate and reduce costs by getting rid of unproductive activities. BPR strategy allows to streamline the operational procedures to improve efficiency, customer service and accountability. It is a method of redesigning existing business workflows and processes to achieve considerable enhancements in critical aspects of the entity, such as performance, quality, cost savings, services, and reliability.

Benefits of BPR

Any reform project must ensure positive outcomes regarding the objectives of the organization. BPR adds up in the reform and advancement of shaping and executing business processes through simplified, customer-centric and efficient methods utilizing the more advanced technology available in the market. Some fundamental benefits of BPR are mentioned here briefly.

- Improved understanding of business purpose and operations: The As-Is study is the foundation of BPR that demands detailed and rigorous discussion on each step of almost all of the business processes the organization is articulating. The team members gain much clear understanding of the purpose of these business processes removing confusion through consensus with the domain experts. It significantly improves the operational quality.
- Simplified business processes: Business processes are defined based on the rules and regulations governing them. During BPR, the best practices in the related field, technology availability and other environmental factors are considered in the present context. The business rules revised multiple times are viewed as a whole and the complexities in operationalization are simplified.
- Higher efficiencies: The simplified processes are attributed to the automation system which guarantees efficient ICT-based operation. It reduces cost, time and effort to complete the business processes.
- Improved customer service: Simplified and efficient systems are instrumental in better service delivery that improves customer satisfaction.
- Enhanced flexibility: The reengineering process goes through an analysis of the same operation from multiple aspects and the knowledge of domain experts. The system design becomes much more modular and flexible to handle modification in business processes without significant change in design structure.

- Cost savings: Simplified processes consume less time and effort which ultimately cuts the expenses demanded by the service delivery system. The economy extends from the service provider's premise to the service seekers. Although the measurement of benefits is difficult, the cost of consuming the service by the customers is significant.
- Better use of technology: The proper combination of contemporary technology and business processes results in efficient and effective management and delivery of services.

While passing through these points, it is evident that an organization have to arrange a BPR project for revising its business processes so that they fit efficiently in contemporary business setting and drives the organization to lead the competitors via better technology and service quality. Consequently, periodic review of business processes and aligning the reform agendas with the amendment in the operational system is crucial to overall progress and prosperity of the organization.

Factors to be Considered

Failures are painful; however, they are impactful sources of learning. The success factors identified by the review of international experiences in similar businesses are the protection shield and guiding knowledge for ensuring the success of change initiatives. These learnings need to be harnessed to achieve the expected advancement aimed by the BPR project. BPR of the organization is a good opportunity to streamline business processes to cope with the changes in the business environment resulting in increased efficiency, reduced cost and improved service quality.

Reengineering business processes needs deep analysis of the short-term as well as long-term plans and objectives of the organization together with existing operational systems and processes. The major factors to be considered for getting more out of the BPR project are discussed here briefly.

- Project Alignment with the business strategies and long-term objectives: Any improvement project of an organization is for the attainment of the set strategies and objectives in a better and more efficient manner. Hence, the outcome of the project depends on the clarity of the organization's policies, strategies and objectives.
- Executive support to drive change and promote acceptance: BPR is not a mere laboratory test, it is the clear roadmap that guides the activities of the organization shortly grasping the competitive advantage available in the market. For the successful implementation of the recommended framework of the study, strong commitment and enduring support of top management must be ensured.

- Management of expectations: Expectations from multiple aspects like benefits, timeline and business impact need to be considered in a holistic approach. Delayed achievement may reduce the benefit that may pose the organization to loss in terms of capital or trust.
- Use of independent individuals: BPR is a complicated, technical and challenging task. Prejudice can derail the project's performance. The facilitator and project manager should be capable of challenging the status-quo and bringing in expertise with real-life examples.
- Handling of resistance to change: BPR needs skillful change management activities from conceptualization through implementation and review. The team leader needs to handle resistance by addressing questions, concerns and pushbacks raised by the stakeholders.
- Ensuring the best practice processes: One-size-fits-all is not possible in the transformation initiatives. Learning from the best practices the team need to decide those aspects that fit in the context of the specific organization.
- Technology solutions: Advancement in the technological domain undoubtedly contributes to the betterment of service delivery and improvement of performance. However, technology solutions alone cannot attain the objectives demanded by the transformation aspiration.
- Continual improvement: The dynamic nature of business itself as well as determinant environmental factors demands periodic review. The process model defined during the design phase should also ensure continual improvement of the process model on timely basis.
- Organizational culture: Common understanding and commitment to implement the decisions exerting synergetic effect needs shared beliefs and values established by organization leaders. Plans, strategies and procedures should be communicated and reinforced through various methods, ultimately shaping employee perceptions, behaviours and understanding.
- Behavioural change: Transformational change in business processes demands a drastic change in the behaviour of the persons involved in the implementation of the new system. The preset mode of activities and perception may hamper the realization of the expected outcome.
- Instant implementation: The study and design need to be implemented at the earliest. The dynamic nature of environmental factors may require revision of the study and design if implementation is delayed.
- Legal provision: Study for BPR may demand changes in existing legal provisions. A delay in ratification of new changes may degrade the achievement of BPR objectives.

IRD Context

Automation of business processes of IRD started in 2054 B.S. under its ancestral body Value Added Tax Department with the implementation of Value Added Tax (VAT) with some essential modules in a software application developed in client-server architecture and named as ProTax. Expansion of the system took place to include additional modules together with the income tax after the establishment of IRD merging the Tax Department and Value Added Tax Department in 2058 B.S. Isolated online systems were introduced to cater for the need of digitalization of various business processes one after another.

The automation process has been accelerated through the Integrated Tax System (ITS) that combined one dozen and more applications and implemented during fiscal year 2070/071. The multilayer service-oriented architecture of ITS has gone through a series of improvements during its decadelong implementation. The framework transformation has been started to utilize the most recent and reliable technology to improve performance, security and service quality. IRD's ICT-based governance in the public sector has been recognized with the Digital Governance ICT Award 2020the as best initiative among government organizations. Despite continuous review and amendments in ITS, the system performance is still a major bottleneck in providing efficient servicethe taxpayers and tax officials.

Mere translation and digitization of manual activities cannot provide efficient service to the user as these processes are not designed originally for ICT ICT-basediculation. In many cases, the business processes are lengthy, sluggish, time-consuming and intermingled. IRDhass continuously engaged in revising, extending and improving its ICT-based system for two decades or more. Realizing the need for business process simplification and redefining the processes to fit modern technology-led systems, currently, IRD is engaged in a comprehensive study that will guide the future automation of business processes in a holistic approach.

BPR of IRD

Aiming transformational change, IRD is currently carrying out the BPR to optimize the existing system and step forward by optimizing its services to an international standard which is based on the foundation set by best practices worldwide. The team includes national and international experts both in the field of tax domain and information technology domain.

The assignment primarily includes "As-Is" study of the existing business processes administered by IRD based on tax-related acts, rules, regulations, directives, circulars and other relevant documents. Identification of the areas for optimization

of business processes and recommendation on change/update of specific relevant documents to increase the efficiency in overall tax administration and compliance based on the international standards are expected. A study of existing ICT systems in terms of infrastructure as well as business processes covered has been included. Review of database, application, network and security architecture are other key technology issues covered in the project.

"To-Be" business processes are designed taking into account the gaps identified in As-Is processes. After determining the To-Be business process, measurement of performance and comparison of As-Is and To-Be processes with the use of business process modelling techniques are included in the assignment. Mapping of the To-Be processes and preparation of a detailed Business Requirement Document (BRD) based on the recommended business process will lay the foundation for a new set of business processes for the next decade.

Based on the BRD finalized by the assignment, a System Design Document (SDD) and Software Requirement Specification (SRS) need to be developed. As per the design document and specification, a new application system needs to be developed using a contemporary development platform and framework. The new system is tested and deployed after migrating data from the existing system through a suitable implementation plan.

Expected Outcome

A good BPR sets the organization at a rapid development pace reinforcing the move towards organizational objectives. The expected outcome of the BPR of IRD can be listed as follows.

- Simplified business process that fits into the recent ICT-based automation of tax system utilizing the existing and available facilities.
- Clarity and documentation of objectives and procedures that contribute to efficient service delivery to the taxpayers and other stakeholders.
- Identification of issues that can be utilized in the sharing of information among related agencies.
- Uniformity of understanding business processes among the officials working in different offices is ensured by rigorous training programs.
- Standardized monitoring and enforcement model that improves the quality of tax audit and investigation resulting in better trust and reduced appeal cases.
- Standardization of reporting formats of major business cases improves management information system that ultimately supports timely and reliable decision-making.

- Managed and resilient ICT infrastructure operating with revised application, database, deployment, network and security architecture.
- Efficient ICT-based system performance is induced through the design and utilization of ICT-friendly business processes powered by state-of-the-art technological frameworks.
- Better compliance of taxpayers supported by efficient and interconnected ICT system resulting in less effort on enforcement measures.
- Foundation for paperless tax administration accelerated by re-designed process model and information system.
- A clear roadmap for future reform that addresses the weaknesses in reporting and guides to align with international assessments like the Tax Administration Diagnostic Assessment Tool (TADAT) and International Survey of Revenue Administration (ISORA).

These expected outcomes seem sweet, however, there must be extensive interaction and dedicated team effort to shape the existing business processes into standardized and simplified ones. Moreover, the core team of experts need to be developed to provide training to the personnel deployed in the field offices. Recognition, motivation and retention of the key staff is another prime factor that is essential to meet the expectations.

Key Success Factors

The organization has to harness the issues related to the success factors identified from similar previous studies and projects to ensure effective and successful redesign of the business processes. Some of the key factors that are pivotal in the success of BPR projects include but are not limited to the following.

- Leadership commitment and legal backing: Leadership commitment powered by legal backing is a prime factor that is essential to initiate, develop, manage and implement improvement projects. The top management must provide support for the implementation of the business process reform initiative throughout its lifecycle.
- Inclusion of the right people: The human factor is the most sensitive and difficult to manage. Only motivated and skillful people can drive the organization in the intended direction. Assigning, training and developing capable human capital and retaining them during the design as well as execution phase of the new system is very crucial.
- A clear understanding of the business needs: When needs are unclear, the organization cannot excel. A clear understanding of business needs as well as the processes to fulfil them is essential for ensuring the redesign of an effective system.

- Crucial change management: Transformational changes are complicated to manage. Well-planned and effectively monitored reengineering project yields the desired outcome much more efficiently.
- Ongoing continuous improvement: Business process reengineering is not a one-time task. It needs periodic review and continuous improvement.

In recent years, the advanced technology, platform and architecture that have been developed and used by various countries are accessible worldwide and are useful for transformation to developing as well as underdeveloped countries like Nepal. Moreover, the technical human resources developed within the country as well as those studied and practiced overseas are increasing substantially. A tactful and well-managed utilization of technology and human resources can generate a synergetic effect on the transformation foreseen.

To Sum Up

Reform and optimization are never-ending processes. Feasibility and sustainability are the foundation stones for any transformational initiative. The peace-meal approach is a least-risk model of change. However, it cannot address the issues demanded by the changing business environment. Business Process Reengineering (BPR) is a global concept to review the business processes of an organization and reshape them to cope with the changed environment and imbed revised business processes to available modern technology. Development, placement and retention of human capital ensuring their skill and motivation is instrumental in successful implementation.

Radical and transformational change requires strong commitment, massive interaction, and careful and in-depth study of existing systems to find out the gaps and bottlenecks. Moreover, skillful design of the new business process model, integration of modern technology, development and deployment of the efficient application system, and reliable security measure are its essential components. Ultimately, a self-operative model ensuring periodic review, timely update and effective communication mechanism designed and recommended by BPR of IRD can set a landmark to leap forward towards paperless, just, efficient as well as taxpayer-friendly inland revenue administration.

References

Business Process Reengineering of Income Tax Department of India, 2006, (https://incometaxindia.gov.in/Lists/Press%20Releases/Attachments/256/NoteonBPR_26082008.pdf)

Hlupic, V, et.al., (2000), *Business Process Re-engineering (BPR): The REBUS Approach,* Department of Information Systems and Computing, Brunel University, UK.

Integrated Tax System (ITS) of IRD: System Design Document, July 2012

ITS Assessment Report, 2022

Strategic and Reform Plans of IRD

An Overview of Trade-Based Money Laundering (TBML) In Nepal

✍Rishiram Pokhrel[1]

Background:

Trade-based Money Laundering (TBML) has become a global problem of transnational financial crime. The Financial Action Task Force (FATF)'s study of TBML provides a comprehensive and detailed investigation of the phenomenon, identifying the types of trade activity exploited in TBML schemes. The report recognized TBML as one of the three main methods by which Organized Criminal Groups (OCG) move funds and assets to disguise their origin. This was quickly a TBML, best practices paper in 2008 to authorities to address the risk identified. The APG produced an updated report in 2012, building on the original study, while noting several issues that hampered the effective identification of TBML and its investigation.[2]

Given the dynamic nature of international trade, including the diversity of tradable goods and services, the involvement of multiple parties and the speed of trade transaction, TBML remain a profound and significant risk.[3] There are some differences between TBML and smuggling, fraud, and other trade-related offences (OTRO) i.e., the aim of TBML is the movement of money and smuggling, fraud and OTRO are the movement of goods. Objectives of the TBML and OTRO are to legitimize the illegal earnings and generate more illicit wealth of proceeds of crime respectively. Another distinction of the TBML scheme is the involvement of professional money launders. Whereas criminals perpetrating trade-related predicate offences are usually the ultimate beneficiaries of those illicit proceeds.

Introduction:

Generally, TBML refers to concealing or disguising the illicit origin of the properties gained from the trade transaction of goods and services. TBML is an important money laundering technique that exploits the vulnerabilities of cross-border trade. In general, there are three main methods by which criminal organizations and terrorist financiers move money to disguise its origins and integrate it back into the formal economy. The first involves the movement of value through the financial system using methods such as cheques and wire transfers. The second

1 Chief Tax Officer, Medium Level Taxpayer Office, Babarmahal Kathmandu.

2 p.7, TBML: Trend and Development, December, 2020, FATF,Egmont Group.

3 ibid

involves the physical movement of bank notes using methods such as cash couriers and bulk cash smuggling and the third involves the movement of value using methods such as the false documentation and declaration of traded goods and services.[4] According to FATF (2006), Trade-Based Money Laundering is -"**The process of disguising the proceeds of crime and moving value through the case of trade transaction in an attempt to legitimize their illicit origin or finance their activities. This can be achieved through misrepresentation of the price, quantity and quality of imports and exports"[5].** It is the most common typology of Money Laundering. TBML is difficult to detect, particularly as online business increases the speed of trade operations. Those who are involved in TBML have been preparing false invoices, mischaracterizing goods and services and other customs and tax violations. The aim of TBML unlike trade-related predicate offences is not the movement of goods but rather the movement of money which the trade transactions facilitate. It seeks to legitimize the illicit origin of the proceeds of crime. Smuggling, fraud and other trade-related offences seek to generate more illicit wealth from the proceeds of crime.[6]

Common Techniques:[7]

- **Over and under-invoicing of goods and services:** The misrepresentation of the price of the goods and services, to transfer value. In this type of arrangement the importer and exporter are both complicit in the misrepresentation.
- **Multiple invoicing of goods and services:** This technique involves the reuse of existing documents to justify multiple payments for the same shipment of goods or delivery of services.
- **Illicit cash integration:** Criminals often need a way to integrate illicit cash into the financial system. Including black market peso exchange schemes cooperation between criminals looking to dispose of illicit cash, the exploitation of surrogate shopping networks and infiltration of legitimate supply chains.
- **Over and under shipment of goods and services:** This technique involves the misrepresentation of the quantity of goods and services, including 'phantom shipment' where no product is moved at all. The importer and exporter are both complicit in this technique.
- **Falsely described goods and services:** This involves the misrepresentation of the quantity or type of goods and services, such as the shipment of

4 FATF, Trade Based Money Laundering, 2006.
5 https://www.fatf-gafi.org/
6 https://www.fatf-gafi.org/
7 Trade Based Money Laundering: trends and developments, December, 2020, FATF & Egmont Group..

relatively inexpensive goods, which is described as a more expensive item or an entirely different item, to justify value movement.

- **Third-party intermediaries**: Criminals penetrate legitimate supply chains by paying for the goods through the involvement of a previously unknown third party in the transaction.

Red Flags for suspecting TBML[8]

- Significant discrepancies appear between the description of the commodity on the bill of landing and the invoices;
- Significant discrepancies appear between the description of the goods on the bill of lading and the invoice;
- Significant discrepancies appear between the value of the commodity reported on the invoice and the commodity's fair market value;
- The size of the shipment appears inconsistent with the scale of the exporter or importer's regular business activities;
- The type of commodity being shipped is designated as high risk for money laundering activities;
- The type of commodity being shipped appears inconsistent with the exporter or importer's regular business activities;
- The commodity is shipped through one or more jurisdictions for no apparent economic reason;
- The commodity is shipped to (or form) a jurisdiction designated as high risk for money laundering activities;
- The method of payment appears inconsistent with the risk characteristics of the transaction;
- The transaction involves the receipt of cash (or other payments) from third-party entities that have no apparent connection with the transaction;
- The transaction involves the use of repeatedly amended or frequently extended letters of credit;
- The transaction involves the use of shell companies and
- The shipment does not make economic sense etc.

International Initiatives/ Efforts to Combat TBML

- FATF study on Trade-Based Money Laundering in June 2006.
- Best Practices on Trade-Based Money Laundering on 20, June 2008
- Typology report by APG on Money Laundering, 2012.

8 FATF,2006

- **Financial Action Task Force (FATF):** FATF has formulated international standards and assists in monitoring the compliance of these standards based on Methodology. Reducing financial crime and promoting a fair International Financial System is the main Objective of the FATF.
- **Asia Pacific Group of Money Laundering (APG):** Mutual Evaluation, technical assistance and training, typologies research, and global and private sector engagement are major functions of the APG.
- **Egmont Group of Financial Intelligence Unit (FIU):** It facilitates and prompts the exchange of information, knowledge and cooperation among member FIUs. It provides a secure platform for the exchange of information to combat Money Laundering and Terrorist Financing.
- **Assets Recovery Interagency Network Asia Pacific (ARIN-AP):** ARIN-AP aims to increase the effectiveness of members' efforts in depriving criminals of their illicit profits on a multi-agency basis by establishing itself as the center of professionals' network in tackling the proceeds of crime.

Trade-Based Money Laundering Risk and Trends:

The FATF and the Egmont Group of FIUs completed a joint study in 2020 to increase understanding of TBML. This report aims to help the public and private sectors with the challenges of detecting TBML. It explains how criminals exploit trade transactions to move money rather than goods. It highlights the trend and development of TBML and recommendations to address the TBML risks.[9]

Some of the TBML risks and trends are as follows:

- According to FATF recommendation, 1-countries should identify, assess and understand their ML/TF risk and implement subsequent preventive and mitigating measures, which are commensurate with risk identification. This could include threats and vulnerabilities.
- Some economic sectors and products that are vulnerable to TBML activity are high-value or low-value sectors and products such as precious metals and second-hand textiles. Goods with wide price margins, and extended trade cycles (i.e. shipping across multiple jurisdictions) and which are difficult to examine in customs are also vulnerable sectors in TBML. Auto parts and vehicles, agricultural products and foodstuffs, and portable electronics (mobile phones, laptops etc.) are exploited by OCGs and Prevention of Money Laundering (PMLs) in the TBML scheme.

9 www.fatf-gafi.org/publications/method and trends/documents/Trade-based-money-laundering-trade -and -developments.html

Types of businesses at risk of TBML are as follows:

- The rapid growth of newly formed companies into existing markets;
- Unnecessarily complicated and complex supply chains, involving multiple trans-shipments;
- Companies simultaneously involved in more than one unrelated sector;
- Evidence of consistent and significant cash payments, including those directed towards previously unknown third parties. These businesses may also receive unexplained third-party payments;
- Previously established companies specializing in one sector unexpectedly pivot into an entirely unrelated sector.[10]

Trade-Based Money Laundering Risk Indicators:

- FATF and Egmont Group's joint study report on TBML risk indicators was published in March 2021. These risk indicators are designated to help public and private entities identify suspicious activity associated with TBML. These indicators are derived from a sampling of the data received by the FATF and Egmont Group of FIUs in the course of the TBML project. Some of the Trade-Based Money Laundering risk indicators are as follows:[11]

Structural Risk Indicators:

- The corporate structure of a trading entity appears unusually complex and illogical, such as the involvement of shell companies or companies registered in high-risk jurisdictions;
- A trading entity is registered or has offices in a jurisdiction with weak AML/CFT compliance;
- An entity is not compliant with regular business obligations such as filling VAT returns;
- A trading entity has unexplained periods of dormancy;
- A trading entity maintains a minimum number of working staff, inconsistent with its volume of traded commodities;
- The business activities of a trading entity do not appear to be appropriate for the stated address, e.g., a trading entity appears to use residential properties, without having a commercial or industrial space, with no reasonable explanation;

10 Ibid,p25

11 www.fatf-gafi.org/publications/method and trends/documents/Trade-based-money-laundering-trend-risk-indicators.html

- Owners or senior managers of a trading entity appear to be nominees acting to conceal the actual beneficial owners.

Trade Activity Risk Indicators:

- Trade activity is inconsistent with the stated line of business of the entities involved. e.g. car dealer is exporting clothing;
- Trade entity engages in complex trade deals involving numerous third-party intermediaries in incongruent lines of business;
- A trading entity consistently displays unreasonably low/high profit margins;
- A trading entity engages in transactions and shipping routes or methods that are inconsistent with standard business practices;
- A trading entity consistently displays an unreasonably low high-profit margin.
- A trading entity makes unconventional or overly complex use of financial products, e.g., use of a letter of credit for unusually long or frequently extended periods without any apparent reason;
- A newly formed or recently reactivated trade entity engages in high-volume and high-value trade activity.

Trade document and commodity Risk Indicators:

- Inconsistencies across contracts, invoices or other trade documents. E.g., contradiction between the name of the exporting entity and the name of the recipient of the payment; differing prices on invoices and underlying contracts; or discrepancies between the quantity, quality, volume or value of the actual commodities and their description;
- Contracts, invoices or other trade documents display fees of prices that do not seem to be in line with commercial considerations are inconsistent with market value or significantly fluctuate from previous comparable transactions;
- Contracts, invoices or other trade documents have vague descriptions of the traded commodities. E.g., the subject of the contract is only described generically or non-specifically.
- Trade or customs documents supporting the transaction are missing, appear to be counterfeits, include false or misleading information, are a resubmission of previously rejected documents or are frequently modified or amended.
- Shipment of commodities is routed through several jurisdictions without economic or commercial justification.

- The value of registered imports of an entity displays significant mismatches to the entity's volume of foreign bank transfers for imports.

Account and Transaction Activity Risk Indicators:

- An account displays an unexpectedly high number or value or transactions that are inconsistent with the stated business activity of the client;
- Payment for imported commodities is made by an entity other than the consignee of the commodities with no clear economic reasons e.g., by a shell company not involved in the trade transaction;
- Cash deposits or other transactions of trade entity are consistently just below relevant reporting thresholds;
- Transaction activity associated with a trading entity increases in volume quickly and significantly and then goes dormant after a short period;
- Payments are sent or received in large round amounts for trade in sectors where this is deemed as unusual;
- Payments are routed in a circle-funds are sent out from one country and received back in the same country, after passing through another country or countries;
- An account displays frequent deposits in cash which are subsequently transferred to persons or entities in free trade zones or offshore jurisdictions without a business relationship with the account holder;
- A trading entity makes very late changes to payment arrangements for the transaction.

National Initiatives/Efforts to combat TBML

Nepal's National initiatives to combat TBML are as follows:

Date	Description
2002	Nepal became a member of APG
2005	First Mutual Evaluation of Nepal
2008	Enactment of ALPA, FIU- Nepal Established
2010	Second Mutual Evaluation of Nepal
2011	DMLI established, the 1st AML/CFT National strategy (2011-16)
2015	FIU-Nepal became a member of the Egmont Group of FIU
2016	1st National Risk Assessment on ML/TF, ALPR,2016
2019	Second AML/CFT National Strategy (2019-2024)
2020	2nd National Risk Assessment
2022	Third Round Mutual Evaluation of Nepal (2022-23)
2022	Department for Management of Proceeds of Crime was established

Legal and Policy Reform

Some of the legal and policy measures to combat money laundering and terrorist financing in Nepal are as follows:

Legal Measures

- ALPA-2008, ALPR-2017
- MLAA-2014, MLAR-2013
- Extradition Act, 2014
- AML/CFT National Strategy & Action Plan-2019-2024
- Criminal Proceeds and Instrumentalities (Freezing, Seizing and Confiscation) Act, 2014 or POCA-2014
- Organized Crime Prevention Act, 2014
- Acts related to Predicate offences.
- Acts related to Other LEAs
- Directives and circulars issued by regulators etc.
- International Convention Related to AML/CFT, ratified/ acceded by Nepal.

Policy Measures

National Risk Assessment, 2020 (2015-2018)

Nepal's First National Risk Assessment was held in 2016. The second National Risk Assessment was completed in 2020. According to the second National Risk Assessment, 2020 shows that corruption, Tax (revenue) evasion and Financial Crime (Banking offence and hundi) were high threats and the Foreign exchange bureau, remittance service provider, hundi/ hawala and real estate sectors were highly vulnerable sectors.

National Strategy and Action Plan

First AML/CFT National Strategy & Action Plan-2011-2016 has been formulated and implemented. The second AML/CFT National Strategy & Action Plan-2019-2024 has been formulated and implemented. It provides policy guidelines to combat Money Laundering/Terrorist Financing.

Institutional measures

Policy and coordination agencies:

- National Coordination Committee (NCC) -Secretary OPMCM
- Implementation Committee (IC)- Deputy Governor of NRB
- National Review Council (NRC)- Finance Minister
- Regulator Coordination Mechanism (RCM)-Governor of NRB
- Investigation Coordination Mechanism (ICM)-Deputy Attorney General

- Anti-Terrorism Counter Mechanism (ATCM)- Secretary MOHA
- Mutual Evaluation Committee (MEC) –Secretary MOLJPA
- **Reporting entities:** FIS: A, B, C and D class Bank and Financial Institution, money remitter, money changer, payment service provider, Payment service operator, EPF, CIT, security brokers, securities markets, share market etc.
- DNFBPs: Casino, Notary public, Auditors and Accountants, real estate business/ agents, Dealers of precious metal and stone etc.
- **Regulators:** NRB, IRD, SEBON, Insurance Board of Nepal, Department of Cooperatives, Inland Revenue Department, MoCTCA, DoLMA, OCR, Nepal Bar Council, ICAN, Nepal Notary Public Council.
- **Investigation Authorities:** DMLI CIAA, DRI, Nepal Police, Narcotics Control Bureau, DRI, DoC, DoFSC, DNPWC, Department of Environment, DoFE, Department of Commerce and Consumer Protection, Department of Drugs Administration, SEBON, Insurance Board, National Investigation Department, Armed Police Force Nepal etc.
- **Adjudication/Judicial Authorities**: Office of the Special Government Attorney, Office of the Attorney General, Special Court, Supreme Court.

Other Institutions:

- MLA Central Authority –MOLJPA
- Extradition Central Authority-MOHA
- Financial Intelligence Unit-Nepal (FIU-Nepal)
- Department for Management of Proceed Crime (DMPC)
- Office of the Prime Minister and Ministry of Council (OPMCM)
- Public Account Committee of the House of Representatives,
- Judicial Executive Directorate
- Other Competent Authorities: PPMO, Department of Immigration, Department of Industries, Investment Board of Nepal, MOHA, SWC, MOF, EC, FCGO, MOFA, OAG, OCR

Investigation/prosecution and adjudication procedure in TBML:

Investigation:

DRI, IRD and DOC are the primary agencies to investigate Tax Evasion and Trade based predicate offences. After receiving referral cases from these LEAs or based on Intelligence DMLI investigate Money Laundering issues. There is a Provision of Extraterritorial Jurisdiction in ALPA. In ML/TF cases there are no statutes of limitation to sue the case and provision of state party case i.e. government to be plaintiff.

Prosecution

After the completion of the Investigation, investigation officers are responsible for submitting the report with an opinion on whether to sue or not to sue the case.

DG of DMLI accordingly with their own opinion under sec 22 (2) of ALPA forwards the document to SGAO whether to sue or not. After receiving the decision of SGAO, DMLI has prosecuted the case in the special court based on the decision of the special attorney. Other LEAs prosecute their relevant cases with the consent of OAG in their respective court.

Adjudication

Nepal has two tire adjudication systems in ML/TF cases. A special Court is a trial court, and an appeal should be done in Supreme Court. In Predicate offences there are three-tier adjudication system prevail i.e. District court-High court-Supreme court.

Seizing/Freezing and confiscation

In the final stage confiscate the properties received from proceeds of crime in the decision of the court. The investigation authority has the responsibility to report information about seize, freeze and confiscate property to the Department for Management of Proceed Crime for asset recovery and management. There are two types of confiscation provisions i.e., property and value based in section18 and 34 of ALPA. Other LEAs have also the right to confiscate based on their respective law

Punishment in ALPA, 2008

- In ML cases Fine two times the claimed amount and Imprisonment from 2 years not exceeding 10 years. Accomplice deserves half of the punishment except conspirator concerning predicate offence.

Nepal Mutual Evaluation

A) First Mutual Evaluation, 2005:

Nepal became a member of APG on Money Laundering in 2002. First Nepal's Mutual Evaluation was held in 2005. At the initial stage, Nepal had very few legal and Institutional provisions to control Money Laundering/Terrorist financing. After this evaluation, the Asset (Money) Laundering Prevention Act, 2008 was issued, it provides the legal basis for the investigation of Money Laundering and Terrorist Financing. Financial Information Unit- Nepal was established in 2009.

B) Second Mutual Evaluation, 2010:

The second mutual evaluation was held in 2010. In the Mutual Evaluation Report, 2011 Nepal relies on International Cooperation Review Group (ICRG)- monitoring. After that, these measures were adopted to reform according to the recommendation of the Mutual Evaluation Report

2011. After these reforms and strong political commitment Nepal has been relieved from the improving global AML/CFT compliance list of FATF/ICRG from June 2014. Some of the major reforms were as follows:

- Amendment in ALPA,2008
- Enactment of different acts such as the Mutual Legal Assistance Act,2014, Extradition Act,2014, Organized Crime Prevention Act,2014, Criminal Proceeds and Instrumentalities (freezing, seizing and Confiscation) Act,2014
- Ratified different UN conventions such as the Vienna Convention, 1988, Palermo Convention, 2000, UN Convention against corruption, 2003 and the UN Convention against Terrorist Financing, 1999.
- Execute AML/CFT National Strategy and Action Plan(2011-16)
- Directives issued by different Regulators.
- Formulate Different mechanisms under the NCC and Implementation Committee.

C) Third Mutual Evaluation of Nepal, 2022-23

The third Mutual evaluation of Nepal, 2022-23 has been completed based on FATF recommendation, 2012 and Methodologies, 2013. APG Anti-money laundering and counter-terrorist financing measures Nepal Mutual Evaluation Report was published in September 2023. This report provides a status of the AML/CFT measures in Nepal, Key findings and priority actions. It shows that only 4 effectiveness indicators are moderate level other remaining 7 are rated low. In Technical Compliant-5 indicators are compliant-16 indicators are largely compliant-16 indicators are partially compliant and 3 indicators are non-compliant. This shows that both technical and effectiveness compliance level is not substantial. Nepal should prepare an Action plan and promptly implement it to improve recommended and priority actions. New National Strategy and Action Plan 2080-85 should address the recommended action of the report.

Impact of Trade Based Money Laundering.

- Financial instability;
- Increase trade deficit;
- Increase the cost of foreign trade;
- Increase the size of the Informal Economy;
- Possibility of capital flight;
- Decrease remittance.

Challenges:

- Open border management;
- Informal and cash based economy;
- Weak monitoring and evaluation;
- An emerging new typology of TBML such as Virtual Assets Transaction: Cryptocurrency, Bitcoin, and digital services;
- Domestic and international cooperation and coordination;
- Capacity enhances and reduces turnover rate;
- Enhance ethics and morality;
- Strengthen political commitment and develop common understanding;
- Lack of effective, proportionate, dissuasive sanctions;
- Emerging IT-based offences such as cybercrime, online fraud;
- Weak investigation, prosecution, adjudication, and confiscation.

Way forward:

- Increase the non-compliance cost of TBML;
- Proper management of the licensing system;
- Proper supervision of transactions of goods and services;
- Expansion of central billing monitoring System;
- Effective monitoring of banks and Financial Institutions;
- Follow the international standards;
- Sector risk Identification and update it promptly;
- Strengthen preventive measures;
- Identify beneficial Ownership and promote transparency;
- Use risk-based approach;
- Exchange of Information promptly;
- Enhance domestic and international cooperation and coordination;
- Training and Interaction program for capacity enhancement;
- Provide resources and create an enabling environment to control TBML;
- Strengthen border management to control transnational crime;
- Promote trade facilitation and apply a transaction-based evaluation system;
- Simplify the procedures and reduce non-tariff costs;
- System integration among Asycuda, ITS, VCTS etc;
- Establishing a trade transparency unit to facilitate the sharing and analysis of import/export data.

Conclusion:

Trade-based Money Laundering, a financial crime without borders has become a global challenge. Efforts should be focused on promotional, preventive and curative measures to combat TBML. Similarly, we also equally focus on service-based Money laundering. The collective efforts of stakeholders including the private sector should be promoted to strengthen domestic and international cooperation and coordination for TBML.

Appendix

Abbreviations related to article-Trade Based Money Laundering (TBML)

PML	Professional Money Laundering
FIU	Financial Intelligence Unit
ML/TF	Money Laundering/ Terrorist Financing
AML/CFT	Anti-Money Laundering/Countering the Financing of Terrorism
ALPA	Asset (Money) Laundering Prevention Act
ALPR	Asset (Money) Laundering prevention Rule
DMLI	Department of Money Laundering Investigation
MLA	Mutual Legal Assistance
MLAA	Mutual Legal Assistance Act
MLAR	Mutual Legal Assistance Rule
POCA	Criminal Proceeds and Instruments of Offence (freezing, controlling and confiscation) Act,2013
LEAs	Law Enforcement Agencies
DNFBPs	Designated Non-financial Business and Professions
NRB	Nepal Rastra Bank
FIs	Financial Institutions
EPF	Employee Provident Fund
CIT	Citizen Investment Trust
MOHA	Ministry of Home Affairs
MOLJPA	Ministry of Law Justice and Parliamentary Affairs
SEBON	Security Exchange Board of Nepal
MOCTCA	Ministry of Culture Tourism and Civil Aviation
DOLMA	Department of Land Management and Archive
OCR	Office of the Company Registrar
ICAN	Institute of Charter Accountants of Nepal
DRI	Department of Revenue Investigation
CIAA	Commission for the Investigation of Abuse of Authority
DOC	Department of Custom
DoC	Department of Cooperative

DoFSC	Department of Forest and Soil Conservation
DNPWLC	Department of National Park and Wild life Conservation
DoFE	Department of Foreign Employment
PPMO	Public Procurement Monitoring Office
SWC	Social Welfare Council
MOF	Ministry of Finance
EC	Election Commission
FCGO	Financial Comptroller General Office
MOFA	Ministry Of Foreign Affairs
OAG	Office of the Attorney General
SGAO	Special Government Attorney Office
NCC	National Coordination Committee
VCTS	Vehicle and Consignment Tracking System
ITS	Integrated Tax System

References:

- Trade-Based Money Laundering in Nepal, Research paper submitted to DMLI, submitted by SHODHA SHALA-Center for Research and Policy Studies.July, 2015.
- APG Typology Report on Trade-Based Money Laundering.
- Asset (Money) Laundering Preventive Act, 2008.
- FATF, Best Practices on Trade Based Money Laundering.
- FATF, International Standards on Combating Money Laundering and Financing of Terrorism and Proliferation The FATF Recommendations Updated October 2021
- FATF, Methodology for Assessing Technical Compliance with the FATF Recommendations and the effectiveness of AML/CFT Systems adopted in February 2013,updated November 2020, retrieved from www.fatf-gafi.org
- APG, Mutual Evaluation Report, anti-money laundering and combating the financing of terrorism, Nepal, July 2011.
- **Sampatti-** Anti-money laundering Journal) July 2017 and July 2022, Department of Money Laundering Investigation, Pulchok, Lalitpur.

www.fatf-gafi.org

Trade-Based Money Laundering: Trends and Developments, FATF and Egmont Group of Financial Intelligence Units. December, 2020.

APG Anti-money laundering and counter-terrorist financing measures Nepal Mutual Evaluation Report, September 2023.

■■

An Overview of Nepalese Tax Structure

✍ **Gajendra Prasad Yadav**

Abstract:

Taxation means a government taxing authority levying or imposing a financial obligation on its citizens or residents. It is differentiated from other forms of payment in that taxation does not require consent and is not directly tied to any services rendered. The government compels taxation through an implicit or explicit threat of force. Taxation is the primary source of revenue for the government the economic prosperity of every country is primarily determined by the tax structure it has established. A tax system that makes doing business simple and eliminates the possibility of tax evasion benefits a country's economy. The cost of conducting business inhibits the country's economic progress. So, a threshold is a taxation structure that does not allow for easy tax evasion. Time and again, Nepalese taxes have undergone numerous amendments, but it is still a long way from being an ideal taxation system. Many issues, such as tax evasion, reliance on indirect taxes, black money, and the development of a parallel economy, informal economy indicate that the Nepalese tax system requires considerable adjustments in the future to address all of these issues. This article focuses on the Nepalese Tax structure administered by IRD such as VAT, Excise Duty and Income Tax.

Genesis of Nepalese Tax Structure:

Since Ancient, Nepal's tax structure has been changing regularly. We had several institutional arrangements to investigate the necessary adjustments to the existing tax structure.

Tax in Ancient Nepal: In those Ancient Nepal days, the tax was collected in the form of cash, kind and labour from the merchants, traders and farmers. In the Lichhavi regime taxes were known as “Trikar”, which meant three kinds of taxes viz, “Bhaga” (levied on agriculture)“Bhog”(levied on Animals and“Kara” (levied on Business).

Tax In Unified Nepal: In this period maximum Revenue generation and collection were the main objectives of tax policy. At this time Land tax, transit tax, market duties and forest product tax were levied. After the unification, the land tenure system was divided into five main forms Raikar, Birta, Guthi, Seva and Kipat. The revolution in taxation in Nepal occurred when King Prithvi Narayan Shah

✍ Chief Tax Officer, Inland Revenue Office, Putalisadak

introduced the “Pota” tax in 1772, which was based on a flat rate system rather than a progressive rate principle. It was limited to small Birta owners.

During the period of Rana Regime: There was no formal legal provision and effective revenue administration. Land revenue, customs and export of wood are the major revenue sources, which were collected in a lump sum, contract basis.

Tax in Modern Nepal: After the political revolution in 2007 BS, the role of government has increased which demanded more funds to operate the government. The government of Nepal Presented its First Budget in 2008 BS. The First Five-Year Plan Started in 2013 BS, the corporate tax was introduced by the elected government in 2015 BS. Introduced “Business Profit and Salaries Tax Act 2016” After three years 'experience of income tax, the government replaced the prevailing income tax act with "Income Tax Act 2018”. In 2030 “Income Tax Act 2030” was enacted. The government of Nepal enacted the “Income Tax Act, 2058” which came into effect from 2058/12/19 BS. This act has replaced the Income Tax Act, of 2031. The VAT act came into effect from Mangsir 1, 2052 and regulations from 2053/12/11 BS. The Liquor Act 2031 came into effect from 2031/06/20 BS, and the Liquor Regulations 2033 came into effect from 2033/02/18 BS. Similarly, the Excise Act 2058 came into effect from 2058/10/17 BS. and The Excise Regulations, 2059 from 2059/03/24 BS.

Taxation System of Nepal: Direct and Indirect Taxes in Nepal

Direct tax: It is collected directly by the government from the person who bears the tax burden. The impact and the incident are on the same person. Direct taxes are **Income** tax, Property tax, Interest tax, Capital gain tax, Vehicle tax, Death tax, windfall gain tax, Etc.

Indirect tax: It is imposed on one person but partly or wholly paid by another. In these taxes, the imposed and incident of tax are on different persons. Indirect taxes are **Value Added Tax (VAT), Excise duty**, Import and export duties, Entertainment tax, Hotel tax etc.

Direct Vs. Indirect taxes in Nepal

Direct Tax	Indirect Tax
• The taxpayers felt the impact of direct taxation immediately. • Shifting the burden is difficult because the taxpayer must suffer the tax.	• Initially, indirect taxes were levied on traders/producers, but they were eventually levied on buyers of goods or services. • The indirect tax might be passed on to other people

Direct Tax	Indirect Tax
• The potential for tax evasion is substantial. • Inflation can be reduced through Direct taxes. • Direct taxes hurt taxpayers' ability to save and invest. • Direct taxes are progressive and help in reducing inequalities, • Direct taxes are levied solely on those who fall into specific tax brackets.	• The opportunity for tax fraud is limited. • Inflation be increased through Indirect taxes. • Savings and investments may grow when non-essential items and services are reduced. • These are regressive, increasing inequalities. • The administrative cost is lower in indirect taxes. • Indirect taxes have a broader reach on all members of society through the sale of goods and services

VAT as Indirect Tax

An indirect form of tax, Value-added tax (VAT) is a Consumption tax on goods and services that is levied at each stage of the supply chain where value is added, from initial production to the point of sale. value is added designed to be a multi-stage tax system as the tax is collected by all sellers in each stage of the supply chain. The amount of VAT the user pays is based on the cost of the product minus any costs of materials in the product that have already been taxed at a previous stage.

Why VAT is introduced in Nepal?

- VAT replaced four taxes; Sales Tax, Contract Tax, Hotel Tax, and Entertainment Tax
- To modernize and increase the efficiency of the county's tax system and enhance revenue mobilization.
- VAT is a means of expanding the tax base and generating stable revenue for the government, reducing the risks of tax evasion.
- The VAT system applies to goods and services consumed domestically and imported into the country. Exported goods are exempted from VAT based on destination principles of international taxation — meaning that suppliers are allowed a refund of input VAT.
- To keep a level playing field for domestic producers so that they can compete on equal terms with foreign-based suppliers.
- To reduce tax compliances and administrative loads of enterprises

Challenges of the *existing VAT System of Nepal*

- The single VAT @ 13% since 2061 BS (earlier@ 10%.) The enforcement of a single VAT rate for all products and services does not distinguish between basic and luxury goods.
- The indirect tax burdens the lower-income consumers who spend the majority of their income on consumption.
- **Tax evasion**
  - o When you purchase at a retail store or a pub that won't issue a VAT bill, they'd pocket the tax paid by you.
  - o Increased expenses based on fictitious VAT bills to evade taxes
- ***VAT bill fraud***
  - o VAT bill fraud involves individuals frequently producing and issuing fake VAT bills to evade taxes which is tantamount to stealing from the treasury and pocket taxes that are paid by the public.
- **Fake Bill**:
  - o Larger Firms registered in VAT were found producing fake transaction bills in the name of fake firms.
  - o Business organizations have produced fraudulent VAT bills
- **VAT avoidance:**
- **VAT Exemption**
  - o The provision of tax exemption is to collect outstanding tax dues, mainly from sick industries and long-run non-compliance entities, but even entities doing well and making sound profits are enjoying tax exemptions.
  - o Enterprises that collected VAT paid by the general public were also exempted.
  - o Many companies that were involved in fake VAT bill scandals in the past were also given tax exemptions.
- **Major Issues**
  - o The integrity of the business community?
  - o Integrity and capabilities of tax administrators?
  - o The increasing gap between estimated revenue and collection?
  - o The unauthorized trade from India & China to Nepal?
  - o Unnecessary price hike in name of VAT?

Excise Duty as Indirect Tax

Excise is an indirect tax, a tax levied on goods imported from another country as well as goods manufactured in the country. Excise duty is levied primarily on alcoholic beverages, mineral oils, and tobacco products, as well as in the import of all types of vehicles in Nepal. This duty is levied on the products which are harmful to one's health and excise duties help to reduce consumption. Environmental concerns have played a growing role in determining the nature and application of excise duties to, in particular, road fuel over the last decade.

Following Nepal's accession to the World Trade Organization (WTO) in 2003, the Bay of Bengal Initiative for Multi-Sectoral Technical and Economic Cooperation (BIMSTEC) in 2004, and implementation of the South Asian Free Trade Area (SAFTA) in 2006, the Government of Nepal has continued to adopt a policy of mobilizing excise taxes. The purpose of the policy is to compensate for the revenue losses resulting from the reduction and abolition of customs tariff rates and other obligations of WTO membership. It also affects a wide variety of social conditions.

Excise administration

The system of excise administration and control mechanisms under three different headings: licensing or registration control mechanism; recording and reporting mechanism; and payment of excise and acquittal of liabilities mechanism. The administrative procedures of excise can be categorized as either physically controlled or self-assessed.

Physical control administration: The physically controlled system comprises various forced mechanisms for excise monitoring by the government/state. The manufacturing, importing and selling of molasses, alcoholic beverages (liquor and beer) and tobacco products (cigarettes and bidi) are administered by physical control system under the Excise Act 2002.

Questions arose for physical control Excise administration system in Nepal

- Question of more expensive than a self-removal system from an Excise administration and compliance perspective.
- Is IRD able to recruit a sufficient number of excise inspectors to monitor each factory?
- Are the excise inspectors recruited have the necessary training and education required to effectively monitor and control production and sales?

Self-removal system of excise Administration: Under a self-assessed system, the taxpayers themselves determine the duty liability on the goods and produced commodities are cleared by the taxpayers voluntarily. Due to various challenges faced, now both the tax administration and business community are in favor of replacing the physical control system with the self-removal system. The replacement of the physical control system with a self-removal system should have a positive impact on revenue mobilization.

Income Tax as Direct Tax

As it is Direct tax, The term "income tax" refers to a type of tax governments impose on income businesses and individuals within their jurisdiction. Income taxes are a major source of revenue for the government in Nepal. Income tax includes income from employment, business and investment.

Types of Income tax:

- **The Individual or Personal Income Tax:** A personal or individual income tax is levied on the total income of the individual. It is often collected on a pay-as-you-earn basis, with small corrections made soon after the end of the tax year. Income tax systems will often have deductions available that lessen the total tax liability by reducing total taxable income. As a direct tax, individual income tax is highly elastic.
- **Corporation/ Business income tax:** Refers to a direct tax levied by various jurisdictions on the profits made by companies or associations and often includes capital gains of a company. It is the tax on capital income that occurs in the form of profit and originates in the corporate sector (company.)

Effect of Income Tax on the Individual Life of Nepali

Taxation has a significant impact on people's lives in a variety of ways.

o The imposition of a tax on a person's income reduces the person's disposable income. When a person's disposable income is lowered, he or she will spend less on basics.

o If a person is unable to purchase the basics that help him enhance his working efficiency, his workability will suffer and he will be unable to earn more, which will have an impact on his saving and investing plans.

o The impact of imposing tax is more on poor people and less on rich people because poor people's earnings are already low, and putting tax on them has a significant impact on their earnings, but rich people's

earnings are higher, and charging tax on them has little influence on their earnings.

- o The imposition of taxes hurts a person's willingness to work
- o Paying taxes has an impact on psychology and acts as a disincentive as he feels like there is no benefit in working more hours because he has to give up a certain portion of his earnings.
- o Negative impact on their saving and investment plans, which will be a huge downside for the country's income.

Problems with the Income-tax in Nepal

The Nepalese income tax system is not efficient because various problems exist such as,

- Increasing behavior of taxpayers towards tax evasion,
- One of the major problems is the high cost of paying taxes i.e., there is a lengthy process while paying taxes.
- Ambiguous acts, rules and regulations, sometimes double meaning with Defective income tax law,
- Lack of expertise in tax administration, lack of awareness of taxpayers towards income tax laws and compliance mechanisms.
- Improper implementation of income tax laws and provisions,
- The public awareness program is necessary for raising government revenue.
- Lack of proper expertise and knowledge along with a willingness to the member involved in formulating income tax act and policy.

The Legislative Statute on Tax in Nepal

Vat Acts & Rule

A VAT mission was established in Bhadra 2050 B.S. for the study, suggestion, and implementation process of VAT In Nepal, but the Value Added Tax (VAT) Act 2052 was published on 2052.12.7. But the process of VAT could start in 2052 B.S., only when the parliament passed the VAT act and declared its enactment from 1/08/2054. The government of Nepal framed VAT Rules 2053 to clarify the act.

Key Provision of VAT Acts and Rules,

- Value Added Tax is applicable on all goods and services supplied in Nepal, imported into or exported from Nepal, except those listed in Schedule 1 of the Value Added Tax Act of Nepal.
- The general rate of VAT is 13%, whereas exports and some specific

supplies listed in Schedule 2 of the Value Added Tax Act are subject to a 0% VAT rate.

- Registration Requirements and Registration obligations are provisioned.
- Registered in VAT must submit a VAT return, filed every month, within 25 days of the end of every Nepali Calendar month. But The VAT registered with an annual turnover of less than 1 crore should file a return every four months.
- Non-submission (Non-filer) of VAT returns triggers penalties and also triggers VAT assessment by tax authorities.
- VAT Credit Value Added Taxes paid in purchase may be claimed as VAT credit. For this, the output /from the purchases should be sold by collecting VAT.
- VAT Refund
- Every registered person must issue a VAT invoice in the Prescribed format the retailer may issue an Abbreviated VAT invoice with approval from the Tax Officer.

Income Tax Act & Rule

The parliament of Nepal enacted the Income Tax Act 2058 effective from 2058/12/19 BS. The government of Nepal framed Income Tax Rules 2059 BS and came into effect from 2059/02/27 BS. to clarify the act. This act consists of 143 sections along with 24 chapters. It has been made to minimize the weakness of previous acts and maximize government revenue by improving the collection procedure of revenue.

Income Tax Act 2031 has classified income tax into five groups whereas this Act, 2058 divides only into four groups as follows: Individual income tax, corporate income tax, Interest Income tax, and House and Land tax (capital gain Tax). Income Tax Act, 2031 had a Narrow base of tax, levying tax only on the income originating in Nepal. Dispersion of tax-related acts, i.e., Income tax-related provisions were given in different acts. Low penalty rate for tax evaders, Incompatible with self-assessment, and Unsuitable to the modern economy which compelled the current Income-tax Act, 2058.

Excise and Liquor Acts and Rules

There are two relevant Acts and two associated Regulations currently operational in Nepal: The Excise Act 2058 and the Excise Duty Rules 2059; and the Liquor Act 2031 and Liquor Rules 2033.

The provisions of the Excise Duty Act, 2058.

- To excisable products, collection methods, exemption of excise duty, deputation of excise inspectors, licensing processes, regulating mechanisms and penalties for wrongdoers.

The provisions of The Excise Duty Rules, 2059

- Relating to licenses; collection of excise duty; withholding, auction and forfeiture of property and auction sale; power to forfeit product or property; functions, duties and powers of excise duty officers and licensees; and special provisions relating to cigarette and bidi, liquors and loaf-sugar and molasses.

The provisions of the Liquor Act, 2031

- Related to the production, sale and distribution, export and import of liquor; licenses; powers of officers, penalties, forfeiture and sale of liquor and other goods; rewards and power to frame rules.

The provisions of the associated Liquor Regulations 2033

- Related to license applications for production, sale and distribution, exporting and importing liquor; duration and renewal of licenses; renewal fees; timing and restriction of liquor sales and distribution; and conditions for non-license provisions.

Finance Act

According to the provision made in the Constitution of Nepal, every year, the month of Jesth, 15 (Nepali calendar) the finance minister of Nepal delivers the budget to the federal parliament. The Finance Act specifies any changes in income tax slabs and rates, excise duty, VAT exemption or vatable items that occur each year. When the financial bill is passed through parliament and approved by the president, it becomes the Finance Act. The necessary clarification on that part of the provisions is required. The IRD produces circulars and notifications regularly and these notifications and circulars also aid in better understanding the meaning of provisions.

Conclusion & Suggestions

The above-discussed Tax structure of Nepal is administered by the Inland Revenue Department (IRD) which is under the Ministry of Finance. The IRD is advancing its technology for the improvement of total tax administration which is the need of the present time. The information and data that the tax authorities play with must be clear and concise assisting for the better administration of revenue generation. The IRD operates mainly the structure of Income tax, VAT and excise

Duty according to the provision made by the legal statutes mentioned above. The questions that arose in the different sections should be addressed properly so that the tax structure requirement be fulfilled. The drawback of the structure must be corrected according to the nature and advancement of the corporate and tax administration. The government could also strive to provide certain tax benefits to taxpayers to stimulate them to earn more by committing more hours to work and working to their full potential. This will not only help to develop the economy, but it will also help to improve the quality of life. The business cycle or supply chain must be according to the market rule so that the revenue generation from value addition is maintained. The supply chain and consumer behavior have a significant impact on the nation's economy. However, the government should make an effort to increase opportunities for people from all walks of life. The dark side of the economy is, an issue of black money and tax evasion, therefore, maladministration should be corrected. A proper mechanism for tax administration and compliers should be determined objectively to achieve the intended revenue goal.

References

Articles

1. Kalpana Bhandari, Overview of Excise Duty in Nepal, corporate Lawyer Nepal. Com, Jan 26, 2022
2. Dr Umashankar Prasad, Nepal's Excise system and the legal framework s: agenda for Reform, World Customs journal, Vol 9, No 2
3. Jitendra Kumar, *An analysis of Tax Structure in India* 138.
4. Sabin Jung Pandey & Bibek Barnawal, Assessing 25 years of VAT Implementation in Nepal Farsight, Napolcom /news/185
5. TRIBHUVAN UNIVERSITY JOURNAL, VOL. XXVII, NO. 1-2, DEC. 2010 135

Statute

1. Income Tax Act 2058 & Income Tax Regulations 2059
2. Yearly Finance Act
3. Value added Tax Act, 2052 & Value added Tax Regulation, 2053
4. Excise Duty Act, 2058
5. Excise Duty Rules, 2059
6. Liquor Act 2031, & Liquor Regulations, 2033

■■

Interagency Coordination for Digital Transformation of Tax Administration

✍ **Rajkumar Adhikari**

1. Background

Interorganizational coordination in other words interagency coordination is accepted as an important tool for capturing important but scattered information that paves the way for effective analysis of taxpayer status. It is not only helpful to ease service delivery but also important for assessing tax evasion risk. Digitalization has become a buzzword and a dominant fixture of most public agencies and tax administration cannot swan away from this. Taxpayers are connected with various government agencies as per their functional linkages as well as other direct/indirect reasons like the office of company registrar, department of Commerce, department of Customs, Department of Revenue Investigation, department of money laundering, police authorities, financial intelligence unit (FIU), small and cottage industry office, local government authorities, other surveillance agencies and so on. Many relevant and crucial information are bunched up in various agencies that may be helpful for tax administration, and that could be possible to share digitally through the means of effective coordination.

Effective interagency coordination and linkages is a key to the latest governance approach "Whole of Government" approach. Despite having huge data and information, most government agencies are disjointed and disconnected and working in silos. Hence, interagency coordination for the digital transformation of tax administration demands breaking silos first. Across the public sector, therefore, there is an increasing recognition of the need to invest time, resources and political capital in establishing coordination mechanisms across government to reduce duplication, minimize contradictions, increase accountability and address cross-cutting problems (Peters 2018). A study concludes that coordination "improves the overall quality of decision making by introducing multiple perspectives and specialized knowledge, and structuring opportunities for agencies mutually to test their information and ideas" (ACUS 2012). Nowadays verified third-party reporting has become a significant basis of digital tax administration.

✍ Chief Tax Officer, Inland Revenue Office, Chabahil

Third-party reporting is a tool for interagency coordination because that is possible to share information from one agency to another using a digital platform.

According to Ines Mergel, Noella Edelmann and Nathalie Haug (2019, p. 12), digital transformation is “a holistic effort to revise core processes and services of government beyond the traditional digitization efforts. […] The outcome of digital transformation efforts focuses among others on the satisfaction of user needs, new forms of service delivery, and the expansion of the user base.” Efforts to enact a digital transformation in public service delivery have led to a multitude of inter-organizational collaborations (Chen, Hu, Tseng, Juang & Chang, 2019; Fountain, 2001; Kattel, Lember & Tõnurist, 2019 cited in Stijin et al., 2021). Hence, digital transformation nowadays is not limited to digital translation of manual form or format of traditional governance, it advocates an interactive platform of wise application of systems that can smoothen public performance as well as reduce time and cost of beneficiaries.

E-government research mostly focuses on collaboration that is primarily based on network-type instruments and resources, such as the building of trust or the voluntary sharing of resources (e.g. Chen & Lee, 2018; Chen, Hu, Tseng, Juang & Chang, 2019). Pure networks, however, hardly exist within the public sector (Meuleman, 2008), meaning that effective coordination of cross-agency digitalization projects assumes a capacity to combine various types of coordination mechanisms and instruments. Second, Olivier Berthod and Federica Segato (2019, p. 225) note that there is a need to better comprehend how governance change takes place over time. Digital transformation in the public sector is a complex process involving governance challenges of a technological, organizational, and inter-organizational nature (Wouters, Janssen & Crompvoets, 2020). In a public sector that is characterized by fragmentation, dependencies can be found between the public organizations and stakeholders in the service network (Klievink & Janssen, 2008), but also between the building blocks (or IT artefacts) within and across service chains, as well as within and across public organizations (op. cit.). Many researchers cannot exhibit the success story of proper coordination among government agencies for digital transformation, even though various approaches show some insights and learnings for improvement in this area.

These days all over the world many tax authorities implement digital tax administration using a wide range of e-services. Digital trans-receive of digitally produced information through the applicable digital means of sharing

has not become far away in recent days but the important pre-condition is effective coordination between and among relevant agencies is a must. For an effective way forward strong commitment and alignment are required between agencies, actors and technologies. Hence, digital transformation means not only the application of ICT but also demands a proper ecosystem that could be friendly to use technology and actors connected to this are ready for proper compliance. According to the OECD (2021), 80% of the fifty-nine tax administrations surveyed use data analytics tools, 75% have machine learning capabilities, and 50% have digital assistant tools, most notably 'Chatbots'. This is also matched by the spending, with ICT infrastructure comprising 50% of capital expenditure (OECD, 2019). At the same time, there is no evidence to suggest conclusively that ICT development will achieve the pre-determined outcomes of efficiency, effectiveness, and taxpayer satisfaction (Mallick, 2021). As more interconnections become possible between the different systems that taxpayers use to run their businesses, undertake transactions and communicate – their "natural systems"- the more it becomes possible to move taxation processes into these systems, subject to appropriate assurance.

While many in the literature have talked about the benefits of increased digitalization, such as greater monitoring and supervision of financial expenditure, lower incidences of corruption, good governance, and lower income inequality, these benefits cannot be assumed and taken for granted (Robbins, Mulligan, & Keenan, 2015; Schuppan, 2009). Indeed, others in the literature have been critical of the high failure rate of e-government projects, of which digital taxation is not an exception. According to Mergel (2016), 94% of such projects are over budget in the United States, and 40% are never finished. According to Heeks (2005), in developing countries, that figure could be as high as 85% (35% are total failures, 50% are partial failures cited in Bassey et al., 2022), one of the important reasons behind this failure is weak interagency coordination among the related public authorities.

2. Concept of Coordination

Defining coordination is a complex task. Pressman & Wildavsky (1973) presented coordination as something often aspired to but rarely achieved. Furthermore, "coordination has been the subject of a good deal of study, there is still some confusion about its meaning, a great diversity of theory, and too little knowledge about its practice" (Alexander, 1993, p. 329). However, coordination as an important administrative phenomenon holds important roles and meaning for effective performance. Because scholar illustrates that

coordination may well be the philosopher's stone of public administration (Seidman, 1970). It is central not only to the tasks of public administrators but also to the larger questions of the discipline (Morris *et al.*, 2007). From an analytical perspective it can be defined as the purposeful alignment of tasks and efforts of units or actors to achieve a defined goal (Verhoest & Bouckært, 2005 in Lægried *et al.*, 2014). According to Hall *et al.* (1976) as cited in Bouckært *et al.*, 2010, p. 15) coordination can be defined as "the extent to which organizations attempt to ensure that their activities take into account those [activities] of other organizations." This definition focuses on a coherent deal towards the common goal between and among organizations. Comfort (2007) defines coordination as "aligning one's actions with those of other relevant actors and organizations to achieve a shared goal" (p. 194). Attempts to coordinate government policy-making and service delivery across organizational boundaries are not a new phenomenon; coordination is a traditional doctrine of public administration (Kavanagh & Richards, 2001; Ling, 2002; Hood, 2005 in Lægried *et al,* 2014).

3. Approaches of Coordination

3.1 Classical Hierarchical Approach

The classical hierarchical view is built on the work of Gullick (1937) and Taylor (1911), along with Dahl (1947) and Simon (1947). Hierarchy is used to establish control, specify tasks, allocate responsibilities and reporting procedures, and presumably gain reliability and efficiency in workflow. This approach works reasonably well in routine circumstances when there is time to plan actions, train personnel, identify problems and correct mistakes (Comfort & Kapucu, 2006, p. 312). Uncertainties and chaotic environments create tufts and difficulties to work in regular administrative paths in such extreme events. "Under cumulative stress, hierarchical organizations tend to break down, and personnel are hindered by a lack of information, constraints on innovation and an inability to shift resources and action to meet new demands quickly" (Comfort, 1999). Effective coordination, from this perspective, is about dividing responsibilities within an organization and establishing clear links between functions. Or if we are speaking of interagency coordination, this view sees coordination as something occurring between units rather than between individual workers (Morris *et al.*, 2007).

Coordination in this model is an internal process, highly reliant on interdependence between actors (Cheng, 1983 cited in *ibid.*). The classical hierarchical model is strong in terms of accountability and role definition, and it excels at the performance of routine, repetitive tasks. On the other

hand, such arrangements are highly inflexible, and adaptation and change are antithetical to these structures (Morris *et al.*, 2007). Moreover, under urgency and stressful situations, highly inflexible hierarchical structures impede greatly the development of inter-organizational coordination. Because "more difficult is the task of integrating multiple agencies and jurisdictions into a smoothly functioning inter-organizational, inter-jurisdictional response system" (Comfort & Kapucu, 2006, p. 310). Most modern organizations, both in the public and commercial sectors, tend towards bureaucracy. Bureaucratic organization is at its best in areas where standardized functioning must be applied to familiar routine tasks. It is at its worst in unusual situations requiring initiative (Granot, 1997, p. 307). Chisholm (1992) evokes some strengths and weaknesses of hierarchy-based coordination, this approach to coordination functions well analytically so long as the organization or organizations involved are well integrated from top to bottom and they have a clear mandate about what to do. If organizations are structured more loosely or are involved in complex policy areas requiring multiple information exchanges and interactions with several different organizations the efficacy of hierarchy is reduced.

3.2 Network Approach

A second approach seeks to understand coordination as the interaction of interdependent actors outside traditional hierarchical structures (Agranoff 2006; Kettl 2003; O'Toole 1997; O'Toole & Meier 1999; Wise, 2006). Instead of being based on top-down authority and position, network coordination between organizations is based on a mutual need for sharing resources, authority, knowledge and technology, using negotiation and mutual adjustment instruments (Morris *et al.,* 2007, p. 95). According to Mintzberg (1979), the term "mutual adjustment" is used as a loosely structured and informally arranged type of coordination for achieving a collective goal. A collective goal or shared goal appeared as a pre-requisite feature for network coordination. According to O'Toole (1997) network-based approach places much less emphasis on formal, hierarchical, top-down authority mechanisms and instead recognizes that interdependence is not based simply on authority and position (as cited in Morris *et al.*, 2007, p. 94). Peter (1998) argues that the network perspective on coordination has the additional advantage of being more open to the role of non-governmental organizations than are more traditional conceptions of the actors.

In the public sector, network-based coordination is more common when there is a need for horizontal coordination among diverse organizations. It

is less formal, less hierarchic, and more based on voluntarism, spontaneity, and solidarity. This form of coordination is frequently found when actors are congregating in mutual dependence around specific issues (Mintzberg, 1979). The network model is a highly flexible and adaptable structure that can bring varying resources to bear on different problems as they arise, though, is also the network's most significant weakness: because its actions fall outside formal lines of authority, accountability is greatly reduced and diffused among multiple players (Morris *et al.*, 2007).

Setting up a network is useful for achieving coordination in cases where information is scanty. Also, diverse, heterogeneous and complex environment therefore demands network-based coordination (Jamil, 2014, p. 5). Network-based coordination denotes collaborative action and information sharing amongst mutually dependent organizations to achieve a common goal (Verhoest *et al.* 2010). Network approaches might be better suited to address the lack of authority common in many organizational settings; they also fall short when it comes to accountability and measuring performances (Wise & Nadar, 2002).

Defining a network is a crucial task while describing its conceptual rationale in the field of intergovernmental relations due to its (un)commonality in use. Different scholars defined the term network differently according to their nature of research. O'Toole (1997 defined the term "network" as:

Networks are structures of interdependence involving multiple organizations or parts thereof, where one unit is not merely the formal subordinate of the other in some larger hierarchical arrangement. Networks exhibit some structural stability but extend beyond formally established linkages and policy-legitimated ties. The notion of networks excludes more formal hierarchies and perfect markets but includes a wide range of structures in between. The institutional glue congealing networked ties may include authority bonds, exchange relations and coalitions based on common interest, all within a single multiunit structure (p. 45).

Kapucu (2005) used the term network to describe multi-organisation relations:

a network is a group of individuals or organizations who, voluntarily, exchange information and undertake joint activities and organize themselves in such a way that their autonomy remains intact (p. 35).

Network approach of intergovernmental relations Radin et al. quoted that

"(network) approach has developed around intergovernmental relations that emphasizes the importance of bargaining, negotiation, and networking as essential processes of decision making rather than traditional hierarchical command and control approaches or formal structures as venues for decision making. This approach flows from the overlapping authority indel and highlights a movement away from a "sorting-out" of intergovernmental roles to an interdependent approach. It focuses on the development of inter-organizational networks that include both governmental and nongovernmental actors and proceeds along a path that includes the acceptance of the independent and separate character of the various members, avoidance of superior-subordinate relationships, interfacing of political and career actors, inclusion of appropriate specialists when needed to focus on technical issues. and agreement to abide by tasks and goals (Agranoff; 1986).

This approach includes both the process and substantive nature of contemporary issues. It suggests that different processes must be used to reach decisions. But it also draws on the policy notion of issue networks. This concept was developed by Hugh Heclo. is viewed as a "web" of largely autonomous participants with variable degrees of mutual commitment or dependence on each other.

3.3 Contingency Approach

Both the Classical and network model itself are not freed from their strengths and weaknesses. When it comes to the complex task, neither model is entirely appropriate. The hierarchical approach suffers from the fact that managers in multi-organizational settings often lack authority over other organizations, making it also difficult to establish such clear top-down linkages. An additional problem is that the hierarchies can be too rigid and slow to adapt to sudden changes and unanticipated problems (Wise, 2006, p. 311). On the other hand, the network approach falls short when it comes to accountability and measuring performance (Wise & Nader, 2002).

Regarding this, Kettl (2003) suggested the next approach named contingent coordination- "a hybrid approach to coordination in which separate and distinct actors at the different levels of government, each with its formal hierarchical structure, work collaboratively when the situation demands cooperation." Hence in Contingency approach "coordination can take place in both traditional hierarchical and network-based approach" (Morris *et al.*, 2007: p. 96). Coordination is obtained both under hierarchical and network forms of authority, but Kettle (2003) suggests that "different actors, both

within and outside of traditional hierarchical organizational structures, must collaborate."

As a theoretical approach to coordination, Alexander (1995) elucidates contingency theory as "the single organization's adaptation to its environment" (p. 10). In his work, to clarify his opinion, the author cites Lawrence and Lorsch (1967) in this way "There is no one best organizational form or strategy, but that these are contingent on the situation in which the organization finds itself." Hence, contingency theory also suggests encompassing organizational adaptation as well for effective inter-organizational coordination. This applies to the voluntary adjustment of an organization to other organizations which make up its environment (Alexander, 1993).

In the e-government literature, most attention is directed at network-type instruments. Recently, a significant body of e-government research has emphasized collaborative governance and network management (e. g. Chen & Lee, 2018; Gil-Garcia, Guler, Pardo & Burke, 2019; Juell-Skielse, Lönna, & Päivärinta, 2017; Klievink, Bharosa & Tan, 2016; Pardo, Gil-Garcia & Luna-Reyes, 2010). At the same time, resources and instruments from multiple mechanisms are occasionally favoured, such as legal authority (e. g. Dawes, Creswell & Pardo, 2009) and incentives (e. g. Yang & Maxwell, 2011) to transform public service delivery (cited in Stijin et al., 2021). Hence, in analyzing approaches of interagency coordination and cooperation from the perspective of digital transformation of tax administration, some factors need to be analyzed. Approaches of coordination elucidated before are some theoretical analyses that required some operational modification based on the tasks, functionalities, technological adaptation as well and structural legal parameters. Regarding interagency coordination for the digital transformation of tax administration, the network model appears to be more suitable because of the equal footing nature of agencies that work on horizontal coordination rather than a classical hierarchical and contingent model.

4. Importance of interagency coordination

Outbreak the silos, interagency coordination is one of the significant solutions to change information mess to means. Until and unless access to information from relevant agencies not assured, a sided approach is unable to transform full-fledged digitalization. Cross-validation/verification and data triangulation enhance the efficiency and quality of tax administration which is only possible in effective interagency coordination and digital data sharing.

The importance of interagency coordination can be elucidated as follows:

- It enhances effective coordination and maximizes resource strength,
- It minimizes duplication of works,
- It minimizes manual handling of documents and records,
- It reduces compliance costs and increases taxpayer satisfaction,
- It reduces the risk of tax evasion and erosion,
- It mitigates operational risk,
- It can assure coherence in the operation,
- It provides learning opportunities,
- It brings synergies among agencies,
- It excels the quality investigation,
- It helps to strengthen effective collaboration through a shared information system,
- It checks fiducial crime and enhances good governance,
- Ultimately it promotes effective service delivery.

5. Pre-conditions for interagency coordination

A terminology pre-condition here implies that the factors in the absence of this impede better coordination between and among concerned agencies and help to facilitate by minimizing limitations and optimizing best possibilities. Some of those factors can be listed as follows:

- The legal structural framework that allows or paves the way for effective interagency coordination,
- Memorandum of Understanding (MOU) between agencies,
- Resources and technological compatibility,
- Precise and agreed standard operation procedure (SOP),
- Assurance of data security for sharing,
- Non-Disclosure Agreement (NDA) between agencies,
- Joint task force to settle emerging issues and consequences,
- Strong, secure and reliable architect,
- Collaborative leadership.

United States Government Accountability Office (GAO, 2023) suggests the following key considerations for effective interagency collaboration:

Collaboration Practices	Selected key considerations
Define common outcomes	- Have the cross-cutting challenges or opportunities been identified? - Have the short- and long-term outcomes been clearly defined?
Ensure accountability	- What are the ways to monitor, assess, and communicate progress toward the short- and long-term outcomes? - Have the means to recognize and reward accomplishments related to collaboration been established?
Bridge organizational culture	- Have strategies to build trust among participants been developed? - Have participating agencies agreed on common terminology and definitions?
Identify and sustain leadership	- Has a lead agency or individual been identified? - How will leadership be sustained over a long time?
Clarify roles and responsibilities	- Have the roles and responsibilities of the participants been clarified? - Has a process for making a decision been agreed upon?
Include relevant participants	- Have all relevant participants been included? - Do participants represent diverse perspectives and expertise?
Leverage resources and information	- How will the collaboration be resourced through staffing and funding? - Are methods, tools, or technologies to share relevant data and information being used?
Develop and update written guidance and agreements	- If appropriate, have agreements regarding the collaboration been documented? - Have ways to continually update or monitor written agreements been developed?

Source: United States Government Accountability Office (GAO, 2023)

6. Challenges of interagency coordination

Making sound relationships and building effective coordination among various

agencies having different cultures, jurisdictions and functional diversities is not an easy task as the word appears as buzzy. There are so many challenges that need to be faced to establish good interagency coordination. In our context as well, various studies expedite the lack of interagency coordination for the establishment of good governance. Some of them are:

- Changing organizational status quo for information sharing and duplication reduction
- Developing trust, group effort culture, and unity of effort across diverse groups of organization
- Developing clear and consistent communication and cooperation
- Diminishing uncertainty and ambiguity in the roles and responsibilities of the agencies
- Assuring goal consistency and long-term partnership
- Identifying and assuring areas of competitive advantages
- Harmonizing legal structural barriers
- Resources and technological constraints
- Breakthrough in empire-building tendencies

7. Way forward for the effective interagency coordination

Since long back, the Government of Nepal continually advocated and tried to implement e-governance for effective service delivery. The increasing reach of ICT and digital literacy also reinforces government agencies towards digital transformation. Strengthening interagency coordination for the digital transformation of tax administration involves collaboration, communication and alignment of efforts among various agencies and stakeholders. Here are some strategies suggested for the enhancement of interagency coordination, collaboration and cooperation for the digital transformation of tax administration.

➢ **Collaborative planning with a clear strategy:**

Developing a clear and comprehensive digital transformation strategy with clear goals, timeline, and expected outcomes in proper alignment and defined role of concerned agencies. It is quite important that to develop and achieve shared goals and synergetic effects, the strategy must align with the government's broader digitalization/e-governance goals. Involve all relevant agencies in the planning process so that it ensures comprehensive coverage of strategic planning and implementation.

- **Legal and regulatory frameworks:**

  Establish supportive and compatible legal and regulatory frameworks so that they enable easy and effective collaboration and information sharing among agencies. In the beginning, assess and identify legal barriers and address them through legal processes and streamline those policies and legal regulatory frameworks according to the digitalization initiatives of the government. Review and update laws and regulations in a way that must align with new technologies and practices.

- **Identify key agencies/stakeholders:**

  Identification of key government agencies that are relevant for interagency linkage and have a role with the tax authority in the tax administration process and Vice versa so that digitalization of tax authority will be strengthened not only for authority but also easier for the tax-related activities of the taxpayer as well as linked agencies.

- **Develop interagency coordination task force:**

  With clearly assigned roles, responsibilities and authority form a quickly responding joint task force group for better and effective coordination. This task force must be represented by each participating agency.

- **Share data securely:**

  Develop and implement robust data-sharing mechanisms that ensure the secure exchange of information between agencies by respecting data privacy and security regulations. Developing agreed non-disclosure agreements and establishing protocols for secure data handling agencies can prevent unethical disclosure of data. Develop a robust cybersecurity framework to protect sensitive data.

- **Invest in technology infrastructure:**

  Technological infrastructure both hardware and software and an expert handling team is a prerequisite for effective digitalization and expected coordination. Ensure the necessary technological infrastructure and platforms are in place to support the transformation efforts. This may involve the installation of the system, upgrading the system, and providing cross-agency necessary training. Establish common technology standards, including data formats, APIs, and security protocols to ensure compatibility and interoperability between systems used by different agencies.

- **Establish a common data repository:**

  Create a centralized data repository or data warehouse where relevant agencies can access, retrieve and analyze relevant information. This repository should be accessible, secure, and equipped with robust analytics tools.

- **Regular communication and reporting:**

  Organize regular meetings and establish timely reporting mechanisms to monitor progress, check errors, address issues, and ensure that the digital transformation efforts remain on track.

- **Standardization and integration:**

  Establish common standards for digital systems and processes across agencies so that technical adaptability takes place easily. Integrate related systems of agencies with each other to streamline data flow and exchange.

- **Monitoring and evaluation:**

  Develop key performance indicators to measure the progress of effective coordination initiatives for digital transformation. Conduct regular evaluation of system, operation, collaboration and coordination efforts and make necessary revisions and adjustments.

- **Continuous improvement:**

  maintain and implement adapt and improve iterative approach to effective coordination for digital transformation. Continuous improvement in processes and technologies to cope and adapt to changing needs and circumstances is critical for such transformation. Hence, stay agile and be prepared to adapt strategies and plans based on changing technological landscapes and emerging challenges.

8. Conclusion:

In conclusion, digital transformation is a somewhat daunting task, despite these, recent circumstances forced every government to implement time-demanded e-governance through digital transformation. Strengthening interagency coordination for the digital transformation of tax administration is crucial at this juncture for the effective implementation of government e-governance initiative as well as streamlining processes, reduction of tax evasion, mitigation of fiducial crimes, and ultimately widening fiscal space of national economy through effective revenue generation.

References

Administrative Conference of the United States, ACUS (2012). Improving coordination of related agency responsibilities. https://www.acus.gov/recommendation/improvingcoordination-related-agency-responsibilities.

Bassey, E., Mulligan, E. & Ojo, A. (2022). *A conceptual framework for digital tax administration- a systemic review. Government Information Quarterly,* Vol. 39, P. 1-15.

Comfort, L.K. (2007). *Crisis management in hindsight: Cognition, communication, coordination, and control.* Public Administration Review. Special issue, Hurricane Katrina. p. 188-196.

Comfort, L. K. (1999). *Shared risk: complex system in seismic response*. New York: Pergamon Press.

Comfort, L. K. & Kapucu, N. (2006). *Inter-organizational coordination in extreme events: The World Trade Centre attacks, September 11*, 2001. Nat Hazards, Vol. 39, p. 309-327.

Government Accountability Office, GAO (2023), *Government performance management: leading practices to enhance interagency collaboration and address cross-cutting challenges*, GAO, USA.

Granot, H. (1997). *Emergency inter-organizational relationships*. Disaster Prevention and Management: An International Journal, Vol. 6, Issue 5, p. 305-310.

Jamil, I. (2014). *Inter-organizational coordination in urban governance in Bangladesh: A tale of two cities.* South Asian Journal of Policy and Governance, Vol., 34, No. 1, p. 1-22.

Kapucu, N. (2005). *Interorganizational coordination in a dynamic context: Networks in emergency response management.* Connections, Vol. 26, p. 33-48.

Kettl, D. (2003). *Contingent coordination: Practical and theoretical puzzles for homeland security.* American Review of Public Administration, Vol. 33, No. 3, p. 253-277.

Lægried, P., Liiv, T. R., Rykkja, L. H. & Sarapuu, K. (2014). *Introduction: Emerging coordination practices in European public management*. In Lægried, P., Sarapuu, K., Rykkja, L. H. & Liiv, T. R. (Eds.). Organizing for coordination in the public sector. Palgrave Macmillan.

Mallick, H. (2021). *Do governance quality and ICT infrastructure influence tax revenue mobilization? An empirical analysis of India*. Econ Change Restruct 54, 371-415. https://doi.org/10.1007/s10644-020-09282-9.

Mintzberg, H. (1979). *The structuring of organizations: A synthesis of the research.* Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

Morris, J. C., Morris, E. D. & Jones, D. M. (2007). *Reaching for the Philosopher's stone: Contingent coordination and military's response to hurricane Katrina*. Public Administration Review, Special issue, p. 94-106.

OECD (2019). *Tax administration 2019, comparative information on OECD and other advanced and emerging economies*, Paris: OECD Publishing.

O'Toole, L. J. (1997). *Treating networks seriously: Practical and research-based agendas in public administration*. Public Administration Review, Vol. 57, p. 45-52.

Peters, B. G. (1998). *Managing horizontal government: The politics of co-ordination.* Public Administration, Vol. 76, p. 295-311. Blackwell Publishers Ltd.

Peters, B.G. (2018). *The Challenge of Policy Coordination, Policy Design and Practice*, vol.1(1). https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/2574 1292.2018.1437946.

Pressman, J. L. & Wildavsky (1973). *Implementation*. Berkeley: University of California Press.

Verhoest, K., Roness, P., Verschuere, B., Rubecksen, K., & MacCarthaigh, M. (2010). *Autonomy and control of state agencies: Comparing state and agencies,* Basingstoke, Palgrave Macmillan.

Wise, C. R. (2006). *Organizing homeland security after Katrina: Is adaptive management what's missing?* Public Administration Review, Vol. 66, No. 3, p. 302-318.

Wise, C. R. & Nadar, R. (2002). *Organizing the federal system for homeland security: problems, issues, and dilemmas.* Public Administration Review, Vol. 62, Special issue, p. 44-57.

Wouters, S., Lember, V., Crompvoets, J. (2021). *Coordinating the digital transformation of inter-organizational public services – The case of e-invoicing in Belgium*. dms – der moderne staat – Zeitschrift für Public Policy, Recht und Management, 14(1-2021), 121-139. https://doi.org/10.3224/dms.v14i1.06.

■■

Economic Development: Concepts and Approaches

✍ **Sushil Lamsal**[1]

1. Background

The idea of economic development is quite new, and it became popular in the later part of the twentieth century, possibly at that time when the majority of the less developed countries of today gained independence from colonial rule and began their planned economic development. This article presents an overview of economic growth and development. It also tries to highlight commonly used indicators for economic development. In addition, various factors that affect economic development, and changing perspectives on economic development are presented in this article.

2. Economic Growth and Economic Development

In general, economic growth is used to describe the issues facing large economies, whereas economic development is used to describe those facing underdeveloped nations. Writing in this context, Maddison distinguishes between the two concepts. Economic growth refers to the increase in income levels in large economies, whereas economic development refers to the same in developing nations (Griffin, 1970). Kindleberger, C. P. (1965) states," Economic growth means more output, while economic development implies both more output and changes in the technical and institutional arrangements by which it is introduced and distributed. Growth may well involve not only the output derived from large amounts of input but also growth efficiency, i.e., an increase in output per unit of input. Development goes beyond this to imply changes in the composition of output and the allocation of inputs by sectors."

Economic growth, then, is associated with a quantitatively sustained rise in the nation's per capita production or income as well as an increase in the labour force's size for capital, consumption, and labour volume. However, compared to economic growth, the idea of economic development is broader. It is associated with qualitative shifts in economic needs, goods, incentives, institutions, productivity, and knowledge, or the "upward movement of the

1 Tax Officer, Inland Revenue Office, Bhairahawa.

entire social system." "It is taken to mean growth plus change." It explains the fundamental drivers of growth, including advancements in technology and structural modifications.

3. Indicators of Economic Development

Economic progress is typically measured using the following four techniques:

a) **Gross National Product (GNP) and Its Growth:** A common approach to measuring economic development is to look at a sustained increase in the real national income (**Alternatively GDP**) of the economy over an extended period. The focus on GNP as a measure of economic growth is based on the application of developed countries experience. However, underdeveloped countries differ significantly from developed countries in terms of their socioeconomic structure. Thus, GNP growth cannot be regarded as the best indicator to measure economic development.

b) **GNP Per Capita:** The second indicator is the long-term increase in the per capita real income. According to this economic growth measure, real per capita income growth should exceed population growth to promote economic development. The issue, though, is that a rise in per capita income might not be sufficient to improve the majority's standard of life. The comparison of per capita income across different countries may be inaccurate because of the conversion of currency based on the official exchange rate. It is not possible to determine the relative purchasing power of various currencies using these nominal exchange rates. The real GNP per capita is the most commonly used indicator of economic progress despite these drawbacks.

c) **Welfare:** Economic welfare is another indicator used to measure economic development. The growth in per capita consumption of goods and services over the previous year is taken into account in this perspective. According to Okun and Richardson, economic development is defined as a persistent, long-term increase in material well-being, which may be seen as an outcome of a smoother flow of products and services. There are limitations on this indicator as well. Without taking other factors into account, we cannot equate a rise in output per head with an improvement in economic well-being, as well as social welfare. We must make value judgments based on the distribution of income, the makeup of production, preferences, real cost, and other specific changes related to the general ease of real income to determine the ideal pace of development.

d) **Social indicators (Basic Need indicators):** Some economists have attempted to measure economic development using social indices since they are dissatisfied with GNP/GNP per capita as the existing standard. Social indicators are made up of multiple distinct components such as "inputs," like the number of doctors or hospital beds per capita or the standards of nutrition, while other factors may be "outputs" that are related to these inputs, like reductions in infant mortality. A common term for social indicators is the "basic needs for development."

i) **Hicks and Streeten's social indicators:** Hicks and Streeten indicate the following six social indicators as a proxy for economic development.

Table 1. Basic Need Indicators by Hicks and Streeten

S.N.	Basic Need	Indicators
1	Health	Life Expectancy at birth
2	Education	Literacy signifies primary school enrollment as a percentage of the population
3	Food	calories supply per head
4	Water Supply	Infant mortality and percentage of the population with access to potable water
5	Sanitation	Infant mortality and percentage of population with sanitation
6	Housing	None.

ii) **Human Development Indicator** to create composite indices of human development, economists have tried measuring social indicators of fundamental needs using one, two, or more indicators.

➢ **Physical Quality of Life Index (PQLI):** Morris, (1979) constructed the PQLI index by combining three indicators for the comparative study. The index combines infant mortality rate, literacy rate and life expectancy into a single index.

➢ **Human Development Index (HDI):** Since 1990, the United Nations has developed and published the Human Progress Index (HDI) as a way to compare the economic and social development of different nations. It is made up of life expectancy at birth, mean years of schooling, anticipated years of schooling, and gross national income (GNI) per capita.

Table 2. Dimensions of HDI

Dimensions	Indicators	Dimension index	HDI
Long and healthy life	Life expectancy at birth	Life expectancy index	Human Development Index
Knowledge	Expected years of schooling Mean years of schooling	Education Index	
A decent standard of living	GNI per capita (PPP $)	GNI index	

Source: UNDP

HDI values and ranks for some selected countries are listed below.

Table 3. HDI ranking 2021/2022

Rank	Country	HDI
1	Switzerland	0.96
2	Norway	0.96
3	Iceland	0.96
4	Hong Kong	0.95
5	Australia	0.95
21	US	0.92
52	Russia	0.82
132	India	0.63
143	Nepal	0.604
161	Pakistan	0.544
191	South Sudan	0.385

Source: Human Development Report 2021/2022

4. Factors for Economic Development:

There are two categories of factors that influence economic growth: economic and non-economic. Natural resources, human resources, capital, industry, innovation, etc. are all necessary for economic progress and are included in economic factors. However, a country cannot experience economic growth if its social structures, political environment, and moral standards do not support progress. According to Jhingan, M. L. (2022), the following elements affect economic development.

a) Economic factors

- Natural Resources: e.g. land, water, forest, minerals etc.
- Capital Accumulation: saving, capital formation, investment etc.

- ➢ Organization: Entrepreneurship, enterprises, financial institutions etc.
- ➢ Technological Progress: Discovery, invention, adaptation improvement, spread of invention etc.
- ➢ Division of Labour and Scale of Production: Productivity, specialization, efficiency etc.
- ➢ Structural Changes: Transition from traditional agricultural to modern industrial economy, transition from primary to secondary and tertiary sectors.

b) Non-Economic Factors

- ➢ Social Factors: Attitude, values, institutions, psychological factors etc.
- ➢ Human Factors: Knowledge, skills, capacities etc.
- ➢ Political Factors: System, stability, legal protection, good governance, rule of law etc.
- ➢ Administrative Factors: administrative value, attitude, institutions etc.

5. Pattern of Structural Changes and Development Process:

To explain many aspects of the overall structural change of an underdeveloped country into a developed one, Hollis Chenery breaks down three major advancements into ten fundamental development processes.

a) Accumulation Process: The process of using resources to raise an economy's potential for production is called accumulation. It comprises

- ➢ Investment
- ➢ Government revenue
- ➢ Education

b) Resource Allocation Process: The systematic changes in the sectoral compositions of domestic demand, international trade, and production are driven by resource allocation processes as the income level rises. The resource allocation process comprises

- ➢ Structure of domestic demand: (a) gross domestic investment as % of GDP; (b) private consumption as % of GDP; (c) government consumption as % of GDP; and (d) food consumption as % of GDP.
- ➢ Structure of production: (a) primary output as % of GDP; (b) industrial output as % of GDP; (c) utility output as % of GDP; and (d) vices output as % of GDP.

- Structure of trade: (a) exports as % of GDP; (b) primary exports as % of GDP; (c) manufacturing exports as % of GDP; (d) services exports as % of GDP; and (e) imports as % of GDP.

c) **Demographic and Distributional Process:** This process comprises the following.

- Labour allocation: Demand for labour grows more rapidly in urban areas, while the increase in supply of labour is greater in rural areas,
- Urbanization: The population of urban to total population increases.
- Demographic transition: Fall in the death rate and birth rate as well.
- Income distribution: the share of the lowest and the middle-income groups declines and that of the top group rises.

6. Changing Paradigms of Economic Development:

Economic development has been changing its paradigm significantly over the last seventy years. The focus now is on employment creation, income redistribution, meeting basic human requirements, structural adjustment, and sustainable development rather than GDP per capita growth.

- **GDP per capita:** Growth in GNP/GNP per capita was the 1950s measure of economic development. The goal rate of 5% in the GNP of LDCs (least developed nations) was established by the UN in a resolution for the 1960s development decade.
- **Employment Creation:** The LDCs had strong rates of industrial production and economic growth in the 1950s and 1960s, but these rates did not result in sufficient job growth. Thus, since the 1970s, employment has grown to be a significant policy concern for LDCs and international organizations. The emphasis moved from production or gross domestic product to income or poverty to the employment problem, emphasizing the quality of work rather than the number of employees.
- **Income Inequality:** It was anticipated that when economic development meets its target, the benefits would eventually "trickle down" to the lower income groups since there was a positive correlation between high levels of income disparity and economic growth in the early stages of development. Thus, the focus of this development strategy was on increasing the economy's growth rate through the expansion of its

capital, infrastructure, and productive potential and leaving income distribution untouched.

- **Basic Human Needs:** Dissatisfied with an approach to development that focused on growth, employment, and income distribution, economists adopted the "basic human needs" concept as a means of improving human well-being, particularly for the poor. The idea of a "basic needs strategy" was first promoted by the ILO at the 1976 World Employment Conference.
- **Stabilization and Structural Adjustment:** The strategy for fulfilling basic requirements was pushed back in the early 1980s due to factors such as the deterioration of trade relations, rising oil costs, developing nations' debt crises, and wealthy countries' declining growth rates. Stabilization and structural adjustment programs were started by several nations. Originally, the World Bank and IMF-backed stabilization programs aimed to increase interest rates, decrease public expenditure, reduce wage disparities, and lower inflation as well as budget and trade imbalances.
- **Human Development:** Amartya Sen's perspective was adopted by the UNDP in its 1990 Human Development Report. It states that human growth includes all facets of human capability, including wants, aspirations, and personal preference, and goes much beyond wealth and revenue. The UNDP (1990) created the Human Development Index (HDI), which may be used to assess a country's relative level of development.
- **Social Development:** This idea encompasses not only the expansion of society but also the social, political, economic, and cultural aspects of overall development. It encompasses a holistic approach to improving well-being. It includes promoting inclusion and minimizing inequality, as well as providing equal access to healthcare, social, and educational services. Social development works to empower marginalized populations and solve social problems to build a society that is just and harmonious. By guaranteeing that the advantages of development are shared equitably, it supports economic progress and eventually promotes a more peaceful and sustainable community.
- **Sustainable Development:** The term "sustainable development" was first used by the Brundtland Commission, the World Commission on Environment and Development, in 1987. According to the World Development Report 1999-2000, the main objective of development policy is to provide sustainable improvements in everyone's quality of life. A common roadmap for peace and prosperity for people and the

planet, both now and in the future, is set out by the 2030 Agenda for Sustainable Development, which was accepted by all United Nations Member States in 2015.

7. Conclusion:

In conclusion, economic development is essential to raising standards of living and promoting society. Recognizing and prioritizing the elements that drive development is essential to end the poverty trap and advance sustainable economic development. To achieve social justice, environmental sustainability, and economic success, international collaboration is necessary.

References

Anand, S., & Sen, A. (1994). Human Development Index: Methodology and Measurement.

Anand, S., & Sen, A. (2000). The income component of the human development index. *Journal of human development*, *1*(1), 83-106.

Bagolin, I., & Comim, F. (2008). Human Development Index (HDI) and its family of indexes: an evolving critical review. *revista de Economia*, *34*(2), 7-28.

Borowy, I. (2013). *Defining sustainable development for our common future: A history of the World Commission on Environment and Development (Brundtland Commission)*. Routledge.

Chenery, H. B., & Syrquin, M. (1975). Patterns of development, 1950-1970.

FUND, S. (2015). Sustainable development goals. *Available at this link: https://www. un. org/sustainable development/inequality*.

Hicks, N., & Streeten, P. (1979). Indicators of development: The search for a basic need's yardstick. *World Development*, *7*(6), 567-580.

Jhingan, M. L. (2022). *The economics of development and planning*. Vrinda Publications (P) Ltd.

Kindleberger, C. P. (1965). Economic Development, 2/e. Cited in Olofin, S. (2001): An Introduction to Macroeconomics, Malthouse Social Science Studies.

Griffin, K. (1970). A. Maddison. Economic Progress and Policy in Developing Countries.

Okun, B., & Richardson, R. W. (1961). Studies in economic development.

Samreen, I., & Majeed, M. T. (2022). Economic development, social–political factors and ecological footprint: a global panel data analysis. *SN Business & Economics*, *2*(9), 132.

Schumpeter, J. A., & Swedberg, R. (2021). *The theory of economic development*. Routledge.

United Nations. (2022). Human Development Report 2021-22: Uncertain Times, Unsettled Lives: Shaping our Future in a Transforming World.

Does the governance indicator affect FDI inflows? Empirical Evidence from South Asian Countries

✍ **Meghraj Aryal**

Abstract

Objective: *The objective of this paper is to analyze the effect of the governance indicators on foreign direct investment (FDI) inflows in seven South Asian countries over the period 2002–2021.*

Econometric Model: *The fixed effect model is employed for analyzing the impact of the governance indicators on FDI inflow by controlling the effect of infrastructure, lending interest rate, labour force, GDP, and GDP growth.*

Findings: *The empirical results reveal that of the six indicators of governance, political stability and absence of violence, government effectiveness, and rule of law are the key determinants of FDI inflows, as they are significant under the fixed effect model. However, the study finds no significant evidence of regulatory quality, control of corruption, and voice and accountability in FDI inflows. The study also reveals that population size also has a significant influence on FDI inflows.*

Policy Recommendation: *It is concluded that countries that can enhance their governance indicators, in general, are supposed to attract more foreign direct investment despite offsetting the deficiencies in regulatory quality, control of corruption, and voice and accountability.*

Keywords: *fixed effect, good governance indicators, Asian countries, macroeconomic factors, FDI inflows*

1. Introduction

Foreign direct investment (FDI) is widely supposed to be a major prerequisite to economic development and technology transfer. It is beneficial to transfer technology from technology-rich countries to technology-deficient countries. However, the flow of foreign direct investment varies across the region. According to Jurčić et al. (2020), foreign direct investment (FDI) is distributed unevenly throughout the world and is influenced by various factors. They further state that flows of FDI are influenced by economic and non-economic factors; however, ambiguous effects are observed in terms of non-economic factors across the region.

Foreign direct investment is an investment in a business by an investor from another country that the foreign investor has control over. According to

✍ Section Officer, Federal Parliament Secretariat

the World Bank Database (2023), foreign direct investment is considered ownership of 10 percent or more of the ordinary shares of voting stock. It is widely accepted that foreign direct investment has several merits in host countries, such as stimulation of economic growth and employment, increments in productivity and income, reduction of disparities between revenues and costs, resource transfer, development of human resources, etc. However, it is claimed that foreign direct investment also creates several problems, such as erosion of domestic investment and local industries, demolition of local culture, adverse impact on the balance of trade, brain drain of rural areas, exploitation of resources, etc., in host countries. Despite its certain demerits, foreign direct investment has become a global phenomenon. Furthermore, it is well recognized that developing countries are competing with each other to attract foreign direct investment by reducing taxes and providing subsidies. However, foreign direct investment inflows are not only influenced by economic factors but also governance factors.

Since 1990, many developing countries, including members of the South Asian Association for Regional Cooperation, have been consistently attempting to attract foreign direct investment by providing various economic incentives. According to the World Bank (2013), several developing countries have adopted different policies to ease FDI inflows and monitor FDI operations. As a result, since 1990, FDI has increased in developing countries, including among members of the South Asian Association of Regional Cooperation (SAARC). Surprisingly, some countries are not receiving the expected FDI despite massive economic incentives and schemes. Then, this issue attracted the concern of researchers about why some SAARC countries are only receiving a small amount of foreign direct investment as compared to other countries despite massive economic incentives. In this regard, Shah & Afridi (2015) studied the significance of good governance for FDI inflows in SAARC member countries for the period of nine years, i.e., from 2006 to 2014, using random effect panel data estimation. They found a positive relationship between political stability, regulatory quality, and FDI inflows in these countries.

Several studies have been carried out to investigate the relationship between foreign direct investment and the governance indicators outside the SAARC region. From these studies, it is found that good governance indicators also have a significant impact on FDI inflows. To my knowledge, a study by Shah & Afridi (2015) that examines the significance of good governance on FDI

inflows in SAARC countries is the only empirical paper to have explored the relationship in the South Asian region. Against this background, this paper attempts to examine the impact of governance indicators on FDI flows in South Asian countries by using a fixed effect model. For this purpose, the governance indicators published by the World Bank are used. According to Kaufmann et al. (2009), governance indicators currently include 212 countries and territories and are considered the best governance indices in the world. Besides these governance indicators, the study also uses some control variables like infrastructure, lending interest rate, real GDP, GDP growth rate, and population size to analyze their impacts on FDI inflows. The objectives of the studies are as follows:

Objectives of Study:

- To examine the impact of good governance indicators on FDI inflows?
- How are the other factors (lending interest rate, real GDP, infrastructure, and population size) connected with FDI inflows in South Asian countries?

In addressing these objectives, this paper uses panel data from seven SAARC countries from 2002 to 2021, which shows stark differences in economic issues; however, good governance indicators are nearly the same. This paper contributes to the literature examining the effect of the governance indicators on FDI inflows in SAARC countries.

The study is organized as follows: Section 2 provides a theoretical framework for the study; Section 3 operationalizes governance variables and other control variables of the study, and Section 4 describes the econometric model. In the same way, Section 5 provides the empirical results of the study, and Section 6 discusses the results of the study. Finally, Section 6 concludes with some policy recommendations.

2. Literature Review:

Various studies have pointed out that the determinants of FDI vary across the region. Mengistu & Adhikary (2011) state that international capital flows can be best described through the theory of 'comparative advantage' propounded by David Ricardo. The key assumption of this theory is that international transactions are believed to occur in countries that exhibit lower production costs. However, this theory focuses only on the economic determinants of FDI inflows. In addition to economic factors, Schneider& Frey (1985) argue that political factors are also equally important determinants of foreign direct investment. They further argue that political instability

considerably reduces the flow of FDI. This diverse perspective shows that economic and political factors play a crucial role in attracting FDI to host countries. Moreover, recent reports have highlighted the importance of an enabling institutional environment for reaping the maximum benefits from FDI (OECD, 2002).

Since the inception of the concept of good governance in 1990, many scholars have studied the impact of good governance indicators on FDI flows. A large number of studies have used six governance indicators estimated by Kaufmann et al. (2009), which comprise control of corruption, political stability and absence of violence, government effectiveness, regulatory quality, rule of law, and voice and accountability. In light of the governance indicators, Bannaga et al. (2013) assessed the impact of good governance on foreign direct investment inflows in Arab countries employing panel regression on an augmented gravity model. The findings of this study revealed that good governance has a significant impact on FDI inflows. Similarly, Gangi & Abdulrazak (2012) also investigated the impact of governance on FDI flows to African countries, employing fixed and random effects. They found that out of the six World Bank governance indicators, three are statistically significant. These three governance indicators include voice and accountability, government effectiveness, and the rule of law. From these studies, it is widely known that good governance indicators have a significant causal relationship with FDI inflows. However, the effect of governance indicators varies across the region. In the context of the SAARC region, Shah & Afridi (2015) only investigated the causal relationship between good governance and FDI inflows in SAARC member countries for a period of nine years, i.e., from 2006 to 2014. In addition to this study, Ullah & Khan (2017) examined the determinants of FDI by focusing on institutional and economic factors employing the general method of the moment among SAARC, ASEAN, and Central Asian countries from 2002 to 2014. They found large variations in terms of the impact of institutional and economic variables regarding FDI in the SAARC, Central Asian, and ASEAN regions. Therefore, it is necessary to investigate the causal relationship between good governance indicators and FDI inflows in SAARC countries using recent data, which can considerably contribute to the existing literature.

3. Data and Variables

3.1 Data and Variables

This paper examines the impact of good governance indicators on FDI inflows using panel data analysis in seven South Asian countries. Twelve variables are used in this paper. The net FDI inflows across the country are employed

as a dependent variable. Six good governance indicators estimated by Kauffmann et al. (1999) have been used as independent variables. The other variables like infrastructure, population size, lending interest rate, GDP, and GDP growth are taken as control variables. The definitions of the variables used in the paper are taken from the World Bank database.

Table 1: Description of Variables

Variable	Label	Definition
FDI inflows	Fdi infl	Foreign direct investment refers to direct investment equity flows in the reporting economy. It is the sum of equity capital, reinvestment of earnings, and other capital. Direct investment is a category of cross-border investment associated with a resident in one economy having control or a significant degree of influence on the management of an enterprise that is resident in another economy. Ownership of 10 percent or more of the ordinary shares of voting stock is the criterion for determining the existence of a direct investment relationship. Data are in current U.S. dollars.
Control of Corruption	COC	Control of Corruption captures perceptions of the extent to which public power is exercised for private gain, including both petty and grand forms of corruption, as well as "capture" of the state by elites and private interests. Estimate gives the country's score on the aggregate indicator, in units of standard normal distribution, i.e. ranging from approximately -2.5 to 2.5.
Government Effectiveness	GOVE	Government Effectiveness captures perceptions of the quality of public services, the quality of the civil service and the degree of its independence from political pressures, the quality of policy formulation and implementation, and the credibility of the government's commitment to such policies. Estimate gives the country's score on the aggregate indicator, in units of standard normal distribution, i.e. ranging from approximately -2.5 to 2.5.
Political Stability and Absence of Violence	PSAV	Political Stability and Absence of Violence/Terrorism measures perceptions of the likelihood of political instability and/or politically motivated violence, including terrorism. Estimate gives the country's score on the aggregate indicator, in units of standard normal distribution, i.e. ranging from approximately -2.5 to 2.5.
Regulatory Quality	RQ	Regulatory Quality captures perceptions of the ability of the government to formulate and implement sound policies and regulations that permit and promote private sector development. Estimate gives the country's score on the aggregate indicator, in units of standard normal distribution, i.e. ranging from approximately -2.5 to 2.5.
Rule of Law	ROL	Rule of Law captures perceptions of the extent to which agents have confidence in and abide by the rules of society and in particular the quality of contract enforcement, property rights, the police, and the courts, as well as the likelihood of crime and violence. Estimate gives the country's score on the aggregate indicator, in units of standard normal distribution, i.e. ranging from approximately -2.5 to 2.5.

Variable	Label	Definition
Voice and Accounta-bility	VOA	Voice and Accountability perceptions of the extent to which a country's citizens participate in selecting their government, as well as freedom of expression, freedom of association, and a free mind. Estimate gives the country's score on the aggregate indicator, in units of standard normal distribution, i.e. ranging from approximately -2.5 to 2.5.
Infrastructure	infra	Fixed telephone subscriptions refer to the sum of an active number of analogue fixed telephone lines, voice-over-IP (VoIP) subscriptions, fixed wireless local loop (WLL) subscriptions, ISDN voice-channel equivalents and fixed public payphones.
Lending Interest rate	lr	The lending rate is the bank rate that usually meets the short- and medium-term financing needs of the private sector. This rate is normally differentiated according to the creditworthiness of borrowers and the objectives of financing. The terms and conditions attached to these rates differ by country, however, limiting their comparability.
GDP	y	GDP at purchaser's prices is the sum of gross value added by all resident producers in the economy plus any product taxes and minus any subsidies not included in the value of the products. It is calculated without making deductions for the depreciation of fabricated assets or for the depletion and degradation of natural resources. Data are in constant 2015 prices, expressed in U.S. dollars. Dollar figures for GDP are converted from domestic currencies using 2015 official exchange rates. For a few countries where the official exchange rate does not reflect the rate effectively applied to actual foreign exchange transactions, an alternative conversion factor is used.
Growth in GDP	yg	Total population is based on the de facto definition of population, which counts all residents regardless of legal status or citizenship. The values shown are midyear estimates.
Population size	n	Annual percentage growth rate of GDP at market prices based on constant local currency. Aggregates are based on constant 2015 prices, expressed in U.S. dollars. GDP is the sum of gross value added by all resident producers in the economy plus any product taxes and minus any subsidies not included in the value of the products. It is calculated without making deductions for the depreciation of fabricated assets or for the depletion and degradation of natural resources.

Source: World Bank Database, 2023

4. The Basic Econometric Model

4.1 Model Specification

This paper attempts to investigate the significance of the governance indicators estimated by Kaufmann et al. (2009) on FDI inflows across South Asian countries. To investigate the impact of governance indicators on FDI inflows, the impact of macroeconomic indicators on FDI is considered a control variable. The econometric model is specified as follows: -

$$FDI\ inflows_{it} = \propto + \beta_1 COC_{it} + \beta_2 GOVE_{it} + \beta_3 PASB_{it} + \beta_4 RQ_{it} + \beta_5 ROL_{it} + \beta_6 \mathrm{VOA}_{it} + \gamma CV_{it} + \in_{it} \text{--}(1)$$

Where the dependent variable $FDI_{it,}$, is the net FDI values in flows inflows than in stock of the country "i" at period "t"

$\propto$ is a common fixed effect term; $CV_{it,}$ is a package of control variables of the country "i" at period "t"

COC, GOVE, PASB, RQ, ROL, and VOA represent the index of control of corruption, government effectiveness, political stability and absence of violence, regulatory quality, rule of law, voice and accountability as indicators of good governance of the country "i" at period "t"

$\beta_1 - \beta_6$ are the parameters of the six good governance indicators γ is the parameter of control variables respectively and $\in$ is idiosyncratic errors.

4.2. Fixed Effect Model

A fixed effect model is employed in this paper to examine the impact of the governance indicators on FDI inflows in SAARC countries because it removes the effect of time-invariant characteristics. The underlying assumption of the fixed effect model is individual heterogeneity in a specific entity, i.e., a country. For example, if the governance system remains the same for a particular country over the data period, then it is a time-invariant characteristic. Hence, this type of model is helpful to examine the net effect of an independent variable (a good governance indicator) on the dependent variable (FDI inflows). The fixed effect model cannot be applied if the entity characteristics are correlated with other entity characteristics and are not unique to a particular entity. This is because fixed effects models are run under the assumption that each entity is different, and therefore the entity's error term and constant term should not be correlated with the others. This is the key rationale when performing the Hausman test and testing whether to apply a fixed effect or a random effect.

5. Empirical results and main findings

a) Descriptive Statistics

i. Summary Statistics

Table 1 provides sample means for dependent, independent, and control variables. These variables include FDI inflows, control of corruption, government effectiveness, political stability and absence of violence,

regulatory quality, rule of law, and voice and accountability. The table also includes summary statistics for control variables such as infrastructure, lending interest rate, real GDP, population size, and GDP growth.

Table 1: Descriptive Statistics

Variable	Obs	Mean	Std. dev.	Min	Max
fdi_infl	140	5152.16	12418.26	-16.55	64362.36
COC	140	-0.40	0.70	-1.60	1.66
GOVE	140	-0.29	0.49	-1.07	0.83
PSAV	140	-0.76	1.08	-2.81	1.28
RQ	140	-0.52	0.37	-1.18	0.94
ROL	140	-0.31	0.47	-1.15	0.66
VOA	140	-0.40	0.46	-1.29	0.46
infra	140	4.42	4.15	0.44	17.31
lr	140	11.28	2.27	6.96	18.89
y	140	323161.10	635454.00	787.82	2726371.00
yg	140	5.39	6.09	-33.49	41.75
n	140	2372.84	4277.66	2.92	14075.64

ii. Co-relation Matrix

Table 2 provides a co-relation matrix among dependent, independent, and control variables. The correlation matrix can be highly useful to identify issues of multicollinearity among variables. Based on the following table, there are no multicollinearity issues in the data.

Table 2: Correlation Matrix

	fdi_infl	COC	GOVE	PSAV	RQ	ROL	VOA	infra	lr	y	yg	n
fdi_infl	1											
COC	-0.0032	1										
GOVE	0.2584	0.7961	1									
PSAV	-0.1041	0.7379	0.7296	1								
RQ	0.2245	0.1829	0.4796	0.2795	1							
ROL	0.2046	0.8459	0.8579	0.6825	0.4658	1						
VOA	0.5771	0.2246	0.2678	0.1263	0.1304	0.4765	1					
infra	-0.1862	0.1469	0.3301	0.2722	0.5712	0.3707	-0.0268	1				
lr	-0.1718	0.4785	0.3433	0.2937	-0.1051	0.3871	0.086	0.1381	1			
y	0.9523	-0.0549	0.2026	-0.1867	0.1852	0.1741	0.6012	-0.2338	-0.2067	1		
yg	-0.0092	0.0214	0.1304	0.0838	0.011	0.059	-0.0417	0.0315	0.0151	0.0196	1	
n	0.8899	-0.0912	0.1615	-0.2415	0.1476	0.164	0.646	-0.2608	-0.1732	0.9576	0.0358	1

b. Regression Results

The empirical results based on the fixed effect models are presented in Table 3. The empirical results reveal that rule of law and government

effectiveness are significant under (1), (2), (3), and 6 columns. Not surprisingly, the rule of law is considerably significant under Column 5 as well. In the case of political stability and the absence of violence, column (6) shows that it is significant at the ten percent level.

At first, the effect of governance indicators on FDI inflow is estimated. In this paper, the main empirical specification accounts for infrastructure, lending interest rate, real GDP, growth in GDP, and population size as control variables. Controlling these variables shows that government effectiveness, the rule of law, political stability, and the absence of violence are significant. Although the impact of control of corruption, regulatory quality, and voice and accountability of FDI inflows is insignificant, there is a positive relationship between FDI inflow and these variables. The most preferred specification in this paper is column 6.

In the case of government effectiveness, political stability, absence of violence, and rule of law, column (6) shows that one unit increase in these governance indicators tends to attract 5185, 321.4, and 5644.1 million U.S. dollars foreign direct investment respectively. **Among the three governance indicators,** the rule of law is found to be one of the most crucial elements of FDI inflows in the South Asian region. Additionally, population size also shows a significant relationship with FDI inflows, which is consistent with previous research.

Table 3: Regression results under fixed effect model(Main results of the study)

Variables	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
	fdi_infl	fdi_infl	fdi_infl	fdi_infl	fdi_infl	fdi_infl
COC	4948.6	3432.5	3429.0	910.6	1199.1	995.3
	(3534.7)	(3509.6)	(3527.0)	(2114.0)	(2116.9)	(1977.2)
GOVE	10154.2**	11312.8**	11323.7**	4228.7	4702.4*	5185.0*
	(3588.8)	(3541.4)	(3586.3)	(2180.5)	(2199.9)	(2057.0)
PSAV	866.1	856.0	863.5	-206.8	-218.6	321.4*
	(1322.5)	(1294.4)	(1340.2)	(799.0)	(796.2)	(753.7)
RQ	241.3	1078.5	1075.9	84.34	-110.5	88.45
	(3082.3)	(3034.3)	(3048.6)	(1811.7)	(1810.8)	(1691.4)
ROL	-13268.0**	-13397.4**	-13395.4**	-3909.2	-3754.6	5644.1*
	(4457.0)	(4362.6)	(4380.8)	(2675.7)	(2668.5)	(2528.9)

Variables	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
	fdi_infl	fdi_infl	fdi_infl	fdi_infl	fdi_infl	fdi_infl
VOA	1032.4	448.0	437.4	878.6	690.1	609.0
	(2383.2)	(2343.6)	(2397.7)	(1424.2)	(1425.8)	(1331.4)
infra		-670.7*	-672.1*	-193.1	-193.6	-159.1
		(261.5)	(269.0)	(162.8)	(162.2)	(151.7)
lr			7.131	338.4	337.2	290.1
			(307.9)	(184.1)	(183.5)	(171.7)
y				0.0218***	0.0216***	-0.00518
				(0.00144)	(0.00143)	(0.00628)
yg					-70.10	-67.58
					(51.00)	(47.62)
n						16.87***
						(3.863)
_cons	7059.5***	9896.7***	9824.7**	-5001.4*	-4677.8	-35577.4***
	(1723.3)	(2017.0)	(3712.0)	(2411.1)	(2414.0)	(7424.6)
N	140	140	140	140	140	140
R^2	0.139	0.182	0.182	0.714	0.718	0.756

Standard errors in parentheses

*** $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$**

2. Pooled OLS and Fixed Effect Model

Table 4 provides the empirical findings of this paper under a pooled OLS and fixed-effect econometric model. However, based on the results of the Hausman test, it is better to use the fixed model result for interpretation purposes. The empirical results show that government effectiveness, political stability, the absence of violence, and the rule of law have a significant relationship with FDI inflows. As we know, governance indicators range from -2.5 to +2.5, indicating that one unit increase in governance is associated with a certain unit increase in FDI inflow. This is because the econometric model employed here is level-level. More specifically, government effectiveness has a significant relationship with FDI inflows at a 10 percent level. The coefficient is **5**185 million. This implies that one unit increase in government effectiveness tends to attract 5185 million FDI to the countries. Similarly,

the rule of law also shows a significant relationship with FDI inflow at a ten percent significant level with a coefficient of 5644.1 million. This implies that one unit increase in the rule of law tends to attract 564.1 million U.S. dollar FDI.

However, in terms of control variables, population size is significantly associated with FDI inflows at a one percent significant level, indicating that 1 million increases in population size tend to attract 16.87 million U.S dollars in foreign direct investment. Similarly, lending interest rates show a positive relationship with FDI inflow, although it is not significant. Surprisingly, infrastructure, growth in GDP, and real GDP show negative relationships with FDI inflows under the fixed effect model. In contrast to fixed effect results, real GDP shows significant relations with FDI inflows, indicating that if real GDP increases by 1 million, countries tend to attract foreign direct investment by 0.0224 million U.S. dollars.

Table 4: Regression results under fixed effect model

	Pooled OLS	FE
	fdi_infl	fdi_infl
COC	335.5	995.3
	(1346.7)	(1977.2)
GOVE	2364.6	5185.0*
	(1774.9)	(2057.0)
PSAV	533.2	321.4
	(556.8)	(753.7)
RQ	1503.8	88.45
	(1331.8)	(1691.4)
ROL	3831.4	5644.1*
	(2333.7)	(2528.9)
VOA	1494.0	609.0
	(1230.8)	(1331.4)

infra	13.12	-159.1
	(119.5)	(151.7)
lr	149.5	290.1
	(170.9)	(171.7)
y	0.0224***	-0.00518
	(0.00181)	(0.00628)
yg	-62.35	-67.58
	(52.57)	(47.62)
n	-0.640*	16.87***
	(0.308)	(3.863)
_cons	-578.6	-35577.4***
	(2330.6)	(7424.6)
N	140	140
R^2	0.921	0.756

Standard errors in parentheses

*** $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$**

Pooled OLS and fixed effects

6. Discussion

This paper has examined the influence of the governance indicators on FDI inflows and found empirical evidence that *government effectiveness, political stability, the absence of violence, and the rule of law* are the principal indicators of a governance system that are extremely important for attracting FDI in host countries. However, this study has found no evidence for the remaining three indicators of governance: *control of corruption, regulatory quality, and voice and accountability*. This indicates that a country with an effective government, robust law and order, zero violence, and a stable government is expected to receive the lion's share of foreign direct investment as compared with other countries with poor performance in these indicators. This may be because foreign investors are supposed to invest in other countries, thinking

of reaping the stated benefits. The smoothness of these indicators also ensures the security of their investment as well as legal compensation. This argument is supported by the theory of comparative advantage propounded by David Ricardo (1817) from an economic perspective.

Robustness in governance indicators not only accelerates economic growth, it also supports the speed-up of foreign direct investment. Moreover, other control variables, such as lending interest rates and population size, are found to be important determinants of FDI. In terms of population size, India is the most populous country in the world and is attracting a lion's share of foreign direct investment. The findings of this study substantiate this ongoing situation, as results reveal that population size also has a significant influence on FDI flows. All in all, the empirical findings in terms of governance indicators are consistent with previous studies. However, the finding in terms of control variables disapproves of the earlier argument concerning real GDP, growth in GDP, and infrastructure. This may be due to the limited time period and quality of the data.

7. Conclusion and policy recommendation

This research study has investigated the impact of governance indicators on FDI inflows in the South Asian Association for Regional Cooperation (SAARC) region employing a fixed-effect econometric model. It is widely accepted that the economic performance of countries heavily depends upon their political, institutional, and legal environments (OECD, 2001). In line with this argument, the empirical results of this research paper have confirmed that the governance indicators have a significant and positive impact on FDI inflows. Particularly, out of the six indicators of governance, political stability and absence of violence, government effectiveness, and rule of law are regarded as determinants of FDI inflows. The remaining three elements of good governance (control of corruption, regulatory quality, and voice and accountability) show a positive relationship; however, they do not show significant influence on FDI inflows. From these results, it can be argued that countries with better levels of good governance indicators can attract more FDI than countries with poor levels of good governance indicators. More importantly, the empirical results of this study reveal that the rule of law is found to be one of the most crucial elements of FDI inflows in the South Asian region. This is because foreign investors are supposed to be more conscious of the constitutional and legal provisions of the host country to secure their property legally under any circumstances.

Surprisingly, among the five control variables, population size is found to be a robust determinant of attracting a high level of foreign direct investment. This indicates that countries with a larger population tend to attract more FDI than countries with a smaller population. This may be because of the easy availability of cheap labour, which is of paramount importance to increasing FDI inflows. However, other control variables such as lending interest rate, real GDP, GDP growth, and infrastructure do not show a significant influence on FDI inflows. As a whole, this study shows a consistent result regarding the influence of the governance indicators on FDI inflows in the Asian region.

Despite the contribution of this paper to previous scholarship on this topic, there are several limitations to the present study. The most important limitation is the inclusion of five control variables in the econometric model, considering the availability of data. Apart from these variables, several others significantly affect FDI inflows. Due to this reason, it is impossible to see the exact effect of good governance indicators on FDI inflows. Second, despite consistent findings in terms of good governance indicators, the results do not provide consistent results with other control variables. This may be due to data availability and time periods.

Despite these limitations, I am convinced that this study contributes effectively to the literature by providing an overall consistent yet slightly different pattern of relationship between good governance indicators and FDI inflows. Based on the findings of this study, the following policy recommendations have paramount significance for the South Asian regions: First, South Asian countries need to pay full attention to institutionalizing good governance, especially improving government effectiveness, maintaining political stability, ending any form of violence within the country, and improving law and order to speed up FDI inflows. Second, policymakers should equally pay attention to controlling corruption and promoting voice and accountability in the governance system to attract more FDI because the empirical results of this study show a positive relationship between FDI inflows and these variables, although they are not significant. Finally, it is widely accepted that economic factors also play a crucial role in speeding up FDI inflows; therefore, policymakers need to emphasize both governance and economic elements in the South Asian region to attract desired FDI.

Reference:

Mengistu, A. A., & Adhikary, B. K. (2011). Does good governance matter for FDI inflows? Evidence from Asian economies. *Asia Pacific Business Review*, *17*(3), 281-299.

Sabir, S., Rafique, A., & Abbas, K. (2019). Institutions and FDI: Evidence from developed and developing countries. *Financial Innovation*, *5*(1), 1-20.

Jurčić, L., Franc, S., & Barišić, A. (2020). Impact of institutional quality on foreign direct investment inflow: Evidence from Croatia. *Business Systems Research: International Journal of the Society for Advancing Innovation and Research in Economy*, *11*(1), 44-58.

Buchanan, B. G., Le, Q. V., & Rishi, M. (2012). Foreign direct investment and institutional quality: Some empirical evidence. *International Review of Financial Analysis*, *21*, 81-89.

Ullah, I., & Khan, M. A. (2017). Institutional quality and foreign direct investment inflows: evidence from Asian countries. *Journal of Economic Studies*.

Shah, M. H., & Afridi, A. G. (2015). Significance of good governance for FDI inflows in SAARC countries. *Shah, MH, & Afridi, AG (2015). Significance of Good Governance for FDI Inflows in SAARC Countries. Business & Economic Review*, *7*(2), 31-52.

Gangi, Y. A., & Abdulrazak, R. S. (2012). The impact of governance on FDI flows to African countries. *World Journal of Entrepreneurship, Management and Sustainable Development*.

Bannaga, A., Gangi, Y., Abdrazak, R., & Al-Fakhry, B. (2013). The effects of good governance on foreign direct investment inflows in Arab countries. *Applied Financial Economics*, *23*(15), 1239-1247.

Onyeiwu, S. (2003, December). Analysis of FDI flows to developing countries: Is the MENA region different? In *ERF 10th Annual Conference, December, Marrakech, Morocco*.

Shah, M. H., & Afridi, A. G. (2015). Significance of good governance for FDI inflows in SAARC countries. *Shah, MH, & Afridi, AG (2015). Significance of Good Governance for FDI Inflows in SAARC Countries. Business & Economic Review*, *7*(2), 31-52.

Kaufmann, D., Kraay, A., & Mastruzzi, M. (2009). Governance matters VIII: aggregate and individual governance indicators, 1996-2008. *World Bank policy research working paper*, (4978).

OECD (2002). Foreign Direct Investment for Development: Maximising Benefits, Minimising Costs. http://www.oecd.org/dataoecd/47/51/1959815.pdf accessed June 10, 2023

Mold, A. (2003). Foreign direct investment for development: Maximising benefits, minimising costs.

Aldrich, J. (2004). The discovery of comparative advantage. *Journal of the history of economic thought*, *26*(3), 379-399.

Schneider, F., & Frey, B. S. (1985). Economic and political determinants of foreign direct investment. *World Development*, *13*(2), 161-175.

Bannaga, A., Gangi, Y., Abdrazak, R., & Al-Fakhry, B. (2013). The effects of good governance on foreign direct investment inflows in Arab countries. *Applied Financial Economics*, *23*(15), 1239-1247.

Gangi, Y. A., & Abdulrazak, R. S. (2012). The impact of governance on FDI flows to African countries. *World Journal of Entrepreneurship, Management and Sustainable Development*.

OECD, 2001. The wellbeing of nations: the role of human and social capital. Paris: OECD. Ramirez, M.D., 2006. Economic and institutional determinants of foreign direct investment in Chile: a time series analysis 1960–2001. Contemporary economic policy, 24, 459–471.

Annex 1: List of South Asian Countries

India	Pakistan	Nepal	Bangladesh
Sri-Lanka	Bhutan	Maldives	

■■

Role of Emerging Powers in Current WTO Crisis

✍Ujjawal Gautam

1. Introduction

There is no universally accepted definition for the term "emerging power," as it encompasses a broad and somewhat ambiguous category. In this paper, the emerging powers refers specifically to Brazil, India, and China (BIC), which together constitute 25 percent of the global economy, (Hopewell 2015) whereas the World Trade Organization (WTO) crisis refers to the, "crisis in the capacity to negotiate, enforce disciplines, monitor policies, and ensure transparency in no prioritized order (Low 2022, 274)".

The crisis within WTO has been induced by the highly complex nature of the organization's negotiations, considering the wide range of topics being debated and the divergent interests not only among countries and regional groups, but also within those countries and groups themselves (Scott, et al. 2018). Against this backdrop, this paper aims to elucidate the role played by emerging powers in the current WTO crisis. Specifically, it argues that the emerging powers have significantly contributed to the current crisis at the WTO through their involvement in creating negotiation deadlocks, promoting bilateral and regional agreements, and non-compliance with WTO measures. This paper only highlights the part of the contributions of emerging powers in WTO crisis and doesn't focus on the role of powerful nations on the current crisis.

2. Major contributing factors

The rise of China as the world largest exporter, India as one of the leading exporters of information technology (IT) and IT-enabled services and Brazil as an agro-industrial powerhouse has changed the global economic landscape. These countries have experienced rapid economic growth and have become major players in international trade. Together they have contributed to the WTO crisis through:

2.1 Negotiation Deadlock in Multilateral Forums

Among others, mainly the issue of agriculture subsidies and the status of Special and Differential Treatment (SDT) made it challenging to reach

✍ Section Officer, Inland Revenue Department

the consensus at the Doha Development Agenda (DDA). "The split has been between the rich agricultural subsidizers, especially the United States and the European Union, and large developing countries, led by Brazil (Summer 2006)". Emerging countries emphasized the need for cuts to agricultural subsidies in the developed world. They argued that the agricultural support policies pursued by high-income countries hurt developing-country exporters by boosting domestic production of the supported products, depressing international prices, exacerbating the volatility of world prices by insulating domestic markets (Hoekman and Messerlin 2006). With several round of negotiations, both the US and EU later signalled their willingness to accept substantial reductions in domestic support, provided they made (what they deemed to be) adequate compensatory gains of their own (Hopewell 2015). But emerging powers did not want to lower their own food import restrictions and fiercely resisted disciplines on their agricultural subsidies when they have themselves became the world's biggest providers of trade-distorting agricultural support (Hopewell 2022).

Likewise, the impasse in the DDA negotiations was exacerbated by the dispute over SDT status. The US proposed SDT criteria that would exclude emerging economies like China and India from accessing SDT in future WTO negotiations. Both the EU and the US explicitly singled out China as a country that should not be granted SDT (Hopewell 2022). Moreover, "there was an increasing dissent against the notion of a one size fits all principle for SDT, with calls for greater differentiation among developing countries" (Ukpe and Khorana 2021). However, China, India, and most other emerging economies staunchly defended their right to SDT as a "fundamental" and "unconditional right" of developing countries, asserting that they should have the autonomy to determine their own developing country status (Brandi 2016). They played a pivotal role in forming alliances within the developing world, such as the G20-T and the G33, which transformed the Doha Round into a battleground between the developed and developing nations, introducing a new era of confrontation within the multilateral trading system (Hurrell and Narlikar 2006).

Brazil and India have adopted a more assertive and proactive stance in WTO negotiations through their participation in the G20-T and G33 alliances. The G20-T, led primarily by Brazil, not only obstructed the US-EU proposal but also presented its own technically sophisticated

counterproposal at the Cancun meeting, specifically targeting agricultural subsidies from the US and EU (Hopewell 2015). In addition to their involvement in the G20-T and G33, India rallied opposition from developing countries against expanding WTO rules on investment, competition, and government procurement, effectively removing these issues from the negotiating agenda. China also actively sought alliances to strengthen its position and safeguard against challenges such as the issue of "differentiation" among developing countries (ibid.). "After experiencing numerous breakdowns, the Doha Round ultimately reached an impasse in 2008. The negotiations were officially declared at an impasse in 2011, and the 2015 Nairobi ministerial declaration openly acknowledged that many members now consider the round to be dead" (Heldt 2013). Consequently, one of the pillars of the WTO, i.e., legislative function and capacity to negotiate succumb to crisis with the impasse in negotiating rules and liberalization commitments.

2.2 Proliferation of Bilateral and Regional Agreements

Over the past two decades, China and India have actively pursued bilateral and regional agreements, establishing themselves as countries that have signed a significant number of Preferential Trade Agreements (PTAs) in the Asian region. "China, in particular, has concluded agreements with developed economies in the Asia-Pacific region (such as Australia, New Zealand, and South Korea) and in Europe (including Iceland and Switzerland) (Oswald and Ekchardt 2023, 663)". China has also initiated negotiations with Japan and played a key role in driving the establishment of the Regional Comprehensive Economic Partnership (RCEP) (ibid.). According to (Kawai and Wignaraja 2013), around 27% of China's total trade in 2013 occurred within the framework of PTAs, surpassing the PTA coverage of the United States (26%) and only slightly lower than that of the European Union (34%). China has also partnered with Russia in Central Asia through the Shanghai Cooperation Organization (SCO), and its agreements have become increasingly comprehensive and substantial over time. China has also partnered with Russia in Central Asia through the Shanghai Cooperation Organization (SCO). China’s agreements have become increasingly comprehensive and deep over time.

In the similar vein, India have also pursued numbers of bilateral and regional agreements. For e.g., South Asian Free Trade Area, Asia Pacific Trade Agreement. However, India's agreements have been shallow

compared to China (Oswald and Ekchardt 2023). Besides, Brazil's main preferential agreement in terms of trade value is MERCOSUR along with other bilateral agreements (Krickovic 2015). Moreover, the clubs like India, Brazil & South Africa (IBSA) Forum & BRICS forum has been formed as informal clubs by the emerging powers. (Stephen 2017) argues the formation of emerging power clubs such (IBSA) Forum and the BRICS Forum as an example of fragmentation through the creation of informal clubs.

Such mushrooming regional and bilateral agreements have weakened the WTO. First, the approach moved the WTO towards a two-track regime. i.e., contrary to the basic character of the WTO and secondly conflicts with the consensus- based approach of the organization. The rules are also likely to reflect the interests and current practices of high-income countries as compared to low-income economies (Hoekman 2005). PTAs, also involve trade diversion at the expense of non-members and are second best to liberalization on a multilateral basis (ibid.) "PTAs are also likely to impede multilateral efforts in that they create vested interests opposed to the erosion of preferences via MFN liberalization. Plurilateral PTAs also risk disadvantaging developing countries, often with a weaker bargaining position, by applying onerous rules, including rules of origin, or by imposing strict enforcement disciplines" (Heydon 2014, 1051). (Hoekman and Kostecki 2010) argues that both types of preferential trade are inconsistent with the MFN principle. In gist, the proliferation of regional and bilateral agreements by the emerging powers have contributed to trade diversion, fragmented and complex trading system, disputes, and legal inconsistencies, which eventually exacerbates the judicial crisis at dispute settlement, interpretation, and enforceability of rules. The WTO as an umbrella has been torn gradually.

2.3 Non-Compliance with WTO Rules

BICs have been frequently accused and involved in non-compliance with WTO measures. For e.g., "the Office of the United States Trade Representative (USTR) issued a report on 27 March 2018, focusing on unreasonable and discriminatory Chinese industrial practices and government interventions on technology transfer and licencing, intellectual property, investments, and activities of the US companies (Qiu, Zhan and Wei 2019, 149)". Some accusations are practically relevant (ibid.). Besides, China has also been accused of involving in frequent market distortions through tax reductions, exemptions,

and subsidization. "For example, the US regulatory filings of Chinalco showed that the firm benefitted from a RMB 92.4 million tax credit for purchasing certain domestic equipment in 2008 (Du 2014)". Subsidies are also offered through a variety of programs, including the Made in China 2025 initiative to establish Chinese businesses as front-runners in the ten hi-tech industries (Bachhus, Lester and Zhu 2018). Similarly, the internet accessibility asymmetry has created unfair trade. For e.g., Chinese consumers' accessibility to the on-line markets of Germany and Japan is effectively blocked (Chu and Lee 2019). The Chinese-Like Economies has posed significant challenges to WTO (Bachand 2020). Australian Government also highlighted that, "China has increasingly tested global trade rules and norms by engaging in practices that are inconsistent with its WTO commitments" (BBC 2021).

China has been alleged and involved in violating the norms for agricultural and fisheries subsidies. For e.g. "China provided nearly $200 billion in subsidies and other forms of trade-distorting support to its farmers annually, significantly more than the EU ($103 billion), US ($43 billion), or any other country (OECD 2020)". Cotton provides an illustration of these dynamics. State subsidies and other trade-distorting policies have made China one of the world's largest cotton producers despite being relatively inefficient cotton producer.

Like China, India's agricultural subsidies have increased dramatically. Beyond providing heavy input subsidies, India along with other emerging economies operates a large public food stockholding programme, which expanded significantly in 2013. "For large exporters like India, the release of surplus stocks built up through such programmes reduces global prices and can lead to the dumping of subsidized grains in foreign markets, hurting producers elsewhere. (Hopewell 2022, 476)". "Whenever India releases stocks, prices in Bangladesh fall" (ibid.). India have also frequently violated global trade rule. For e.g., it provided up to $7bn in annual export subsidies to its companies (Financial Times 2019).

Besides, Brazil's Industrial and Trade Policies have been accused of allegedly creating barriers to imports. These policies include high tariffs, local content requirements, and other non-tariff barriers. The WTO issued an ultimatum to Brazil to withdraw several industrial stimulus programs, supporting complaints of unfair competition by Japan and the European Union (Reuters 2017). The non-compliance of emerging

power with the WTO measures and the lack of transparency in Chinese like economy has contributed to the judicial crisis as well as monitoring and implementation crisis at the WTO.

3. Conclusion

The WTO faces a formidable array of issues, unprecedented in their range and complexity. This paper has explored how varying roles and activities of the emerging power has contributed towards the crisis at the WTO. There are several other factors and responsible actors too. The negotiating capacity and legislative pillar of WTO has been seriously hampered due to deadlock in negotiation, whereas proliferation of bilateral and regional agreements have diverted the trade and adversely impacted the law enforceability. Besides, the non-compliance of emerging powers with the WTO measures have exacerbated in the monitoring, implementation, and transparency at WTO. These challenges have resulted in a crisis of confidence in the WTO and its ability to effectively address trade issues and provide a forum for multilateral negotiations. The organization is facing pressures to adapt to the evolving global trade landscape, restore the faith in its pillars, and address the concerns of its diverse membership. "All WTO members stand to lose in the absence of predictable multilateral trade rules that pre-commit parties to certain policies and processes (Low 2022, 274)". Therefore, the system needs to balance convergence with managed divergence.

Bibliography

Bachand, Remi. 2020. “What's Behind the WTO Crisis?” *The European Journal of International Law* 31 (3): 1-26.

Bachhus, James, Simon Lester, and Huan Zhu. 2018. “Disciplinning China's Trade Practices at the WTO.” *Policy Analysis* (CATO Institute) 1-36.

BBC. 2021. *BBC News.* 21 10. Accessed 05 31, 2023. https://www.bbc.co.uk/news/business-58991339.

Brandi, Clara. 2016. “Rising Powers in the Global Trading System – China and Mega-Regional Trade Negotiations.” *Rising Powers Quarterly* 1 (1): 71-83.

Chu, C.Y. Cyrus, and Po Ching Lee. 2019. “Three Changes Not Foreseen by WTO Rules Framers Twenty-Five Years Ago.” *Journal of World Trade* 53 (6): 895-922.

Du, Ming. 2014. “China's State Capitalism and World Trade Law.” *International & Comparative Law Quarterly* 63 (2): 409-448.

Financial Times. 2019. *Financial Times.* 31 10. Accessed 05 31, 2023. https://www.ft.com/content/66e5b84e-fc06-11e9-a354-36acbbb0d9b6.

Heldt, Eugenia Da Conceicao. 2013. "Emerging Powers in WTO Negotiations: The Domestic Sources of Trade Policy Preferences." *The International Trade Journal* 27 (5): 431-449.

Heydon, Kenneth. 2014. "Plurilateral Agreements and Global Trade Governance: A Lesson from the OECD." *Journal of World Trade* (Online) 48 (5): 1039-1056.

Hoekman, Bernard. 2005. "Operationalizing the concept of Policy Space in the WTO: Beyond Special and Differential Treatment." *Journal of International Economic Law* 8 (2): 405-424.

Hoekman, Bernard. 2019. "Urgent and Important: Improving WTO Performance by Revisiting Working Practices"." *Journal of World Trade* 53 (3): 373-394.

Hoekman, Bernard, and Michel Kostecki. 2010. *The Political Economy of the World Trading SystemL WTO and Beyond.* Oxford University Press.

Hoekman, Bernard, and Patrick Messerlin. 2006. "Reducing Cotton Subsidies: The DDA Cotton Initiative." In *Agricultural Trade Reform and the Doha Development Agenda*, by Kym Anderson and Will Martin, 195-219. New York: Palgrave Macmillan.

Hopewell, Kristen. 2015. *Breaking The WTO: How Emerging Powers Disrupted the Neoliberal Project.* Stanford: Stanford University Press.

Hopewell, Kristen. 2022. "Emerging Powers, Leadership, and South-South Solidarity: The Battle Over Special and Differntial Treatment at the WTO." *Global Policy* 13: 469-482.

Hopewell, Kristen. 2017. "The BRICS—merely a fable? Emerging power alliances in global trade governance." *International Affairs* 93 (6): 1377-1396.

Hurrell, Andrew, and Amrita Narlikar. 2006. "A New Politics of Confrontation? Brazil and India in Multilateral Trade Negotiations." *Global Society* 20 (4): 415-433.

Josling, Tim. 2006. "Special and Differential Treatment for Developing Countries." In *Agricultural Trade Reform and the Doha Development Agenda* , by Kym Anderson and Will Martin, 63-78. New York: Palgrave Macmillan.

Kawai, Masahiro, and Ganeshan Wignaraja. 2013. "Asian Free Trade Agreements: Trends, Prospects and Challenges." Geneva: ADBI: Graduate Institute of International & Developmental Studies.

Krickovic, Andrej. 2015. "All Politics is Regional: Emerging Powers and the Regionalization of Global Governance." *Global Governance* 21: 557-577.

Krishna, Pravin, Edward D. Mansfield, and James H. Mathis. 2012. "World Trade Report 2011. The WTO and Preferential Trade Agreements: From Co-Existence to Coherence by World Trade Organization Geneva: World Trade Organization, 2011." *World Trade Review* (Cambridge University Press) 11 (2): 327-339.

Low, Patrick. 2022. "The WTO in Crisis: Closing the Gap between Conversation and Action or Shutting Down the Conversation?" *World Trade Review* 21: 274-290.

OECD. 2020. "Agricultural Policy Monitoring and Evaluation." Paris: OECD.

Oswald, Omar Ramon Serrano, and Jappe Ekchardt. 2023. "New Champions of Preferential Trade? Two-Level Games in China's and India's Shifting Commercial Strategies." *Review of International Political Economy* 30 (2): 654-677.

Qiu, Larry D., Chaoqun Zhan, and Xing Wei. 2019. "An Analysis of the China-US Trade War Throught the Lens of the Literature." *Economic and Political Studies (EPS)* (Online) 7 (2): 148-168.

Reuters. 2017. *Reuters.* 29 08. Accessed 05 31, 2023. https://www.reuters.com/article/us-brazil-wto-idUSKCN1B92QV.

Scott, Talitha Bertelsmann, Susara J.Jansen Van Rensburg, Wilma Viviers, Asmita Parshotam, Ali Parry, Riaan Rossouw, Azwunogekeku Kabgakabga, and Dorica Phiri Nkhata. 2018. *The Impact of Plurilateral Trade Agreements on Developing Countries - to Participate or Not to Participate?* Vol. 25. 2 vols. South African Journal of International Affairs.

Stephen, Matthew D. 2017. "Emerging Powers and Emerging Trends in Global Governance." *Global Governance* 23 (3): 483-502.

Summer, Daniel A. 2006. "Reducing Cotton Subsidies: The DDA Cotton Initiative." In *Agricultural Trade Reform and the Doha Development Agenda*, by Kym Anderson and Will Martin, 271-294. New York: Palgrave Macmillan.

Ukpe, Aniekan, and Sangeeta Khorana. 2021. "Special and Differential Treatment in the WTO: Framing Differential Treatment to Achieve (Real) Development." *Journal of International Trade Law and Policy* 20 (2): 83-100.

■■

Stagnation in the "middle-income trap" (And how to avoid it)

✍ **Raj Kharel**

Out of 101 countries that were 'middle-income' in 1960, only 13 had become a 'high-income country' by 2008 (World Bank, 2012). Most remaining countries remained trapped in the middle-income club. Despite definitional challenges (Im and Rosenblatt, 2015), there lies strong evidence that a generalised 'middle-income trap' exists globally, and many emerging economies have stagnated in it. Few that have not are exceptions who have worked very hard to escape it.

First, this article uses theory and statistics to define the 'middle-income trap'. Secondly, it will explain that a country's ability to shift its growth strategies as it achieves middle-income status, as well as its ability to navigate 'the cost disease', is what differentiates whether or not it stagnates in the 'middle-income trap'. Thirdly, it will provide some examples of countries that were able to skip the trap – and what they did right – and compare them with countries that did not. Fourthly, it will explain how recent literature has gone more granular to explore development traps and stagnations for regions within countries – albeit, not limited only to middle-income regions. Finally, it will discuss, Nepal, its track towards graduating from the list of LDC, and what could Nepal do to escape the trap. Throughout, evidence and examples will be drawn from Taiwan, South Korea, Sri Lanka, Brazil, and the EU.

Many low-income countries share similar take-off trajectories – bringing huge numbers of people into the formal labour market and then pouring capital into its industries (Kharas and Kohli, 2011). This take-off is relatively easier, and economies typically enjoy several years of high growth rate from their baseline. However, as soon as the 'advantage of backwardness' (Gerschenkron, 1952) disappears, it becomes harder for them to sustain their growth. As a result, they experience the 'middle-income trap' characterized by either growth slowdowns or unstable ups and downs in their growth pattern. Eichengreen, Park and Shin (2013) calculate that countries are typically trapped in two modes: first when they hit around USD 10-11,000, and another around USD 15-16,000 incomes per capita. As a result, the neo-classical prediction of sustained global convergence has not been actualised for many middle-income countries that remain trapped (Im and Rosenblatt, 2015).

✍ Consultant, World Bank (Nepal)

The reasons behind this stagnation have been well-studied. As countries climb up the income ladder, they are met with increasingly complex and expensive preconditions for development – technological specialization, improving total factor productivity, decentralized governance, climbing up the global value chain etc. (Kharas and Kohli, 2011). Data reveals that only some countries like South Korea, Taiwan, Singapore etc. have managed to constantly meet their development challenges and enter the high-income stages, while most others, like Brazil, South Africa, Thailand, Mexico etc. have stagnated into the middle-income traps.

Kharas and Kohli (2011) argue that the difference between those that got trapped and those that did not depended on their inabilities to shift their growth strategies as they achieved middle-income status. The 'Asian tigers' made three critical transitions – from diversification to specialization in production, from factor accumulation to productivity-led growth, and from centralised governance to decentralised economic management – that facilitated their avoidance of the 'middle-income trap'. This stands in sharp contrast with trapped countries that were unable to shift their growth strategies and ended up with high investment ratios, older/dependent demographics, and undervalued currency exchange – all of which are positively correlated with stagnation (Eichengreen, Park and Shin, 2013).

The exercises undertaken by 'the Asian Tigers' to skip the trap were neither natural nor easy – but were definitely rewarding. Consider Taiwan, for example. Its massive investment in R&D and technological learning environment makes it unsurprising that now it produces nearly as many patents as the best-performing developed economies, such as Japan and the United States (Gill and Kharas 2007). In fact, the investment in education in all 4 'Asian tigers' of the late 20th century (Hong Kong, Korea, Taiwan, and Singapore) is so high that they have been able to push the technology frontier significantly forward – transitioning from 'imitating' to 'innovating' technology (Agénor, Canuto Jelenic, 2012).

Another great adaptive potential is displayed by South Korea. Progressing through its Five-Year development plans since the 1960s, it gradually targeted light manufacturing; then heavy chemicals, iron and steel; followed by shipbuilding and heavy machinery; and now electronics and knowledge-intensive industries (Jankowska, Nagengast, and Perea, 2012). Simultaneously, it also put significant investments in developing its: a. educational policy – gradually shifting focus from primary to secondary and subsequently higher education; b. financial policies – promoting credits and venture capitals; and c. innovation policies – subsidising R&D etc. (ibid). As such, their industrial growth strategies and subsequent investment in development policies seem to have complimented each other.

On the other side, however, economies like Brazil, Argentina, Malaysia, Thailand, South Africa etc. have experienced great challenges in shifting their growth strategies and climbing up the global value chain. Brazil, for example, continued its focus on exporting agricultural and natural resources (with bad terms of trade) without added investments in education, quality goods production, technology etc. which made its economy extremely fragile and unstable – so much so, that Albuquerque (2019) identifies 7 catching-up periods and 6 falling behind periods between 1918 to 2010.

Furthermore, even with the right growth strategies, trapped countries remain at great risk of suffering from 'the cost disease' (Baumol, 2012). Excelling in cutting-edge innovation means much higher scale investments in physical infrastructure, R&D, public sectors, institutions, governance etc. all of which can be extremely overwhelming, and even result in debt traps, for middle-income countries.

Consider Sri Lanka. After remaining a lower-middle-income country for 21 years, it was doing well and was predicted to graduate to an upper-middle-income country by 2021 (Wijewardena, 2018). Unfortunately, it got strangled with white elephant investments, corrupted governance, failed institutions, and now, strangling debts from China (Wignaraja, 2020) – leaving it far from its projections. This proves how difficult it is to strategize, fund and strike a balance between development needs. For both Sri Lanka and Brazil, literature advocates for high-tech revolutions in education, industries, and economies – which are proving extremely difficult to actualize.

Shifting focus now from national to regional economies, the pioneering works of Diemer et. al. (2022) focus on 'regional development traps' within the EU. They reveal that GDP/capita and employment growth are highest in low-income regions, followed by very-high-income and high income – whereas middle-income regions experience the least amount of growth. Their arguments of why regions are trapped resemble the features of trapped middle-income countries. Although, within the EU, they discuss that such traps are not exclusive to middle-income regions.

They argue that typically old industrial regions in Central and North-eastern France, Northern Italy, Northern Jutland in Denmark, or the English Midlands etc., are also trapped as they do not necessarily have low wages to compete with the middle-income countries, but also do not have significant technological advancement to break into innovation-intensive sectors. Ultimately, they lose out to international outsourcing and offshoring and get stagnated (ibid.). As such, much like countries, there could also exist 'development traps' for regions – and different regions might stagnate, or not, based on their internal conditions.

Nepal is scheduled to graduate from its Least Developed Country (LDC) status on 24 November 2026. This means that post-graduation, Nepal will face similar challenges as faced by other countries like the 'cost disease', including expensive public expenditures, overreliance on agriculture and low-value productivity etc. Although it might report initial growth by exploiting its advantage of current backwardness and by converting more people into the labour market, soon the advantage will saturate. As such, without a proper strategic plan, the middle-income trap is inevitable. With already decentralized governance – which is a significant positive step – Nepal now needs to strictly focus much more on education and innovation, large-scale investments on R&D, and constantly strategize to step up in the global value chain. Only then, could the middle-income trap be potentially avoided.

In conclusion, economic and development theories, backed up by global evidence, suggest that a generalised middle-income trap exists. However, the experience of middle-income is unique to all countries (and regions) – and, in fact, some regions have been successful in avoiding them. Graduating from (or avoiding) middle-income status requires regions to specialize their economies, increase their total factor productivity by focusing on high-tech products, and better manage their economic governance. Based on their ability to strategize, fund, and sustain their unique development perquisites, most countries stagnate, while some become able to escape it.

External References Used:

Agénor, P.R., Canuto, O. and Jelenic, M., 2012. Avoiding middle-income growth traps.

Albuquerque, E.M., 2019. Brazil and the middle-income trap: Its historical roots.

Baumol, W.J., 2012. The cost disease: Why computers get cheaper and health care doesn't. Yale university press.

Eichengreen, B., 2011, August. Escaping the middle income trap. In Federal Reserve Bank of Kansas City, Economic Policy Symposium Proceedings. Achieving Maximum Long-Run Growth, Kansas: Federal Reserve Bank of Kansas City.

Gerschenkron, A., 1952. An Economic History of Russia1. The Journal of Economic History, 12(2), pp.146-159.

Gill, I.S., Kharas, H.J. and Bhattasali, D., 2007. An East Asian renaissance: Ideas for economic growth. World Bank Publications.

Im, F.G. and Rosenblatt, D., 2015. Middle-income traps: a conceptual and empirical survey. Journal of International Commerce, Economics and Policy, 6(03), p.1550013.

Jankowska, A., Nagengast, A. and Perea, J.R., 2012. The middle-income trap: comparing Asian and Latin American experiences.

Wignaraja, G., Panditaratne, D., Kannangara, P. and Hundlani, D., 2020. Chinese investment

and the BRI in Sri Lanka. London: Chatham House

Wijewardena, W.A., 2018. The Problem of Overcoming Middle Income Trap: Getting Integrated to Global Economy is the Way-out. Regional Congruence: Harmonizing Policy and Economic Prosperity.

World Bank. 2012. China 2030: Building a Modern, Harmonious, and Creative High-Income Society. Washington, DC.

■■

देश विकासको आधार "कर"

✍ केशब राज बस्ताकोटी

पदः छन्दः अनुष्टुप

समृद्धि प्राप्तिका निम्ति दरिलो स्रोत हो "कर"
करकै भरले बन्छ मुलुक आत्मनिर्भर ।
राजस्व असुली एक प्रक्रिया हो निरन्तर
राजस्व नभए राज्य कसरी चल्न सक्छ र ? ॥१॥

फूलको रस मौरीले जसरी चुस्छ सुस्तरी
राजस्व असुली गर्ने राज्यले हो त्यसैगरी ।
मुलुकी आयको मूल आधार "कर" हो सदा
करदाता त्यसैले त ठानिनु पर्छ देवता ॥२॥

"प्रगतिशीलता" यौटा करको पूर्व शर्त हो
बोझिलो करको अंक असुली गर्न सक्छ को ?
सेवामैत्री हुनैपर्छ प्रक्रिया सर्वसूलभ
नहोस् करको बोझ असुल्न जो असम्भव ॥३॥

देश विकासका निम्ति राजस्व मेरुदण्ड हो
"कर राजस्व" त्यो मध्ये अमूल्य एक खण्ड हो ।
उर्जावान र उम्दा होस् हाम्रो कर प्रशासन
जसको गुलियो सेवा पाइयोस् गर्न स्वादन ॥४॥

✍ नायब सुब्बा, अर्थ मन्त्रालय